CICERO
DE
VITA SUA.

CICERO
DE
VITA SUA.
I.
COMMENTARII.

CICERO
DE
VITA SUA.
I.
COMMENTARII.

CICERO
DE
VITA SUA.
II.
ANNALES.

CICERO
DE
VITA SUA.
II.
ANNALES.

M. TULLII CICERONIS

COMMENTARII

RERUM SUARUM

SIVE

DE VITA SUA.

ACCESSERUNT

ANNALES CICERONIANI

IN QUIBUS AD SUUM QUAEQUE ANNUM REFERUNTUR QUAE IN HIS COMMENTARIIS MEMORANTUR.

UTRUMQUE LIBRUM SCRIPSIT

W. H. D. SURINGAR,

LITT. DR. GYMNASII LUGD. BAT. RECTOR.

PARS PRIMA

QUA CONTINENTUR

Commentarii.

LEIDAE,

E. J. BRILL.

ACADEMIAE TYPOGRAPHUS.

1854.

VIRO CLARISSIMO

GER. CONR. BERNARDO SURINGAR,

MED. CHIR. ET ART. OBST. DOCTORI,

MEDICINAE PRACTICAE PROFESSORI PUBLICO ORDINARIO IN ACADEMIA

LUGDUNO-BATAVA,

FRATRI NATU MAXIMO

SUAVISSIMO.

Est mihi sane quod gaudeam vehementerque laeter, Suavissime Frater, eo nunc tandem huncce pervenisse laborem, ut in lucem prodire possit qualiscunque: quem tribus fere abhinc annis excudi coeptum, ut nosti, modo domesticarum rerum cura saepius me iussit intermittere, modo publicarum occupationum multitudo. Huius autem gaudii, confitebor enim quod sentio, caussa potissimum duplex est.

Altera est, eaque primaria, quod nunc mihi in prooemio libri, quem ad Te mittere iam ab initio constitueram, opportune natus sit, quem dudum mihi obvenire speravi locum, quo publice profiteri possim, quanti ego Te faciam; non modo ut Tu sentias, sed ut omnes qui nunc sunt, etiam ut posteritas ipsa intelligat. Te enim quidni ego amem, quidni toto pectore diligam? Quid enim aut laetum mihi accidit, quod tua iucundissima gratulatio non auxerit; aut quid triste mihi evenit, quod tua gratissima consolatione non sit mitigatum? In omnibus autem temporibus tam incredibili Tu semper ac plus quam fraterna caritate et me et meos complexus es, sive facto opus esset sive consilio, ut equidem Tibi debeam, quan-

tum ab homine deberi homini plurimum possit. Etiamsi enim nullis aliis a Te affectus essem beneficiis, quae tot ac tanta in me contulisti ut facile quidem initium, numquam autem exitum eorum laudandorum inveniam; vel hoc mihi satis esset quare Te in oculis ferrem, Bernarde, quod ex intima tua et familiari consuetudine per omnem meam aetatem talis exemplum vitae petere mihi licuit, non modo in luce atque in oculis civium prudenter actae sed intus etiam domique praestantioris, qualem si plures vivere vellent, melius omnino viveretur et felicius. Quapropter si quid in me est aut virtutis aut doctrinae, id omne Tibi acceptum refero, tuo exemplo excitatus, tua auctoritate permotus. Ad quae innumerabilia tua in me merita si hoc quoque addideris ut hanc προσφώνησιν explicata fronte accipias et tamquam grati mei erga Te animi indicium habere velis, equidem putabo, quod fieri iam non posse arbitrabar, tuum amorem magno cumulo esse auctum.

Altera gaudii, quod dico, caussa est cogitatio fore ut ea, quae scripsi, aliis nonnihil possint prodesse, qui, ut Tu laudabiliter facis, etiamnunc qua aetate sordent fere Latine scripta et vix quidquam placet nisi quod novitatis notam prae se ferat, antiquarum tamen litterarum studio honorem suum habendum esse existimant. Quod tamen ita a me dictum accipi velim, ut a Te quidem omnis invidia absit, in me autem recidat nulla gloriationis suspicio. Nec enim Tu is es, qui nova spernere soleas, quod dicantur esse nova: cui scio quaevis contra probari, quae bona sint, sive antiqua sive nova, sint haec modo meliora antiquis; nec ego is sum, qui magnum aliquid elaborasse mihi videar. Immo vero, dicam enim quod sentio, mihi quidem satis erit et vel uberrimum operae navatae fructum mihi cepisse videbor, si quoticuiusque studium excitavero ad legendum et meditandum ea praeclarissima antiquitatis monumenta, quae non tantum linguae latinae et eloquentiae, verum etiam rerum innumerabilium thesauri habentur copiosissimi, et quorum studium Quintilianus, iudex sa-

nequam peritissimus, tantum valere censet ut cum multum profecisse contendat cui Cicero valde placuerit, *dono quodam providentiae genitus*, ut ait, *in quo totas vires suas Eloquentia experiretur*. Quam laudem, qua vix quidquam maius esse potest, nemo umquam doctus iure negavit Ciceroni. In quo laudando quod mirus est omnium eruditorum consensus, mea quidem sententia non fit immerito; tantum enim hic in omni genere doctrinae praestat, ut nec ante eum, apud Latinos quidem certe, quisquam eiusmodi fuerit, nec post eum quisquam talis vixerit, nec in posterum tanta excellentia in quoquam sperari posse videatur.

Haec autem si pluribus explicare coner, frustra suscipiam earum rerum laborem, inprimis apud Te, qui ipse olim scripta Ciceronis digna censueris, quae in succum, ut dicitur, et sanguinem converteres; quod nisi Te saepius audivissem dicentem, testimonio mihi essent et Orationes a Te habitae plures et vero duae illae Memoriae, in quibus dubito utrum magis admirer amorem tuum ac pietatem erga defunctos collegas, an genus dicendi elegans et plane Latinum. Quodsi igitur facto concedas, non aliunde melius quaeri adiumentum eloquentiae quam ex lectione Ciceronis; nec Tu quidem negabis hanc lectionem difficillimam esse nisi quis vitam Ciceronis, quae et qualis fuerit, habeat satis cognitam, quum singula huius viri scripta, si accurate perpendantur, singula eius vitae testimonia putanda sint et vivam quasi suorum quaeque referant temporum imaginem, quibus confecta sunt. Quam ob rem si quis ignorat, quarum rerum studio hic optimus auctor ac magister eloquentiae id apud posteros consecutus sit, ut, quod idem ille iudex ait, *Cicero iam non hominis nomen sed eloquentiae habeatur*; qui nescit, qualem hic civem se civibus, qualem reis patronum se praestiterit; qui nescit, qua virtute hic, homo novus quum esset, ad tantum pervenerit fastigium honoris et gloriae, cuius semper fuit cupidissimus; qui nescit, qua vigilantia consul egregius rempublicam Romanam a

Catilinae coniuratione servaverit; cui inaudita est ignominia, quam idem deinde ab ingrata civitate per Clodium passus sit et quae res ipsi cum Antonio fuerit in extremo tamquam vitae actu; qui non didicit ad temporum rationem attendere, quibus aut Pompeii rebus studere maluerit aut Caesarem sequi coactus sit; qui ignorat, quomodo cum Attico vixerit et cum Quinto fratre et cum reliquis aequalibus; qui nescit, qua parte vitae se dederit aut caussis dicendis aut libris scribendis; cui denique res nihili videtur cognoscere ad quemnam annum confectio cuiusque scripti referenda sit; is mihi profecto, non dicam, ne unum quidem penitus intelligere poterit e summi viri scriptis, in quibus omnibus quippe hospes futurus sit atque peregrinus, sed vel in locis non admodum obscuris tamquam in crassissimis tenebris foedissime labetur. Haec autem, quae dixi, omnia et quae sunt huius generis plura, quum in hoc libro enarrata legas teste adhibito gravissimo ac locupletissimo, quo nemo maiorem habere potest auctoritatem, facile Tu quidem, ni fallor, concedes operam me meam ita posuisse ut spes quaedam ostendatur posse me aliquantum prodesse antiquarum litterarum amantibus.

Et tamen non dubito quin hic noster labor in varias incurrat reprehensiones. De quibus, si modo non admodum magno incommodo tuo faciam, paucis hoc loco dicere lubet. Nec enim videri velim ignorasse quid sit illud quod susceperim, et vero perquam duco necesse explicare quae mihi in scribendo hoc libro servata sit ratio.

Suspicor igitur, vel potius intelligo, fore nonnullos qui me arrogantiae accusent aut levitatis, quod argumentum scriptionis sumpserim toties iam tractatum vel adeo exhaustum tot virorum doctissimorum laboribus, ut aut haec pars antiquitatis dicenda sit satis ad liquidum perducta esse, aut, quae eo umquam sit perventura, vix intelligatur. Contra quos duae res sunt, me quidem iudice, quibus haec instauratio videatur pos-

se defendi. Primum enim, etsi concedo, non facile in omni nostra antiquitate inveniri argumentum, quod vel ipsorum Veterum aevo sed praesertim a renatis in Italia litteris ad hanc usque aetatem tam erebris lucubrationibus expositum sit et celebratum, quam quae ad vitam spectant Ciceronis, hoc tamen non dubito contendere, etiamnunc in tanta mole librorum multas superesse huius argumenti partes vel admodum obscuras vel plane neglectas: quae, si accuratius expositae essent, multum afferre possent ut melius intelligerentur monumenta, quae tot seculorum ingenia exercuerunt. Quod si verum est, quis neget magno opere laudandum esse, qui in antiquitatis studio quae obscura sunt, nova luce collustrare conetur? quamquam quid meus hic praestiterit conatus, et aliorum iudicio relinquere malo et longum est hoc loco dicere. Alterum est, quod me fortasse etiam magis defendere valeat: eo saltem nomine ut, etiamsi res notas enarrasse dici possim, rem tamen actam egisse dici non possim. Ecquis enim est, qui hos Commentarios vel leviter inspexerit, quin confestim videat novum esse scripturae genus et quo nemo, quod sciam, in hoc argumento unquam usus sit? Qui enim adhuc de vita Ciceronis scripserunt, ad unum omnes ita res exposuerunt, ut historici solent, suo ipsi sermone utentes, suo arbitratu iudicantes: ego contra, relicta vulgari via, omnem sermonem tribui ipsi Ciceroni, id est, verbis utens non meis sed Ciceronis, Ciceronem finxi de sua ipsum vita scribentem, ita ut, qui legit, non alium sed Ciceronem legere videatur. Quod genus scribendi quantae operae labor sit quantique temporis, vix necesse erit multis explicare, quum etiam me tacente intelligatur. Nolo commemorare quid sit omnia Ciceronis scripta ita legere ut omnes omnino locos, in quibus hic rerum suarum facit mentionem, describas singulos; sed omnem hanc innumerabilium locorum, quos hinc illinc collegeris, veluti farraginem digerere et in ordinem collocare quantum fieri posset aptissimum: tum ita inter se omnia connectere ac conglutinare, ut ex variis quasi membris unum corpus fieret, et omnes partes

operis musivi ita disponere ut plana exiret rerum enarratio, quae et facile legi posset et delectatione aliqua alliceret lectorem et fidelissimam Ciceronis referret imaginem: *hic labor ille* fuit, hic aliquando etiam parum abfuit quin fieret mihi fere *inextricabilis error.*

Nec deerunt porro, si quid video, qui contendant rem potuisse multo facilius a me tractari, multoque utilius, si locos tantummodo longiores dedissem, mea qualicunque oratione connexos, in qua simul, quo melius omnia intelligerentur, et multa aliorum Veterum testimonia potuissent interseri, et adscriptis ubique consulum Romanorum nominibus, ad suum quaeque annum referri, quin etiam res ita ad finem perduci ut vel ipsa mors Ciceronis potuisset enarrari. Scio quid isti velint, qui ita loquantur; et, quamquam non intelligo quare quis alienae modum statuat industriae, de facilitate possum concedere, de utilitate non possum. Quodsi enim horum obsequi voluissem voluntati, in multis fortasse necesse fuisset alios, qui hoc argumentum ante me tractaverunt, persequi ipsorum vestigiis, sed certe desistendum fuisset ab eo, quod mihi proposueram et quod ante omnia me maluisse prae me fero, ut nihil in his Commentariis legeretur nisi quod ab ipso Cicerone esset scriptum. Quam laudem, quantacunque sit iudicent alii, sed assecutum me esse profiteor. In omnibus enim, quae hic legenda dedi, hanc mihi semper servavi legem ut omnino abstinerem quidquam de me addere; et hoc tantum non nefas esse duxi, si permitterem mihi licentiam vel verbi alicuius formam nominisve casum mutandi vel copulam interponendi. Moriar autem, si vel unam trium verborum sententiam de me addidisse convincar. Tanti scilicet mihi fuit integram servasse ipsam Ciceronianae orationis sanctitatem. Qua de re si cui placeat me risum iocumque facere, rideat per me quantum libuerit, nec enim metuam sibilum, quo accuser religioni potius servire quam vim inferre maluisse. Sed quod isti requirunt temporis indicationem et

quidquid ab aliis Veteribus de Cicerone scriptum sit, et vitam ad finem usque perductam, ea omnia conicei in alteram operis mei partem; cuius eam videbis esse rationem, ut non magis haberi possit liber peculiaris quam supplementum horum Commentariorum. In quos quum sit tamquam Annotatio Chronologica, non immerito mihi visa est posse inscribi Annales Ciceroniani, *in quibus ad suum quaeque annum referuntur, quae in his Commentariis memorantur.* Hunc autem librum, qui brevissimo quoque tempore in lucem prodibit, mittam ad Oosterdykium meum, quocum mihi et vetus et magna amicitia est. Quod quin pace tua facturus sim, non dubito, si dixero Oosterdykium et opera et consilio mihi in conquirenda et disponenda materia ita praesto fuisse ut iure quasi suo alteram istam partem videatur posse sibi vindicare.

Sed iam ad id, unde digressi sumus, revertamur. Suspicor igitur mihi quoque occursum iri, et quidem a doctis et eruditis quaerentibus, satisne recto facere videar, qui varios inter se connectere ausus sim locos ex variis et omnino diversis scriptis excerptos: neque enim non ignorari, Ciceronem non semper eodem modo scripsisse, alio quippe usum dicendi genere in Epistolis, quas quotidianis verbis texere soleret; alio in Orationibus, in quibus aut subtilius locutus sit, si caussae privatae essent et tenues, aut ornatius, si de capite vel fama ageretur; alio denique in Disputationibus, quae alium quemdam verborum sonum requirerent. Fateor equidem, atque etiam profiteor tantam esse diversitatem orationis in diversis scriptis Ciceronis ut vix quisquam litterarum peritior nescire possit, quam nihil simile habeat epistola aut iudicio aut concioni, et quanto aliud dicendi genus desideret disputatio, aliud deliberatio, aliud poscat gravitas senatoria, aliud aura popularis: at vel sic tamen dubito an diversitas ista, quae omnino de totis operibus valet, cuiquam videatur tam late patere ut ad singulas sententias possit referri. Quin etiam, nisi sensus me meus omnis fallit, tanto minus laborabitur eo incommodo,

quanto magis apparebit Ciceronem in iis, quae de se ipse narrat, eo plerumque usum esse sermone, quem historia desideret. Quidquid sit, res suo cuiusque iudicio relinquenda est. Quodsi tamen sint tam lyncei, quibus nihilominus animus offendatur, quibusque videar non multum distare a rustico illo, qui hordeum, triticum, viciam, legumina in unum acervum conferat; verbo, qui hos Commentarios et formae et orationis elegantia clament tantum cedere ipsorum Veterum scriptis, quantum aera distent lupinis; eos, utpote qui postulent quod huius aevi homines iam non praestare possint, rogatos esse velim ut primo quoque tempore librum de manibus deponant: malo enim hunc non legi omnino, quam cuiquam a me nauseae molestiam creari, dicamque quod C. ille Lucilius, homo doctus et perurbanus, qui dicere solebat ea, quae scriberet, neque ab indoctissimis se neque a doctissimis legi velle, quod alteri nihil intelligerent, alteri plus fortasse, quam ipse.

Nec mirum accidet mihi si qui sint, quibus non adeo similis videar rustico illi Xenophonteo, quem dixi, sed qui abstinendum tamen fuisse arbitrentur a scriptis, quae falso Ciceronis nomine ferri dicuntur. Quibus tamen si respondere vellem, prout gravitas argumenti postulat, disputatione opus esset et longiore et subtiliore quam quae huius loci esse videtur. Tantus enim adest Virorum Doctorum dissensus in re maxime dubia, ut ne hoc quidem constet, quam late istud crimen νοθείας pateat. Aliis quippe satis est, si auctore Wolfio quatuor illae notissimae Orationes excludantur; alii autem, de aliarum quoque Orationum γνησιότητι dubitantes, aut Archianam, aut Ligarianam, aut Marcellianam, aut unam alteramve vel tres adeo ex Catilinariis Ciceroni abiudicant. Contra quos alii rursus contendunt omnia ea scripta recte Ciceroni esse adiudicanda; ut fere nulla res est quae patronos non inveniat, si semel adversarios nacta sit. Mihi quidem, ut et his satisfacerem et illis, optimum visum est si ex omnibus istis scriptis, quae, qualiacunque tandem habeantur, non facile tamen cui-

quam dicentur omni fide historica carere: si, inquam, audacter et eum fiducia inde exeerperem, quae nsu venire viderentur; sed adscriptis locis ad finem paginae curavi ut facile appareret unde singula essent excerpta. Quo facto quum sententiam meam non pronuntiaverim, malim censeri suum cuique iudicium relinquere liberum.

Restat ut iis respondeam, qui dubitent an satis dignum sit summi viri persona, si fingatur ita de suis ipse rebus scribens ut suam ipse eelebret virtutem. Contra quos breviter dicendum existimo, quod septem abhinc annis dedita opera exposui scripto Programmate Scholastico *de Romanis Autobiographis*, complures fuisse in republica Romana viros egregios, qui non dubitaverint de rebus a se praeclare gestis, de consiliis suis, deque tota vita sua Commentarios scribere; neque id ulli eorum eitra fidem fuisse aut obtrectationi. Quorum in numero fuit M. Aemilius Scaurus, is qui princeps senatus dictus est; et P. Rutilius Rufus, exemplum innocentiae, quo nemo neque integrior erat in civitate neque sanctior; et Q. Lutatius Catulus, qui humanitate, sapientia, integritate antecelluisse dicitur. Sed quid ego alios? Ille quoque ipse, de quo quaerimus, Cicero plures composuit libros, tam Graece quam Latine, tam ligata quam soluta oratione, *ne quod genus laudis suae*, ut ait, *a se ipso praetermitteretur.* Quae tamen omnia scripta, ut Ciceronis, ita reliquorum, quos dixi, temporis iniuria perierunt; quod profecto litterarum caussa tam valde mecum dolebis, quam quod est maxime dolendum.

Desinant igitur accusare, et, si quae his meliora noverint, corrigant potius quam reprehendant nostra: tantum enim abest, ut scribi contra nos nolimus, ut id etiam maxime optemus. Faciant modo liberaliter et cogitent, quaeso, nihil esse rerum humanarum, quod ab omni parte perfectum sit, et tanto plus veniae dari posse operi imperfecto, quanto plus in eo difficultatis et laboris inesse appareat. Hoc autem, quod

nos perficere studuimus, revera fuit opus difficillimum factu, ut modo diximus; quamquam multis fortasse primo adspectu longe aliter videbitur et potius eiusmodi *ut sibi quivis Speret idem:* sed vix dubito quin, qui periculum facere velit, *sudet multum*, ut poeta addit, *frustraque laboret Ausus idem.*

Sed diutius iam, quam par est, quum videar Te moratus esse, Carissime Frater, hic desinam scribere. Ergo in fine epistolae, quam verbosiorem fortasse scripsi quam Tu quidem velles, qui vitam agas occupatissimam, accipe quod animus me meus iubet Tibi apprecari. Servet Te ita Deus O. M. in longam annorum seriem, ut et ipse felix vivas cum iis qui Tibi et mihi sunt carissimi, et pergas plurimum prodesse omnibus, qui Te aut egregium habent studiorum suorum ducem aut medicum fidelem et amantem!

Quodsi tamen per graviora negotia liceat Tibi hos Commentarios legere, Tu velim animum a me parumper avertas, Ciceronem loqui ipsum putes.

Dat. Kalendis Februariis
CIƆIƆCCCLIV.

M. TULLII CICERONIS

COMMENTARII

RERUM SUARUM

SIVE

DE VITA SUA.

LIBER PRIMUS.

I. 1. Ardeo [1] cupiditate incredibili, neque, ut ego arbitror, reprehendenda, nomen ut nostrum scriptis illustretur et celebretur ubique. Neque enim me solum commemoratio posteritatis ad spem quamdam immortalitatis rapit, sed etiam illa [2] nos cupiditas incendit, ut et ceteri, viventibus nobis, nos cognoscant, et nosmetipsi vivi gloriola nostra perfruamur. Nam [3] ut levitatis est, inanem aucupari rumorem ɔt omnes umbras etiam falsae gloriae consectari: sic levis ɔst animi, lucem splendoremque fugientis, iustam gloriam, ɩui est fructus verae virtutis honestissimus, repudiare. . Nullam [4] enim virtus aliam mercedem laborum pericuɩrumque desiderat, praeter hanc laudis et gloriae; qua ɩidem detracta, quid est, quod in hoc tam exiguo vitae ɩrriculo et tam brevi tantis nos in laboribus exerceamus? ldo [5] haec, quae certe vera sunt, fortes et sapientes vis non tam praemia sequi solere recte factorum, quam a recte facta; me nihil in vita, nisi praeclarissime fese, siquidem nihil sit praestabilius viro, quam periculis

---

Epist. ad Lucceium (ad Fam. V. 12. § 1.) — [2]) Ibid. § 9. — ɩ Pison. c. 24. § 57. — [4]) pro Archia c. 11. § 28. — [5]) pro Milone . § 96.

patriam liberare; beatos esse, quibus ea res honori fuerit a suis civibus, nec tamen eos miseros, qui beneficio cives suos vicerint: sed tamen ex omnibus praemiis virtutis, si sit habenda ratio praemiorum, amplissimum esse praemium gloriam; esse hanc unam, quae brevitatem vitae posteritatis memoria consoletur, quae efficiat, ut absentes adsimus, mortui vivamus; hanc denique esse, cuius gradibus etiam homines in caelum videantur ascendere.

II. 3. Atque[1] de meo quidem amore gloriae, nimis acri fortasse, verumtamen honesto, confitebor. Nam, quas res nos in consulatu nostro pro salute huius urbis atque imperii et pro vita civium proque universa republica gessimus, Archias attigit versibus atque inchoavit: quibus auditis, quod mihi magna res et iucunda visa est, hunc ad perficiendum hortatus sum. Neque[2] enim quisquam est tam aversus a Musis, qui non mandari versibus aeternum suorum laborum facile praeconium patiatur. 4. Themistoclem illum, summum Athenis virum, dixisse aiunt, quum ex eo quaereretur, quod acroama aut cuius vocem libentissime audiret: *Eius, a quo sua virtus optime praedicaretur.* Itaque ille Marius item eximie L. Plotium dilexit, cuius ingenio putabat ea, quae gesserat, posse celebrari. Quid?[3] noster hic Magnus, qui cum virtute fortunam adaequavit, nonne Theophanem Mitylenaeum, scriptorem rerum suarum, in concione militum civitate donavit? et nostri illi fortes viri, sed rustici ac milites, dulcedine quadam gloriae commoti, quasi participes eiusdem laudis, magno illud clamore approbaverunt? Quid[4] Q. Metellus

[1]) pro Archia c. 11. § 28. — [2]) Ibid. c. 9. § 20. — [3]) Ibid. c. 10. § 24.
[4]) Ibid. § 26.

Pius? nonne usque eo de suis rebus scribi cupiebat, ut etiam Cordubae natis poetis, pingue quiddam sonantibus atque peregrinum, tamen aures suas dederet? 5. Neque enim est hoc dissimulandum, quod obscurari non potest, sed prae nobis ferendum: trahimur omnes laudis studio, et optimus quisque maxime gloria ducitur; insidet [1] quaedam in optimo quoque virtus, quae noctes et dies animum gloriae stimulis concitat, atque admonet, non cum vitae tempore esse dimittendam commemorationem nominis nostri, sed cum omni posteritate adaequandam. Ego [2] vero omnia, quae gerebam, iam tum in gerendo spargere me ac disseminare arbitrabar in orbis terrae memoriam sempiternam. Haec vero sive a meo sensu post mortem abfutura est, sive, ut sapientissimi homines putaverunt, ad aliquam mei partem pertinebit, nunc quidem certe cogitatione quadam speque delector.

III. 6. Quae [3] quum ita sint, epistolam [4] Lucceio misi, qua, meas res ut scriberet, rogavi. Ac [5] non verebar, ne assentatiuncula quadam aucupari ipsius gratiam viderer, quum hoc demonstrarem, me ab ipso potissimum ornari celebrarique velle. Neque enim is erat Lucceius, qui, qui esset, nesciret, et qui non eos magis, qui ipsum non admirarentur, invidos, quam eos, qui laudarent, assentatores arbitraretur: neque autem ego sum ita demens, ut me sempiternae gloriae per eum commendari velim, qui non se quoque in me commendando propriam ingenii gloriam consequatur. 7. Neque enim Alexander ille gratiae caussa ab Apelle potissimum pingi et a Lysippo fingi volebat; sed

[1] Ibid. c. 11. § 29. — [2] Ibid. c. 12. § 30. — [3] Ibid. § 31. [4] Att. IV. 6. § 4. — [5] Epist. ad Lucceium (ad Fam. V. 12. § 6.)

quod illorum artem quum ipsis, tum etiam sibi gloriae fore putabat. Atque illi artifices corporis simulacra ignotis nota faciebant: quae vel si nulla sint, nihilo sint tamen obscuriores clari viri. Nec minus est Spartiates Agesilaus ille perhibendus, qui neque pictam neque fictam imaginem suam passus est esse, quam qui in eo genere elaborarunt. Unus enim Xenophontis libellus in eo rege laudando facile omnes imagines omnium statuasque superavit. 8. Atque hoc praestantius mihi fuisset et ad laetitiam animi, et ad memoriae dignitatem, si in Lucceii scriptà pervenissem, quam si in ceterorum, quod non ingenium mihi solum suppeditatum fuisset, sicut Timoleonti a Timaeo, aut ab Herodoto Themistocli, sed etiam auctoritas clarissimi et spectatissimi viri, et in republica maximis gravissimisque caussis cogniti atque in primis probati: ut mihi non solum praeconium, quod, quum in Sigeum venisset Alexander, ab Homero Achilli tributum esse dixit, sed etiam grave testimonium impertitum clari hominis magnique videretur. Placet enim Hector ille mihi Naevianus, qui non tantum *laudari* se laetatur, sed addit etiam, *a laudato viro*.

IV. 9. Genus [1] autem scriptorum Lucceii, etsi erat semper a me vehementer exspectatum, tamen vicit opinionem meam, meque ita vel cepit vel incendit, ut cuperem quam celerrime res nostras ipsius monumentis commendari. Et [2] quia videbam, *Italici belli et civilis historiam* iam ab ipso paene esse perfectam: dixerat autem mihi, se reliquas res ordiri: deesse mihi nolui, quin ipsum admonerem, ut cogitaret, coniunctene mallet cum reliquis rebus nostra contexere, an, ut multi Graeci fecerunt, Callisthenes Troicum

[1]) Ibid. § 1. — [2]) Ibid. § 2.

bellum, Timaeus Pyrrhi, Polybius Numantinum, (qui omnes a perpetuis suis historiis ea, quae dixi, bella separaverunt,) ipse quoque item civilem coniurationem ab hostilibus externisque bellis seiungeret. Equidem ad nostram laudem non multum videbam interesse; sed ad properationem meam quiddam intererat, ipsum non exspectare, dum ad locum veniret, ac statim caussam illam totam et tempus arripere. Et simul, si uno in argumento unaque in persona mens eius tota versaretur, cernebam animo, quanto omnia uberiora atque ornatiora futura essent. 10. Quod[1] si ipsum adduxissem, ut hoc susciperet, fuisset, ut mihi persuadeo, materies digna huius facultate et copia. A principio enim coniurationis usque ad reditum nostrum videbatur mihi modicum quoddam corpus confici posse: in quo et illa posset uti civilium commutationum scientia vel in explicandis caussis rerum novarum vel in remediis incommodorum, et reprehendere ea, quae vituperanda duceebat, et, quae placebant, exponendis rationibus comprobare, et, si liberius, ut consuevit, agendum putabat, multorum in nos perfidiam, insidias, proditionem notare. Habet[2] enim varios actus multasque actiones et consiliorum et temporum, haec quasi fabula rerum eventorumque nostrorum.

V. 11. Sed,[3] quum et Lucceius — etsi hic mihi saepe ostendit se accuratissime nostrorum temporum consilia atque eventus litteris mandaturum — et Archias[4] nihil de me scripserit, *cogor*[5] facere, quod nonnulli saepe reprehenderunt. Scribam ipse de me: multorum tamen exemplo et clarorum virorum. 12. De[6] Scauro et Catulo breviter licet dicere.

[1]) Ibid. § 3. — [2]) Ibid. § 6. — [3]) Ibid. § 9. — [4]) ad Att. I. 16. 15. — [5]) Epist. ad Lucceium (ad Fam. V. 12. § 8.) — [6]) Brut. c. 29. 110.

In [1] Scauri oratione, sapientis hominis et recti, gravitas summa et naturalis quaedam inerat auctoritas, non ut caussam, sed ut testimonium dicere putares, quum pro reo diceret. Quod dicendi genus ad patrocinia mediocriter aptum videbatur; ad senatoriam vero sententiam, cuius erat ille princeps, vel maxime; significabat enim non prudentiam solum, sed, quod maxime rem continebat, fidem. Habebat hoc a natura ipsa, quod a doctrina non facile posset. Huius et orationes sunt, et tres ad L. Fufidium libri, scripti de vita ipsius, lectu sane utiles; quos nemo legit: at Cyri vitam et disciplinam legunt, praeclaram illam quidem, sed neque tam rebus nostris aptam, nec tamen Scauri laudibus anteponendam. 13. Iam [2] Q. Catulus, non antiquo illo more, sed hoc nostro, nisi quid fieri potest perfectius, eruditus. Múltae litterae, summa non vitae solum atque naturae, sed orationis etiam comitas, incorrupta quaedam Latini sermonis integritas; quae perspici quum ex orationibus eius potest, tum facillime ex eo libro, quem de consulatu et de rebus gestis suis conscriptum molli et Xenophonteo genere sermonis misit ad A. Furium poetam, familiarem suum: qui liber nihilo notior est, quam illi tres, de quibus ante dixi, Scauri libri. 14. Atque [3] etiam Caesar commentarios quosdam scripsit rerum suarum, valde quidem probandos; nudi enim sunt, recti et venusti, omni ornatu orationis tamquam veste detracta. Sed dum voluit alios habere parata, unde sumerent, qui vellent scribere historiam: ineptis gratum fortasse fecit, qui volent illa calamistris inurere: sanos quidem homines a scribendo deterruit. Nihil enim est in historia pura et illustri brevitate dulcius.

---

[1]) Ibid. § 111. — [2]) Ibid. c. 35. § 132. — [3]) Ibid. c. 75. § 262.

VI. 15. Sed [1] quid ego alios? ad me ipsum iam revertar. Conficiam [2] igitur commentarios rerum mearum omnium. Multam [3] certe omnes casus nostri varietatem in scribendo suppeditabunt, plenam cuiusdam voluptatis, quae vehementer animos hominum in legendo tenere possit. Nihil est enim aptius ad delectationem lectoris, quam temporum varietates fortunaeque vicissitudines: quae etsi nobis optabiles in experiendo non fuerunt, in legendo tamen erunt iucundae. Habet enim praeteriti doloris secura recordatio delectationem. 16. Ceteris vero, nulla perfunctis propria molestia, casus autem alienos sine ullo dolore intuentibus, etiam ipsa misericordia est iucunda. Quem enim nostrum ille moriens apud Mantineam Epaminondas non cum quadam miseratione delectat? qui tum denique sibi avelli iubet spiculum, posteaquam ei percontanti dictum est, clypeum esse salvum: ut etiam in vulneris dolore aequo animo cum laude moreretur. Cuius studium in legendo non erectum Themistocli fuga redituque tenetur? Etenim ordo ipse annalium mediocriter nos retinet, quasi enumeratione fastorum. At viri saepe excellentis ancipites variique casus habent admirationem, exspectationem, laetitiam, molestiam, spem, timorem: si vero exitu notabili concluduntur, expletur animus iucundissima lectionis voluptate. 17. Et [4] vero, (nec enim externa libentius in tali re, quam domestica, recordor) ut [5] nnales populi Romani et monumenta vetustatis loquuntur, aeso ille Quintius, et M. Furius Camillus, et M. Servilius hala, quum essent optime de republica meriti, tamen populi citati vim iracundiamque subierunt: damnatique comitiis nturiatis quum in exsilium profugissent, rursus ab eodem

[1]) de Senect. c. 13. § 45. — [2]) Epist. ad Lucceium (ad Fam. V. 12. § 10.) bid. § 4. — [4]) de Off. II. c. 8. § 26. — [5]) pro Domo sua c. 32. § 86.

populo placato sunt in suam pristinam dignitatem restituti. Fortis[1] et constans in optima ratione civis P. Popillius semper fuit: tamen eius in omni vita nihil est iam ad laudem illustrius, quam calamitas ipsa. Quis enim iam meminisset, eum bene de republica meritum, nisi et ab improbis expulsus esset et per bonos restitutus? Q. Metelli praeclarum imperium in re militari fuit, egregia censura, omnis vita plena gravitatis: tamen huius viri laudem ad sempiternam memoriam temporis calamitas propagavit.

VII. 18. Quod[2] si his damnatis non modo non imminuit calamitas clarissimi nominis gloriam, sed etiam honestavit: (nam, etsi optabilius est, cursum vitae conficere sine dolore et sine iniuria; tamen ad immortalitatem gloriae plus affert, desideratum esse a suis civibus, quam omnino numquam esse violatum:) mihi, sine ullo iudicio populi profecto, tum amplissimis omnium iudiciis restituto, maledicti locum aut criminis obtinebit? Pro[3] me non, ut pro P. Popillio, nobilissimo homine, adolescentes filii, non propinquorum multitudo populum Romanum est deprecata: non, ut pro Q. Metello, summo et clarissimo viro, spectata iam adolescentia filius: non L. et C. Metelli, consulares, non eorum liberi, non Q. Metellus Nepos, qui tum consulatum petebat, non Luculli, Servilii, Scipiones, Metellarum filii, flentes ac sordidati populo Romano supplicaverunt. 19. Nihil[4] umquam senatus de P. Popillio decrevit, numquam in hoc ordine Q. Metelli mentio facta est. Tribuniciis sunt illi rogationibus, interfectis inimicis, denique nulla auctoritate senatus restituti; quum alter eorum senatui paruisset, alter vim caedemque fugisset. Nam C. quidem Marius, qui hac homi-

[1]) Ibid. § 87. — [2]) Ibid. § 86. — [3]) post redit. in Sen. c. 15. § 37. — [4]) Ibid. § 38.

num memoria tertius ante me consularis tempestate civili expulsus est, non modo a senatu non est restitutus, sed reditu suo senatum cunctum paene delevit. Nulla de illis magistratuum consensio, nulla ad rempublicam defendendam populi Romani convocatio, nullus Italiae motus, nulla decreta municipiorum et coloniarum exstiterunt. Me autem senatus auctoritas arcessivit, populus Romanus revocavit, respublica imploravit, Italia cuncta paene suis humeris reportavit.

VIII. 20. Neque [1] tamen, haec quum scribebam, eram nescius, quae [2] sint in hoc genere vitia. Et verecundius ipsi de sese scribant necesse est, si quid est laudandum, et praetereant, si quid reprehendendum est. Accedit etiam, ut minor sit fides, minor auctoritas, multi denique reprehendant et dicant, verecundiores esse praecones ludorum gymnicorum, qui, quum ceteris coronas imposuerint victoribus eorumque nomina magna voce pronuntiarint, quum ipsi ante ludorum missionem corona donentur, alium praeconem adhibeant, ne sua voce ipsi se victores esse praedicent. 21. Haec nos vitare cupimus. Nihil [3] enim umquam de me dixi sublatius; asciscendae laudis caussa potius, quam criminis depellendi. Quis [4] umquam audivit, quum ego de me, nisi coactus ac necessario, dicerem? Nam si, quum mihi furta, largitiones, libidines obiiciuntur, ego respondere soleo, meis consiliis, periculis, laboribus patriam esse conservatam, non tam sum existimandus de gestis rebus gloriari, quam de obiectis non confiteri. Praestitimus [5] enim patriae non minus certe, quam debuimus: plus profecto,

---

[1]) Epist. ad Lucceium (ad Fam. V. 12. § 2.) — [2]) Ibid. § 8. — [3]) pro Domo sua c. 36. § 95. — [4]) Ibid. c. 35. § 93. — [5]) Epist. ad Lucceium (ad Fam. V. 13. § 4.)

quam est ab animo cuiusquam aut consilio hominis postulatum. Quare[1] non modo iam nemo est tam imperitus, qui ea, quae gessi in consulatu, peccata esse dicat: sed nemo est tam inimicus patriae, qui non meis consiliis patriam conservatam esse fateatur. 22. Ego[2] autem, — qui, sicut omnes sciunt, in foro iudiciisque ita versatus sum, ut eiusdem aetatis aut nemo aut pauci plures caussas defenderint; et qui omne tempus, quod mihi ab amicorum negotiis dabatur, in his studiis laboribusque consumpsi, quo paratior ad usum forensem promptiorque esse possem: — intelligo[3], quam scopuloso difficilique in loco verser. Nam quum omnis arrogantia odiosa est, tum illa ingenii atque eloquentiae multo molestissima. Quamobrem nihil dicam de meo ingenio: neque est, quod possim dicere: neque, si esset, dicerem. Aut enim id mihi satis est, quod est de me opinionis, quidquid est: aut, si id parum est, ego maius id commemorando facere non possum.

Sed[4] quid opus est plura? Iam enim — ut[5] totum me non naevo aliquo aut crepundiis, sed corpore omni possitis cognoscere — de[6] me sic habetote.

IX. 23. Natus[7] sum III. Nonas Ianuarias, coss.[8] C. Atilio Serrano, Q. Servilio Caepione; quum, Scaevola in rostris sedente tribuno, suasit Serviliam legem Crassus, qui[9], versatus in omni fere genere caussarum, mature in locum principum oratorum venit. Mihi[10] quidem a pueritia quasi magistra fuit illa in legem Caepionis oratio: in qua et

1) pro Domo sua c. 27. § 72. — 2) Divinat. in Caecil. c. 13. § 41. 3) Ibid. c. 12. § 36. — 4) de Senect. c. 1. § 3. — 5) Brut. c. 91. § 313. 6) de Amic. c. 2. § 10. — 7) ad Att. XIII. 42. § 2. — 8) Brut. c. 43. § 161. 9) Ibid. § 159. — 10) Ibid. c. 44. § 164.

auctoritas ornatur senatus, quo pro ordine illa dicuntur, et invidia concitatur in iudicum et in accusatorum factionem, contra quorum potentiam populariter tum dicendum fuit. Multa in illa oratione graviter, multa leniter, multa aspere, multa facete dicta sunt; plura etiam dicta, quam scripta, quod ex quibusdam capitibus expositis, nec explicatis intelligi potest. 24. Sed [1] haec Crassi quum edita oratio est, quattuor et triginta tum habebat annos totidemque annis mihi aetate praestabat. His enim consulibus eam legem suasit, quibus nati sumus, quum ipse esset Q. Caepione consule natus et C. Laelio, triennio ipso minor, quam Antonius. Quod idcirco posui, ut, dicendi Latine prima maturitas in qua aetate exstitisset, posset notari et intelligeretur, iam ad summum paene esse perductam, ut eo nihil ferme quisquam addere posset, nisi qui a philosophia, a iure civili, ab historia fuisset instructior.

X. 25. Arpinum [2] est mea et fratris mei germana patria: hinc enim orti stirpe antiquissima sumus: hic sacra, hic genus, hic maiorum multa vestigia. Quid plura? hic vides villam, ut nunc quidem est, latius aedificatam patris nostri studio: qui quum esset infirma valetudine, hic fere aetatem egit in litteris. Sed hoc ipso in loco, quum avus viveret, et antiquo more parva esset villa, ut illa Curiana in Sabinis, me scito esse natum. Quare inest nescio quid, et latet in animo ac sensu meo, quo me plus hic locus fortasse delectet. 26. Maxima [3] est enim vis vetustatis et consuetudinis, quum locis ipsis delectemur, montuosis etiam et silvestribus, in quibus diutius commorati sumus; siquidem [4] etiam ille sapientissimus vir, Ithacam ut

[1]) Ibid. c. 43. § 161. — [2]) de Legib. II. c. 1. § 3. — [3]) de Amic. c. 19. § 68. — [4]) de Legib. II. c. 1. § 3.

videret., immortalitatem scribitur repudiasse. Nam [1] et Arpinum

τρηχεῖ', ἀλλ' ἀγαθὴ κουροτρόφος. οὔτι ἔγωγε
ἧς γαίης δύναμαι γλυκερώτερον ἄλλο ἰδέσθαι.

Equidem [2] huc quoties veniam, satiari non queo: magnificasque villas et pavimenta marmorea et laqueata tecta contemno. Ductus vero aquarum, quos isti nilos et euripos vocant, quis non, quum haec videat, irriserit? 27. Illa [3] autem insula, quae est in Fibreno, nihil [4] est amoenius. Ubi enim hic quasi rostro finditur Fibrenus, et divisus aequaliter in duas partes latera insulae alluit, rapideque dilapsus cito in unum confluit, tantum complectitur, quod satis sit modicae palaestrae, loci: quo effecto, tamquam id habuerit operis ac muneris, ut hanc nobis efficeret sedem, statim praecipitat in Lirem et, quasi in familiam patriciam venerit, amittit nomen obscurius, Liremque multo gelidiorem facit. Quare [5] illo loco libentissime soleo uti, sive quid mecum ipse cogito, sive quid aut scribo aut lego; saepiusque [6] recordari mihi placet, aestuantem me, quum vim caloris non facile paterer, in Arpinati nostro gelidis fluminibus circumfusum fuisse.

XI. 28. Mitto [7] iam quaerere de amoenitate [8] huius loci et salubritate: illud [9] quaero, peregrinum cur me esse dixerint. Hoc [10] enim dicebant, me esse ex municipio. Fateor, et addo etiam, ex eo municipio, unde iterum iam salus huic urbi imperioque missa est: in quemcumque [11] enim Arpinatem incideris, etiamsi nolis, erit tamen tibi,

---

[1]) ad Att. II. 11. § 2. — [2]) de Legib. II. c. 1. § 2. — [3]) Ibid. § 1. — [4]) Ibid. c. 3. § 6. — [5]) Ibid. c. 1. § 1. — [6]) Tusc. V. c. 26. § 74. — [7]) pro Sulla c. 7. § 22. — [8]) de Legib. II. c. 1. § 3. — [9]) pro Sulla c. 7. § 22. [10]) Ibid. § 23. — [11]) pro Plancio c. 8. § 20.

fortasse etiam de nobis aliquid, aliquid certe de C. Mario audiendum. Recte[1] igitur Magnus ille noster, pluribus audientibus, posuit in iudicio, quum pro Balbo mecum simul diceret, *rempublicam nostram iustissimas huic municipio gratias agere posse, quod ex eo duo sui conservatores exstitissent.* 29. Sed[2] scire pervelim, quamobrem, qui ex municipiis veniant, peregrini esse videantur? Nemo enim istuc M. illi Catoni seni, quum plurimos haberet inimicos, nemo Ti. Coruncanio, nemo M'. Curio, nemo huic ipsi nostro C. Mario, quum ei multi inviderent, obiecit umquam. Ego[3] mehercule et illis et omnibus municipibus duas esse censeo patrias: unam naturae, alteram civitatis. Ut ille Cato, quum esset Tusculi natus, in populi Romani civitatem susceptus est. Ita, quum ortu Tusculanus esset, civitate Romanus, habuit alteram loci patriam, alteram iuris; et ut Attici, priusquam Theseus eos demigrare ex agris et in astu, quod appellatur, omnes se conferre iussit, et sui erant iidem et Attici: sic nos et eam patriam dicimus, ubi nati, et illam, a qua excepti sumus. Sed necesse est, caritate eam praestare, in qua reipublicae nomine iuris communitas est; pro qua mori, et cui nos totos dedere, et in qua nostra omnia ponere et quasi consecrare debemus: dulcis autem non multo secus est ea, quae genuit, quam illa, quae excepit. Itaque ego hanc meam esse patriam prorsus numquam negabo.

XII. 30. Et[4] avus quidem noster singulari virtute in hoc municipio, quoad vixit, restitit M. Gratidio, cuius in matrimonio sororem, aviam nostram, habebat, ferenti legem tabellariam: excitabat enim fluctus in simpulo, ut di-

[1]) de Legib. II. c. 3. § 6. — [2]) pro Sulla c. 7. § 23. — [3]) de Legib. II. c. 2. § 5. — [4]) de Legib. III. c. 16. § 36.

citur, Gratidius, quos post filius eius Marius in Aegaeo excitavit mari. Ac nostro quidem, quum res esset ad tempus sedata, Scaurus consul, *Utinam*, inquit, *M. Cicero, isto animo atque virtute in summa republica nobiscum versari, quam in municipali maluisses!* 31. Patris [1] nostri, optimi ac prudentissimi viri, studium in nobis erudiendis egregium. Et [2] matrem nostram sic olim facere memini; quae lagenas etiam inanes obsignabat, ne dicerentur inanes aliquae fuisse, quae furtim essent exsiccatae. 32. L. Cicero [3], patruus: qui cum Antonio in Ciliciam profectus una decessit. Ex [4] quo, humanissimo homine, quamquam de Antonio saepe acceperam, quemadmodum ille vel Athenis vel Rhodi se doctissimorum hominum sermonibus dedisset; tamen ipse adolescentulus, quantum illius ineuntis aetatis meae patiebatur pudor, multa ex eo saepe quaesivi. 33. L. Cicero L. F. [5], frater noster, cognatione patruelis, amore germanus: qui una nobiscum et cum Q. fratre et T. Pomponio et M. Pisone Athenis Antiochum audivit in eo gymnasio, quod Ptolemaeium vocatur. Cuius [6] morte magnum dolorem accepi, et magno fructu sum privatus et forensi et domestico. Nam mihi omnia, quae iucunda ex humanitate alterius et moribus homini accidere possunt, ex illo accidebant. 34. C. Aculeo [7], propinquus noster: quocum erat nostra matertera: eques [8] Romanus, homo acutissimo omnium ingenio, sed minime ceteris artibus eruditus, qui ita tenuit ius civile, ut ei nemo de iis, qui peritissimi sunt, anteponatur. 35. Huius [9] filius C. Visellius Varro, vir doctus in primis, consobrinus meus. Is quum post curulem

---

[1]) de Orat. II. c. 1. § 1. — [2]) Q. Cic. Epist. ad Tironem (ad Fam. XVI. 26. § 2.) — [3]) de Orat. II. c. 1. § 2. — [4]) Ibid. § 3. — [5]) de Fin. Bon. et Mal. V. c. 1. § 1. — [6]) ad Att. I. 5. § 1. — [7]) de Orat. II. c. 1. § 2 [8]) de Orat. I. c. 43. § 191. — [9]) Brut. c. 76. § 264.

aedilitatem iudex quaestionis esset, est mortuus: in quo fateor vulgi iudicium a iudicio meo dissensisse. Nam populo non erat satis vendibilis: praeceps quaedam et quum idcirco obscura, quia peracuta, tum rapida et celeritate caecata oratio; sed neque verbis aptiorem cito alium dixerim, neque sententiis crebriorem. Praeterea perfectus in litteris iurisque civilis iam a patre Aculeone traditam tenuit disciplinam.

XIII. 36. Equidem [1], ut ad me revertar, ab his fontibus profluxi ad hominum famam, et meus forensis labor vitaeque ratio dimanavit ad existimationem hominum paullo latius commendatione ac iudicio meorum. Nam [2] mihi quidem de meis maioribus dicendi facultas non datur: non, quod non tales fuerint, quales nos illorum sanguine creatos disciplinisque institutos videtis; sed quod laude populari atque honoris publici luce caruerunt. Sed [3] tamen monendum esse etiam atque etiam puto: Non possunt omnes esse patricii. Si verum quaeris, ne curant quidem: nec [4] ego me a M'. Tullio esse dicam, qui patricius cum Servio Sulpicio consul anno x. post exactos reges fuit. 37. Sed [5] equitis Romani filio, non idem [6] mihi licebat, quod iis, qui nobili genere nati sunt; quibus omnia populi Romani beneficia dormientibus deferuntur: longe alia mihi lege in hac civitate et conditione vivendum fuit. Venit enim mihi in mentem M. Catonis, hominis sapientissimi et vigilantissimi: qui quum se virtute, non genere, populo Romano commendari putaret, quum ipse sui generis initium ac nominis ab se gigni et propagari vellet, hominum potentissi-

[1]) pro Caelio c. 3. § 6. — [2]) de l. Agraria II. c. 1. §. 1. — [3]) pro Sulla c. 8. § 23. — [4]) Brut. c. 16. § 62. — [5]) pro Murena c. 8. § 17. — [6]) in Verrem Act. II. L. V. c. 70. § 180.

morum suscepit inimicitias et maximis in laboribus usque ad summam senectutem summa cum gloria vixit. Postea Q. Pompeius, humili atque obscuro loco natus, nonne plurimis inimicitiis maximisque suis periculis ac laboribus amplissimos honores est adeptus? Modo C. Fimbriam, C. Marium, C. Caelium vidimus non mediocribus inimicitiis ac laboribus contendere, ut ad istos honores pervenirent, ad quos patricii per ludum et per negligentiam perveniunt. Haec eadem fuit nostrae rationis regio et via: horum nos hominum sectam atque instituta persecuti sumus. 38. Videbamus, quanta esset in invidia, quantoque in odio apud quosdam homines nobiles novorum hominum virtus et industria: si tantulum oculos deiiceremus, praesto esse insidias: si ullum locum aperiremus suspicioni aut crimini, accipiendum esse statim vulnus; esse nobis semper vigilandum, semper laborandum videbamus. Etenim tacitae magis et occultae inimicitiae timendae sunt, quam indictae atque apertae. Hominum nobilium non fere quisquam nostrae industriae favebat: nullis nostris officiis benevolentiam illorum allicere poteramus: quasi natura et genere disiuncti essent, ita dissidebant a nobis animo et voluntate. 39. Ego[1] vero tanto intervallo claustra ista nobilitatis refregi, ut aditus ad consulatum posthac, sicut apud maiores nostros fuit, non magis nobilitati, quam virtuti pateret. Quamobrem[2] quivis habeat me ipsum sibi documento, quem equestri ortum loco consulem vidit, quae vitae via facillime viros bonos ad honorem dignitatemque perducat. Ego[3] enim huc, a me ortus et per me nixus, ascendi.

XIV. 40. Ante[4] nostram memoriam et mos ipse patrius

[1]) pro Murena c. 8. § 17. — [2]) pro l. Agraria I. c. 9. § 27. — [3]) pro Plancio c. 27. § 67. — [4]) de Republ. V. c. 1. § 1.

praestantes viros adhibebat, et veterem morem ac maiorum instituta retinebant excellentes viri; unde Ennius

Moribus antiquis res stat Romana virisque:

quem quidem ille versum vel brevitate vel veritate tamquam ex oraculo mihi quodam esse effatus videtur. Nam neque viri, nisi ita morata civitas fuisset, neque mores, nisi hi viri praefuissent, aut fundare aut tamdiu tenere potuissent tantam et tam iuste lateque imperantem rempublicam. 41. Nostra vero aetas, quum rempublicam sicut picturam accepisset egregiam, sed iam evanescentem vetustate, non modo eam coloribus iisdem, quibus fuerat, renovare neglexit, sed ne id quidem curavit, ut formam saltem eius et extrema tamquam lineamenta servaret. Quid enim manet ex antiquis moribus, quibus ille dixit rem stare Romanam? quos ita oblivione obsoletos videmus, ut non modo non colantur, sed etiam ignorentur. Nam de viris quid dicam? Mores enim ipsi interierunt virorum penuria, cuius tanti mali non modo reddenda ratio nobis, sed etiam tamquam reis capitis quodammodo docenda caussa est. Nostris enim vitiis, non casu aliquo, rempublicam verbo retinemus, re ipsa vero iam pridem amisimus. 42. Saepe [1] audivi a maioribus natu, qui se porro pueros a senibus audisse dicebant, nostros [2] olim homines, qui excellere sapientiae gloria vellent, omnia, quae quidem tum haec civitas nosset, solitos esse complecti. Meminerant illi Sex. Aelium, meminerant M'. Manilium transvero ambulantem foro; quod erat insigne, eum, qui id faceret, facere civibus omnibus consilii sui copiam; ad quos olim et ita ambulantes et in solio sedentes domi sic adibatur, non solum ut de iure civili ad eos, verum etiam de filia collocanda, de fundo emendo, de agro colendo, de

[1]) de Senect. c. 13. § 43. — [2]) de Orat. III. c. 33. § 133.

omni denique aut officio aut negotio referretur. 43. Haec fuit P. Crassi illius veteris, haec Ti. Coruncanii, haec Scipionis, prudentissimi hominis, sapientia, qui omnes pontifices maximi fuerunt, ut ad eos de omnibus divinis atque humanis rebus referretur; iidemque et in senatu et apud populum et in caussis amicorum et domi et militiae consilium suum fidemque praestabant. Quid enim M. Catoni praeter hanc politissimam doctrinam transmarinam atque adventitiam defuit? num, quia ius civile didicerat, caussas non dicebat? aut quia poterat dicere, iuris scientiam negligebat? Utroque in genere et elaboravit et praestitit. Num propter hanc ex privatorum negotiis collectam gratiam tardior in republica capessenda fuit? Nemo ad populum fortior, nemo melior senator; idem facile optimus imperator; denique nihil in hac civitate temporibus illis sciri discive potuit, quod ille non quum investigarit et scierit tum etiam conscripserit.

XV. 44. Nunc contra plerique ad honores adipiscendos et ad rempublicam gerendam nudi veniunt atque inermes, nulla cognitione rerum, nulla scientia ornati. Sin aliquis excellit unus e multis, effert se, si unum aliquid affert, aut bellicam virtutem aut usum aliquem militarem (quae sane nunc quidem obsoleverunt), aut iuris scientiam, (ne eius quidem universi; nam pontificium, quod est coniunctum, nemo discit) aut eloquentiam, quam in clamore et in verborum cursu positam putant; omnium vero bonarum artium, denique virtutum ipsarum societatem cognationemque non norunt. 45. Nec [1] vero tantum mali est peccare principes (quamquam est magnum hoc per se ipsum malum) quantum illud, quod

[1]) de Legib. III. c. 14. § 31.

permulti imitatores principum exsistunt. Nam licet videre, si velis replicare memoriam temporum, qualescumque summi civitatis viri fuerint, talem civitatem fuisse: quaecumque mutatio morum in principibus exstiterit, eamdem in populo secutam. Idque haud paullo est verius, quam quod Platoni nostro placet, qui, musicorum cantibus, ait, mutatis, mutari civitatum status. Ego autem, nobilium vita victuque mutato, mores mutari civitatum puto. 46. Quo perniciosius de republica merentur vitiosi principes, quod non solum vitia concipiunt ipsi, sed ea infundunt in civitatem: neque solum obsunt, ipsi quod corrumpuntur, sed etiam quod corrumpunt, plusque exemplo, quam peccato nocent. Atque haec lex, dilatata in ordinem cunctum, coangustari etiam potest. Pauci enim, atque admodum pauci, honore et gloria amplificati, vel corrumpere mores civitatis vel corrigere possunt.

Sed haec et nunc satis, et in aliis libris tractata sunt diligentius. Quare ad reliqua veniamus.

XVI. 47. Quum [1] nos et Quintus frater cum consobrinis nostris, Aculeonis filiis, et ea disceremus, quae Crasso placerent, et ab his doctoribus, quibus ille uteretur, erudiremur: magna [2] nobis pueris opinio fuit, L. Crassum non plus attigisse doctrinae, quam quantum prima illa puerili institutione potuisset; M. autem Antonium omnino omnis eruditionis expertem atque ignarum fuisse; erantque multi, qui, quamquam non ita sese rem habere arbitrarentur, tamen, quo facilius nos incensos studio dicendi a doctrina deterrerent, libenter id, quod dixi, de illis oratoribus praedicarent, ut, si homines non eruditi summam essent

[1]) de Orat. II. c. 1. § 2. — [2]) Ibid. § 1.

prudentiam atque incredibilem eloquentiam consecuti, inanis omnis noster esse labor et stultum in nobis erudiendis patris nostri studium videretur. Quos tum, ut pueri, refutare domesticis testibus, patre, et C. Aculeone, et L. Cicerone, patruo, solebamus; quod de Crasso pater, et Aculeo, quem Crassus dilexit ex omnibus plurimum, et patruus, qui cum Antonio in Ciliciam profectus una decesserat, multa nobis de eius studio doctrinaque saepe narravit. 48. Nunc [1] ego sic existimo, hos oratores fuisse maximos et in his primum cum Graecorum gloria Latine dicendi copiam aequatam. Nihil [2] enim mihi quidem videtur in Crassi et Antonii sermone esse praeteritum, quod quisquam summis ingeniis, acerrimis studiis, optima doctrina, maximo usu cognosci ac percipi potuisse arbitraretur. Ac [3] mea quidem sententia nemo poterit esse omni laude cumulatus orator, nisi erit omnium rerum magnarum atque artium scientiam consecutus. Etenim ex rerum cognitione efflorescat et redundet oportet oratio; quae, nisi subest res ab oratore percepta et cognita, inanem quamdam habet elocutionem et paene puerilem. 49. Est igitur [4] et scientia comprehendenda rerum plurimarum, sine qua verborum volubilitas inanis atque irridenda est; et ipsa oratio conformanda non solum electione, sed etiam constructione verborum; et omnes animorum motus, quos hominum generi rerum natura tribuit, penitus pernoscendi; quod omnis vis ratioque dicendi in eorum, qui audiunt, mentibus aut sedandis aut excitandis expromenda est. Accedat eodem oportet lepos quidam facetiaeque et eruditio libero digna, celeritasque et brevitas et respondendi et lacessendi, subtili venustate atque urbanitate coniuncta. Tenenda praeterea

[1]) Brut. c. 36. § 138. — [2]) de Orat. II. c. 3. § 11. — [3]) Ibid. I. c. 6. § 20. — [4]) Ibid. I. c. 5. § 17.

est omnis antiquitas exemplorumque vis; neque legum ac iuris civilis scientia negligenda est. 50. Nam quid ego de actione ipsa plura dicam? quae motu corporis, quae gestu, quae vultu, quae vocis conformatione ac varietate moderanda est; quae sola per se ipsa quanta sit, histrionum levis ars et scena declarat; in qua quum omnes in oris et vocis et motus moderatione elaborent, quis ignorat, quam pauci sint fuerintque, quos animo aequo spectare possimus? Quid dicam de thesauro rerum omnium, memoria? Quae nisi custos inventis cogitatisque rebus et verbis adhibeatur, intelligimus omnia, etiamsi praeclarissima fuerint in oratore, peritura. Quamobrem mirari desinamus, quae caussa sit eloquentium paucitatis, quum ex iis rebus universis eloquentia constet, quibus in singulis elaborare permagnum est.

XVII. 51. Sed [1], si quid est in me ingenii, quod sentio quam sit exiguum, aut si qua exercitatio dicendi, in qua me non infitior mediocriter esse versatum, aut si huiusce rei ratio aliqua, ab optimarum artium studiis ac disciplina profecta, a qua ego nullum confiteor aetatis meae tempus abhorruisse: earum rerum omnium vel in primis A. Licinius Archias, qui [2] a L. Crasso colebatur, fructum [3] a me repetere prope suo iure debet. Nam quoad longissime potest mens mea respicere spatium praeteriti temporis et pueritiae memoriam recordari ultimam, inde usque repetens, hunc video mihi principem et ad suscipiendam et ad ingrediendam rationem horum studiorum exstitisse. 52. Qui [4] ut primum ex pueris excessit, atque ab iis artibus, quibus aetas puerilis ad humanitatem informari solet, se ad scribendi studium contulit: primum Antiochiae (nam ibi natus est, loco nobili,

[1]) pro Archia c. 1. § 1. — [2]) Ibid. c. 3. § 6. — [3]) Ibid. c. 1. § 1. — [4]) Ibid. c. 3. § 4.

celebri quondam urbe et copiosa atque eruditissimis hominibus liberalissimisque studiis affluenti,) celeriter ei antecellere omnibus ingenii gloria contigit. Post in ceteris Asiae partibus cunctaque Graecia sic eius adventus celebrabantur, ut famam ingenii exspectatio hominis, exspectationem ipsius adventus admiratioque superaret. Erat Italia tunc plena Graecarum artium ac disciplinarum, studiaque haec et in Latio vehementius tum colebantur, quam nunc iisdem in oppidis, et hic Romae, propter tranquillitatem reipublicae, non negligebantur. Itaque hunc et Tarentini et Rhegini et Neapolitani civitate ceterisque praemiis donarunt: et omnes, qui aliquid de ingeniis poterant iudicare, cognitione atque hospitio dignum existimarunt. 53. Hac tanta celebritate famae quum esset iam absentibus notus, Romam venit, Mario consule et Catulo. Nactus est primum consules eos, quorum alter res ad scribendum maximas, alter quum res gestas, tum etiam studium atque aures adhibere posset. Statim Luculli, quum praetextatus etiam tum Marcus esset, eum domum suam receperunt. Erat[1] temporibus illis iucundus Q. Metello illi Numidico et eius pio filio; audiebatur a M. Aemilio; vivebat cum Q. Catulo, et patre et filio: Lucullos vero et Drusum et Octavios et Catonem et totam Hortensiorum domum devinctam consuetudine quum teneret, afficiebatur summo honore, quod eum non solum colebant, qui aliquid percipere atque audire studebant, verum etiam, si qui forte simulabant. 54. Quoties[2] ego hunc Archiam vidi, quum litteram scripsisset nullam, magnum numerum optimorum versuum de his ipsis rebus, quae tum agerentur, dicere ex tempore! quoties revocatum eamdem rem dicere, commutatis verbis atque sententiis!

---

[1]) Ibid. § 6. — [2]) Ibid. c. 8. § 18.

Quae vero accurate cogitateque scripsisset, ea sic vidi probari, ut ad veterum scriptorum laudem pervenirent. Hunc ego non diligam? non admirer? praesertim [1] quum omne olim studium atque omne ingenium contulerit ad populi Romani gloriam laudemque celebrandam? Nam et Cimbricas res adolescens attigit, et ipsi illi C. Mario, qui durior ad baec studia videbatur, iucundus fuit. Mithridaticum [2] vero bellum, magnum atque difficile et in multa varietate terra marique versatum, totum ab hoc expressum est: qui libri non modo L. Lucullum, fortissimum et clarissimum virum, verum etiam populi Romani nomen illustrant.

XVIII. 55. Sed [3], ut ad propositum redeat oratio; equidem [4] memoria teneo, pueris nobis primum Latine docere coepisse L. Plotium quemdam: ad quem quum fieret concursus, quod studiosissimus quisque apud eum exerceretur, dolebam mihi idem non licere. Continebar antem doctissimorum hominum auctoritate, qui existimabant Graecis exercitationibus ali melius ingenia posse. Nec [5] etiam me hoc iam dicere pudebit, nos ea, quae consecuti sumus, his studiis et artibus esse adeptos, quae sint nobis Graeciae monumentis disciplinisque traditae. Quare [6] etiam meos amicos, in quibus est studium, in Graeciam mitto, id est, ad Graecos ire iubeo, ut ea a fontibus potius hauriant, quam rivulos consectentur. 56. Verumtamen [7] hoc dico de toto genere Graecorum: tribuo illis litteras, do multarum artium disciplinam, non adimo sermonis leporem, ingeniorum acumen, dicendi copiam; denique etiam, si qua sibi alia

---

[1]) Ibid. c. 9. § 19. — [2]) Ibid. c. 9. § 21. — [3]) Tusc. IV. c. 2. § 5. — [4]) Fragm. Epist. ad M. Titinium, apud Sueton. de Clar. Rhetor. c. 2. (in edit. Nobbii p. 1309, n. 222.) — [5]) ad Quintum Fr. I. 1. c. 9. § 28. — [6]) Academ. Poster. I. c. 2. § 8. — [7]) pro Flacco c. 4. § 9.

sumunt, non repugno. Sint[1] ista Graecorum: quoniam ab his philosophiam et omnes ingenuas disciplinas habemus: sed[2] tamen tota natio minime me delectat: pertaesum est levitatis, assentationis, animorum non officiis, sed temporibus servientium. Eorum[3] autem totae respublicae sedentis concionis temeritate administrantur. Itaque, ut hanc Graeciam, quae iamdiu suis consiliis perculsa et afflicta est, omittam: illa vetus, quae quondam opibus, imperio, gloria floruit, hoc uno malo concidit, libertate immoderata ac licentia concionum. Quum in theatro imperiti homines, rerum omnium rudes ignarique, consederant; tum bella inutilia suscipiebant, tum seditiosos homines reipublicae praeficiebant, tum optime meritos cives e civitate eiiciebant. 57. Quid[4] iam calamitates clarissimorum virorum iniuriasque iis ab ingratis impositas civibus colligam? Notissima sunt exempla, Miltiadem victorem domitoremque Persarum, nondum sanatis vulneribus iis, quae corpore adverso in clarissima victoria accepisset, vitam ex hostium telis servatam in civium vinculis profudisse, et Themistoclem patria, quam liberavisset, pulsum atque proterritum non in Graeciae portus per se servatos, sed in barbariae sinus confugisse, quam afflixerat.

XIX. 58. Neque[5] tamen ego, quum de vitiis gentis loquor, neminem excipio. Et[6], si quis umquam de nostris hominibus a gente ista studio ac voluntate non abhorrens fuit, me et esse arbitror, et magis etiam tum, quum plus erat otii, fuisse: quorum[7] libros quum studiosius legerem, sentiebam orationem meam illorum tactu quasi colorari.

[1]) de Finib. Bon. et Mal. II. c. 21. § 68. — [2]) ad Quintum Fr. I. 2. c. 2. § 4. — [3]) pro Flacco c. 7. § 16. — [4]) de Republ. I. c. 3. § 5. — [5]) pro Scauro c. 2. § 44. — [6]) pro Flacco c. 4. § 9. — [7]) de Orat. II. c. 14. § 60.

Sunt [1] autem in illo numero multi boni, docti, prudentes. 59. Nam [2] in poetis non Homero soli locus est aut Archilocho aut Sophocli aut Pindaro, sed horum vel secundis vel etiam infra secundos: quibus [3] carere in hoc quidem studiorum genere non possumus; nam, ut virtutis a nostris, sic doctrinae sunt ab illis exempla repetenda. Septem fuisse dicuntur uno tempore, qui sapientes et haberentur et vocarentur. Hi omnes, praeter Milesium Thalen, civitatibus suis praefuerunt. Quis doctior iisdem illis temporibus aut cuius eloquentia litteris instructior fuisse traditur, quam Pisistrati? qui primus Homeri libros, confusos antea, sic disposuisse dicitur, ut nunc habemus. Non fuit ille quidem civibus suis utilis, sed ita eloquentia floruit, ut litteris doctrinaque praestaret. 60. Nostrorum [4] hominum nemo studet eloquentiae, nisi ut in caussis atque in foro eluceat: apud Graecos autem eloquentissimi homines, remoti a caussis forensibus, quum ad ceteras artes illustres, tum ad scribendam historiam maxime se applicaverunt. Namque et Herodotum illum, qui princeps genus hoc ornavit, in caussis nihil omnino versatum esse accepimus: atqui tanta est eloquentia, ut me quidem magno opere delectet; et post illum Thucydides omnes dicendi artificio, mea sententia, facile vicit; qui ita creber est rerum frequentia, ut verborum prope numerum sententiarum numero consequatur; ita porro verbis aptus et pressus, ut nescias, utrum res oratione, an verba sententiis illustrentur. Atqui ne hunc quidem, quamquam est in republica versatus, ex numero accepimus eorum, qui caussas dictitarunt; et hos libros tum scripsisse dicitur, quum a republica remotus atque, id quod optimo cuique Athenis accidere solitum est, in ex-

[1]) pro Flacco c. 4. § 9. — [2]) Orator c. 1. § 4. — [3]) de Orat. III. c. 34. § 137. — [4]) de Orat. II. c. 13. § 55.

silium pulsus esset. 61. Hunc consecutus est Syracusius Philistus, qui, quum Dionysii tyranni familiarissimus esset, otium suum consumpsit in historia scribenda, maximeque Thucydidem est, sicut mihi videtur, imitatus. Postea vero, quasi ex clarissima rhetoris officina, duo praestantes ingenio, Theopompus et Ephorus, ab Isocrate magistro impulsi, se ad historiam contulerunt; caussas omnino numquam attigerunt. 62. Denique etiam a philosophia profectus princeps Xenophon, Socraticus ille, post ab Aristotele Callisthenes, comes Alexandri, scripsit historiam, et hic quidem rhetorico paene more; ille autem superior leniore quodam sono est usus, et qui illum impetum oratoris non habeat, vehemens fortasse minus, sed aliquanto tamen est, ut mihi quidem videtur, dulcior. Minimus natu horum omnium Timaeus, quantum autem iudicare possum, longe eruditissimus, et rerum copia et sententiarum varietate abundantissimus et ipsa compositione verborum non impolitus, magnam eloquentiam ad scribendum attulit, sed nullum usum forensem.

XX. 63. Sed [1] in Graeciam quum intueor, maxime mihi occurrunt et quasi lucent illae [2] omnium doctrinarum inventrices Athenae, in quibus summa dicendi vis et iuventa est et perfecta, primumque [3] etiam monumentis et litteris oratio est coepta mandari. Qua in urbe Themistocles [4] fuit; quem constat quum prudentia tum etiam eloquentia praestitisse; post Pericles, qui quum floreret omni genere virtutis, hac tamen fuit laude clarissimus. De [5] cuius dicendi vi sic accepimus, ut, quum contra voluntatem Atheniensium loqueretur pro salute patriae, severius tamen id ipsum, quod ille contra

[1]) Brut. c. 7. § 26. — [2]) de Orat. I. c. 4. § 13. — [3]) Brut. c. 7. § 26.
[4]) Ibid. § 28. — [5]) de Orat. III. c. 34. § 138.

populares homines diceret, populare omnibus et iucundum videretur: cuius in labris veteres comici, etiam quum illi male dicerent (quod tum Athenis fieri licebat), leporem habitasse dixerunt tantamque in eo vim fuisse, ut in eorum mentibus, qui audissent, quasi aculeos quosdam relinqueret. Itaque hic, doctrina, consilio, eloquentia excellens, quadraginta annos praefuit Athenis et urbanis eodem tempore et bellicis rebus. 64. Huic [1] aetati suppares Alcibiades, Critias, Theramenes: qui [2] civitatibus suis quidem non boni, sed certe docti atque eloquentes, et Socraticis erant disputationibus eruditi. Quibus [3] temporibus quod dicendi genus viguerit, ex Thucydidi scriptis, qui ipse tum fuit, intelligi maxime potest. Grandes erant verbis, crebri sententiis, compressione rerum breves et ob eam ipsam caussam interdum subobscuri. 65. Exstitit [4] iam senibus illis, quos diximus, Isocrates; cuius domus cunctae Graeciae quasi ludus quidam patuit atque officina dicendi; magnus orator et perfectus magister, quamquam forensi luce caruit intraque parietes aluit eam gloriam, quam nemo meo quidem iudicio postea est consecutus. Is et ipse scripsit multa praeclare et docuit alios; et quum cetera melius, quam superiores, tum primus intellexit, etiam in soluta oratione, dum versum effugeres, modum tamen et numerum quemdam oportere servari. Ante hunc enim verborum quasi structura et quaedam ad numerum conclusio nulla erat; aut, si quando erat, non apparebat, eam dedita opera esse quaesitam. 66. Tum [5] fuit Lysias, ipse quidem in caussis forensibus non versatus, sed egregie subtilis scriptor atque elegans, quem iam prope audeas oratorem perfectum dicere. Nam plane quidem perfectum et cui nihil admodum desit, De-

[1]) Brut. c. 7. § 29. — [2]) de Orat. III. c. 34. § 139. — [3]) Brut. c. 7. § 29. — [4]) Ibid. c. 8. § 32. — [5]) Ibid. c. 9. § 35.

mosthenem facile dixeris. Nihil acute inveniri potuit in eis caussis, quas scripsit, nihil (ut ita dicam) subdole, nihil versute, quod ille non viderit; nihil subtiliter dici, nihil presse, nihil enucleate, quo fieri possit aliquid limatius; nihil contra grande, nihil incitatum, nihil ornatum vel verborum gravitate vel sententiarum, quo quidquam esset elatius. Huic Hyperides proximus et Aeschines fuit et Lycurgus et Dinarchus et is, cuius nulla exstant scripta, Demades aliique plures. Haec enim aetas effudit hanc copiam; et, ut opinio mea fert, sucus ille et sanguis incorruptus usque ad hanc aetatem oratorum fuit, in qua naturalis inesset, non fucatus nitor.

XXI. 67. Sed[1] ut intellectum est, quantam vim haberet accurata et facta quodammodo oratio, tum etiam magistri dicendi multi subito exstiterunt. Tum Leontinus Gorgias, Thrasymachus Chalcedonius, Protagoras Abderites, Prodicus Ceus, Hippias Eleus in honore magno fuit; aliique multi temporibus eisdem docere se profitebantur, arrogantibus sane verbis, quemadmodum caussa inferior (ita enim loquebantur) dicendo fieri superior posset. Quos[2] veteres doctores auctoresque dicendi nullum genus disputationis a se alienum putasse accepimus, semperque esse in omni orationis ratione versatos. 68. Ex quibus Eleus Hippias, quum Olympiam venisset, maxima illa quinquennali celebritate ludorum gloriatus est, cuncta paene audiente Graecia, nihil esse ulla in arte rerum omnium, quod ipse nesciret; nec solum has artes, quibus liberales doctrinae atque ingenuae continerentur, geometriam, musicam, litterarum cognitionem et poetarum, atque illa, quae de naturis

[1]) Brut. c. 8. § 30. — [2]) de Orat. III. c. 32. § 127.

rerum, quae de hominum moribus, quae de rebuspublicis dicerentur; sed annulum, quem haberet, pallium, quo amictus, soccos, quibus indutus esset, se sua manu confecisse. Scilicet nimis hic quidem est progressus, sed ex eo ipso est coniectura facilis, quantum sibi illi ipsi oratores de praeclarissimis artibus appetierint, qui ne sordidiores quidem repudiarint. 69. Quid de Prodico Ceo? quid de Thrasymacho Chalcedonio, de Protagora Abderita loquar? quorum unus quisque plurimum temporibus illis etiam de natura rerum et disseruit et scripsit. Ipse ille Leontinus Gorgias, ut est in illo ipso Platonis libro, de omni re, quaecumque in disceptationem quaestionemque vocaretur, se copiosissime dicturum esse profitetur; isque princeps ex omnibus ausus est in conventu poscere, qua de re quisque vellet audire; cui tantus honos habitus est a Graecia, soli ut ex omnibus Delphis non inaurata statua, sed aurea statueretur. Atque ii, quos nominavi, multique praeterea summi dicendi auctores uno tempore fuerunt.

XXII. 70. His[1] opposuit sese Socrates, qui subtilitate quadam disputandi refellere eorum instituta solebat; primumque tum philosophia, non illa de natura, quae fuerat antiquior, sed haec, in qua de bonis rebus et malis deque hominum vita et moribus disputatur, inventa esse dicitur. Huius ex uberrimis sermonibus exstiterunt doctissimi viri. Longe[2] vero omnium, quicumque scripserunt aut locuti sunt, exstitit et suavitate et gravitate princeps Plato. Quis[3] enim uberior in dicendo Platone? Iovem aiunt philosophi, si Graece loquatur, sic loqui: ut[4] Xenophontis voce Musas quasi locutas ferunt. 71. Quis[5] Aristotele nervosior, Theo-

[1]) Brut. c. 8. § 31. — [2]) Orator c. 19. § 62. — [3]) Brut. c. 31. § 121. — [4]) Orator c. 19. § 62. — [5]) Brut. c. 31. § 121.

phrasto dulcior? Quorum[1] hic, elegantissimus omnium philosophorum et eruditissimus, divinitate[2] loquendi nomen invenit. Ille[3], quum florere Isocratem nobilitate discipulorum videret, quod ipse suas disputationes a caussis forensibus et civilibus ad inanem sermonis elegantiam transtulisset, mutavit repente totam formam prope disciplinae suae versumque quemdam Philoctetae paullo secus dixit. Ille enim *turpe* sibi ait *esse tacere*, *quum barbaros*, hic autem, *quum Isocratem pateretur dicere*. Itaque ornavit et illustravit doctrinam illam omnem, rerumque cognitionem cum orationis exercitatione coniunxit. Neque vero hoc fugit sapientissimum regem Philippum, qui hunc Alexandro filio doctorem accierit, a quo eodem ille et agendi acciperet praecepta et eloquendi. 72. Quamquam[4] igitur et philosophi quidam ornate locuti sunt, tamen horum oratio neque nervos neque aculeos oratorios ac forenses habet. Loquuntur cum doctis, quorum sedare animos malunt, quam incitare: sic de rebus placatis ac minime turbulentis docendi caussa, non capiendi loquuntur, ut in eo ipso, quod delectationem aliquam dicendo aucupentur, plus nonnullis, quam necesse sit, facere videantur. Ergo ab hoc genere non difficile est hanc eloquentiam, quam forensem dicimus, secernere. Mollis est enim oratio philosophorum et umbratilis, nec sententiis nec verbis instructa popularibus, nec vincta numeris, sed soluta liberius; nihil iratum habet, nihil invidum, nihil atrox, nihil miserabile, nihil astutum; casta, verecunda, virgo incorrupta quodammodo. Itaque sermo potius, quam oratio, dicitur. Quamquam enim omnis locutio oratio est, tamen unius oratoris locutio hoc proprio signata nomine est. 73. Sophistarum, de quibus

[1]) Tusc. V. c. 9. § 24. — [2]) Orator c. 19. § 62. — [3]) de Orat. III. c. 35. § 141. — [4]) Orator c. 19. § 62.

supra dixi, magis distinguenda similitudo videtur, qui omnes eosdem volunt flores, quos adhibet orator in caussis, persequi. Sed hoc differunt, quod, quum sit his propositum non perturbare animos, sed placare potius, nec tam persuadere, quam delectare; et apertius id faciunt, quam nos, et crebrius, concinnas magis sententias exquirunt, quam probabiles, a re saepe discedunt, intexunt fabulas, verba altius transferunt eaque ita disponunt, ut pictores varietatem colorum, paria paribus referunt, adversa contrariis, saepissimeque similiter extrema definiunt.

Sed[1] de Graecis hactenus; etenim haec ipsa forsitan fuerint non necessaria.

XXIII. 74. Postea[2] tamen, redeundum est enim ad propositum, ad[3] meam utilitatem semper cum Graecis Latina coniunxi, neque id in philosophia solum, sed etiam in dicendi exercitatione feci. Nam[4] ipsum Latine loqui est illud quidem in magna laude ponendum, sed non tam sua sponte, quam quod est a plerisque neglectum. Non enim tam praeclarum est scire Latine, quam turpe nescire; neque tam id mihi oratoris boni, quam civis Romani proprium videtur. 75. Ego[5] autem satis mirari non queo, unde hoc sit tam insolens domesticarum rerum fastidium. Non est omnino hic docendi locus: sed ita sentio et saepe disserui, Latinam linguam non modo non inopem, ut vulgo putant, sed locupletiorem etiam esse, quam Graecam. Quando enim nobis, vel dicam, aut oratoribus bonis aut poetis, postea quidem quam fuit quem imitarentur, ullus orationis vel copiosae vel elegantis ornatus defuit? 76. Vestigia[6] autem huius

[1]) Brut. c. 13. § 52. — [2]) de Off. II. c. 8. § 29. — [3]) Ibid. I. c. 1. § 1. [4]) Brut. c. 37. § 140. — [5]) de Finib. Bon. et Mal. I. c. 3. § 10. — [6]) Tusc. IV. c. 2. § 3.

rei, quamquam multa colligi possunt, paucis tamen utemur, quoniam non id agitur hoc tempore. Quem[1] enim nos *ineptum* vocamus, is mihi videtur ab hoc nomen habere ductum, quod *non* sit *aptus*, idque in sermonis nostri consuetudine perlate patet. Nam qui aut, tempus quid postulet, non videt, aut plura loquitur, aut se ostentat, aut eorum, quibuscum est, vel dignitatis vel commodi rationem non habet, aut denique in aliquo genere aut inconcinnus aut multus est, is ineptus dicitur. Hoc vitio cumulata est eruditissima illa Graecorum natio. Itaque quod vim huius mali Graeci non vident, ne nomen quidem ei vitio imposuerunt. Ut enim quaeras omnia, quomodo Graeci ineptum appellent, non reperies. 77. Interest[2] aliquid inter *laborem* et *dolorem*. Sunt finitima omnino, sed tamen differunt aliquid. Labor est functio quaedam vel animi vel corporis gravioris operis et muneris: dolor autem motus asper in corpore, alienus a sensibus. Haec duo Graeci illi, quorum copiosior est lingua, quam nostra, uno nomine appellant. Itaque industrios homines illi *studiosos* vel potius *amantes doloris* appellant: nos commodius *laboriosos*. Aliud est enim laborare, aliud dolere. O verborum inops interdum, quibus abundare te semper putas, Graecia! Aliud, inquam, est dolere, aliud laborare. Quum varices secabantur C. Mario, dolebat: quum aestu magno ducebat agmen, laborabat.

Sed iam[3] sentio, me esse longius provectum, quam proposita ratio postularet. Pergamus[4] ergo ad reliqua et institutum ordinem persequamur.

XXIV. 78. In[5] quotidianis commentationibus equidem mihi adolescentulus proponere solebam illam exercitationem

[1]) de Orat. II. c. 4. § 17. — [2]) Tusc. II. c. 15. § 35. — [3]) de Finib. Bon. et Mal. III. c. 22. § 74. — [4]) Brut. c. 43. § 158. — [5]) de Orat. I. c. 34. § 154.

maxime, qua C. Carbonem solitum esse uti sciebam, ut, aut versibus propositis quam maxime gravibus, aut oratione aliqua lecta ad eum finem, quem memoria possem comprehendere, eam rem ipsam, quam legissem, verbis aliis quam maxime possem lectis, pronuntiarem. Sed post animadverti hoc esse in hoc vitii, quod ea verba, quae maxime cuiusque rei propria quaeque essent ornatissima atque optima, occupasset aut Ennius, si ad eius versus me exercerem, aut Gracchus, si eius orationem mihi forte proposuissem: ita, si iisdem verbis uterer, nihil prodesse; si aliis, etiam obesse, quum minus idoneis uti consuescerem. 79. Postea mihi placuit, eoque sum usus adolescens, ut summorum oratorum Graecas orationes explicarem. Quibus lectis hoc assequebar, ut, quum ea, quae legerem Graece, Latine redderem, non solum optimis verbis uterer et tamen usitatis, sed etiam exprimerem quaedam verba imitando, quae nova nostris essent, dummodo essent idonea. Tum [1] quoque carmina Arati a me admodum adolescentulo sunt conversa: deinde [2] verti, ut quaedam Homeri, sic [3] multa de Graecis. Et [4] Xenophontis Socratici librum, qui *Oeconomicus* inscribitur, e Graeco in Latinum convertimus. 80. Ex [5] Atticis autem oratoribus converti duorum eloquentissimorum nobilissimas orationes inter se contrarias, Aeschini Demosthenique; nec converti ut interpres, sed ut orator sententiis iisdem et earum formis tamquam figuris, verbis ad nostram consuetudinem aptis; in quibus non verbum pro verbo necesse habui reddere, sed genus omnium verborum vimque servavi. Non enim ea me adnumerare lectori putavi oportere, sed tamquam appendere.

---

[1]) De Nat. Deor. II. c. 41. § 104. — [2]) de Finib. Bon. et Mal. V. c. 18. § 49. — [3]) Tusc. II. c. 11. § 26. — [4]) de Off. II. c. 24. § 87. — [5]) de Optimo gen. Orat. c. 5. § 14.

XXV. 81. Et[1] a primo tempore aetatis Iuri studere me memini, quum Atticus etiam ad Scaevolam ventitaret. Sed[2] tantum iuris civilis scire volui, quantum satis esset oratori: nam[3], quod est oratoris proprium, apte, distincte, ornate dicere, in eo studio aetatem consumpsi. Neque[4] tamen umquam ita me ad dicendum dedi, ut ius civile contemnerem. Quid[5] enim est tantum, quantum ius civitatis? quod[6] ignorari ab iis, qui in republica versantur, turpissimum puto. 82. Nam[7] qui ius civile contemnendum putat, is vincula revellit non modo iudiciorum, sed etiam utilitatis vitaeque communis; et profecto nihil est in civitate tam diligenter, quam ius civile, retinendum. Etenim, hoc sublato, nihil est, quare exploratum cuiquam possit esse, quid suum aut quid alienum sit; nihil est, quod aequabile inter omnes atque unum omnibus esse possit. Sed[8] in iure cavere, consilio iuvare, atque hoc scientiae genere prodesse quam plurimis, vehementer et ad opes augendas pertinet et ad gratiam. Itaque quum multa praeclara maiorum, tum quod optime constituti iuris civilis summo semper in honore fuit cognitio atque interpretatio. Et[9] profecto magna laus est et grata hominibus, unum hominem elaborare in ea scientia, quae sit multis profutura. 83. Atque[10] huic arti finitima est dicendi gravior facultas et gratior et ornatior. Iam[11] vero, domina rerum, ut solet dici, eloquendi vis, quam est praeclara, quamque divina! quae primum efficit, ut et ea, quae ignoramus, discere, et ea, quae sci-

[1]) de Legib. I. c. 4. § 13. — [2]) Brut. c. 40. § 150. — [3]) de Off. I. c. 1. § 2. — [4]) de Legib. I. c. 4. § 13. — [5]) Ibid. § 14. — [6]) Ibid. III. c. 20. § 48. — [7]) pro Caecina c. 25. § 70. — [8]) de Off. II. c. 19. § 65. — [9]) pro Murena c. 9. § 19. — [10]) de Off. II. c. 19. § 66. — [11]) de Nat. Deor. II. c. 59. § 148.

mus, alios docere possimus. Deinde hac cohortamur, hac persuademus, hac consolamur afflictos, hac deducimus perterritos a timore, hac gestientes comprimimus, hac cupiditates iracundiasque restinguimus; haec nos iuris, legum, urbium societate devinxit, haec a vita immani et fera segregavit. 84. Et[1] quis umquam dubitavit, quin in republica nostra primas eloquentia tenuerit semper, urbanis pacatisque rebus, secundas iuris scientia? quum in altera gratiae, gloriae, praesidii plurimum esset; in altera praescriptionum cautionumque praeceptio, quae quidem ipsa auxilium ab eloquentia saepe peteret, ea vero repugnante vix suas regiones finesque defenderet. Praeclarae[2] igitur duae artes sunt atque inter se pares et eiusdem sociae dignitatis.

XXVI. 85. Sed[3], ut ius civile docere semper pulchrum fuit, ita hominum quoque clarissimorum discipulis floruerunt domus. Nam[4] facillime et in optimam partem cognoscuntur adolescentes, qui se ad claros et sapientes viros, bene consulentes reipublicae, contulerunt: quibuscum si frequentes sunt, opinionem afferunt populo, eorum fore se similes, quos sibi ipsi delegerint ad imitandum. Quare[5] ego etiam a patre ita sum deductus ad Scaevolam, sumpta virili toga, ut, quoad possem et liceret, a senis latere numquam discederem. Itaque multa ab eo prudenter disputata, multa etiam breviter et commode dicta memoriae mandabam fierique studebam eius prudentia doctior. 86. Is[6] oratorum in numero non fuit; iuris civilis intelligentia atque omni prudentiae genere praestitit. Cuius[7]

[1]) Orator c. 41. § 141. — [2]) de Orat. I. c. 55. § 236. — [3]) Orator c. 41. § 142. — [4]) de Off. II. c. 13. § 46. — [5]) de Amic. c. 1. § 1. — [6]) Brut. c. 26. § 102. — [7]) de Orat. I. c. 45. § 200.

ianua et vestibulum, in eius infirmissima valetudine affectaque iam aetate, maxima quotidie frequentia civium ac summorum hominum splendore celebrabatur. Quem [1] ego memoria teneo, bello Marsico (quum [2] essem tiro in Cn. Pompeii, Sexti filii, exercitu), quum [3] esset summa senectute et perdita valetudine, quotidie, simul atque luceret, facere omnibus conveniendi sui potestatem: neque eum quisquam illo bello vidit in lecto; senexque et debilis, primus veniebat in curiam. 87. Quo [4] mortuo, me ad pontificem Scaevolam contuli, quem unum nostrae civitatis et ingenio et iustitia praestantissimum audeo dicere, et [5] temperantiae prudentiaeque specimen. Qui [6] quidem quum peracutus esset ad excogitandum, quid in iure aut in aequo verum aut esset aut non esset, tum verbis erat ad rem cum summa brevitate mirabiliter aptus: homo [7] omnium et disciplina iuris civilis eruditissimus et ingenio prudentiaque acutissimus et oratione maxime limatus atque subtilis, atque, ut Crassus solebat dicere, iuris peritorum eloquentissimus, eloquentium iuris peritissimus.

XXVII. 88. Etsi [8] autem a prima aetate me omnis ars et doctrina liberalis, tamen maxime Philosophia delectavit. Et [9] cuius quidem potius opibus homines uterentur, quam philosophiae? Mater [10] enim omnium bonarum rerum est sapientia, a cuius amore Graeco verbo philosophia nomen invenit: qua nihil a diis immortalibus uberius, nihil florentius, nihil praestabilius hominum vitae datum est. 89.

---

[1]) Philipp. VIII. c. 10. § 31. — [2]) Philipp. XII. c. 11. § 27. — [3]) Philipp. VIII. c. 10. § 31. — [4]) de Amic. c. 1. § 1. — [5]) de Nat. Deor. III. c. 32. § 80. — [6]) Brut. c. 39. § 145. — [7]) de Orat. I. c. 39. § 180. — [8]) Epist. ad Ser. Sulpicium (ad Fam. IV. 4. § 4). — [9]) Tusc. V. c. 2. § 5. — [10]) de Legib. I. c. 22. § 58.

Haec enim una nos quum ceteras res omnes, tum, quod est difficillimum, docuit, ut nosmetipsos nosceremus: cuius praecepti tanta vis, tanta sententia est, ut ea non homini cuipiam, sed Delphico deo tribueretur. Nam qui se ipse norit, primum aliquid se habere sentiet divinum, ingeniumque in se suum, sicut simulacrum aliquod, dedicatum putabit; tantoque munere deorum semper dignum aliquid et faciet et sentiet: et, quum se ipse perspexerit totumque tentarit, intelliget, quemadmodum a natura subornatus in vitam venerit, quantaque instrumenta habeat ad obtinendam adipiscendamque sapientiam: quoniam principia rerum omnium, quasi adumbratas intelligentias, animo ac mente conceperit: quibus illustratis, sapientia duce, bonum virum et ob eam ipsam caussam cernat se beatum fore. 90. Sapientiae[1] autem studium vetus id quidem in nostris: sed tamen ante Laelii aetatem et Scipionis non reperio, quos appellare possim nominatim. Quibus adolescentibus, Stoicum Diogenem et Academicum Carneadem video ad senatum ab Atheniensibus missos esse legatos; qui quum reipublicae nullam umquam partem attigissent, essetque eorum alter Cyrenaeus, alter Babylonius, numquam profecto scholis essent excitati, neque ad illud munus electi, nisi in quibusdam principibus, temporibus illis, fuissent studia doctrinae: qui, quum cetera litteris mandarent, alii ius civile, alii orationes suas, alii monumenta maiorum, hanc amplissimam omnium artium bene vivendi disciplinam vita magis, quam litteris persecuti sunt.

XXVIII. 91. Itaque illius verae elegantisque philosophiae, quae ducta a Socrate in Peripateticis adhuc perman-

[1]) Tusc. IV. c. 3. § 5.

sit, et idem alio modo dicentibus Stoicis, quum Academici eorum controversias disceptarent, nulla fere sunt aut pauca admodum Latina monumenta, sive propter magnitudinem rerum occupationemque hominum, sive etiam, quod imperitis ea probari posse non arbitrabantur; quum interim, illis silentibus, C. Amafanius exstitit dicens: cuius libris editis commota multitudo contulit se ad eamdem potissimum disciplinam, sive quod erat cognitu perfacilis, sive quod invitabantur illecebris blandae voluptatis, sive etiam, quia nihil prolatum erat melius, illud, quod erat, tenebant. Post Amafanium autem multi eiusdem aemuli rationis, multa quum scripsissent, Italiam totam occupaverunt. 92. Sed [1] facile didici, non posse nos Amafanii aut Rabirii similes esse, qui, nulla arte adhibita, de rebus ante oculos positis vulgari sermone disputant: nihil definiunt, nihil partiuntur, nihil apta interrogatione concludunt, nullam denique artem esse nec dicendi nec disserendi putant. Quanto [2] igitur magis Phaedrus nobis, quum pueri essemus, antequam Philonem cognovimus, ut philosophus, postea tamen, ut vir bonus et suavis et officiosus, probabatur. Nam [3] Phaedro nihil elegantius, nihil humanius. Sed stomachabatur senex, si quid asperius dixeram. 93. Diodotum [4] vero Stoicum a puero audivi plurimum, quem et admirabar et diligebam; qui [5] caecus multos annos nostrae domi vixit. Is vero, quod credibile vix esset, quum in philosophia multo etiam magis assidue, quam antea, versaretur, et quum fidibus Pythagoreorum more uteretur, quumque ei libri noctes et dies legerentur; quibus in studiis oculis non egebat: tum, quod sine oculis fieri posse vix videtur, geometriae

[1]) Acad. Post. I c. 2. § 5. — [2]) Epist. ad C. Memmium (ad Fam. XIII. 1. § 2.) — [3]) de Nat. Deor. I. c. 33. § 93. — [4]) Academ. Pr. II. c. 36. § 115. — [5]) Tusc. V. c. 39. § 112.

munus tuebatur, verbis praecipiens discentibus, unde, quo quamque lineam scriberent.

XXIX. 94. Totum[1] igitur illud philosophiae studium mihi quidem ipse sumpsi, et ad vitae constantiam quantum poteram, et ad delectationem animi: nec ullum arbitrabar, ut apud Platonem est, maius aut melius a diis datum munus homini. Soli[2] autem propemodum nos philosophiam illam veram et antiquam, quae quibusdam otii esse ac desidiae videtur, in forum atque in rempublicam atque in ipsam aciem paene deduximus. Ego[3] enim fateor, me oratorem, si modo sim aut etiam quicumque sim, non ex rhetorum officinis, sed ex Academiae spatiis exstitisse: illa enim sunt curricula multiplicium variorumque sermonum, in quibus Platonis primum impressa sunt vestigia. 95. Sed et huius et aliorum philosophorum disputationibus et exagitatus maxime orator est et adiutus. Omnis enim ubertas et quasi silva dicendi ducta ab illis est, nec satis tamen instructa ad forenses caussas; quas, ut illi ipsi dicere solebant, agrestioribus Musis reliquerunt. Sic eloquentia haec forensis, spreta a philosophis et repudiata, multis quidem illa adiumentis magnisque caruit, sed tamen ornata verbis atque sententiis iactationem habuit in populo nec paucorum iudicium reprehensionemque pertimuit. Ita et doctis eloquentia popularis et disertis elegans doctrina defuit.

XXX. 96. Positum sit igitur in primis, quod alio libro docuimus, sine philosophia non posse effici eloquentem; non ut in ea tamen omnia sint, sed ut sic adiuvet, ut palaestra histrionem. Parva enim magnis saepe rectissime conferun-

[1]) Acad. Poster. I. c. 2. § 7. — [2]) Epist. ad M. Catonem (ad Fam XV. 4. § 16. — [3]) Orator c. 3. § 12.

tur. Nam nec latius neque copiosius de magnis variisque rebus sine philosophia potest quisquam dicere; siquidem etiam in Phaedro Platonis hoc Periclem praestitisse ceteris dicit oratoribus Socrates, quod is Anaxagorae physici fuerit auditor; a quo, censet eum, quum alia praeclara quaedam et magnifica didicisset, uberem et fecundum fuisse gnarumque — quod est eloquentiae maximum, — quibus orationis modis quaeque animorum partes pellerentur: quod idem de Demosthene existimari potest, cuius ex epistolis intelligi licet, quam frequens fuerit Platonis auditor. 97. Nec vero sine philosophorum disciplina genus et speciem cuiusque rei cernere, neque eam definiendo explicare nec tribuere in partes possumus, nec iudicare, quae vera, quae falsa sint, neque cernere consequentia, repugnantia videre, ambigua distinguere. Quid dicam de natura rerum, cuius cognitio magnam orationis suppeditat copiam, de vita, de officiis, de virtute, de moribus, sine multa earum ipsarum rerum disciplina aut dici aut intelligi posse? Ad has tot tantasque res adhibenda sunt ornamenta innumerabilia, quae sola tum quidem tradebantur ab iis, qui dicendi numerabantur magistri. Quo fit, ut veram illam et absolutam eloquentiam nemo consequatur, quod alia intelligendi, alia dicendi disciplina est et ab aliis rerum, ab aliis verborum doctrina quaeritur. 98. Et[1] id quidem nemini video Graecorum contigisse, ut idem utroque in genere elaboraret, sequereturque et illud forense dicendi et hoc quietum disputandi genus: nisi forte Demetrius Phalereus in hoc numero haberi potest, disputator subtilis, orator parum vehemens, dulcis tamen, ut Theophrasti discipulum possis agnoscere. Nos autem quantum in utroque profecerimus, aliorum sit iudicium: utrumque

[1]) de Off. I. c. 1. § 3.

certe secuti sumus. Equidem et Platonem existimo, si genus forense dicendi tractare voluisset, gravissime et copiosissime potuisse dicere, et Demosthenem, si illa, quae a Platone didicerat, tenuisset et pronuntiare voluisset, ornate splendideque facere potuisse. Eodemque modo de Aristotele et Isocrate iudico: quorum uterque, suo studio delectatus, contempsit alterum.

XXXI. 99. Nos [1] in forum venimus, quum Crassus esset mortuus, Cotta pulsus, iudicia intermissa bello, florescente Hortensio; qui [2] suos inter aequales M. Pisonem, M. Crassum, Cn. Lentulum, P. Lentulum Suram longe praestitit: et me adolescentem nactus octo annis minorem, quam erat ipse, multos annos in stadio eiusdem laudis exercuit. Erat [3] Hortensius in bello, primo anno miles, altero tribunus militum; Sulpicius legatus aberat, etiam M. Antonius; exercebatur una lege iudicium Varia, ceteris propter bellum intermissis: qui frequentes aderant, quamquam pro se ipsi dicebant oratores, non illi quidem principes, L. Memmius et Q. Pompeius, sed oratores tamen, teste diserto uterque Philippo. 100. Reliqui, qui tum principes numerabantur, in magistratibus erant, quotidieque fere a nobis in concionibus audiebantur. Erat enim tribunus plebis tum C. Curio, quamquam is quidem silebat, ut erat semel a concione universa relictus: Q. Metellus Celer, non ille quidem orator, sed tamen non infans: diserti autem Q. Varius, C. Carbo, Cn. Pomponius; et hi quidem habitabant in rostris. C. etiam Iulius, aedilis curulis, quotidie fere accuratas conciones habebat. Sed me cupidissimum audiendi primus dolor percussit, Cotta quum est expulsus. Reliquos frequenter audiens acerrimo studio tenebar quotidieque et scribens et legens

[1]) Brut. c. 88. § 303. — [2]) Ibid. c. 64. § 230. — [3]) Ibid. c. 89. § 304.

et commentans oratoriis tantum exercitationibus contentus non eram. 101. Iam consequente anno Q. Varius sua lege damnatus excesserat. Ego autem iuris civilis studio multum operae dabam Q. Scaevolae Q. F., qui quamquam nemini se ad docendum dabat, tamen consulentibus respondendo studiosos audiendi docebat. Atque huic anno proximus Sulla consule et Pompeio fuit. Tum P. Sulpicii in tribunatu quotidie concionantis totum genus dicendi penitus cognovimus. Eodemque tempore, quum princeps Academiae Philo cum Atheniensium optimatibus Mithridatico bello domo profugisset Romamque venisset, totum ei me tradidi, admirabili quodam ad philosophiam studio concitatus, in quo hoc etiam commorabar attentius, quod, etsi rerum ipsarum varietas et magnitudo summa me delectatione retinebat, tamen sublata iam esse in perpetuum ratio iudiciorum videbatur. Occiderat Sulpicius illo anno, tresque proximo trium aetatum oratores erant crudelissime interfecti, Q. Catulus, M. Antonius, C. Iulius.

XXXII. 102. Triennium [1] fere, inter [2] profectionem reditumque L. Sullae, sine iure fuit et sine ulla dignitate respublica. Sed [3] oratorum aut interitu aut discessu aut fuga; (nam aberant etiam adolescentes M. Crassus et Lentuli duo;) primas in caussis agebat Hortensius; magis magisque quotidie probabatur Antistius; Piso saepe dicebat, minus saepe Pomponius, raro Carbo, semel aut iterum Philippus. At vero ego hoc tempore omni noctes et dies in omnium doctrinarum meditatione versabar. 103. Eram cum Stoico Diodoto; qui, quum habitavisset apud me mecumque vixisset, nuper est domi meae mortuus. A quo quum in aliis

[1]) Brut. c. 90. § 308. — [2]) Ibid. c. 63. § 227. — [3]) Ibid. c. 90. § 303.

rebus, tum studiosissime in dialectica exercebar; quae quasi contracta et astricta eloquentia putanda est; sine qua quis iudicet se illam iustam eloquentiam, quam dialecticam dilatatam esse putant, consequi posse? Huic ego doctori et eius artibus variis atque multis ita eram tamen deditus, ut ab exercitationibus oratoriis nullus dies vacuus esset. 104. Commentabar declamitans (sic enim nunc loquuntur) saepe cum M. Pisone et cum Q. Pompeio aut cum aliquo quotidie; idque faciebam multum etiam Latine, sed Graece saepius, vel quod Graeca oratio, plura ornamenta suppeditans, consuetudinem similiter Latine dicendi afferebat, vel quod a Graecis summis doctoribus, nisi Graece dicerem, neque corrigi possem neque doceri.

XXXIII. 105. Tum[1] de Inventione, prima ac maxima parte rhetoricae, quaedam[2] pueris aut adolescentulis nobis ex commentariolis nostris inchoata ac rudia exciderunt, vix hac aetate digna et hoc usu, quem ex caussis, quas diximus, tot tantisque consecuti sumus. Quod[3] quoniam nobis voluntatis acciderat, ut artem dicendi perscriberemus, non unum aliquod proposuimus exemplum, cuius omnes partes, quocumque essent in genere, exprimendae nobis necessario viderentur; sed, omnibus unum in locum coactis scriptoribus, quod quisque commodissime praecipere videbatur, excerpsimus et ex variis ingeniis excellentissima quaeque libavimus. Ex iis enim, qui nomine et memoria digni sunt, nec nihil optime nec omnia praeclarissime quisquam dicere nobis videbatur. Quapropter stultitia visa est, aut a bene inventis alicuius recedere, si quo in vitio eius offenderemur, aut ad vitia quoque eius

[1]) de Invent. II. c. 59. § 178. — [2]) de Orat. I. c. 2. § 5. — [3]) de Invent. II. c. 2. § 4.

accedere, cuius aliquo bene praecepto duceremur. 106. Primus[1] liber, exposito genere huius artis et officio et fine et materia et partibus, genera controversiarum et inventiones et constitutiones et iudicationes continebat, deinde partes orationis et in eas omnes omnia praecepta. Quare quum in eo ceteris de rebus distinctius dictum esset, disperse autem de confirmatione et de reprehensione, in altero certos confirmandi et reprehendendi in singula caussarum genera locos tradendos arbitrabamur. Et quia, quo pacto tractari conveniret argumentationes, in libro primo non indiligenter expositum est, in altero tantum ipsa inventa unam quamque in rem exposita sunt simpliciter sine ulla exornatione, ut ex hoc inventa ipsa, ex superiore autem expolitio inventorum peteretur.

XXXIV. 107. Interim[2] L. Sulla, maximo et fortissimo exercitu, Mithridatem, bello invectum totam in Asiam, cum pace dimisit: quamquam[3] Mithridates omne reliquum tempus non ad oblivionem veteris belli, sed ad comparationem novi contulit. Sed[4] ab eo bello Sullam in Italiam respublica revocabat; cui[5] respublica totam se tradidit, temporibus coacta et malis domesticis. Hic[6], qui potuit efficere, ab interrege ut dictator diceretur, tantum[7] potuit, ut nemo illo invito nec bona nec patriam nec vitam retinere posset: tantum animi habuit ad audaciam, ut dicere in concione non dubitaret, bona civium Romanorum quum venderet, se praedam suam vendere: qui[8] omnia sine ulla religione, quibus voluit, est dilargitus; qui[9]

---

1) Ibid. c. 3. § 11. — 2) pro Murena c. 15. § 32. — 3) pro l. Manilia c. 4. § 9. — 4) Ibid. c. 3. § 8. — 5) in Verrem Act. II. l. III. c. 35. § 81. — 6) ad Att. IX. 15. § 2. — 7) in Verrem Act. II. l. III. c. 35. § 81. — 8) de l. Agraria II. c. 29. § 81. — 9) pro Ligario c. 4. § 12.

omnes, quos oderat, morte mulctabat; qui ipse iubebat occidi, nullo postulante, praemiis etiam invitabat. 108. Sed [1] turbulentissimum fuit reipublicae tempus, quum adventu L. Sullae in Italiam maximi exercitus civium dissiderent de iudiciis ac legibus. Tumultus [2] pro recuperanda republica et crudelis interitus oratorum trium, Scaevolae, Carbonis, Antistii: reditus Cottae, Curionis, Crassi, Lentulorum, Pompeii; leges et iudicia constituta; recuperata respublica; ex numero autem oratorum Pomponius, Censorinus, Murena sublati.

XXXV. 109. Tum primum nos ad caussas et privatas et publicas adire coepimus, non ut in foro disceremus, quod plerique fecerunt, sed ut, quantum nos efficere potuissemus, docti in forum veniremus. Eodem tempore Moloni dedimus operam; dictatore enim Sulla, legatus ad senatum de Rhodiorum praemiis venerat; qui [3] prope soli bellum illud superius cum Mithridate rege gesserunt, omnesque eius copias acerrimumque impetum moenibus, littoribus classibusque suis exceperunt. Itaque [4] prima caussa publica, pro Sex. Roscio dicta, qui [5] patrem occidisse arguebatur, tantum [6] commendationis habuit, ut non ulla esset, quae non digna nostro patrocinio videretur. Deinceps inde multae, quas nos diligenter elaboratas et tamquam elucubratas afferebamus. 110. Atque [7] ego hanc etiam adolescentulus caussam, quum agerem contra hominem disertissimum nostrae civitatis, Cottam, probavi. Quum Arretinae mulieris libertatem defenderem, et Cotta de-

---

[1]) pro Fonteio (loc. Niebuhr.) c. 1. § 6. — [2]) Brut. c. 90. § 311. — [3]) in Verrem Act. II. L. II. c. 65. § 159. — [4]) Brut. c. 90. § 312. — [5]) pro Roscio Amer. c. 13. § 37. — [6]) Brut. c. 90. § 312. — [7]) pro Caecina c. 33. § 97.

cemviris religionem iniecisset, non posse sacramentum nostrum iustum iudicari, quod Arretinis adempta civitas esset, et ego vehementius contendissem, civitatem adimi non potuisse; decemviri prima actione non iudicaverunt: postea, re quaesita et deliberata, sacramentum nostrum iustum iudicaverunt. Atque hoc, et contra dicente Cotta et Sulla vivo, iudicatum est.

XXXVI. 111. Erat[1] eo tempore in nobis summa gracilitas et infirmitas corporis, procerum et tenue collum; qui habitus et quae figura non procul abesse putatur a vitae periculo, si accedit labor et laterum magna contentio. Eoque magis hoc eos, quibus eram carus, commovebat, quod omnia sine remissione, sine varietate, vi summa vocis et totius corporis contentione dicebam. Itaque quum me et amici et medici hortarentur, ut caussas agere desisterem, quodvis potius periculum mihi adeundum, quam a sperata dicendi gloria discedendum putavi. 112. Semper[2] enim clarissimi viri nostrae civitatis temporibus optimis hoc sibi amplissimum pulcherrimumque ducebant, ab hospitibus clientibusque suis, ab exteris nationibus, quae in amicitiam populi Romani ditionemque essent, iniurias propulsare eorumque fortunas defendere. Et[3] num quidquam est eloquentia praestabilius, vel admiratione audientium, vel spe indigentium, vel eorum, qui defensi sunt, gratia? Huic ergo a maioribus nostris est in toga dignitatis principatus datus. Diserti igitur hominis et facile laborantis, quodque in patriis est moribus, multorum caussas et non gravate et gratuito defendentis, beneficia et patrocinia late patent. 113. Sed[4] quum censerem remissione et modera-

[1]) Brut. c. 91. § 313. — [2]) Divinat. in Caecil. c. 20. § 66. — [3]) de Off. II. c. 19. § 66. — [4]) Brut. c. 91. § 314.

tione vocis et commutato genere dicendi me et periculum vitare posse et temperatius dicere, ut consuetudinem dicendi mutarem, ea caussa mihi in Asiam proficiscendi fuit. Itaque quum essem biennium versatus in caussis et iam in foro celebratum meum nomen esset, Roma sum profectus.

XXXVII. 114. Quum venissem Athenas, sex menses cum Antiocho, veteris Academiae nobilissimo et prudentissimo philosopho, fui studiumque philosophiae, numquam intermissum a primaque adolescentia cultum et semper auctum, hoc rursus summo auctore et doctore renovavi. Quem [1] quidem, politissimum et acutissimum omnium nostrae memoriae philosophorum, ego [2] semper dilexi, meque ab eo diligi sensi. Appellabatur [3] Academicus; erat quidem, si perpauca mutavisset, germanissimus Stoicus, nam [4] dissentiebat tantum quibusdam in rebus ab his, quos amabat, Stoicis. 115. Praeter [5] hunc, et Phaedrum et Zenonem cum Attico nostro frequenter audivi; quum miraretur ille quidem utrumque, Phaedrum autem etiam amaret; quocum [6] etiam, ut deditus Epicuro, multum fuit in Epicuri hortis. Quotidie [7] autem inter nos ea, quae audiebamus, conferebamus: neque erat umquam controversia. Hic [8] ita Athenis se collocarat, ut esset paene unus ex Atticis; quem [9] non cognomen solum Athenis deportasse, sed humanitatem et prudentiam intelligo. 116. Sed [10], ne plura, (dicendum enim aliquando est) Pomponium Atticum sic amo, ut alterum fratrem. Nihil est illo mihi nec carius nec iucun-

[1]) Academ. Pr. II. c. 35. § 113. — [2]) Fragm. Epist. ad C. Pansam (in edit. Nobbii p. 1309, n. 220. — [3]) Academ. Pr. II. c. 43. § 132. — [4]) Ibid. § 133. — [5]) de Finib. Bon. et Mal. I. c. 5. § 16. — [6]) Ibid. V. c. 1. § 3. — [7]) Ibid. I. c. 5. § 16. — [8]) Ibid. V. c. 2. § 4. — [9]) de Senect. c. 1. § 1. — [10]) Epist. ad C. Memmium (ad Fam. XIII. 1. § 5.)

dius. Mihi[1] enim perspecta est huius ingenuitas et magnitudo animi; neque ego inter me atque illum quidquam interesse umquam duxi praeter voluntatem institutae vitae: quod me ambitio quaedam ad honorum studium, ipsum autem alia minime reprehendenda ratio ad honestum otium duxit. Vera quidem laude probitatis, diligentiae, religionis neque me Attico, neque quemquam antepono: amoris vero erga me, quum a faterno amore domesticoque discessi, huic primas defero. Vidi enim, vidi penitusque perspexi in meis variis temporibus et sollicitudines huius et laetitias. Fuit mihi saepe et laudis nostrae gratulatio huius iucunda et timoris consolatio grata. Postremo[2] non labor meus, non requies, non negotium, non otium, non forenses res, non domesticae, non publicae, non privatae carere Attici suavissimo atque amantissimo consilio ac sermone possunt.

XXXVIII. 117. Me[3] quidem ipsae illae Athenae non tam operibus magnificis exquisitisque antiquorum artibus delectabant, quam recordatione summorum virorum, ubi quisque habitare, ubi sedere, ubi disputare esset solitus: studioseque eorum etiam sepulcra contemplabar. Movemur enim nescio quo pacto locis ipsis, in quibus eorum, quos diligimus aut admiramur, adsunt vestigia. Nec[4] sepulcra legens verebar, quod aiunt, ne memoriam perderem: his enim ipsis legendis in memoriam redibam mortuorum. 118. Venitque[5] mihi Platonis in mentem: quem accepimus primum hic disputare solitum: cuius etiam illi hortuli non memoriam solum mihi afferebant, sed ipsum videbantur in conspectu meo ponere. Hic Speusippus, hic Xenocrates, hic eius auditor Polemo, cuius ipsam illam sessionem vidi-

[1]) ad Att. I. 17. § 5. — [2]) Ibid. § 6. — [3]) de Legib. II. c. 2. § 4. — [4]) de Senect. c. 7. § 21. — [5]) de Finib. Bon. et Mal. V. c. 1. § 2.

mus. Etiam[1] cum locum libenter invisi, ubi Demosthenes et Aeschines inter se decertare soliti sunt; quin in Phalericum etiam descendi: quo in loco ad fluctum aiunt declamare solitum Demosthenem, ut fremitum assuesceret voce vincere. Tum etiam paullum ad dextram de via declinavi, ut ad Periclis sepulcrum accederem. Quamquam id quidem infinitum est in hac urbe:, quacumque enim ingredimur, in aliquam historiam vestigium ponimus. 119. Mihi[2] vero quum multa eximia divinaque videbantur Athenae peperisse atque in vita hominum attulisse, tum nihil melius illis mysteriis, quibus ex agresti immanique vita exculti ad humanitatem et mitigati sumus: Initiaque ut appellantur, ita re vera principia vitae cognovimus: neque solum cum laetitia vivendi rationem accepimus, sed etiam cum spe meliore moriendi.

XXXIX. 120. Eodem[3] tamen tempore Athenis apud Demetrium Syrum, veterem et non ignobilem dicendi magistrum, studiose exerceri solebam. Hoc[4] autem studium non erat commune Graeciae, sed proprium Athenarum. Quis enim aut Argivum oratorem aut Corinthium aut Thebanum scit fuisse? nisi quid de Epaminonda, docto homine, suspicari libet. Lacedaemonium vero usque ad hoc tempus audivi fuisse neminem. Menelaum ipsum, dulcem illum quidem tradit Homerus, sed pauca dicentem. Brevitas autem laus est interdum in aliqua parte dicendi, in universa eloquentia laudem non habet. 121. Sed[5] tamen, quae sit propria laus Atticorum, non alienum duco docere. Semper oratorum eloquentiae moderatrix fuit auditorum prudentia. Omnes enim, qui probari volunt, voluntatem eorum, qui

[1]) Ibid. c. 2. § 5. — [2]) de Legib. II. c. 14. § 36. — [3]) Brut. c. 91. § 315. — [4]) Ibid. c. 13. § 49. — [5]) Orator c. 7. § 24.

audiunt, intuentur ad eamque et ad eorum arbitrium et nutum totos se fingunt et accommodant. Itaque Caria et Phrygia et Mysia, quod minime politae minimeque elegantes sunt, asciverunt aptum suis auribus opimum quoddam et tamquam adipatae dictionis genus, quod eorum vicini, non ita lato interiecto mari, Rhodii numquam probaverunt, Graeci multo minus, Athenienses vero funditus repudiaverunt; quorum semper fuit prudens sincerumque iudicium, nihil ut possent, nisi incorruptum audire et elegans. Eorum religioni quum serviret orator, nullum verbum insolens, nullum odiosum ponere audebat. 122. Itaque hic, quem praestitisse diximus ceteris, in illa pro Ctesiphonte oratione longe optima summissus a primo, deinde, dum de legibus disputat, pressus, post sensim incendens iudices, ut vidit ardentes, in reliquis exsultavit audacius. Ac tamen in hoc ipso, diligenter examinante verborum omnium pondera, reprehendit Aeschines quaedam et exagitat illudensque dira, odiosa, intolerabilia esse dicit. Quin etiam quaerit ab ipso, quum quidem eum belluam appellet, utrum illa verba, an portenta sint: ut Aeschini ne Demosthenes quidem videatur Attice dicere. Facile est enim, verbum aliquod ardens, ut ita dicam, notare idque restinctis iam animorum incendiis irridere. Itaque se purgans iocatur Demosthenes: negat in eo positas esse fortunas Graeciae, hoc an illo verbo usus sit, huc an illuc manum porrexerit. Quonam igitur modo audiretur Mysus aut Phryx Athenis, quum etiam Demosthenes exagitetur ut putidus? Quum vero inclinata ululantique voce more Asiatico canere coepisset, quis eum ferret? aut quis potius non iuberet auferri? 123. Ad Atticorum igitur aures teretes et religiosas qui se accommodant, ii sunt existimandi Attice dicere. Quorum genera plura sunt. Hi unum modo, quale sit, suspicantur; putant

enim, qui horride inculteque dicat, modo id eleganter enucleateque faciat, eum solum Attice dicere: errant, quod solum; quod Attice, non falluntur. Istorum enim iudicio si solum illud est Atticum, ne Pericles quidem dixit Attice, cui primae sine controversia deferebantur; qui si tenui genere uteretur, numquam ab Aristophane poeta fulgere, tonare, permiscere Graeciam dictus esset. Dicat igitur Attice venustissimus ille scriptor ac politissimus Lysias. — Quis enim id possit negare? — dum intelligamus, hoc esse Atticum in Lysia, non quod tenuis sit atque inornatus, sed quod nihil habeat insolens atque ineptum. Ornate vero et graviter et copiose dicere aut Atticorum sit, aut ne sit Aeschines neve Demosthenes Atticus. 124. Ecce autem aliqui se Thucydidios esse profitentur, novum quoddam imperitorum et inauditum genus. Nam qui Lysiam sequuntur, caussidicum quemdam sequuntur, non illum quidem amplum atque grandem, subtilem et elegantem tamen et qui in forensibus caussis possit praeclare consistere. Thucydides autem res gestas et bella narrat et praelia, graviter sane et probe, sed nihil ab eo transferri potest ad forensem usum et publicum. Ipsae illae conciones ita multas habent obscuras abditasque sententias, vix ut intelligantur; quod est in oratione civili vitium vel maximum. Nactus [1] sum etiam, qui Xenophontis similem esse se cuperet; cuius sermo est ille quidem melle dulcior, sed a forensi strepitu remotissimus.

XL. 125. Post [2] a me Asia tota peragrata est cum summis quidem oratoribus, quibuscum exercebar ipsis lubentibus; quorum erat princeps Menippus Stratonicensis, meo iudicio tota Asia illis temporibus disertissimus; et, si nihil

[1]) Ibid. c. 9. § 32. — [2]) Brut. c. 91. § 315.

habere molestiarum nec ineptiarum Atticorum est, hic orator in illis numerari recte potest. Assiduissime autem mecum fuit Dionysius Magnes; erat etiam Aeschylus Cnidius, Adramytenus Xenocles. Hi tum in Asia rhetorum principes numerabantur. 126. Genera [1] autem Asiaticae dictionis duo sunt: unum sententiosum et argutum, sententiis non tam gravibus et severis, quam concinnis et venustis; qualis in historia Timaeus, in dicendo autem pueris nobis Hierocles Alabandeus, magis etiam Menecles, frater eius, fuit; quorum utriusque orationes sunt in primis, ut Asiatico in genere, laudabiles. Aliud autem genus est non tam sententiis frequentatum, quam verbis volucre atque incitatum, quali est nunc Asia tota, nec flumine solum orationis, sed etiam exornato et faceto genere verborum; in quo fuit Aeschylus Cnidius et meus aequalis Milesius Aeschines. In his erat admirabilis orationis cursus, ornata sententiarum concinnitas non erat. Haec autem genera dicendi aptiora sunt adolescentibus; in senibus gravitatem non habent. 127. Quibus [2] non contentus Rhodum veni. Nam [3] Asiatici oratores, ut dixi, non contemnendi quidem nec celeritate nec copia, sed parum pressi et nimis redundantes; Rhodii saniores et Atticorum similiores. Ibi [4] me ad eumdem, quem Romae audiveram, Molonem, applicavi, quum actorem in veris caussis scriptoremque praestantem, tum in notandis animadvertendisque vitiis et instituendo docendoque prudentissimum. Is dedit operam (si modo id consequi potuit) ut nimis redundantes nos et superfluentes iuvenili quadam dicendi impunitate et licentia reprimeret et quasi extra ripas diffluentes coerceret.

[1]) Ibid. c. 95. § 325. — [2]) Ibid. c. 91. § 316. — [3]) Ibid. c. 13. § 51. — [4]) Ibid. c. 91. § 316.

LIBER SECUNDUS.

I. 1. Ex itinere[1] recepi me biennio post, non modo exercitatior, sed prope mutatus. Nam et contentio nimia vocis resederat, et quasi deferverat oratio, lateribusque vires et corpori mediocris habitus accesserat. Duo tum excellebant oratores, qui me imitandi cupiditate incitarent, Cotta et Hortensius: quorum alter remissus et lenis et propriis verbis comprehendens solute et facile sententiam: alter ornatus, acer et non talis, qualem eum postea, iam deflorescentem, cognovimus, sed actionis et verborum genere commotior. Itaque cum Hortensio mihi magis arbitrabar rem esse, quod et dicendi ardore eram propior et aetate coniunctior. Etenim videram in iisdem caussis, ut pro M. Canuleio, pro Cn. Dolabella consulari, quum Cotta princeps adhibitus esset, priores tamen agere partes Hortensium. Acrem enim oratorem, incensum et agentem et canorum concursus hominum forique strepitus desiderat. 2. Unum igitur annum, quum rediissemus ex Asia, caussas nobiles egimus, quum quaesturam nos, consulatum Cotta, aedilitatem peteret Hortensius. Quemadmodum[2], quum Roscius

[1]) Brut. c. 91. § 316. — [2]) pro Roscio Comoedo c. 7. § 21.

C. Fannium Chaeream fraudasse arguebatur, ego[1] pro Roscio apud Pisonem dixi; qui[2], quum nuper esset senex mortuus, tamen propter excellentem artem ac venustatem videbatur omnino mori non debuisse: nihil[3] enim ab eo nisi perfecte, nihil nisi cum summa venustate fiebat, nihil nisi ita, ut deceret et uti omnes moveret atque delectaret. Itaque hoc iamdiu erat consecutus, ut in quo quisque artificio excelleret, is in suo genere Roscius diceretur.

II. 3. Interim[4] me quaestorem Siciliensis excepit annus; Cotta ex consulatu est profectus in Galliam: princeps et erat et habebatur Hortensius. Non[5] vereor, ne mihi aliquid videar arrogare, si de quaestura mea dixero. Quamvis enim illa floruerit, tamen cum me postea fuisse in maximis imperiis arbitror, ut non ita mihi multum gloriae sit ex quaesturae laude repetendum: sed tamen non vereor, ne quis audeat dicere, ullius in Sicilia quaesturam aut gratiorem aut clariorem fuisse. Sic[6] obtinui quaesturam in provincia, ut omnium oculos in me unum coniectos arbitrarer; ut me quaesturamque meam quasi in aliquo orbis terrarum theatro versari existimarem: ut omnia semper, quae iucunda esse videntur, non modo his extraordinariis cupiditatibus, sed etiam ipsi naturae ac necessitati denegarem. 4. Ergo[7] Siculi et meae innocentiae abstinentiaeque periculum fecerunt et Sex. Peducaei[8], fortissimi atque innocentissimi viri. De quo quis umquam arator questus est? aut quis non ad hoc tempus innocentissimam omnium diligentissimamque praeturam illius hominis existimavit?

---

[1]) Ibid. c. 6. § 18. — [2]) pro Archia c. 8. § 17. — [3]) de Orat. I. c. 28. § 130. — [4]) Brut. c. 92. § 318. — [5]) pro Plancio c. 26. § 64. — [6]) in Verrem Act. II. L. V. c. 14. § 35. — [7]) in Verrem Act. I. c. 12. § 34. — [8]) in Verrem Act. II. L. III. c. 93. § 216.

Biennium provinciam obtinuit, quum alter annus in vilitate, alter in summa caritate fuerit. Num aut in vilitate nummum arator quisquam dedit, aut in caritate de aestimatione frumenti questus est? Quid [1] eorum scribarum mentionem faciam, quos constat sanctissimos homines atque innocentissimos fuisse? Ego de meis hoc dico, quum in Sicilia pro frumento civitatibus pecuniam solverem et mecum duos frugalissimos homines scribas haberem, L. Mamilium et L. Sergium: non modo istas duas quinquagesimas, sed omnino nummum nullum cuiquam esse deductum. 5. Sed [2] ita multa Romae geruntur, ut vix ea, quae fiunt in provinciis, audiantur. Vere [3] mehercules hoc dicam: sic tum existimabam, nihil homines aliud Romae, nisi de quaestura mea loqui. Frumenti in summa caritate maximum numerum miseram: negotiatoribus comis, mercatoribus iustus, municipibus liberalis, sociis abstinens, omnibus eram visus in omni officio diligentissimus. Excogitati quidam erant a Siculis honores in me inauditi. 6. Itaque hac spe decedebam, ut mihi populum Romanum ultro omnia delaturum putarem. At ego, quum casu diebus iis, itineris faciendi caussa, decedens e provincia, Puteolos forte venissem, quum plurimi et lautissimi solent esse in iis locis; concidi paene, quum ex me quidam quaesisset, quo die Roma exissem, et numquidnam esset novi. Cui quum respondissem, me e provincia decedere: *etiam mehercule*, inquit, *ut opinor, ex Africa.* Huic ego iam stomachans fastidiose, *immo ex Sicilia*, inquam. Tum quidam, quasi qui omnia sciret, *quid? tu nescis*, inquit, *hunc Syracusis quaestorem fuisse?* Quid multa? destiti stomachari, et me unum ex iis feci, qui ad aquas venissent.

[1]) Ibid. c. 78. § 182. — [2]) pro Plancio c. 26. § 63. — [3]) Ibid. § 64.

III. 7. Sed ea res haud scio an plus mihi profuerit, quam si mihi tum essent omnes congratulati. Nam posteaquam sensi, populum Romanum aures hebetiores, oculos acres atque acutos habere; destiti, quid de me audituri essent homines, cogitare: feci, ut postea quotidie me praesentem viderent: habitavi in oculis: pressi forum, neminem a congressu meo neque ianitor meus, neque somnus absterruit. Ecquid ego dicam de occupatis meis temporibus, cui fuerit ne otium quidem umquam otiosum? Nam, quot alii commemorant legere se solere orationes, quum otiosi sint, tot ego scripsi ludis et feriis, ne omnino umquam essem otiosus. Etenim M. Catonis illud, quod in principio scripsit Originum suarum, semper magnificum et praeclarum putavi, *clarorum virorum atque magnorum non minus otii, quam negotii, rationem exstare oportere.* 8. Ita, si quam habeo laudem, quaę quanta sit, nescio, parta Romae est, quaesita in foro: meaque privata consilia publici quoque casus comprobaverunt, ut etiam summa respublica mihi domi fuerit gerenda, et Urbs in Urbe servanda. Ea igitur mihi via munita est, is mihi virtutis cursus ad gloriam fuit. Nam [1] equidem primum, ut honore dignus essem, maxime semper laboravi: secundo, ut existimarer: tertium mihi fuit illud, quod plerisque primum est, ipse honos; qui iis denique debet esse iucundus, quorum dignitati populus Romanus testimonium, non beneficium ambitioni dedit.

IV. 9. Nunc [2] illud, quod paene praeterii, non omnino relinquendum videtur. Ego [3] quaestor in Sicilia ignoratum

[1]) Ibid. c. 20. § 50. — [2]) in Verrem Act. II. L. III. c. 35. § 80. — [3]) Tusc. V. c. 23. § 64.

ab Syracusanis, quum esse omnino negarent, septum undique et vestitum vepribus et dumetis, indagavi Archimedis sepulcrum. Tenebam enim quosdam senariolos, quos in eius monumento esse inscriptos acceperam: qui declarabant, in summo sepulcro sphaeram esse positam cum cylindro. Ego autem, quum omnia collustrarem oculis, (est enim ad portas Achradinas magna frequentia sepulcrorum) animadverti columellam non multum e dumis eminentem: in qua inerat sphaerae figura et cylindri. Atque ego statim Syracusanis (erant autem principes mecum) dixi, me illud ipsum arbitrari esse, quod quaererem. 10. Immissi cum falcibus multi purgarunt et aperuerunt locum. Quo quum patefactus esset aditus, ad adversam basim accessimus. Apparebat epigramma, exesis posterioribus partibus versiculorum, dimidiatis fere. Ita nobilissima Graeciae civitas, quondam vero etiam doctissima, sui civis unius acutissimi monumentum ignorasset, nisi ab homine Arpinate didicisset. Sed redeat, unde aberravit, oratio.

V. 11. Quum [1] autem anno post e Sicilia me recepissem, iam videbatur illud in me, quidquid esset, esse perfectum et habere maturitatem quamdam suam. Quum igitur essem in plurimis caussis et in principibus patronis quinquennium fere versatus, tum in patrocinio Siciliensi maxime in certamen veni designatus aedilis cum designato consule Hortensio. 12. Quod si [2] aut hoc a me Siculi non petissent, aut mihi cum Siculis caussa tantae necessitudinis non intercessisset, et hoc, quod faciebam, me reipublicae caussa facere profiterer, ut homo singulari cupiditate, audacia, scelere praeditus, cuius furta atque flagitia non in Sicilia solum, sed in Achaia, Asia,

[1]) Brut. c. 92. § 318. — [2]) Divinat. in Caecilium c. 2. § 6.

Cilicia, Pamphylia, Romae denique ante oculos omnium maxima turpissimaque nossemus, me agente in iudicium vocaretur: quis tamen esset, qui meum consilium aut factum posset reprehendere? Quid enim est, pro deum hominumque fidem, in quo ego reipublicae plus eo tempore prodesse potuissem? Quid est, quod aut populo Romano gratius esse deberet, aut sociis exterisque nationibus optatius esse posset, aut saluti fortunisque omnium magis accommodatum esset? 13. Populatae erant, vexatae, funditus eversae provinciae: socii stipendiariique populi Romani afflicti, miseri iam non salutis spem, sed exitii solatium quaerebant. Qui iudicia manere apud ordinem senatorium volebant, querebantur accusatores se idoneos non habere. Qui accusare poterant, iudiciorum severitatem desiderabant. Populus Romanus interea, tametsi multis incommodis difficultatibusque affectus erat, tamen nihil aeque in republica atque illam veterem iudiciorum vim gravitatemque requirebat. Iudiciorum desiderio tribunicia potestas efflagitata erat: iudiciorum levitate ordo quoque alius ad res iudicandas postulabatur: iudicum culpa atque dedecore etiam censorium nomen, quod asperius antea populo videri solebat, id iam poscebatur, id iam populare atque plausibile factum erat. 14. In hac libidine hominum nocentissimorum, in populi Romani quotidiana querimonia, iudiciorum infamia, totius ordinis offensione, quum hoc unum his tot incommodis remedium esse arbitrarer, ut homines idonei atque integri caussam reipublicae legumque susciperent; fateor me salutis omnium caussa ad eam partem accessisse reipublicae sublevandae, quae maxime laboraret. Inveteraverat[1] enim iam opinio perniciosa reipublicae nobisque

[1]) in Verrem Act. I. c. 1. § 1.

periculosa, quae non modo Romae, sed et apud exteras nationes omnium sermone percrebruerat, his iudiciis, quae tunc essent, pecuniosum hominem, quamvis esset nocens, neminem posse damnari.

VI. 15. Tunc igitur, in ipso discrimine ordinis iudiciorumque quum essent parati, qui concionibus et legibus hanc invidiam senatus inflammare conarentur, reus in iudicium adductus est C. Verres, homo vita atque factis omnium iam opinione damnatus, pecuniae magnitudine, sua spe ac praedicatione absolutus. Huic ego caussae cum summa voluntate et exspectatione populi Romani actor accessi, non ut augerem invidiam ordinis, sed ut infamiae communi succurrerem. Adduxi enim hominem, in quo iudices reconciliare existimationem iudiciorum amissam, redire in gratiam cum populo Romano, satisfacere exteris nationibus possent; depeculatorem aerarii, vexatorem Asiae atque Pamphyliae, praedonem iuris urbani, labem atque perniciem provinciae Siciliae. 16. Cuius [1], ut adolescentiae maculas ignominiasque praeteream, quaestura, primus gradus honoris, quid aliud habuit in se, nisi Cn. Carbonem spoliatum a quaestore suo pecunia publica? nudatum et proditum consulem? desertum exercitum? relictam provinciam? sortis necessitudinem religionemque violatam? cuius legatio exitium fuit Asiae totius et Pamphyliae: quibus in provinciis multas domos, plurimas urbes, omnia fana depeculatus est, quum in Cn. Dolabellam scelus suum illud pristinum renovavit et instauravit quaestorium: quum eum, cui legatus et pro quaestore fuisset, et in invidiam suis maleficiis adduxit et in ipsis periculis non solum deseruit,

[1]) Ibid. c. 4. § 11.

sed etiam oppugnavit ac prodidit: cuius praetura urbana aedium sacrarum fuit publicorumque operum depopulatio, simul in iure dicundo bonorum possessionumque contra omnium instituta addictio et condonatio. 17. Iam vero omnium vitiorum suorum plurima et maxima constituit monumenta et indicia in provincia Sicilia: quam iste per triennium ita vexavit ac perdidit, ut ea restitui in antiquum statum nullo modo possit, vix autem per multos annos innocentesque praetores aliqua ex parte recreari aliquando posse videatur. Hoc praetore Siculi neque suas leges neque nostra senatusconsulta neque communia iura tenuerunt. Tantum quisque habuit in Sicilia, quantum hominis avarissimi et libidinosissimi aut imprudentiam subterfugit aut satietati superfuit. Qui [1] simul atque ei sorte provincia Sicilia obvenit, statim Romae et ad Urbem, antequam proficisceretur, quaerere ipse secum et agitare cum suis coepit, quibusnam rebus in ea provincia maximam uno anno pecuniam facere posset. Nolebat in agendo discere, (tametsi non provinciae rudis erat et tiro) sed in Siciliam paratus ad praedam meditatusque venire cupiebat. 18. O praeclare coniectum a vulgo in illam provinciam omen communis famae atque sermonis! quum ex nomine istius, quid in provincia facturus esset, perridicule homines augurabantur. Etenim quis dubitare posset, quum istius in quaestura fugam et furtum recognosceret; quum in legatione oppidorum fanorumque spoliationes cogitaret; quum videret in foro latrocinia praeturae; qualis iste in quarto actu improbitatis futurus esset.

VII. 19. Quum [2] ego quaestor in Sicilia fuissem, itaque ex ea provincia decessissem, ut Siculis omnibus iucundam

[1]) in Verrem Act. II. L. II. c. 6. § 17. — [2]) Divinat. in Caecilium c. 1. § 2.

diuturnamque memoriam quaesturae nominisque mei relinquerem; factum est, uti quum summum in veteribus patronis multis, tum nonnullum etiam in me praesidium suis fortunis constitutum esse arbitrarentur. Qui tunc populati atque vexati, cuncti ad me publice saepe venerunt, ut suarum fortunarum omnium caussam defensionemque susciperem. Me saepe esse pollicitum, saepe ostendisse dicebant, si quod tempus accidisset, quo tempore aliquid a me requirerent, commodis eorum me non defuturum. Venisse tempus aiebant, non iam ut commoda sua, sed ut vitam salutemque totius provinciae defenderem: sese iam ne deos quidem in suis urbibus, ad quos confugerent, habere, quod eorum simulacra sanctissima C. Verres ex delubris religiosissimis sustulisset: quas res luxuries in flagitiis, crudelitas in suppliciis, avaritia in rapinis, superbia in contumeliis efficere potuisset, eas omnes sese hoc uno praetore per triennium pertulisse: rogare et orare, ne illos supplices aspernarer, quos, me incolumi, nemini supplices esse oporteret. 20. Tuli graviter et acerbe, in eum me locum adduci, ut aut eos homines spes falleret, qui opem a me atque auxilium petissent, aut ego, qui me ad defendendos homines ab ineunte adolescentia dedissem, tempore atque officio coactus ad accusandum traducerer. Dicebam, habere eos actorem Q. Caecilium, qui praesertim quaestor in eadem provincia post me quaestorem fuisset. Quo ego adiumento sperabam hanc a me molestiam posse demoveri, id mihi erat adversarium maxime. Nam illi multo mihi hoc facilius remisissent, si istum non nossent, aut si iste apud eos quaestor non fuisset. 21. Adductus sum officio, fide, misericordia, multorum bonorum exemplo, veteri consuetudine institutoque maiorum, ut onus hoc laboris atque officii non ex meo, sed ex meorum necessariorum tempore, mihi sus-

cipiendum putarem. Quo in negotio tamen illa me res consolabatur, quod haec, quae videbatur esse accusatio mea, non potius accusatio, quam defensio erat existimanda. Defendebam enim multos mortales, multas civitates, provinciam Siciliam totam. Quamobrem, si mihi unus erat accusandus, propemodum manere in instituto meo videbar, et non omnino a defendendis hominibus sublevandisque discedere.

VIII. 22. Nunc,[1] quoniam quibus rebus adductus ad caussam accesserim demonstravi, dicendum est de contentione nostra in constituendo accusatore.

Indicium[2] sibi postulabat dari Q. Caecilius; qui[3], si maxime cuperet, tamen verus accusator esse non poterat: accusatio[4] enim concedatur oportet iis, qui nullo suo peccato impediuntur, quo minus alterius peccata demonstrare possint. Videbam[5] autem permulta esse crimina, quorum isti societas cum Verre eiusmodi erat, ut ea in accusando attingere non auderet. Quae[6] quum coepissem proferre, facile omnes intellexerunt, his inter se non modo voluntatem fuisse coniunctam, sed ne praedam quidem adhuc esse divisam: quamquam[7] iste nihil metuebat, nihil cogitabat, nihil laborabat, et, si quid ex vetere aliqua oratione, IOVEM EGO OPTIMUM MAXIMUM: aut, VELLEM, SI FIERI POTUISSET, IUDICES: aut aliquid eiusmodi ediscere potuisset, praeclare se paratum in iudicium venturum arbitrabatur. Praeterea[8] ego sic intelligo: quum de pecuniis repetundis nomen cuiuspiam deferatur, si certamen inter aliquos sit, cui potissimum delatio detur, haec duo in primis spectari oportere:

[1]) Ibid. c. 3. § 10. — [2]) Ibid. c. 11. § 34. — [3]) Ibid. c. 9. § 29. — [4]) Ibid. c. 11. § 34. — [5]) Ibid. c. 9. § 30. — [6]) Ibid. c. 11. § 34. — [7]) Ibid. c. 13. § 43. — [8]) Ibid. c. 3. § 10.

quem maxime velint actorem esse ii, quibus factae esse dicantur iniuriae, et quem minime velit is, qui eas iniurias fecisse arguatur. 23. In hac caussa, tametsi utrumque esse arbitrabar perspicuum, tamen de utroque dixi. Aderant [1] enim, querebantur Siculi universi: ad meam fidem, quam habebant spectatam iam et diu cognitam, confugiebant: auxilium sibi per me a iudicibus atque a populi Romani legibus petebant: me defensorem calamitatum suarum, me ultorem iniuriarum, me cognitorem iuris sui, me actorem caussae totius esse volebant. Nec [2] alterum illud obscurum erat, a quo Verres minime se accusari vellet. Ecquis enim umquam tam palam de honore, tam vehementer de salute sua contendit, quam ille atque illius amici, ut ne haec mihi delatio daretur? Sunt multa, quae Verres in me esse arbitrabatur, quae sciebat in Q. Caecilio non esse. Et [3] tamen magnus ille defensor et amicus eius, Hortensius, Caecilio suffragabatur, me oppugnabat; aperte ab iudicibus petebat, ut is mihi anteponeretur: et ait hoc se honeste sine ulla invidia ac sine ulla offensione contendere.

IX. 24. Quum [4] omnibus rebus inferior esset Caecilius, hac una in re se mihi anteferri putabat oportere, quod quaestor illius fuisset. Ego, si superior ceteris rebus fuisset, hanc unam ob caussam ipsum accusatorem repudiari putassem oportere. Sic enim a maioribus nostris accepimus, praetorem quaestori suo parentis loco esse oportere: nullam neque iustiorem neque graviorem caussam necessitudinis posse reperiri, quam coniunctionem sortis, quam provinciae, quam officii, quam publicam muneris societatem. Quamobrem si iure Verrem potuisset

[1]) Ibid c. 1. § 11. — [2]) Ibid. c. 7. § 22. — [3]) Ibid. § 23. — [4]) Ibid. c. 19. § 61.

accusare, tamen, quum is ipsi parentis numero fuisset, id pie facere non potuisset. 25. Itaque [1] neque L. Philoni in C. Servilium nominis deferendi potestas est data, neque M. Aurelio Scauro in L. Flaccum, neque Cn. Pompeio in T. Albucium, quorum nemo propter indignitatem repudiatus est; sed ne libido violandae necessitudinis auctoritate iudicum comprobaretur. Atque ille Cn. Pompeius ita cum C. Iulio contendit, ut Caecilius mecum. Quaestor enim Albucii fuerat; ut hic Verris. Iulius hoc secum auctoritatis ad accusandum afferebat, quod, ut nos ab Siculis, sic ille ab Sardis rogatus ad caussam accesserat. 26. Ego [2] meum studium in rempublicam tum illo tempore ostendi, quum longo intervallo veterem consuetudinem retuli et rogatu sociorum atque amicorum populi Romani, meorum autem necessariorum, nomen hominis audacissimi detuli. Quod meum factum lectissimi viri atque ornatissimi ita probarunt, ut ei, qui istius quaestor fuisset, non modo deferendi nominis, sed ne subscribendi quidem, quum id postularet, facerent potestatem.

X. 27. Sollicitabar [3] tamen rebus maximis uno atque eo perexiguo tempore. Urgebant comitia: et in his ipsis oppugnabar grandi pecunia. Neque tamen [4], quid tanto opere in hac sorte metuendum mihi esset, intelligebam. Unum illud ex hominibus certis, ex quibus omnia comperi, reperiebam: fiscos complures cum pecunia Siciliensi a quodam senatore ad equitem Romanum esse tralatos: ex his quasi x fiscos ad senatorem illum relictos esse, comitiorum meorum nomine: divisores omnium tribuum noctu ad istum

---

[1]) Ibid. § 63. — [2]) in Verrem Act. II. L. I. c. 6 § 15. — [3]) in Verrem Act. I. c. 9. § 24. — [4]) Ibid. c. 8. § 22.

vocatos. 28. Ex quibus quidam, qui se omnia mea caussa debere arbitrabatur, eadem illa nocte ad me venit: demonstrat, qua iste oratione usus esset: commemorasse istum, quam liberaliter eos tractasset etiam antea, quum ipse praeturam petisset, et proximis consularibus praetoriisque comitiis: deinde continuo esse pollicitum, quantam vellent pecuniam, si me aedilitate deiecissent. Hic alios negasse audere, alios respondisse, non putare id perfici posse: inventum tamen esse fortem amicum, ex eadem familia Q. Verrem, Romilia, ex optima divisorum disciplina, patris istius discipulum atque amicum, qui, H-S quingentis millibus depositis, id se perfecturum polliceretur: et fuisse tamen nonnullos, qui se una facturos esse dicerent. Quae quum ita essent, sane benevolo animo me, ut magno opere caverem, praemonebat. 29. Instabat[1] iudicium: ei quoque negotio fisci Sicilienses minabantur. Agere, quae ad iudicium pertinebant, libere, comitiorum metu deterrebar: petitioni toto animo servire propter iudicium non licebat. Minari denique divisoribus ratio non erat, propterea quod eos intelligere videbam, me hoc iudicio districtum atque obligatum futurum. Atque hoc ipso tempore Siculis denuntiatum esse audivi, primum ab Hortensio, domum ad illum ut venirent: Siculos sane in eo liberos fuisse, qui quamobrem arcesserentur quum intelligerent, non venisse. 30. Interea comitia nostra, quorum iste se, ut ceterorum hoc anno comitiorum, dominum esse arbitrabatur, haberi coepta sunt. Cursare iste homo potens cum filio blando et gratioso circum tribus: paternos amicos, hoc est divisores, appellare omnes et convenire. Quod quum esset intellectum et animadversum, fecit animo libentissimo populus Romanus,

---

[1]) Ibid. c. 9. § 24.

ut, cuius divitiae me de fide deducere non potuissent, ne eiusdem pecuniae de honore deiicerent. Cunctis [1] enim suffragiis populus Romanus me fecit aedilem priorem.

XI. 31. Posteaquam [2] illa petitionis magna cura liberatus sum, animo coepi multo magis vacuo ac soluto nihil aliud, nisi de iudicio agere et cogitare. Itaque [3] quum ego diem in Sicilia inquirendi perexiguam postulavissem, in Siciliam [4] sum inquirendi caussa profectus. Neque [5] enim mihi probabile, neque verum videbatur, me, quum fidelissimae atque antiquissimae provinciae patrocinium recepissem, caussam tamquam unius clientis in cubiculo meo discere. Quid [6]? Ad me Siculi nonne Romam caussam Siciliae detulerunt? Atqui homines prudentes natura, callidi usu, doctrina eruditi. Tamen ego mihi provinciae caussam in provincia ipsa cognoscendam et discendam putavi. An ego querelas atque iniurias aratorum non in segetibus ipsis arvisque cognoscerem? 32. Quo [7] in negotio industriam meam celeritas reditionis, diligentiam multitudo litterarum et testium declaravit: pudorem vero ac religionem, quod, quum venissem senator ad socios populi Romani, qui in ea provincia quaestor fuissem, ad hospites meos ac necessarios caussae communis defensor deverti potius, quam ad eos, qui a me auxilium petivissent. Nemini meus adventus labori aut sumptui neque publice neque privatim fuit. Vim in inquirendo tantam habui, quantam mihi lex dabat, non quantam habere poteram illorum studio, quos isto vexarat. 33. Ego [8] Siciliam totam quinquaginta diebus sic obii, ut

---

[1]) in Pison. c. 1. § 2. — [2]) in Verrem Act. I. c. 9. § 26. — [3]) Ibid. c. 2. § 6. — [4]) in Verrem Act. II. l. I. c. 6. § 16. — [5]) pro Scauro c. 2. § 26. (in edit. Nobbii p. 1299.) — [6]) Ibid. § 24. — [7]) in Verrem Act. II. l. I. c. 6. § 16. — [8]) in Verrem Act. I. c. 2. § 6.

omnium populorum privatorumque litteras iniuriasque cognoscerem. Peragravi [1], durissima quidem hieme, valles Agrigentinorum atque colles. Campus ille nobilissimus ac feracissimus ipse me caussam paene docuit Leontinus. Adii casas aratorum; a stiva ipsa homines mecum colloquebantur.

XII. 54. Equidem [2], ut de me confitear, quum multae mihi a C. Verre insidiae terra marique factae sint, quas partim mea diligentia devitarim, partim amicorum studio officioque repulerim; numquam tamen neque tantum periculum mihi adire visus sum neque tanto opere pertimui, ut in ipso iudicio: neque tantum me exspectatio accusationis meae concursusque tantae multitudinis, quibus ego rebus vehementissime perturbor, commovebat, quantum istius insidiae nefariae, quas uno tempore mihi, M'. Glabrioni praetori, sociis, exteris nationibus, ordini, nomini denique senatorio facere conabatur: qui ita dictitabat, *iis esse metuendum, qui, quod ipsis solis satis esset, surripuissent: se tantum rapuisse, ut id multis satis esse posset: nihil esse tam sanctum, quod non violari, nihil tam munitum, quod non expugnari pecunia posset.* 55. Quod si, quam audax erat ad conandum, tam fuisset obscurus in agendo, fortasse aliqua in re nos aliquando fefellisset. Verum hoc percommode cadebat, quod cum incredibili eius audacia singularis stultitia coniuncta erat. Nam ut apertus in corripiendis pecuniis fuit, sic in spe corrumpendi iudicii perspicua sua consilia conatusque omnibus fecit. *Semel*, ait, *se in vita pertimuisse, tum, quum primum reus a me factus esset: quod* quum e provincia recens esset invidiaque et infamia non recenti, sed vetere ac diuturna flagraret, *tum ad iudicium*

[1]) pro Scauro c. 2. § 26. — [2]) in Verrem Act. I. c. 2. § 3.

corrumpendum tempus alienum offenderet. In [1] Sicilia autem, multis audientibus, C. Verrem saepe dixisse audivi: *se habere hominem potentem, cuius fiducia provinciam spoliaret: neque sibi soli pecuniam quaerere, sed ita triennium illud praeturae Siciliensis distributum habere, ut secum praeclare agi diceret, si unius anni quaestum in rem suam converteret; alterum patronis et defensoribus suis traderet; tertium illum uberrimum quaestuosissimumque annum totum iudicibus reservaret.*

XIII. 36. Romam [2] ut ex Sicilia redii, quum iste atque istius amici, homines lauti et urbani, sermones huiuscemodi dissipassent, quo animos testium retardarent, me magna pecunia a vera accusatione esse deductum; tametsi probabatur nemini, quod et ex Sicilia testes erant ii, qui quaestorem me in provincia cognoverant, et hinc homines maxime illustres, qui, ut ipsi erant noti, sic nostrum unum quemque optime noverant; tamen usque eo timui, ne quis de mea fide atque integritate dubitaret, donec ad reiiciendos iudices venimus. Sciebam in reiiciendis iudicibus nonnullos memoria nostra pactionis suspicionem non vitasse, quum ipsa in accusatione eorum industria ac diligentia probaretur. Ita reieci iudices, ut hoc constaret, post illum statum reipublicae, quo tunc utebamur, simili splendore et dignitate consilium nullum fuisse. 37. Sed [3] quum hanc ego caussam Siculorum rogatu recepissem, idque mihi amplum et praeclarum existimassem, eos velle meae fidei diligentiaeque periculum facere, qui innocentiae abstinentiaeque fecissent; tum, suscepto negotio, maius mihi

---

[1]) Ibid. c. 14. § 40. — [2]) in Verrem Act. II. L. I. c. 6. § 17. — [3]) in Verrem Act. I. c. 12. § 34.

quiddam proposui, in quo meam in rempublicam voluntatem populus Romanus perspicere posset. Nam illud mihi nequaquam dignum industria conatuque meo videbatur, istum a me in iudicium iam omnium iudicio condemnatum vocari; sed[1], quoniam nulla in iudiciis severitas, nulla religio, nulla denique iam existimabantur esse iudicia, quoniam[2] totus ordo paucorum improbitate et audacia premebatur et urgebatur infamia iudiciorum: profitebar huic generi hominum me inimicum, accusatorem odiosum, assiduum, acerbum adversarium. Hoc[3] me profitebar suscepisse; magnum fortasse onus et mihi periculosum, verumtamen dignum, in quo omnes nervos aetatis industriaeque contenderem.

XIV. 38. Erat[4] tum consul designatus Hortensius cum summo imperio et potestate; ego autem aedilis, hoc est, paullo amplius quam privatus: tamen haec huiusmodi res erat, quam me acturum esse pollicebar, ita populo Romano grata atque iucunda, ut ipse consul in hac caussa prae me minus etiam, si fieri posset, quam privatus esse videretur. Omnia non modo commemorabantur, sed etiam expositis certis rebus agebantur, quae inter decem annos, posteaquam iudicia ad senatum tralata erant, in rebus iudicandis nefarie flagitioseque facta erant. 39. Cognovit ex me populus Romanus, quid esset, quamobrem, quum equester ordo iudicaret, annos prope quinquaginta continuos nullo iudice equite Romano iudicante, ne tenuissima quidem suspicio acceptae pecuniae ob rem iudicandam constituta sit: quid esset, quod iudiciis ad senatorium ordinem tralatis sublataque populi Romani in unum quemque nostrum potestate

---

[1]) Ibid. c. 15. § 43. — [2]) Ibid. c. 12. § 36. — [3]) Ibid. § 35. — [4]) in Verrem Act. I. c. 13. § 37.

Q. Calidius damnatus dixerit, minoris H-S tricies praetorium hominem honeste non posse damnari: quid esset, quod P. Septimio senatore damnato, Q. Hortensio praetore, de pecuniis repetundis lis aestimata sit eo nomine, quod ille ob rem iudicandam pecuniam accepisset; quod in C. Herennio, quod in C. Popillio, senatoribus, qui ambo peculatus damnati sunt, quod in M. Attilio, qui de maiestate damnatus est, hoc planum factum est, eos pecuniam ob rem iudicandam accepisse; quod inventi sunt senatores, qui C. Verre praetore urbano sortiente exirent in eum reum, quem incognita caussa condemnarent; quod inventus est senator, qui quum iudex esset, in eodem iudicio et ab reo pecuniam acciperet, quam iudicibus divideret, et ab accusatore, ut reum damnaret. Haec[1] omnia me diligenter severeque acturum esse pollicebar.

XV. 40. Res[2] omnis mihi erat cum Hortensio. Dicam aperte. Si hunc mecum dicendo ac diluendis criminibus in hac caussa contendere putassem; ego quoque in accusando atque in explicandis criminibus operam consumpsissem. Sed, quoniam pugnare contra me instituerat, non tam ex sua natura, quam ex istius tempore et caussa, malitiose; necesse erat istiusmodi rationi aliquo consilio obsistere. Hortensii ratio erat, ut secundum binos ludos mihi respondere inciperet: mea, ut ante primos ludos comperendinarem. 41. Nonae[3] erant Sextiles. Decem dies erant ante ludos votivos, quos Cn. Pompeius facturus erat per dies quindecim: deinde continuo Romani consecuturi erant. Ita prope XL diebus interpositis, tum denique se ad ea, quae a nobis dicta essent, responsurum esse arbitrabatur: deinde se ducturum

[1]) Ibid. § 40. — [2]) in Verrem Act. I. c. 11. § 33. — [3]) Ibid. c. 10. § 31.

et dicendo et excusando facile ad ludos Victoriae; cum his plebeios esse coniunctos: secundum quos aut nulli aut pauci dies ad agendum futuri erant: ita defessa ac refrigerata accusatione, rem integram ad M. Metellum praetorem esse venturam. Quem ego hominem, si eius fidei diffisus essem, iudicem non retinuissem. Tunc tamen eo animo eram, ut eo iudice, quam praetore, hanc rem transigi mallem, et iurato suam, quam iniurato aliorum tabellas committere. 42. Sed [1] ita factum est, ut Hortensii ista ratio existimaretur astuta: meum hoc consilium, necessarium, ne [2] ita tempus duceretur, ut a M'. Glabrione praetore et a magna parte horum iudicum ad praetorem alium iudicesque alios veniremus. Non [3] sinebam profecto, caussa a me perorata, quadraginta diebus interpositis, tum nobis denique responderi, quum accusatio nostra in oblivionem diuturnitate adducta esset: non committebam, ut tum res iudicaretur, quum frequentia totius Italiae Roma discessisset, quae convenerat uno tempore undique comitiorum, ludorum, censendique caussa.

XVI. 43. Haec [4] si ego non vidissem; si me non omnes noti ignotique monuissent, id agi, id cogitari, in eo laborari, ut res in illud tempus reiiceretur, credo, si meis horis in accusando uti voluissem, vererer, ne mihi crimina non suppeterent; ne oratio deesset; ne vox viresque deficerent; ne, quem nemo prima actione defendere ausus esset, eum ego bis accusare non possem. Quod quum ego meum consilium tum iudicibus tum populo Romano probavissem, sic [5] a me sunt acta omnia priore actione, ut in criminibus

[1]) Ibid. c. 11. § 34. — [2]) in Verrem Act. II. L. I. c. 11. § 30. — [3]) in Verrem Act. I. c. 18. § 54. — [4]) in Verrem Act. II. L. I. c. 11. § 31. [5]) Ibid. c. 10. § 29.

omnibus nullum esset, in quo quisquam iudicum perpetuam accusationem requireret. Nego esse quidquam a testibus dictum, quod aut iudicum cuipiam esset obscurum, aut cuiusquam oratoris eloquentiam quaereret. 44. Etenim sic me ipsum egisse memoria teneo, ut in testibus interrogandis omnia crimina proponerem et explicarem, ut, quum rem totam in medio proposuissem, tum denique testem interrogarem. Itaque non modo ii, quibus erat iudicandum, nostra crimina tenebant, sed etiam populus Romanus totam accusationem caussamque cognovit. Quumque[1] Verres quaestor Cn. Papirio consuli fuisset abhinc annos quattuordecim; hique anni, quorum hora nulla vacua a furto, scelere, crudelitate, flagitio reperietur, consumpti essent in quaestura, et legatione Asiatica, et praetura urbana et praetura Siciliensi; haec eadem mihi fuit quadripartita distributio totius accusationis meae.

XVII. 45. Dicta sunt[2] priore actione et privatim et publice testimonia: legati Centuripini, Halesini, Catinenses Panormitanique dixerunt, multarum praeterea civitatum, iam vero privatim plurimi: quorum ex testimoniis cognoscere potuerunt iudices, tota Sicilia per triennium neminem ulla in civitate senatorem factum esse gratis: neminem, ut leges eorum sunt, suffragiis; neminem, nisi istius imperio aut litteris: atque in his omnibus senatoribus cooptandis non modo suffragia nulla fuisse, sed ne genera quidem spectata esse, ex quibus in eum ordinem cooptari liceret; neque census neque aetatis neque cetera Siculorum iura valuisse. Quicumque senator voluerit fieri, quamvis puer, quamvis indignus, quamvis ex eo loco, ex

[1]) Ibid. c. 12. § 34. — [2]) in Verrem Act. II. L. II. c. 49. § 120.

quo non liceret, si is pretio apud istum fieret idoneus, ut vinceret, factum esse semper: non modo Siculorum nihil in hac re valuisse leges, sed ne ab senatu quidem populoque Romano datas. Hoc [1] idem transfero in magistratus, curationes, sacerdotia: quibus in rebus non solum hominum iura, sed etiam deorum religiones immortalium omnes repudiavit. 46. Dixerunt [2] Tyndaritani, Hennenses, Herbitenses, Agyrinenses, Netinenses, Segestani — enumerare omnes non est necesse — ita [3] testimonia graviter vehementerque, ut Artemonem Centuripinum legatum et publice testem Q. Hortensius accusatorem, non testem esse diceret. Postremo [4] homines ex tota provincia nobilissimi primique publice privatimque venerunt: gravissima atque amplissima quaeque civitas vehementissime suas iniurias persecuta est; ut [5] omnes hoc in hac caussa intelligerent, hoc animo esse Siculos, ut, si in istum animadversum non esset, sibi relinquendas domos ac sedes suas, et ex Sicilia decedendum atque adeo fugiendum esse arbitrarentur.

XVIII. 47. Hanc [6] ego caussam quum agerem beneficio populi Romani de loco superiore, non verebar, ne aut istum vis ulla ex populi Romani suffragiis eripere aut a me ullum munus aedilitatis amplius aut gratius populo Romano esse posset. Putabam [7] non solum notis, sed etiam ignotis probatam meam fidem esse et diligentiam. Quod me non fefellit. Nam comitiis meis, quum iste infinita largitione contra me uteretur, populus Romanus iudicavit, istius pecuniam, quae apud me contra fidem meam

[1]) Ibid. c. 51. § 126. — [2]) Ibid. c. 65. § 156. — [3]) Ibid. c. 64. § 156. — [4]) Ibid. c. 4. § 11. — [5]) Ibid. c. 65. § 157. — [6]) in Verrem Act. II. L. I. c. 5. § 14. — [7]) Ibid. c. 7. § 19.

nihil potuisset, apud se contra honorem meum nihil posse debere. 48. Quumque[1] in eo iudicum mihi dignitas fructum diligentiae referret, id sum assecutus, ut una hora, qua coepi dicere, reo audaci, pecunioso, profuso, perdito spem iudicii corrumpendi praeciderem; ut primo die testium tanto numero citato populus Romanus iudicaret ipso absoluto rempublicam stare non posse: ut alter dies amicis istius ac defensoribus non modo spem victoriae, sed etiam voluntatem defensionis auferret; ut tertius dies sic hominem prosterneret, ut morbo simulato non, quid responderet, sed, quemadmodum non responderet, deliberaret. 49. Deinde reliquis diebus — novem[2] autem solis diebus prima actio huius iudicii a nobis transacta est — his[3] criminibus, his testibus et urbanis et provincialibus sic obrutus atque oppressus est, ut, ludorum diebus interpositis, nemo istum comperendinatum, sed condemnatum iudicaret. Diximus[4] enim C. Verrem, quum multa libidinose, multa crudeliter in cives Romanos atque in socios, multa in deos hominesque nefarie fecisset, tum praeterea quadringenties sestertium ex Sicilia contra legem abstulisse. Hoc testibus, hoc tabulis privatis publicisque auctoritatibus, ita iudicibus planum fecimus, ut hoc statuerent, etiamsi spatium ad dicendum nostro commodo vacuosque dies habuissemus, tamen oratione longa nihil opus fuisse. 50. Quapropter[5] ego, quod ad me attinet, vici: non enim spolia C. Verris, sed existimationem populi Romani concupivi. Meum fuit cum caussa accedere ad accusandum. Quae caussa fuit iustior, quam a tam illustri provincia defensorem constitui et deligi? — reipublicae

[1]) Ibid. § 20. — [2]) Ibid. c. 60. § 156. — [3]) Ibid. c. 7. § 20. — [4]) in Verrem Act. I. c. 18. § 56. — [5]) in Verrem Act. II. L. I. c. 8. § 21.

consulere. Quid iam reipublicae honestius, quam in tanta invidia iudiciorum adducere hominem, cuius damnatione totus ordo cum populo Romano et in laude et in gratia possit esse? — ostendere ac persuadere, hominem nocentem adductum esse. Quis est in populo Romano, qui hoc non ex priore actione abstulerit, omnium ante damnatorum scelera, furta, flagitia, si in unum locum conferantur, vix cum huius parva parte aequari conferrique posse?

XIX. 51. Etsi [1] nobis pro familiari reo summus orator non respondit Hortensius; caussam [2] tamen omnem cognosci oportebat. Igitur [3] in Accusationis quinque libris eam totam explicuimus: in quibus [4] non dubito, quin offensionem negligentiae vitare atque effugere non possim. Multi enim ita dicent: *De illo nihil dixit, in quo ego interfui: Illam iniuriam non attigit, quae mihi, aut quae amico meo facta est, quibus ego in rebus interfui.* Fateor etiam illud invitus, me prorsus, quum iste punctum temporis nullum vacuum peccato praeterire passus sit, omnia, quae ab isto commissa sunt, non potuisse cognoscere: ut [5] mihi magis timendum sit, ne multa crimina praetermisisse, quam ne qua in istum finxisse existimer. 52. In primo [6] dixi de quaesturae, et legationis Asiaticae, et praeturae urbanae criminibus. Exposui [7] igitur, quomodo Verres in Cn. Carbone sortem, in Cn. Dolabella voluntatem neglexerit ac violarit, eosque ambos non solum deseruerit, sed etiam prodiderit atque oppugnarit. De [8] praeturae autem criminibus ita dixi, ut ex utroque genere, et iuris dicundi, et

---

[1]) Orator c. 37. § 129. — [2]) in Verrem Act. II. L. I. c. 9. § 25. — [3]) Orator c. 29. § 103. — [4]) in Verrem Act. II. L. I. c. 40. § 103. — [5]) in Verrem Act. I. c. 5. § 15. — [6]) in Verrem Act. II. L. I. c. 12. § 34. — [7]) Ibid. c. 16. § 42. — [8]) Ibid. c. 40. § 103.

sartorum tectorum exigendorum, ea memorarem, quae maxime digna essent eo reo, cui parvum aut mediocre obiici nihil oporteret.

XX. 53. In[1] Accusationis secundo de Siciliae laude diximus, et ut[2] nulla res per triennium, nisi ad nutum istius, iudicata sit: nulla res tam patria cuiusquam atque avita fuerit, quae non ab eo, imperio istius, abiudicaretur. Atque[3] adeo, antequam de incommodis Siciliae dicerem, pauca mihi videbantur esse de provinciae dignitate, vetustate, utilitate dicenda. Nam quum omnium sociorum provinciarumque rationem diligenter habere debebant iudices, tum praecipue Siciliae, plurimis iustissimisque de caussis: in primis, quod omnium nationum exterarum princeps Sicilia se ad amicitiam fidemque populi Romani applicuit: prima omnium, id quod ornamentum imperii est, provincia est appellata: prima docuit maiores nostros, quam praeclarum esset, exteris gentibus imperare: sola fuit ea fide benevolentiaque erga populum Romanum, ut civitates eius insulae, quae semel in amicitiam nostram venissent, numquam postea deficerent, pleraeque autem et maxime illustres in amicitia perpetuo manerent. Itaque maioribus nostris in Africam ex hac provincia gradus imperii factus est. Neque enim tam facile opes Karthaginis tantae concidissent, nisi illud et rei frumentariae subsidium et receptaculum classibus nostris pateret. 54. In[4] tertio tractare caussam instituimus frumentariam, quae magnitudine iniuriae fere criminibus ceteris antecellebat. Exposui[5] quemadmodum innumerabiles pecuniae

[1]) Orator c. 62. § 210. — [2]) in Verrem Act. I. c. 5. § 13. — [3]) in Verrem Act. II. L. II. c. 1. § 2. — [4]) in Verrem Act. II. L. III. c. 5. § 10. — [5]) in Verrem Act. I. c. 5. § 13.

ex aratorum bonis novo nefarioque instituto a Verre coactae sint: quomodo[1] iste ea, quae iamdiu ad salutem sociorum utilitatemque reipublicae composita comparataque essent, ad suos improbissimos quaestus converterit: qui primum certos instituerit nomine decumanos, re vera ministros ac satellites cupiditatum suarum; per quos ostendi sic provinciam per triennium vexatam atque vastatam, ut eam multis annis multorum innocentia sapientiaque recreare nequeamus. Ea[2] autem caussa tripartita erat in accusatione: primum enim de decumano, deinde de empto diximus frumento, postremo de aestimato.

XXI. 55. In[3] quarto Accusationis de Hennensi Cerere, de Segestana Diana, de Syracusarum situ diximus, et[4] quomodo idem iste praetor monumenta antiquissima partim regum locupletissimorum, quae illi ornamento urbibus esse voluerunt, partim etiam nostrorum imperatorum, quae victores civitatibus Siculis aut dederunt aut reddiderunt, spoliarit nudaritque omnia: neque hoc solum in statuis ornamentisque publicis fecerit, sed etiam delubra omnia, sanctissimis religionibus consecrata, depeculatus sit: deum denique nullum Siculis, qui ei paullo magis affabre atque antiquo artificio factus videretur, reliquerit. Negavi[5] in Sicilia tota, tam locupleti, tam vetere provincia, tot oppidis, tot familiis tam copiosis, ullum argenteum vas, ullum Corinthium aut Deliacum fuisse, ullam gemmam aut margaritam, quidquam ex auro aut ebore factum, signum ullum aeneum, marmoreum, eburneum; negavi ullam picturam neque in tabula, neque in

[1]) in Verrem Act. II. L. III. c. 8. § 21. — [2]) Ibid. c. 5. § 12. — [3]) Orator c. 62. § 210. — [4]) in Verrem Act. I. c. 5. § 14. — [5]) in Verrem Act. II. L. IV. c. 1. § 1.

textili fuisse, quin iste conquisierit, inspexerit; quod placitum sit, abstulerit. 56. In[1] quinto demonstravimus, ut hoc praetore socii fidelissimi in hostium numero existimati: cives Romani servilem in modum cruciati et necati: homines nocentissimi propter pecuniam iudicio liberati: honestissimi atque integerrimi, absentes rei facti, indicta caussa damnati et eiecti: portus munitissimi, maximae tutissimaeque urbes piratis praedonibusque patefactae: nautae militesque Siculorum, socii nostri atque amici, fame necati: classes optimae atque opportunissimae cum magna ignominia populi Romani amissae et perditae.

Sed[2] quid ego de hoc plura disputem? Longum[3] est enim nunc me explicare, quae[4] disperse a me multis in locis dicta sunt. Ergo[5] iam ad institutum revertar meum. Sed[6] in animo est leviter transire ac tantummodo perstringere unam quamque rem.

XXII. 57. Ego[7], quos adhuc mihi magistratus populus Romanus mandaverat, sic eos acceperam, ut me omnium officiorum obstringi religione arbitrarer. Ita quaestor fueram factus, ut mihi honorem illum tum non solum datum, sed etiam creditum ac commissum putarem. Designatus[8] aedilis habui rationem, quid a populo Romano accepissem: mihi ludos sanctissimos maxima cum caerimonia Cereri, Libero Liberaeque faciundos, mihi Floram matrem populo plebique Romanae ludorum celebritate placandam, mihi ludos antiquissimos, qui primi Romani sunt nominati, maxima cum dignitate ac religione Iovi, Iunoni Minervaeque

---

[1]) in Verrem Act. I. c. 5. § 13. — [2]) pro Sulla c. 23. § 64. — [3]) de Orat. II. c. 27. § 119. — [4]) in Verrem Act. II. L. IV. c. 52. § 116. — [5]) de Orat. II. c. 27. § 113. — [6]) pro Rosc. Amer. c. 32. § 91. — [7]) in Verrem Act. II. L. V. c. 14. § 35. — [8]) Ibid. § 36.

esse faciundos, mihi sacrarum aedium procurationem, mihi totam Urbem tuendam esse commissam: ob earum rerum laborem et sollicitudinem fructus illos datos, antiquiorem in senatu sententiae dicendae locum, togam praetextam, sellam curulem, ius imaginis ad memoriam posteritatemque prodendae. 58. Ex his ego rebus omnibus ita mihi deos omnes propitios esse cupiebam, ut, etiamsi mihi iucundissimus erat honos populi, tamen nequaquam tantum capiebam voluptatis, quantum sollicitudinis et laboris, ut haec ipsa aedilitas non, quia necesse fuisset, alicui candidato data, sed, quia sic oportuisset, recte collocata et iudicio populi in loco posita esse videretur. 59. Tum[1] trinos ludos aedilis feci. Nobis[2] quoque licet in hoc quodammodo gloriari. Nam pro amplitudine honorum, quos cunctis suffragiis adepti sumus, nostro quidem anno, sane exiguus sumptus aedilitatis fuit. Habenda[3] autem ratio erat rei familiaris; quam quidem dilabi sinere, flagitiosum est: sed ita, ut illiberalitatis avaritiaeque absit suspicio. Posse enim liberalitate uti, non spoliantem se patrimonio, nimirum is est pecuniae fructus maximus. Itaque[4] miror, quid in mentem venerit Theophrasto in eo libro, quem de Divitiis scripsit: in quo multa praeclare; illud absurde. Est enim multus in laudanda magnificentia et apparatione popularium munerum, taliumque sumptuum facultatem fructum divitiarum putat. Mihi autem ille fructus liberalitatis multo et maior videtur et certior. 60. Quamquam[5] intelligo, in nostra civitate inveterasse iam a bonis temporibus, ut splendor aedilitatum ab optimis viris postuletur. Itaque et P. Crassus, quum cognomine dives,

---

[1]) pro Murena c. 19. § 40. — [2]) de Off. II. c. 17. § 52. — [3]) Ibid. c. 18. § 64. — [4]) Ibid. c. 16. § 56. — [5]) Ibid. § 57.

tum copiis, functus est aedilicio maximo munere: et paullo post L. Crassus cum omnium hominum moderatissimo, Q. Mucio, magnificentissima aedilitate functus est: deinde C. Claudius, Appii filius: multi post, Luculli, Hortensius, Silanus. Omnes autem P. Lentulus me consule vicit superiores. Hunc est Scaurus imitatus. Magnificentissima vero nostri Pompeii munera secundo consulatu. In [1] his autem ipsis mediocritatis regula optima est.

XXIII. 61. Atque [2], ut multa omittam in hoc spatio et in his post aedilitatem annis, et praetor primus et incredibili populi voluntate sum factus. Nam quum propter assiduitatem in caussis et industriam, tum propter exquisitius et minime vulgare orationis genus animos hominum ad me dicendi novitate converteram. Non enim destiteram, quum omni genere exercitationis, tum maxime in stilo, nostrum illud, quod erat, augere, quantumcumque erat. 62. Sed [3], quum antea per aetatem nondum fori auctoritatem attingere auderem, statueremque, nihil huc, nisi perfectum ingenio, elaboratum industria, afferri oportere, omne meum tempus amicorum temporibus transmittendum putaveram. Qui meus labor, in privatorum periculis caste integreque versatus, ex populi iudicio fructum est amplissimum consecutus. Nam quum, propter dilationem comitiorum, ter praetor primus centuriis cunctis renuntiatus sum, facile intellexi, et quid de me iudicaret populus, et quid aliis praescriberet. 63. Quamobrem, quum et auctoritatis in me tantum esset, quantum populus honoribus mandandis esse voluit, et ad agendum facultatis tantum, quantum homini vigilanti ex forensi usu prope

[1]) Ibid. c. 17. § 59. — [2]) Brut. c. 93. § 321. — [3]) pro l. Manilia c. 1. § 1.

quotidiana dicendi exercitatio potuit afferre, certe et, si quid auctoritatis in me erat, constitui ea apud eos uti, qui eam mihi dederant, et, si quid etiam dicendo consequi poteram, iis ostendere potissimum, qui ei quoque rei fructum suo iudicio tribuendum esse duxerant.

XXIV. 64. Atque illud in primis mihi laetandum iure esse videbam, quod, in hac insolita mihi in foro dicendi ratione, caussa talis oblata erat, in qua oratio deesse nemini posset. Dicendum erat enim de Cn. Pompeii singulari eximiaque virtute. Huius autem orationis difficilius erat exitum, quam principium invenire. Ita mihi non tam copia, quam modus erat in dicendo quaerendus. 65. Iam vero [1] virtuti Cn. Pompeii quae poterat par oratio inveniri? Quid est, quod quisquam aut dignum illo, aut populo Romano novum aut cuiquam inauditum posset afferre? Neque enim illae erant solae virtutes imperatoriae, quae vulgo existimantur, labor in negotio, fortitudo in periculis, industria in agendo, celeritas in conficiendo, consilium in providendo: quae tanta erant in hoc uno, quanta in omnibus reliquis imperatoribus, quos aut vidimus aut audivimus, non fuerunt. 66. Quare [2], quum bellum grave et periculosum nostris vectigalibus atque sociis a duobus potentissimis regibus inferretur, Mithridate et Tigrane, quorum alter relictus, alter lacessitus, occasionem sibi ad occupandam Asiam oblatam esse arbitrabatur; quumque [3] bellum ita necessarium esset, ut negligi non posset, ita magnum, ut accuratissime esset administrandum, et quum ei imperatorem praeficere deberet populus, in quo esset eximia belli scientia, singularis virtus, clarissima auctoritas,

[1]) Ibid. c. 11. § 29. — [2]) Ibid. c. 2. § 4. — [3]) Ibid. c. 16. § 49.

egregia fortuna —; quae[1] quum ita essent, ego C. Manilii et legem et voluntatem et sententiam laudavi vehementissimeque comprobavi, deinde hortatus sum ipsum, ut auctore populo Romano maneret in sententia neve cuiusquam vim aut minas pertimesceret. 67. Quod si[2] Romae Cn. Pompeius privatus fuisset eo tempore, tamen ad tantum bellum is erat deligendus atque mittendus: sed, quum ad ceteras summas utilitates haec quoque opportunitas adiungeretur, ut in iis ipsis locis adesset, ut haberet exercitum, ut ab iis, qui habebant, accipere statim posset; quid exspectaremus? aut cur non, ducibus diis immortalibus, eidem, cui cetera summa cum salute reipublicae commissa erant, hoc quoque bellum regium committeremus?

XXV. 68. At enim vir clarissimus, amantissimus reipublicae, populique Romani beneficiis amplissimis affectus, Q. Catulus, itemque summis ornamentis honoris, fortunae, virtutis, ingenii praeditus, Q. Hortensius, ab hac ratione dissentiebant. Quorum ego auctoritatem apud populum multis locis plurimum valuisse et valere oportere confitebar, sed in hac caussa tamen, omissis auctoritatibus, ipsa re et ratione exquirere poteramus veritatem: atque hoc facilius, quod ea omnia, quae a me dicta erant, iidem isti vera esse concedebant, et necessarium bellum esse et magnum et in uno Cn. Pompeio summa esse omnia. Quid igitur ait Hortensius? *Si uni omnia tribuenda essent, unum dignissimum esse Pompeium: sed ad unum tamen omnia deferri non oportere.* Similiter[3] Catulus, qui ex populo quaesivit: *Si in uno Cn. Pompeio omnia ponerent, si quid de eo factum esset, in quo spem essent habituri?* 69. Quod[4] si auctoritatibus

[1]) Ibid. c. 24. § 69. — [2]) Ibid. c. 17. § 50. — [3]) Ibid. c. 20. § 59. — [4]) Ibid. c. 23. § 68.

haec canssa confirmanda esset; erat auctor vir bellorum omnium maximarumque rerum peritissimus, P. Servilius, cuius tantae res gestae terra marique exstiterunt, ut, quum de bello deliberetur, auctor gravior esse nemo debeat; erat C. Curio, summis populi Romani beneficiis maximisque rebus gestis, summo ingenio et prudentia praeditus; erat Cn. Lentulus, in quo omnes, pro amplissimis populi Romani honoribus, summum consilium, summam gravitatem esse cognoscebant; erat C. Cassius, integritate, virtute, constantia singulari. Quorum auctoritatibus illorum orationi, qui dissentiebant, respondere posse videbamur. 70. Sed[1] ego, quum mihi praetori populus Romanus personam hanc imposuisset, ut quibuscumque rebus possem, Pompeii absentis dignitatem secum una tuerer; feci, quae potui, neque familiaritate illius adductus, nec spe honoris atque amplissimae dignitatis: quam ego, etsi libente illo, tamen absente illo, per populum consecutus sum. Quidquid[2] enim in me erat studii, consilii, laboris, ingenii, quidquid hoc beneficio populi Romani atque hac potestate praetoria, quidquid auctoritate, fide, constantia poteram, id omne ad hanc rem conficiendam C. Manilio et populo Romano pollicebar ac deferebam.

XXVI. 71. Eius[3] igitur belli conficiendi curam summo studio populus Romanus ad Cn. Pompeium detulit. Cuius ex omnibus pugnis, quae sunt innumerabiles, vel acerrima mihi videtur illa, quae cum Mithridate commissa est et summa contentione pugnata. Qua ex pugna quum se ille eripuisset, et Bosporum confugisset, quo exercitus adire non posset; etiam in extrema fortuna et fuga nomen tamen

[1]) de l. Agraria II. c. 18. § 49. — [2]) pro l. Manilia c. 24. § 69. — [3]) pro Murena c. 16. § 34.

retinuit regium. Itaque ipse Pompeius, regno possesso, ex omnibus oris ac notis sedibus hoste pulso, tamen tantum in unius anima posuit, ut, quum omnia, quae ille tenuerat, adierat, sperarat, victoria possideret, tamen non ante, quam illum vita expulit, bellum confectum iudicarit. 72. Tigranem [1] vero Pompeius, quum in suis castris supplicem abiectum vidisset, erexit, atque insigne regium, quod ille de suo capite abiecerat, reposuit, et, certis rebus imperatis, regnare iussit: nec minus et sibi et huic imperio gloriosum putavit, constitutum a se regem, quam constrictum videri. Igitur, qui et ipse hostis fuit populi Romani, et acerrimum hostem in regnum recepit, qui conflixit, qui signa contulit, qui de imperio paene certavit, regnat hodie, et amicitiae nomen ac societatis, quod armis violarat, id precibus est consecutus. Ostenderat [2] enim, non odio neque crudelitate fecisse, quod fecerat, sed impulsu Mithridatis. Postea pollicebatur et confirmabat se, et hoc peccato doctum et beneficio eorum, qui sibi ignoscerent, confirmatum, omni tempore a tali ratione abfuturum; deinde spem ostendit, aliquo se in loco, magno iis, qui sibi concederent, usui futurum.

XXVII. 73. Sed [3] ne a me ipso recedam: quum [4] postulabatur apud me praetorem primum de pecuniis repetundis, ego [5] defendi C. Cornelium. Non [6] is legem aliquam contra auspicia tulerat: non Aeliam, non Fufiam legem neglexerat: non consuli vim attulerat: non armatis hominibus templum tenuerat: non intercessorem vi deiecerat: non religiones polluerat, nec aerarium exhauserat, nec rempublicam com-

[1]) pro Sextio c. 27. § 58. — [2]) de Invent. II. c. 35. § 106. — [3]) de Senect. c. 16. § 56. — [4]) Fragm. Orat. pro Cornelio I. (in edit. Nobbii p. 1292, n. 1. — [5]) Brut. c. 79. § 271. — [6]) in Vatinium c. 2. § 5.

pilarat. Cornelio eiusmodi nihil obiiciebatur. Codicem legisse dicebatur: defendebatur, testibus collegis suis, non recitandi caussa legisse, sed recognoscendi. Constabat tamen, Cornelium concilium illo die dimisisse, intercessioni paruisse. Accusabat [1] Cornelium C. Cominius Spoletinus; in quo et compositum dicendi genus et acre et expeditum fuit. 74. Pro A. Cluentio respondi accusationi T. Accii Pisaurensis; qui et accurate dicebat et satis copiose, eratque praeterea doctus Hermagorae praeceptis; quibus etsi ornamenta non satis opima dicendi, tamen, ut hastae velitibus amentatae, sic apta quaedam et parata singulis caussarum generibus argumenta traduntur. Animadverti [2] autem, omnem accusatoris orationem in duas divisam esse partes, quarum altera mihi niti et magno opere confidere videbatur invidia iam inveterata iudicii Iuniani, altera tantum modo consuetudinis caussa timide et diffidenter attingere rationem veneficii criminum; qua de re lege erat haec quaestio constituta. Itaque mihi certum erat, hanc eamdem distributionem invidiae et criminum sic in defensione servare, ut omnes intelligerent, nihil me nec subterfugere voluisse reticendo, nec obscurare dicendo.

XXVIII. 75. Multarum [3] rerum iudicia praetereo, ne quem in iudicium oratio mea revocare videatur. At [4] hoc loco illud non queo praeterire. C. [5] et L. Fabricii fratres gemini fuerunt ex municipio Aletrinati, homines inter se quum forma tum moribus similes, municipum autem suorum dissimillimi: in quibus quantus splendor sit, quam prope aequabilis, quam fere omnium constans et moderata ratio

[1]) Brut. c. 78. § 271. — [2]) pro Cluentio c. 1. § 1. — [3]) Fragm. Orat. pro Cornelio I. (in edit. Nobbii p. 1292, n. 17.) — [4]) ad Att. I. 19. § 3. — [5]) pro Cluentio c. 16. § 46.

vitae, nemo, ut mea fert opinio, ignorat. His Fabriciis semper est usus Oppianicus familiarissime. Iam hoc fere sciunt omnes, quantam vim habeat ad coniungendas amicitias studiorum ac naturae similitudo. Quum illi ita viverent, ut nullum quaestum turpem esse arbitrarentur; quum omnis ab his fraus, omnes insidiae circumscriptionesque adolescentium nascerentur; quumque essent vitiis atque improbitate omnibus noti: studiose, ut dixi, ad eorum se familiaritatem multis iam ante annis Oppianicus applicarat. 76. Itaque tum sic statuit, per C. Fabricium (nam L. erat mortuus) insidias Cluentio Avito comparare. Erat illo tempore infirma valetudine Avitus. Utebatur autem medico ignobili, sed spectato homine, Cleophanto: cuius servum Diogenem Fabricius ad venenum Avito dandum spe et pretio sollicitare coepit. Servus, non incallidus et, ut ipsa res declaravit, frugi atque integer, sermonem Fabricii non est aspernatus: rem ad dominum detulit: Cleophantus autem cum Avito est locutus. Avitus statim cum M. Baebio senatore, familiarissimo suo, communicavit. Ei placuit, ut Diogenem Avitus emeret a Cleophanto, quo facilius aut comprehenderetur res eius iudicio, aut falsa esse cognosceretur. Ne multa; Diogenes emitur: venenum diebus paucis, (multi viri boni quum ex occulto intervenissent,) pecuniaque obsignata, quae ad eam rem dabatur, in manibus Scamandri, liberti Fabriciorum, deprehenditur. Quis[1] est qui dubitet, quin, hac re comperta manifestoque deprehensa, aut obeunda mors Cluentio aut suscipienda accusatio fuerit.

XXIX. 77. Quamquam satis esse arbitrabar demonstratum, his criminibus accusatum esse Oppianicum, ut honeste absolvi nullo modo potuisset; Cluentius primum nomen

[1]) Ibid. c. 17. § 48.

eius detulit, cuius in manibus venenum deprehenderat. Is erat libertus Fabriciorum, Scamander. Integrum consilium, iudicii corrupti nulla suspicio: simplex in iudicium caussa, certa res, verum crimen allatum est. Hic tum Fabricius, is, de quo ante dixi, qui, liberto damnato, sibi illud impendere periculum videret, quod mihi cum Aletrinatibus vicinitatem, et cum plerisque eorum magnum usum esse sciebat, frequentes eos ad me domum adduxit. Qui quamquam de homine, sicut necesse erat, existimabant, tamen, quod erat ex eodem municipio, suae dignitatis esse arbitrabantur, eum, quibus rebus possent, defendere: idque a me ut facerem, et ut caussam Scamandri susciperem, petebant: in qua caussa patroni omne periculum continebatur. 78. Ego, qui neque illis talibus viris ac tam amantibus mei rem possem ullam negare, neque illud crimen tantum ac tam manifestum esse arbitrarer, sicut ne illi quidem ipsi, qui mihi tum illam caussam commendabant, arbitrabantur, pollicitus iis sum, me omnia, quae vellent, esse facturum. Res agi coepta est: citatus est Scamander reus. Accusabat P. Canutius, homo in primis ingeniosus et in dicendo exercitatus: accusabat autem ille quidem Scamandrum verbis tribus, VENENUM ESSE DEPREHENSUM: omnia tela totius accusationis in Oppianicum coniiciebantur: aperiebatur caussa insidiarum: Fabriciorum familiaritas commemorabatur: hominis vita et audacia proferebatur: denique omnis accusatio varie graviterque tractata, ad extremum manifesta veneni deprehensione conclusa est. 79. Hic ego tum ad respondendum surrexi: qua cura, Dii immortales! qua sollicitudine animi! quo timore! Semper equidem magno cum metu incipio dicere: quotiescumque dico, toties mihi videor in iudicium venire non ingenii solum, sed etiam virtutis atque officii: ne aut id profiteri videar, quod

non possim implere; quod est impudentiae: aut id non efficere, quod possim; quod est aut perfidiae, aut negligentiae. Tum vero ita sum perturbatus, ut omnia timerem: si nihil dixissem, ne infantissimus; si multa in eiusmodi caussa dixissem, ne impudentissimus existimarer. Collegi me aliquando, et ita constitui, fortiter esse agendum; illi aetati, qua tum eram, solere laudi dari, etiamsi in minus firmis caussis hominum periculis non defuissem. Itaque feci: sic pugnavi, sic omni ratione contendi, sic ad omnia confugi, quantum ego assequi potui, remedia ac perfugia caussarum, ut hoc, quod timide dicam, consecutus sim, ne quis illi caussae patronum defuisse arbitraretur.

XXX. 80. Praetore[1] me, Catilina Africam praetor obtinebat. Secutus est annus: caussam de pecuniis repetundis Catilina dixit. Multi[2] ex omni ordine atque ex omni aetate studuerunt Catilinae. Habuit enim ille permulta maximarum, non expressa signa, sed adumbrata virtutum. Utebatur hominibus improbis multis: et quidem optimis se viris deditum esse simulabat. Erant apud illum illecebrae libidinum multae: erant etiam industriae quidam stimuli ac laboris. Flagrabant vitia libidinis apud illum: vigebant etiam studia rei militaris. Neque ego umquam fuisse tale monstrum in terris ullum puto, tam ex contrariis diversisque inter se pugnantibus naturae studiis cupiditatibusque conflatum. 81. Quis clarioribus viris quodam tempore iucundior? quis turpioribus coniunctior? Quis civis meliorum partium aliquando? quis taetrior hostis huic civitati? Quis in voluptatibus inquinatior? quis in laboribus patientior? quis in rapacitate avarior? quis in largitione effusior?

[1]) pro Caelio c. 4. § 10. — [2]) Ibid. c. 5. § 12.

Illa vero in illo homine mirabilia fuerunt, comprehendere multos amicitia, tueri obsequio, cum omnibus communicare, quod habebat, servire temporibus suorum omnium pecunia, gratia, labore corporis, scelere etiam, si opus esset, et audacia; versare suam naturam et regere ad tempus atque huc et illuc torquere et flectere: cum tristibus severe, cum remissis iucunde, cum senibus graviter, cum iuventute comiter, cum facinorosis audacter, cum libidinosis luxuriose vivere. 82. Hac ille tam varia multiplicique natura quum omnes omnibus ex terris homines improbos audacesque collegerat, tum etiam multos fortes viros et bonos specie quadam virtutis assimulatae tenebat. Me [1] ipsum, me, inquam, quondam paene ille decepit, quum et civis mihi bonus, et optimi cuiusque cupidus, et firmus amicus ac fidelis videretur; quo [2] tempore ipsum defendere cogitavi: sperabam enim, si absolutus erat, coniunctiorem illum nobis fore in ratione petitionis.

XXXI. 83. Praetermitto [3] ruinas fortunarum: ad illa venio, quae non ad privatam ignominiam vitiorum, non ad domesticam ipsius difficultatem ac turpitudinem, sed ad summam rempublicam atque ad omnium civium vitam salutemque pertinent. Quis nescit, Catilinam pridie Kalendas Ian. Lepido et Tullo consulibus stetisse in comitio cum telo? Cn. Pisonem [4] et Catilinam et Vargunteium et Autronium manum [5], consulum et principum civitatis interficiendorum caussa, paravisse? sceleri ac furori isti non mentem aliquam aut timorem, sed fortunam populi Romani obstitisse? 84. Haec [6] est illa coniuratio, quae Torquato consule de-

[1]) Ibid. c. 6. § 14. — [2]) ad Att. I. 2. § 1. — [3]) in Catil. I. c. 6. § 14. — [4]) pro Sulla c. 24. § 67. — [5]) in Catil. I. c. 6. § 14. — [6]) pro Sulla c. 4. § 11.

signato facta esse dicitur: cuius fortissimi viri atque optimi consulis non interfui consiliis, expers illorum temporum et sermonum: credo, quod nondum penitus in republica versabar, quod nondum ad propositum mihi finem honoris perveneram, quod mea me ambitio et forensis labor ab omni illa cogitatione abstrahebat. Quis ergo intererat istis consiliis? In primis Q. Hortensius: qui quum propter honorem ac dignitatem atque animum eximium in rempublicam, tum propter summam familiaritatem summumque amorem in Torquatum quum communibus, tum praecipuis Torquati periculis commovebatur. Ergo istius coniurationis crimen defensum est ab eo, qui interfuit, qui cognovit, qui particeps et consilii fuit et timoris. Cuius in hoc crimine propulsando quum esset copiosissima atque ornatissima oratio, tamen non minus inerat auctoritatis in ea, quam facultatis.

XXXII. 85. Torquatus [1] consul reo de pecuniis repetundis Catilinae fuit advocatus: cui quum adfuit post delatam ad eum primam illam coniurationem, indicavit se audisse aliquid, non credidisse. P. Clodius [2] autem a Catilina pecuniam accepit, ut turpissime praevaricaretur. Sic [3] bis fuit Catilina absolutus: si [4] absolutio nominanda est, qua is poena liberatur, qui stupris se omnibus ac flagitiis contaminavit, caede nefaria cruentavit, diripuit socios, leges, quaestiones, iudicia violavit: qui [5] ita vixit, ut non esset locus tam sanctus, quo non adventus eius, etiam quum culpa nulla subesset, crimen afferret. 86. Quid [6] ego, ut violaverit provinciam, praedicem, cuncto populo Romano clamante ac resistente? Nam, ut se illic gesserit, non audeo

[1]) Ibid. c. 29. § 81. — [2]) de Haruspic. Respons. c. 20. § 42. — [3]) in Pison. c. 39. § 95. — [4]) Fragm. Orat. in toga candida (in edit. Nobbii p. 1302, n. 18.) — [5]) Ibid. n. 16. — [6]) Ibid. n. 19.

dicere, quoniam absolutus est. Mentitos esse equites Romanos, falsas fuisse tabellas honestissimae civitatis existimo: mentitum Q. Metellum Pium, mentitam Africam; vidisse puto nescio quid illos iudices, qui ipsum innocentem iudicarunt. O miser, qui non sentiret, illo iudicio se non absolutum, verum ad aliquod severius iudicium ac maius supplicium reservatum.

XXXIII. 87. L. Iulio Caesare[1], C. Marcio Figulo consulibus, filiolo me auctum scito, salva Terentia. Tulliolam[2] autem C. Pisoni L. F. Frugi despondimus. Pisonis[3] humanitas, virtus, amor in omnes nos tantus erat, ut nihil supra posset: studio[4] autem neminem, nec industria maiore cognovi; quamquam ne ingenio quidem qui praestiterit facile dixerim C. Pisoni, genero meo. 88. Nullum tempus illi umquam vacabat aut a forensi dictione aut a commentatione domestica aut a scribendo aut a cogitando. Itaque tantos processus efficiebat, ut evolare, non excurrere videretur; eratque verborum et delectus elegans et apta et quasi rotunda constructio; cumque argumenta excogitabantur ab eo multa et firma ad probandum, tum concinnae acutaeque sententiae; gestusque natura ita venustus, ut ars etiam, quae non erat, et e disciplina motus quidam videretur accedere. Vereor, ne amore videar plura, quam fuerint in illo, dicere: quod non ita est; alia enim de illo maiora dici possunt. Nam nec continentia nec pietate nec ullo genere virtutis quemquam eiusdem aetatis cum illo conferendum puto.

---

1) ad Att. I. 2. § 1. — 2) ad Att. I. 3. § 3. — 3) Epist. ad Terentiam (ad Fam. XIV. 1. § 4.) — 4) Brut. c. 78. § 272.

XXXIV. 89. Hic[1] fuit annus, quo ego consulatum petivi. Petebat Catilina mecum: quem[2] tamen consulatum sperare aut cogitare, prodigium atque portentum erat. A quibus enim petebat? A principibus civitatis? qui ipsi, quum L. Volcatius consul in consilio fuisset, ne petendi quidem potestatem esse voluerunt. A senatoribus? qui ipsum auctoritate sua, spoliatum ornamentis omnibus, vinctum paene Africanis oratoribus tradiderunt. Ab equestri ordine? quem trucidavit. A plebe? cui spectaculum eiusmodi ipsius crudelitas praebuit, ut nemo sine luctu aspicere, sine gemitu recordari posset. 90. Competitores[3], qui certi esse videbantur, Galba et Antonius et Q. Cornificius. Erant, qui etiam Caesonium putarent. Nos[4] in omni munere candidatorio fungendo summam adhibuimus diligentiam: et, quoniam videbatur in suffragiis multum posse Gallia, quum Romae a iudiciis forum refrixisset, quondam statueramus excurrere mense Septembri legati ad Pisonem, ut Ianuario reverteremur. Sed[5] mox, consilio mutato, in provinciam ire noluimus, ut interea Romae scilicet amicis praesto esse possemus: omnes[6] enim gratias non modo retinendas, verum etiam acquirendas putavimus. 91. Nulli[7] autem populo Romano pro me maiores mei spoponderunt: nulli, quum petebam, me populo auctores generis mei commendarunt. Unus[8] frater, qui in me pietate filius, consiliis parens, amore (ut erat) frater inventus est, haec ad me scripsit:

Etsi[9] tibi omnia suppetunt, quae consequi ingenio aut usu homines aut diligentia possunt, tamen amore nostro non sum

---

[1]) pro Caelio c. 4. § 10. — [2]) Fragm. Orat. in toga candida (in edit. Nobbii p. 1301, n. 11.) — [3]) ad Att. I. 1. § 1. — [4]) Ibid. § 2. — [5]) pro Murena c. 20. § 42. — [6]) ad Att. I. 1. § 4. — [7]) de l. Agraria II. c. 36. § 100. — [8]) post redit. in Senatu c. 15. § 37. — [9]) Q. Cicero de petit. cons. c. 1. § 1.

arbitratus alienum, ad te perscribere ea, quae mihi veniebant in mentem, dies ac noctes de petitione tua cogitanti; non ut aliquid ex iis novi addisceres, sed ut ea, quae in re dispersa atque infinita viderentur esse, ratione et distributione sub uno aspectu ponerentur. Quamquam plurimum natura valet, tamen videtur in paucorum mensium negotio posse simulatio naturam vincere. 92. *Civitas quae sit, cogita; quid petas; qui sis. Prope quotidie ad forum tibi descendenti meditatum hoc sit:* Novus sum; Consulatum peto; Roma est. *Nominis novitatem dicendi gloria maxime sublevabis. Semper ea res plurimum dignitatis habuit. Non potest, qui dignus habetur patronus consularium, indignus consulatu putari. Quamobrem, quoniam ab hac laude proficisceris, et, quidquid es, ex hoc es, ita paratus ad dicendum venito, quasi in singulis caussis iudicium de omni ingenio futurum sit.* 93. *Eius facultatis adiumenta, quae tibi scio esse seposita, ut parata ac prompta sint, cura; et saepe, quae de Demosthenis studio et exercitatione scripsit Demetrius, recordare; deinde et amicorum multitudo et genera appareant. Habes enim ea, quae novi habuerunt: omnes publicanos, totum fere equestrem ordinem, multa praeterea municipia, multos abs te defensos cuiusque ordinis, aliquot collegia; praeterea studio dicendi conciliatos plurimos adolescentulos, quotidianam amicorum assiduitatem et frequentiam.* 94. *Haec cura ut teneas commendando et rogando et omni ratione efficiendo, ut intelligant, et qui debent tua caussa, referendae gratiae, et qui volunt, obligandi tui tempus sibi aliud nullum fore. Etiam hoc multum videtur adiuvare posse novum hominem: hominum nobilium voluntas, et maxime consularium. Prodest, quorum in locum ac numerum pervenire velis, ab his ipsis illo loco ac numero dignum putari.* 95. *Hi rogandi omnes sunt diligenter, et ad eos allegandum est persuaden-*

dumque iis, nos semper cum optimatibus de republica sensisse, minime populares fuisse; si quid locuti populariter videamur, id nos eo consilio fecisse, ut nobis Cn. Pompeium adiungeremus, ut eum, qui plurimum posset, aut amicum in nostra petitione haberemus aut certe non adversarium. 96. *Praeterea adolescentes nobiles, elabora ut habeas, vel ut teneas studiosos tui, quos habes. Multum dignitatis afferent. Plurimos habes: perfice, ut sciant, quantum in eis putes esse. Si adduxeris, ut ii, qui non nolunt, cupiant, plurimum prod-erunt.* Et [1] cetera generis eiusdem. Longum [2] enim est et non necessarium, commemorare singula.

XXXV. 97. Interim [3] accidit mihi, ut cum duobus patriciis, altero improbissimo atque audacissimo, altero modestissimo atque optimo viro, consulatum peterem. Superavi tamen dignitate Catilinam, gratia Galbam. Nihil [4] est incertius vulgo, nihil obscurius voluntate hominum, nihil fallacius ratione tota comitiorum. Quis L. Philippum, summo ingenio, opera, gratia, nobilitate, a M. Herennio superari posse arbitratus est? quis Q. Catulum, humanitate, sapientia, integritate antecellentem, a Cn. Mallio? quis M. Scaurum, hominem gravissimum, civem egregium, fortissimum senatorem, a Q. Maximo? Non modo horum nihil ita fore putatum est, sed ne quum esset factum quidem, quare ita factum esset, intelligi potuit. Nam ut tempestates saepe certo aliquo caeli signo commoventur, saepe improviso nulla ex certa ratione, obscura aliqua ex caussa concitantur: sic in hac comitiorum tempestate populari saepe intelligas, quo signo commota sit; saepe

[1]) Topic. c. 11. § 48. — [2]) in Verrem Act. II. L. IV. c. 60. §. 135. — [3]) pro Murena c. 8. §. 17. — [4]) Ibid. c. 17. § 36.

ita obscura est, ut casu excitata esse videatur. 98. Sed[1] tamen me cuncta Italia, me omnes ordines, me universa civitas non prius tabella, quam voce priorem consulem declaravit. Me[2] perlongo intervallo prope memoriae temporumque nostrorum primum, hominem novum, consulem fecerunt, et eum locum, quem nobilitas praesidiis firmatum atque omni ratione obvallatum tenebat, me duce resciderunt virtutique in posterum patere voluerunt.

XXXVI. 99. Neque me tantummodo consulem, quod est ipsum per sese amplissimum, sed ita fecerunt, quomodo pauci nobiles in hac civitate consules facti sunt, novus ante me nemo. Nam profecto si recordari voluerimus de novis hominibus, reperiemus eos, qui sine repulsa consules facti sint, diuturno labore atque aliqua occasione esse factos, quum multis annis post petissent, quam praetores fuissent, aliquanto serius, quam per aetatem ac per leges liceret; qui autem anno suo petissent, sine repulsa non esse factos: me esse unum ex omnibus novis hominibus, de quibus meminisse possimus, qui consulatum petierim, quum primum licitum sit; consul factus sim, quum primum petierim: ut populi Romani honos ad mei temporis diem petitus, non ad alienae petitionis occasionem interceptus, nec diuturnis precibus efflagitatus, sed dignitate impetratus esse videatur. 100. Est illud amplissimum, quod paullo ante commemoravi, quod hoc honore ex novis hominibus primum me, multis post annis, affecerunt; quod prima petitione; quod anno meo: sed tamen magnificentius atque ornatius esse illo nihil potest, quod meis comitiis non tabellam, vindicem tacitae libertatis, sed vocem vivam prae se indicem suarum erga

---

[1]) in Pison. c. 1. § 3. — [2]) de l. Agraria II. c. 1. § 3.

me voluntatum ac studiorum tulerunt. Itaque me non extrema tribus suffragiorum, sed primi illi civium concursus, neque singulae voces praeconum, sed una voce universus populus Romanus consulem declaravit. Sed [1] mitto, ut sim factus. Magnificentius est dicere, quemadmodum gesserimus consulatum, quam, quemadmodum ceperimus.

Sed [2] quoniam et satis videmur dixisse, et huius voluminis magnitudo longius processit, quae sequuntur deinceps, in tertio libro dicemus.

[1]) in Pison. c. 2. § 3. — [2]) de Invent. I. c. 56. § 109.

LIBER TERTIUS.

I. 1. Designatus [1] consul quum eram, qualem Kalendis Ianuariis accepturus essem rempublicam, intelligebam; plenam sollicitudinis, plenam timoris: in qua nihil erat mali, nihil adversi, quod non boni metuerent, improbi exspectarent. Omnia turbulenta consilia contra totum reipublicae statum et contra publicum otium partim iniri, partim inita esse dicebantur. Sublata erat de foro fides non ictu aliquo novae calamitatis, sed suspicione ac perturbatione iudiciorum, infirmatione rerum iudicatarum: novae dominationes; extraordinaria non imperia, sed regna, quaeri putabantur. 2. Exspectabam [2] igitur, quid tribunus plebis vigilans et acutus excogitaret. Mihi [3] enim deliberatum et constitutum erat, ita gerere consulatum, quo uno modo geri graviter et libere potest, ut neque provinciam, neque honorem, neque ornamentum aliquod aut commodum, neque rem ullam, quae a tribuno plebis impediri possit, appetere vellem, cuperemque [4] tribunum plebis reipublicae iratum coercere, mihi iratum contemnere. Itaque [5], ut initio mihi

[1]) de l. Agr. II. c. 3. § 8. — [2]) de l. Agr. I. c. 1. § 3. — [3]) Ibid. c. 8. § 25. — [4]) Ibid. § 26. — [5]) de l. Agr. II. c. 5. § 11.

designato consuli nuntiabatur, legem agrariam tribunos plebis designatos conscribere, cupiebam, quid cogitarent, cognoscere. Etenim arbitrabar, quoniam eodem anno gerendi nobis essent magistratus, esse aliquam oportere inter nos reipublicae bene administrandae societatem. 3. Quum familiariter me in eorum sermonem insinuarem ac darem; celabar, excludebar: et, quum ostenderem, si lex utilis plebi Romanae mihi videretur, auctorem me atque adiutorem futurum; tamen aspernabantur hanc liberalitatem meam: negabant, me adduci posse, ut ullam largitionem probarem. Finem feci offerendi mei, ne forte mea sedulitas aut insidiosa aut impudens videretur. Interea non desistebant clam inter se convenire, privatos quosdam adhibere, ad suos coetus occultos noctem adiungere et solitudinem. Quibus in rebus quanto in metu fuerimus, ex civium sollicitudine, in qua illis temporibus fuerunt, facile quivis assequi coniectura poterat.

II. 4. Incunt tandem magistratus tribuni plebis: concio tandem exspectata P. Rulli, quod et princeps erat agrariae legis, et truculentius se gerebat, quam ceteri. Iam designatus, alio vultu, alio vocis sono, alio incessu esse meditabatur, vestitu obsoletiore, corpore inculto et horrido, capillatior, quam ante, barbaque maiore; ut oculis et aspectu denuntiare omnibus vim tribuniciam et minitari reipublicae videretur. Legem hominis concionemque exspectabam. Lex initio nulla proponitur: concionem in primis advocari iubet: summa cum exspectatione concurritur. 5. Explicat orationem sane longam, et verbis valde bonis. Unum erat, quod mihi vitiosum videbatur, quod tanta ex frequentia inveniri nemo potuit, qui intelligere posset, quid diceret. Hoc ille utrum insidiarum caussa fecerit, an hoc

genere eloquentiae delectetur, nescio. Tamen, si qui acutiores in concione steterant, de lege agraria nescio quid voluisse eum dicere suspicabantur. Aliquando tandem, me designato, lex in publicum proponitur. Concurrunt iussu meo plures uno tempore librarii: descriptam legem ad me afferunt. 6. Omni hoc ratione confirmare possum, hoc animo me ad legendam legem cognoscendamque venisse, ut, si eam populo accommodatam atque utilem esse intellexissem, auctor eius atque adiutor essem. Non enim natura neque discidio neque odio penitus insito bellum nescio quod habet susceptum consulatus cum tribunatu, quia persaepe seditiosis atque improbis tribunis plebis boni et fortes consules obstiterunt, et quia vis tribunicia nonnumquam libidini restitit consulari. Non potestatum dissimilitudo, sed animorum disiunctio dissensionem facit.

III. 7. Itaque hoc animo legem sumpsi in manus, ut eam cuperem esse aptam populi Romani commodis et eiusmodi, quam consul, re, non oratione, popularis, et honeste et libenter posset defendere. Atque ego a primo capite legis usque ad extremum reperio, nihil aliud cogitatum, nihil aliud susceptum, nihil aliud actum, nisi ut decem reges aerarii, vectigalium, provinciarum omnium, totius reipublicae, regnorum, liberorum populorum, orbis denique terrarum domini constituerentur legis agrariae simulatione atque nomine. 8. Scriptum[1] erat enim: QUAE IN MUNICIPIA, QUASQUE IN COLONIAS DECEMVIRI VELINT, DEDUCANT COLONOS QUOS VELINT, ET IIS AGROS ASSIGNENT, QUIBUS IN LOCIS VELINT: ut, quum totam Italiam militibus suis occupassent, nobis non modo dignitatis retinendae, sed ne libertatis qui-

[1]) de l. Agraria I. c. 6. § 17.

dem recuperandae spes relinqueretur. Capuam[1] deduci colonos volebant: illam urbem huic urbi rursus opponere, illuc opes suas deferre et imperii nomen transferre cogitabant. Qui locus, propter ubertatem agrorum abundantiamque rerum omnium, superbiam et crudelitatem genuisse dicitur, ibi nostros colonos, delectos ad omne facinus, decemviri erant collocaturi. In[2] id, inquam, oppidum homines nefarie rempublicam nostram tranferre conabantur, quo in oppido maiores nostri nullam omnino rempublicam esse voluerunt. 9. Videte[3], quantum intervallum sit interiectum inter maiorum nostrorum consilia et inter istorum hominum dementiam. Illi Capuam, receptaculum aratorum, nundinas rusticorum, cellam atque horreum Campani agri esse voluerunt: hi, expulsis aratoribus, effusis ac dissipatis fructibus nostris, eamdem Capuam sedem novae reipublicae constituebant, molem contra veterem rempublicam comparabant.

IV. 10. His[4] ego rebus restiti vehementer atque acriter, neque passus sum, homines ea, me consule, expromere, quae contra rempublicam diu cogitassent. Lacesso[5] Rullum et huius collegas; in concionem voco; populo Romano disceptatore uti volo. Sic[6] confirmo, hac lege agraria, pulchra atque populari, dari populo nihil, condonari certis hominibus omnia: ostentari populo Romano agros, eripi etiam libertatem: privatorum pecunias augeri, publicas exhauriri: denique, quod est indignissimum, per tribunum plebis, quem maiores praesidem libertatis custodemque esse voluerunt, reges in civitate constitui. 11. Quae[7] quum ego

[1]) Ibid. § 18. — [2]) de l. Agraria II. c. 32. § 87. — [3]) Ibid c. 33. § 89. — [4]) de l. Agraria I. c. 7. § 22. — [5]) Ibid. § 23. — [6]) de l. Agraria II. c. 6. § 15. — [7]) Ibid. c. 4. § 9.

non solum suspicarer, sed plane cernerem; (neque enim obscure gerebantur) non solum [1] in concione, ubi est id dictu facillimum, sed in ipso senatu, in quo esse locus huic voci non videbatur, popularem me futurum esse consulem, prima mea illa oratione Kalendis Ianuariis dixi. Neque enim ullo modo facere poteram, ut, quum me intelligerem non hominum potentium studio, non excellentibus gratiis paucorum, sed universi populi Romani iudicio consulem ita factum, ut nobilissimis hominibus longe praeponerer, non et in hoc magistratu et in omni vita essem popularis. 12. Quid [2] autem est tam populare, quam pax? qua non modo ii, quibus natura sensum dedit, sed etiam tecta atque agri mihi laetari videntur. Quid tam populare, quam libertas? quam non solum ab hominibus, verum etiam a bestiis expeti atque omnibus rebus anteponi videmus. Quid tam populare, quam otium? quod ita iucundum est, ut et maiores nostri et fortissimus quisque vir maximos labores suscipiendos putet, ut aliquando in otio possit esse, praesertim in imperio ac dignitate. Quare qui poteram non esse popularis, quum viderem haec omnia, pacem externam, libertatem propriam generis ac nominis Romani, otium domesticum, denique omnia, quae civibus cara atque ampla sunt, in fidem et quodam modo in patrocinium mei consulatus esse collata?

V. 13. In [3] altera ad populum de lege agraria, urbanam plebem [4], quam nimium in republica posse et *exhauriendam esse* in senatu dixerat tribunus plebis — hoc enim verbo est usus, quasi de aliqua sentina, ac non de

[1]) Ibid. c. 3. § 6. — [2]) de l. Agraria II. c. 4. § 9. — [3]) ad Att. II. 1. § 3. — [4]) de l. Agraria II. c. 26. § 70.

optimorum civium genere loqueretur — admonui, ut, si me audire vellet, retineret istam possessionem gratiae, libertatis, suffragiorum, dignitatis, Urbis, fori, ludorum, festorum dierum, ceterorum omnium commodorum: nisi forte mallet, relictis his rebus atque hac luce reipublicae, in Sipontina siccitate aut in Salapinorum pestilentiae finibus, Rullo duce, collocari. 14. Denique [1] ostendi totam legem, quum ad paucorum dominationem esset scripta, tum ad Sullanae assignationis rationes esse accommodatissimam. Quamobrem [2] recitavi caput legis XI., de quo ego consulto apud populum ante non feceram mentionem, ne aut refricare obductam iam reipublicae cicatricem viderer, aut aliquid alienissimo tempore novae dissensionis commovere. Quid [3] ergo ait tribunus plebis? QUAE POST MARIUM ET CARBONEM CONSULES, AGRI, AEDIFICIA, LACUS, STAGNA, LOCA, POSSESSIONES, (caelum et mare praetermisit, cetera complexus est) PUBLICE DATA, ASSIGNATA, VENDITA, CONCESSA SUNT; EA OMNIA EO IURE SINT, UT QUAE OPTIMO IURE PRIVATA SINT. 15. Hoc [4] tribunus plebis promulgare ausus est, ut, quod quisque post Marium et Carbonem consules possidebat, id eo iure teneret, quo qui optimo privatum! Ergo hac lege ius civile, caussae possessionum, praetorum interdicta tollebantur. Non mediocris res neque parvum sub hoc verbo furtum latebat. Erant enim multi agri lege Cornelia publicati, nec cuiquam assignati neque venditi, qui a paucis hominibus impudentissime possidebantur. His cavebat, hos defendebat, hos privatos faciebat: hos, inquam, agros, quos Sulla nemini dederat, Rullus non populo assignare volebat, sed eis condonare, qui possidebant. 16. Ego [5] autem — qui otii et concordiae patronum me in hunc an-

[1]) de l. Agraria III. c. 3. § 13. — [2]) Ibid. c. 2. § 4. — [3]) Ibid. § 7. — [4]) Ibid. c. 3. § 11. — [5]) Ibid. c. 2. § 4.

num reipublicae professus essem, et qui [1] initio orassem patres conscriptos, suum ut mihi studium ad communem dignitatem defendendam profiterentur, quo perficerem id, quod maxime respublica desiderabat, ut senatus auctoritas, quae apud maiores nostros fuit, eadem longo intervallo reipublicae restituta esse videretur — ego [2] senatum et bonos omnes legis agrariae maximarumque largitionum metu liberavi; ego agrum Campanum, si dividi non oportuit, conservavi: si oportuit, melioribus auctoribus reservavi. Nam [3] lex agraria tota a me reprehensa et abiecta est; et [4], quae nobis designatis timebant omnes, ea ne accidere possent, consilio meo ac ratione provisa sunt.

VI. 17. Nunc [5] reliquum consulatum meum exponam. Sunt [6] autem maximae res in hac memoria atque aetate nostra. Plura [7] enim acciderunt, quam vellem. Sed [8] sunt haec leviora: illa vero gravia atque magna. Sunt [9] tamen ea cognoscenda; pertinent enim ad annum, de quo hoc libro disputatur. Reliqua deinceps persequemur.

Numquam [10] vehementius actum est, quam me consule, ne solveretur; armis et castris tentata res est ab omni genere hominum et ordine. Quibus ita restiti, ut hoc tantum malum de republica tolleretur. Numquam nec maius aes alienum fuit, nec melius nec facilius dissolutum est. Fraudandi enim spe sublata, solvendi necessitas consecuta est. Tabulae [11] vero novae quid habent argumenti, nisi ut emas mea pecunia fundum: cum tu habeas, ego non ha-

---

[1]) de l. Agraria I. c. 9. § 27. — [2]) in Pison. c. 2. § 4. — [3]) pro Sulla c. 23. § 65. — [4]) de l. Agraria II. c. 37. § 102. — [5]) in Pison. c. 3. § 7. — [6]) de Legib. I. c. 3. § 8. — [7]) in Pison. c. 20. § 46. — [8]) pro Plancio c. 35. § 86. — [9]) de Off. II. c. 25. § 90. — [10]) Ibid. c. 24. § 84. — [11]) Ibid. c. 23. § 84.

beam pecuniam? Quamobrem, ne sit aes alienum, quod reipublicae noceat, providendum est, quod multis rationibus caveri potest; non, si fuerit, ut locupletes suum perdant, debitores lucrentur alienum. Nec enim ulla res vehementius rempublicam continet, quam fides: quae esse nulla potest, nisi erit necessaria solutio rerum creditarum. 18. Qui [1] vero se populares volunt, ob eamque caussam aut agrariam rem tentant, ut possessores suis sedibus pellantur, aut pecunias creditas debitoribus condonandas putant, ii labefactant fundamenta reipublicae; concordiam primum, quae esse non potest, quum aliis adimuntur, aliis condonantur pecuniae; deinde aequitatem, quae tollitur omnis, si habere suum cuique non licet. Id enim est proprium civitatis atque urbis, ut sit libera et non sollicita suae rei cuiusque custodia. Atque in hac pernicie reipublicae ne illam quidem consequuntur, quam putant, gratiam. Nam cui res erepta est, est inimicus; cui data, etiam dissimulat se accipere voluisse, et maxime in pecuniis creditis occultat suum gaudium, ne videatur non fuisse solvendo. At vero ille, qui accipit iniuriam, et meminit et prae se fert dolorem suum: nec, si plures sunt ii, quibus improbe datum est, quam illi, quibus iniuste ademptum est, idcirco plus etiam valent. Non enim numero haec iudicantur, sed pondere. Quam autem habet aequitatem, ut agrum, multis annis aut etiam saeculis ante possessum, qui nullum habuit, habeat, qui autem habuit, amittat? 19. Ac propter hoc iniuriae genus Lacedaemonii Lysandrum ephorum expulerunt: Agin regem, quod numquam antea apud eos acciderat, necaverunt: exque eo tempore tantae discordiae secutae sunt, ut et tyranni exsisterent, et opti-

[1]) Ibid. c. 22. § 78.

mates exterminarentur, et praeclarissime constituta respublica dilaberetur. Nec vero solum ipsa cecidit, sed etiam reliquam Graeciam evertit contagionibus malorum, quae, a Lacedaemoniis profecta, manarunt latius.

VII. 20. Actum [1] etiam est de senatore legando sine procuratione. Quod [2] quidem genus legationis ego consul, quamquam ad commodum senatus pertinere videbatur, tamen, approbante senatu frequentissimo, nisi mihi levis tribunus plebis tum intercessisset, sustulissem. Minui tamen tempus, et, quod erat infinitum, annuum feci. Ita turpitudo manet, diuturnitate sublata. Iam illud apertum est, profecto nihil esse turpius, quam quemquam legari, nisi reipublicae caussa. Legatos [3] nostros, homines auctoritate tenui, qui rerum privatarum caussa legationes liberas obeunt, tamen exterae nationes ferre vix possunt. Grave est enim nomen imperii, atque id etiam in levi persona pertimescitur, propterea quod populi, non suo nomine, quum hinc egressi sunt, abutuntur. Mitto [4], quemadmodum istic se gerant atque gesserint, qui legatione hereditates aut syngraphas suas persequuntur. In hominibus est hoc fortasse vitium. Sed quaero, quid reapse sit turpius, quam sine procuratione senatorem legari, sine mandatis, sine ullo reipublicae munere? 21. Sed iam de provinciis decedatur, in Urbemque redeatur. Noli [5] ludorum elegantiam et scenae magnificentiam valde contemnere. Nam quid ego dicam, populum ac vulgus imperitorum ludis magno opere delectari? Minus est mirandum. Sed [6] si nosmetipsi, qui et ab delectatione omni negotiis impedimur, et in ipsa occupatione delecta-

[1]) de Provinc. consul. c. 11. § 28. — [2]) de Legib. III. c. 8. § 18. — [3]) de l. Agraria II. c. 17. § 45. — [4]) de Legib. III. c. 8. § 18. — [5]) pro Murena c. 19. § 38. — [6]) Ibid. § 39.

tiones alias multas habere possumus, ludis tamen oblectamur et ducimur; quid tu admirere de multitudine indocta? L. Otho, vir fortis, meus necessarius, equestri ordini restituit non solum dignitatem, sed etiam voluptatem. Itaque lex haec, quae ad ludos pertinet, est omnium gratissima, quod honestissimo ordini cum splendore fructus quoque iucunditatis est restitutus. Delectant enim homines, mihi crede, ludi etiam illos, qui dissimulant, non solum eos, qui fatentur: quod ego in mea petitione sensi. Nam nos quoque habuimus scenam competitricem.

VIII. 22. Ego [1] autem in C. Rabirio, perduellionis reo, XL annis ante me consulem interpositam senatus auctoritatem sustinui contra invidiam atque defendi. Nam [2] me quum amicitiae vetustas, tum dignitas hominis, tum ratio humanitatis, tum meae vitae perpetua consuetudo ad C. Rabirium defendendum est adhortata: tum vero, ut id studiosissime facerem, salus reipublicae, consulare officium, consulatus denique ipse, mihi una a populo cum salute reipublicae commendatus, coegit. Sic [3] enim existimabam, post hominum memoriam rem nullam maiorem, magis periculosam, magis ab omnibus providendam, neque a tribuno plebis susceptam, neque a consule defensam, neque ad populum Romanum esse delatam. Agebatur enim nihil aliud in hac caussa, quam ut nullum esset posthac in republica publicum consilium, nulla bonorum consensio contra improborum furorem et audaciam, nullum extremis reipublicae temporibus perfugium et praesidium salutis. 23. T. Labienus — popularis [4] vero tribunus ple-

[1]) in Pison. c. 2. § 4. — [2]) pro Rabirio perduell. reo c. 1. § 2. — [3]) Ibid. c. 2. § 4. — [4]) Ibid. c. 4. § 12.

bis, custos defensorque iuris et libertatis! qui[1] civibus Romanis in concione ipsa carnificem, qui vincla adhiberi putat oportere, qui in campo Martio, comitiis centuriatis, auspicato in loco, crucem ad civium supplicium defigi et constitui iubet — is[2] igitur arguebat, occisum esse a C. Rabirio L. Saturninum. At id C. Rabirius multorum testimoniis, Q. Hortensio copiosissime defendente, antea falsum esse docuerat. Labienus[3] vero caussam suscepit antiquiorem memoria sua, (nam caussa ante mortua erat, quam ille natus esset) nec intellexit, primum quos homines et quales viros mortuos summi sceleris argueret; deinde quot ex iis, qui vivebant, eodem crimine in summum capitis periculum arcesseret. Neminem[4] enim fuisse dixi ex iis omnibus, qui illo die Romae fuerint, quin arma ceperit, quin consules secutus sit. 24. Confitebar[5] equidem, interficiendi Saturnini caussa C. Rabirium arma cepisse. Quid enim? quum[6] ad arma consules ex senatusconsulto vocavissent: quum armatus M. Aemilius, princeps senatus, in comitio constitisset: qui, quum ingredi vix posset, non ad insequendum sibi tarditatem pedum, sed ad fugiendum impedimento fore putabat: quum denique Q. Scaevola, confectus senectute, praepeditus morbo, mancus et membris omnibus captus ac debilis, hastili nixus, et animi vim et infirmitatem corporis ostenderet: quum L. Metellus, Ser. Galba, C. Serranus, P. Rutilius, C. Fimbria, Q. Catulus omnesque, qui tum erant, consulares pro salute communi arma cepissent: quum omnes praetores, cuncta nobilitas ac iuventus accurreret, Cn. et L. Domitii, L. Crassus, Q. Mucius, C. Claudius, M. Drusus: quum omnes Octavii, Me-

[1]) Ibid. § 11. — [2]) Ibid. c. 6. § 18. — [3]) Ibid. c. 9. § 25. — [4]) Ibid. c. 11. § 31. — [5]) Ibid. c. 6. § 19. — [6]) Ibid. c. 7. § 21.

telli, Iulii, Cassii, Catones, Pompeii: quum L. Philippus, L. Scipio, quum M. Lepidus, quum D. Brutus, quum P. Servilius, quum Q. Catulus, admodum tum adolescens, quum C. Curio, quum denique omnes clarissimi viri cum consulibus essent; quid tum C. Rabirium facere conveniebat? Utrum inclusum atque abditum latere in occulto, atque ignaviam suam tenebrarum ac parietum custodiis tegere, an in Capitolium pergere atque ibi se cum ceteris, ad mortem propter vitae turpitudinem confugientibus, congregare? an cum Mario, Scauro, Catulo, Metello, Scaevola, cum bonis denique omnibus coire non modo salutis, verum etiam periculi societatem? 25. At [1] occidit Saturninum Rabirius. — Utinam [2] hanc mihi facultatem caussa concederet, ut possem hoc praedicare, C. Rabirii manu L. Saturninum, hostem populi Romani, interfectum! Libenter [3], inquam, confiterer, si vere possem, aut etiam, si mihi esset integrum, C. Rabirii manu L. Saturninum esse occisum: et id facinus pulcherrimum esse arbitrarer. Quod [4] si fecisset, non supplicium fuissem deprecaturus, sed praemium postulaturus. Etenim, si Scaevae, servo Q. Crotonis, qui occidit L. Saturninum, libertas data est; quod equiti Romano praemium dari par fuisset?

IX. 26. Praeterea [5] ego adolescentes bonos et fortes, sed usos ea conditione fortunae, ut, si essent magistratus adepti, reipublicae statum convulsuri viderentur, meis inimicitiis, nulla senatus mala gratia, comitiorum ratione privavi. Durum [6] fateor: quid enim crudelius, quam homines honestis parentibus ac maioribus natos a

[1]) Ibid. c. 11. § 31. — [2]) Ibid. c. 6. § 18. — [3]) Ibid. § 19. — [4]) Ibid. c. 11. § 31. — [5]) in Pison. c. 2. § 4. — [6]) Fragm. orat. de Proscript. Filiis (in edit. Nobbii p. 1296.)

republica summoveri? Sed ita legibus Sullae cohaerebat status civitatis, ut, his solutis, stare ipsa non posset. Quid [1]? si is, qui apud te pecuniam deposuerit, bellum inferat patriae, reddasne depositum? Non, credo: facias enim contra rempublicam, quae debet esse carissima. Sic multa, quae honesta natura videntur esse, temporibus fiunt non honesta. 27. Et [2] quum boni consulis sit, non solum videre, quid agatur, verum etiam providere, quid futurum sit, legem [3] de ambitu tuli; sed [4] tuli ex senatusconsulto, tuli sine vi, tuli salvis auspiciis, salva lege Aelia et Fufia: quae mea lex dilucide vetat, BIENNIO, QUO QUIS PETAT PETITURUSVE SIT, GLADIATORES DARE, NISI EX TESTAMENTO PRAESTITUTA DIE. Hanc [5] legem is, qui acta mea sibi ait displicere, contempsit Clodius. Quem [6] non tam admiror, quod meam legem contempserit, hominis inimici, quam quod se statuerit omnino consularem legem nullam putare. Aciliam, Didiam, Liciniam, Iuniam contempsit. 28. Et [7] quid est, quod in hac caussa maxime homines admirentur et reprehendant meum consilium, quum ego idem multa decrerim, quae magis ad hominis dignitatem, quam ad reipublicae necessitatem pertinerent? Etenim [8], me consule referente, primum decem dierum supplicatio decreta est Cn. Pompeio, Mithridate interfecto confectoque Mithridatico bello; mea sententia primum duplicata est supplicatio consularis: mihi enim senatus assensus est, quum, eiusdem Pompeii litteris recitatis, confectis omnibus maritimis terrestribusque bellis, supplicationem dierum duodecim decrevit. 29. Et [9] ex Macedonia, provincia sua, rediens vir omni dignitate ornatis-

[1]) de Offic. III. c. 25. § 95. — [2]) pro Murena c. 2. § 4. — [3]) Ibid. c. 3. § 5. — [4]) in Vatin. c. 15. § 37. — [5]) pro Sextio c. 64. § 133. — [6]) Ibid. § 135. — [7]) de Provinc. Consul. c. 11. § 26. — [8]) Ibid. § 27. — [9]) in Pison. c. 19. § 44.

simus, L. Torquatus, magnis rebus gestis, me referente, ab senatu imperator est appellatus; homo[1] amantissimus patriae, maximi animi, summi consilii, singularis constantiae: qui, quum esset aeger tempore coniurationis Catilinariae, tamen omnibus rebus illis interfuit: numquam est a me digressus: studio, consilio, auctoritate unus adiuvit plurimum, quum infirmitatem corporis animi virtute superaret.

X. 30. Eodem[2] anno L. Lucullus, quum victor a Mithridatico bello revertisset, inimicorum calumnia triennio tardius, quam debuerat, triumphavit. Nos enim consules introduximus paene in Urbem currum clarissimi viri. Qui[3] ad Mithridaticum bellum missus a senatu, non modo opinionem vicit omnium, quae de virtute eius erat, sed etiam gloriam superiorum. Idque eo fuit mirabilius, quod ab eo laus imperatoria non admodum exspectabatur, qui adolescentiam in forensi opera, quaesturae diuturnum tempus, Murena bellum in Ponto gerente, in Asiae pace consumpserat. Sed incredibilis quaedam ingenii magnitudo non desideravit indocilem usus disciplinam. Itaque quum totum iter et navigationem consumpsisset partim in percontando a peritis, partim in rebus gestis legendis; in Asiam factus imperator venit, quum esset Roma profectus rei militaris rudis. 31. Habuit enim divinam quamdam memoriam rerum — verborum maiorem Hortensius: sed, quo plus in negotiis gerendis res, quam verba prosunt, hoc erat memoria illa praestantior —: quam fuisse in Themistocle, quem facile Graeciae principem ponimus, singularem ferunt. Qui quidem etiam pollicenti cuidam se artem ei memoriae, quae

---

[1]) pro Sulla c. 12. § 34. — [2]) Academ. Pr. II. c. 1. § 3. — [3]) Ibid. § 1.

tum primum proferebatur, traditurum, respondisse dicitur, *oblivisci se malle discere:* credo, quod haerebant in memoria, quaecumque audierat vel viderat. Tali ingenio praeditus Lucullus adiunxerat etiam illam, quam Themistocles spreverat, disciplinam. Itaque, ut litteris consignamus, quae monumentis mandare volumus: sic ille in animo res insculptas habebat. 32. Tantus ergo imperator in omni genere belli fuit, praeliis, oppugnationibus, navalibus pugnis, totiusque belli instrumento et apparatu, ut ille rex post Alexandrum maximus hunc a se maiorem ducem cognitum, quam quemquam eorum, quos legisset, fateretur. In eodem tanta prudentia fuit in constituendis temperandisque civitatibus, tanta aequitas, ut hodie stet Asia Luculli institutis servandis et quasi vestigiis persequendis. Sed, etsi magna cum utilitate reipublicae, tamen diutius, quam vellem, tanta vis virtutis atque ingenii peregrinata abfuit ab oculis et fori et curiae.

Sed [1] ad eam partem sermonis, ex qua egressi sumus, revertamur.

XI. 33. Omnia [2], quae per proximum triennium agitata erant, iam ab eo tempore, quo a L. Catilina et Cn. Pisone initum consilium senatus interficiendi sciebam esse, in consulatus mei tempus eruperunt. Neque isti me meo nomine interfici, sed vigilantem consulem de reipublicae praesidio demovere volebant. Quamobrem [3] ego Antonium collegam, cupidum provinciae, multa in republica molientem, patientia atque obsequio meo mitigavi. De [4] quo nihil dico, praeter unum: numquam illum illo summo timore ac peri-

[1]) de Legib. II. c. 3. § 7. — [2]) pro Murena c. 38. § 82. — [3]) in Pison. c. 2. § 5. — [4]) pro Sextio c. 3. § 8.

culo civitatis, neque communem metum omnium, neque propriam nonnullorum de ipso suspicionem aut infitiando tollere, aut dissimulando sedare voluisse. In quo collega sustinendo atque moderando, meam in illum indulgentiam, coniunctam cum summa custodia reipublicae, vere laudare quivis solebat. 34. Nam[1] mihi quidem quasi haec conditio consulatus data esset, ut omnes acerbitates, omnes dolores cruciatusque perferrem; tuli non solum fortiter, sed etiam libenter, dummodo meis laboribus senatui populoque Romano dignitas salusque pareretur. Ergo[2] multa tacui, multa pertuli, multa concessi, multa meo quodam dolore, in publico timore, sanavi; magnum[3] enim in republica versari furorem et nova quaedam misceri et concitari mala iampridem videbam. Etenim[4] iamdiu in periculis coniurationis insidiisque versabamur: sed, nescio quo pacto, omnium scelerum ac veteris furoris et audaciae maturitas in nostri consulatus tempus erupit.

XII. 35. Coniurabat[5] igitur contra rempublicam Catilina, homo[6] tam acer, quam paratus; tam audax, quam callidus; tam in scelere vigilans, quam in perditis rebus diligens. Omnia[7] norat, omnium aditus tenebat: appellare, tentare, sollicitare poterat, audebat: erat ei consilium ad facinus aptum: consilio autem neque lingua neque manus deerat. Iam ad certas res conficiendas certos homines delectos ac descriptos habebat. Neque vero, quum aliquid mandaverat, confectum putabat: nihil erat, quod non ipse obiret, occurreret, vigilaret, laboraret: frigus, sitim, famem ferre poterat. Atque[8], ut eius diversa studia in dis-

[1]) in Catil. IV. c. 1. § 1. — [2]) Ibid. § 2. — [3]) Ibid. c. 3. § 6. — [4]) in Catil. I. c. 13. § 31. — [5]) pro Sulla c. 25. § 70. — [6]) in Catil. III. c. 7. § 17. — [7]) Ibid. § 16. — [8]) in Catil. II. c. 5. § 9.

simili ratione perspicere possitis, nemo erat in ludo gladiatorio paullo ad facinus audacior, qui se non intimum Catilinae esse fateretur; nemo in scena levior et nequior, qui se non eiusdem prope sodalem fuisse commemoraret. Atque idem tamen, stuprorum et scelerum exercitatione assuefactus, frigore et fame et siti ac vigiliis perferendis fortis ab istis praedicabatur, quum industriae subsidia atque instrumenta virtutis in libidine audaciaque consumeret. 36. Sed [1] nihil agebat, nihil moliebatur, nihil cogitabat, quod ego non modo non audirem, sed etiam non viderem planeque sentirem. Memini [2] me ante diem XII. Kalendas Novembres dicere in senatu, certo die fore in armis, qui dies futurus esset ante diem VI. Kalendas Novembres, C. Manlium, audaciae satellitem atque administrum Catilinae. Non me fefellit, non modo res tanta, tam atrox, tam incredibilis, verum, id quod multo magis est admirandum, dies. Dixi ego idem in senatu, Catilinam caedem optimatium contulisse in ante diem V. Kalendas Novembres, tum quum multi principes civitatis Roma, non tam sui conservandi, quam illius consiliorum reprimendorum caussa, profugerunt. Num infitiari potuit, se illo ipso die meis praesidiis, mea diligentia circumclusum, commovere se contra rempublicam non potuisse, quum ipse, discessu ceterorum, nostra tamen, qui remansissemus, caede contentum se esse dicebat? Quid? quum se Praeneste Kalendis ipsis Novembribus occupaturum nocturno impetu esse confideret, sensitne illam coloniam meo iussu praesidiis, custodiis vigiliisque esse munitam?

XIII. 37. Sed [3] ille ut vitiis suis commoveretur, ut

---

[1]) in Catil. I. c. 3. § 8. — [2]) Ibid. § 7. — [3]) Ibid. c. 9. § 22.

legum poenas pertimesceret, ut temporibus reipublicae cederet, non erat postulandum. Neque enim is fuit Catilina, quem aut pudor umquam a turpitudine, aut metus a periculo, aut ratio a furore revocaret. Etenim [1] videbamus Catilinam interea alacrem atque laetum, stipatum choro iuventutis, vallatum indicibus atque sicariis, inflatum quum spe militum, tum collegae mei, quemadmodum dicebat ipse, promissis, circumfluentem colonorum Arretinorum et Faesulanorum exercitu: quam turbam dissimillimo ex genere distinguebant homines perculsi Sullani temporis calamitate. Vultus erat ipsius plenus furoris, oculi sceleris, sermo arrogantiae, sic ut ei iam exploratus et domi conditus consulatus videretur. Murenam contemnebat: Sulpicium accusatorem suum numerabat, non competitorem: ei vim denuntiabat: reipublicae minabatur. Quibus rebus qui timor bonis omnibus iniectus sit, quantaque desperatio reipublicae, si ille factus esset, omnes [2] uno ore consentiunt. Caussa [3] est enim post Urbem conditam haec inventa sola, in qua omnes sentirent unum atque idem, praeter eos, qui, quum sibi viderent esse pereundum, cum omnibus potius, quam soli perire voluerunt. 38. Tandem [4] iam aperte rempublicam universam petiit: templa deorum immortalium, tecta Urbis, vitam civium omnium, Italiam denique totam ad exitium et vastitatem vocavit. Quae [5] quidem ego neque mea prudentia, neque humanis consiliis fretus prohibui; sed multis et non dubiis deorum immortalium significationibus omnia [6] sic egi, ut res maximae minimo motu, pericula summa nullo tumultu, bellum intestinum ac domesticum, post hominum memoriam crudelissimum ac maximum,

[1]) pro Murena c. 24. § 49. — [2]) de Amic. c. 23. § 86. — [3]) in Catil. IV. c. 7. § 14. — [4]) in Catil. I. c. 5. § 12. — [5]) in Catil. II. c. 13. § 29. — [6]) Ibid. § 28.

me uno togato duce et imperatore, sedaretur. Nam [1] toti Urbi, templis, delubris, tectis ac moenibus subiectos prope iam ignes circumdatosque restinximus, iidemque gladios in rempublicam destrictos retudimus mucronesque a iugulis civium deiecimus. 39. Magna [2] diis immortalibus habenda est gratia atque huic ipsi Iovi Statori, antiquissimo custodi huius urbis, quod hanc tam taetram, tam horribilem tamque infestam reipublicae pestem toties effugimus. Quamdiu mihi, consuli designato, Catilina insidiatus erat, non publico me praesidio, sed privata diligentia defenderam. Quum proximis comitiis consularibus me consulem in campo et competitores suos interficere volebat, compressi eius nefarios conatus amicorum praesidio et copiis, nullo tumultu publice concitato: quamquam videbam, perniciem meam cum magna calamitate reipublicae esse coniunctam.

Quae [3] quoniam in senatu illustrata, patefacta, comperta sunt per me, iam exponam breviter; ut, et quanta et quam manifesta et qua ratione investigata et comprehensa sint, qui ignorant, scire possint.

XIV. 40. Quid [4] autem iam de illa nocte dicam, quae consecuta est posterum diem Nonarum Novemb. me consule, quum inter falcarios ad M. Laecam, Catilinae denuntiatione, convenerunt complures [5] eiusdem amentiae scelerisque socii? quae [6] nox omnium temporum coniurationis acerrima fuit atque acerbissima. Tum Catilinae dies exeundi, tum ceteris manendi conditio, tum descriptio totam per Urbem caedis atque incendiorum constituta est. Et [7] quum distribueret Catilina partes Italiae; statueret, quo

[1]) in Catil. III. c. 1. § 2. — [2]) in Catil. I. c. 5. § 11. — [3]) in Catil. III. c. 1. §. 3. — [4]) pro Sulla c. 18. § 52. — [5]) in Catil. I. c. 4. § 8. — [6]) pro Sulla c. 18. § 52. — [7]) in Catil. I. c. 4. § 9.

quemque proficisci placeret; deligeret, quos Romae relinqueret, quos secum educeret; describeret Urbis partes ad incendia; confirmaret, se ipsum iam esse exiturum; diceret paullulum sibi esse etiam tunc morae, quod ego viverem: reperti sunt duo equites Romani, qui illum ista cura liberarent, et sese illa ipsa nocte paullo ante lucem me meo in lectulo interfecturos pollicerentur. 41. Haec ego omnia, vixdum etiam coetu dimisso, comperi: domum meam maioribus praesidiis munivi atque firmavi: exclusi eos, quos Catilina mane ad me salutatum miserat, quum illi ipsi venissent, quos ego iam multis ac summis viris ad me id temporis venturos esse praedixeram: denique[1] hoc curavi, ut id omnes viderent, quod antea fuisset occultum. Percrebruerunt[2] illius nefarii gladiatoris voces, quas habuisse in concione domestica dicebatur, quum *miserorum fidelem defensorem* negasset *inveniri posse, nisi eum, qui ipse miser esset: integrorum et fortunatorum promissis saucios et miseros credere non opertere: quare, qui consumpta replere, erepta recuperare vellent, spectarent, quid ipse deberet, quid possideret, quid auderet: minime timidum et valde calamitosum esse oportere eum, qui esset futurus dux et signifer calamitosorum.* Quibus rebus auditis, factum est senatusconsultum, referente me, ne postero die comitia haberentur, ut de his rebus in senatu agere possemus.

XV. 42. Hoc[3] tempore, quum arderet acerrime coniuratio; quum Catilina egrederetur ad exercitum; Lentulus in Urbe relinqueretur; Cassius incendiis, Cethegus caedi praeponeretur; Autronio, ut occuparet Etruriam, praescri-

---

[1]) pro Sulla c. 2. § 4. — [2]) pro Murena c. 25. § 50. — [3]) pro Sulla c. 19. § 53.

beretur; quum omnia ordinarentur, instituerentur, pararentur, non [1] deerat reipublicae consilium neque auctoritas senatus. Habebamus enim senatusconsultum in Catilinam vehemens et grave. Quo [2] ex senatusconsulto confestim interfectum esse Catilinam conveniebat. At vivebat Catilina: et vivebat non ad deponendam, sed ad confirmandam audaciam. Castra [3] erant in Italia contra rempublicam in Etruriae faucibus collocata; crescebat in dies singulos hostium numerus: eorum autem imperatorem castrorum ducemque hostium intra moenia atque adeo in senatu videbamus, intestinam aliquam quotidie perniciem reipublicae molientem. 43. Verum ego hoc, quod iamprídem factum esse oportuerat, certa de caussa nondum adducebar, ut facerem. Etenim [4] nonnulli erant in senatu, qui aut ea, quae imminebant, non viderent, aut ea, quae videbant, dissimularent: qui spem Catilinae mollibus sententiis aluerunt, coniurationemque nascentem non credendo corroboraverunt: quorum auctoritatem secuti multi non solum improbi, verum etiam imperiti, si in hunc animadvertissem, crudeliter et regie factum esse dicerent. 44. Et mea [5] lenitas si cui solutior fuisse videtur, hoc exspectavit, ut id, quod latebat, erumperet. Intellexi [6] enim, si iste, quo intenderat, in Manliana castra pervenisset, neminem tam stultum fore, qui non videret coniurationem esse factam, neminem tam improbum, qui non fateretur. Denique, hoc uno interfecto, intellexi hanc reipublicae pestem paullisper reprimi, non in perpetuum comprimi potuisse. Quod si autem se eiiceret secumque suos educeret et eodem ceteros undique collectos naufragos aggregaret; exstingui necesse

[1]) in Catil. I. c. 1. § 3. — [2]) Ibid. c. 2. § 4. — [3]) Ibid. § 5. — [4]) Ibid. c. 12. § 30. — [5]) in Catil. II. c. 12. § 27. — [6]) in Catil. I. c. 12. § 30.

erat atque deleri non modo hanc tam adultam reipublicae pestem, verum etiam stirpem ac semen malorum omnium.

XVI. 45. Ego [1] autem has partes lenitatis et misericordiae, quas me natura ipsa docuit, semper egi libenter: illam vero gravitatis severitatisque personam non appetivi, sed ab republica mihi impositam sustinui, sicut huius imperii dignitas, in summo periculo civium, postulabat: et tum, quum respublica vim et severitatem desiderabat, vici naturam, et tam vehemens fui, quam cogebar, non quam volebam. Cupiebam [2] enim me esse clementem: cupiebam in tantis reipublicae periculis me non dissolutum videri, sed iam me ipse inertiae nequitiaeque condemnabam. Igitur [3], quum domi meae paene interfectus essem, senatum in aedem Iovis Statoris vocavi: rem omnem ad patres conscriptos detuli. Quo quum Catilina venisset, quis eum senator appellavit? quis salutavit? quis denique ita aspexit, ut perditum civem, ac non potius, ut importunissimum hostem? Quin etiam principes eius ordinis partem illam subselliorum, ad quam ille accesserat, nudam atque inanem reliquerunt. 46. Hic ego quaesivi a Catilina, in nocturno conventu apud M. Laecam fuisset, necne. Quum ille, homo audacissimus, conscientia convictus, primo reticuisset, patefeci cetera: quid ea nocte egisset, ubi fuisset, quid in proximam constituisset, quemadmodum esset ei ratio totius belli descripta, edocui. Quum haesitaret, quum teneretur, quaesivi, quid dubitaret eo proficisci, quo iampridem pararat: quum arma, quum secures, quum fasces, quum tubas, quum signa militaria, quum aquilam illam argente-

[1]) pro Murena c. 3. § 6. — [2]) in Catil. I. c. 2. § 4. — [3]) in Catil. II. c. 6. § 12.

am, cui ille etiam sacrarium scelerum domi suae fecerat, scirem esse praemissam. 47. Quamobrem[1] haec fere dixi in senatu:

»Quid[2] est, Catilina, quod iam amplius exspectes, si neque nox tenebris obscurare coetus nefarios, nec privata domus parietibus continere vocem coniurationis tuae potest? si illustrantur, si erumpunt omnia? Muta iam istam mentem: mihi crede, obliviscere caedis atque incendiorum. Teneris undique: luce sunt clariora nobis tua consilia omnia. Quid[3] est, Catilina, quod te iam in hac urbe delectare possit? in qua nemo est, extra istam coniurationem perditorum hominum, qui te non metuat; nemo, qui non oderit. 48. Nunc[4] vero, quae tua est ista vita! Sic enim iam tecum loquar, non ut odio permotus esse videar, quo debeo, sed ut misericordia, quae tibi nulla debetur. Venisti paullo ante in senatum. Quis te ex hac tanta frequentia, ex tot tuis amicis ac necessariis salutavit? Si hoc post hominum memoriam contigit nemini, vocis exspectas contumeliam, quum sis gravissimo iudicio taciturnitatis oppressus? Quid, quod adventu tuo ista subsellia vacuefacta sunt? quod, omnes consulares, qui tibi persaepe ad caedem constituti fuerunt, simul atque assedisti, partem istam subselliorum nudam atque inanem reliquerunt? Quo tandem animo hoc tibi ferendum putas? 49. Servi mehercle mei si me isto pacto metuerent, ut te metuunt omnes cives tui, domum meam relinquendam putarem: tu tibi Urbem non arbitraris? et, si me meis civibus iniuria suspectum tam graviter atque offensum viderem, carere me aspectu civium, quam infestis oculis omnium conspici mal-

---

[1]) in Catil. I. c. 9. § 23. — [2]) Ibid. c. 3. § 6. — [3]) Ibid. c. 6. § 13. — [4]) Ibid. c. 7. § 16.

lem: tu, quum conscientia scelerum tuorum agnoscas odium omnium iustum et iam tibi diu debitum, dubitas, quorum mentes sensusque vulneras, eorum aspectum praesentiamque vitare? Si te parentes timerent atque odissent tui, neque eos ulla ratione placare posses, ut opinor, ab eorum oculis aliquo concederes: nunc te patria, quae communis est omnium nostrum parens, odit ac metuit, et iamdiu te nihil iudicat nisi de parricidio suo cogitare. 50. Huius tu neque auctoritatem verebere, neque iudicium sequere, neque vim pertimesces? Quae tecum, Catilina, sic agit, et quodammodo tacita loquitur: *Nullum aliquot iam annis facinus exstitit, nisi per te: nullum flagitium sine te: tibi uni multorum civium neces, tibi vexatio direptioque sociorum impunita fuit ac libera: tu non solum ad negligendas leges ac quaestiones, verum etiam ad evertendas perfringendasque valuisti. Superiora illa, quamquam ferenda non fuerunt, tamen, ut potui, tuli: nunc vero me totam esse in metu propter te unum; quidquid increpuerit, Catilinam timeri; nullum videri contra me consilium iniri posse, quod a tuo scelere abhorreat, non est ferendum. Quamobrem discede atque hunc mihi timorem eripe: si est verus, ne opprimar; sin falsus, ut tandem aliquando timere desinam.* Haec si tecum, ut dixi, patria loquatur, nonne impetrare debeat, etiamsi vim adhibere non possit? 51. Quid, quod tu te ipse in custodiam dedisti? quid, quod, vitandae suspicionis caussa apud M'. Lepidum te habitare velle dixisti? a quo non receptus, etiam ad me venire ausus es, atque, ut domi meae te asservarem, rogasti. Quum a me quoque id responsum tulisses, me nullo modo posse iisdem parietibus tuto esse tecum, qui magno in periculo essem, quod iisdem moenibus contineremur, ad Q. Metellum praetorem venisti. A quo repudiatus, ad sodalem tuum, virum opti-

mum, M. Marcellum demigrasti: quem tu videlicet et ad custodiendum te diligentissimum, et ad suspicandum sagacissimum, et ad vindicandum fortissimum fore putasti. Sed quam longe videtur a carcere atque a vinculis abesse debere, qui se ipse iam dignum custodia iudicarit? 52. Quae[1] quum ita sint, Catilina, perge quo coepisti: egredere aliquando ex Urbe: patent portae: proficiscere: nimium diu te imperatorem illa tua Manliana castra desiderant: educ tecum etiam omnes tuos; si minus, quam plurimos: purga Urbem: magno me metu liberabis, dummodo inter me atque te murus intersit. Nobiscum versari iam diutius non potes: non feram, non patiar, non sinam. Quamobrem[2], ut saepe iam dixi, proficiscere: ac, si mihi inimico, ut praedicas, tuo conflare vis invidiam, recta perge in exsilium. Vix feram sermones hominum, si id feceris: vix molem istius invidiae, si in exsilium ieris iussu consulis, sustinebo. Sin autem servire meae laudi et gloriae mavis, egredere cum importuna sceleratorum manu: confer te ad Manlium: concita perditos cives: secerne te a bonis: infer patriae bellum: exsulta impio latrocinio; ut a me non eiectus ad alienos, sed invitatus ad tuos isse videaris. 53. Quamquam quid ego te invitem, a quo iam sciam esse praemissos, qui tibi ad forum Aurelium praestolarentur armati? cui sciam pactam et constitutam esse cum Manlio diem? a quo etiam aquilam illam argenteam, quam tibi ac tuis omnibus perniciosam esse confido et funestam futuram, cui domi tuae sacrarium scelerum tuorum constitutum fuit, sciam esse praemissam? Tu ut illa diutius carere possis, quam venerari, ad caedem proficiscens, solebas? a cuius altaribus saepe istam impiam dexteram ad necem civium tratulisti?

---

[1]) Ibid. c. 5. § 10. — [2]) Ibid. c. 9. § 23.

Ibis tandem aliquando, quo te iampridem tua ista cupiditas effrenata ac furiosa rapiebat. Neque enim tibi haec res affert dolorem, sed quamdam incredibilem voluptatem. 54. Ad hanc te amentiam natura peperit, voluntas exercuit, fortuna servavit. Numquam tu non modo otium, sed ne bellum quidem, nisi nefarium concupisti. Nactus es ex perditis atque ab omni non modo fortuna, verum etiam spe derelictis conflatam improborum manum. Hic tu qua laetitia perfruere? quibus gaudiis exsultabis? quanta in voluptate bacchabere, quum in tanto numero tuorum neque audies virum bonum quemquam, neque videbis? Ad huius vitae studium meditati illi sunt, qui feruntur, labores tui: iacere humi non modo ad obsidendum stuprum, verum etiam ad facinus obeundum: vigilare non solum insidiantem somno maritorum, verum etiam bonis occisorum. Habes, ubi ostentes illam praeclaram tuam patientiam famis, frigoris, inopiae rerum omnium; quibus te brevi tempore confectum esse senties."

XVII. 55. Ita[1] igitur, frequenti senatu, Catilinam excitavi, atque eum de his rebus iussi, si quid vellet, quae ad me allatae essent, dicere. Atque ille, ut semper fuit apertissimus, non se purgavit, sed indicavit atque induit. Tum enim dixit, *duo corpora esse reipublicae: unum debile, infirmo capite; alterum firmum, sine capite: huic, quum ita de se meritum esset, caput, se vivo, non defuturum.* Congemuit senatus frequens, neque tamen satis severe, pro rei indignitate, decrevit: nam partim ideo fortes in decernendo non erant, quia nihil timebant, partim, quia timebant. Tum erupit e senatu, triumphans gaudio, quem omnino

[1]) pro Murena c. 25. § 51.

vivum illinc exire non oportuerat; praesertim quum idem ille in eodem ordine paucis diebus ante Catoni, fortissimo viro, iudicium minitanti ac denuntianti, respondisset, *si quod esset in suas fortunas incendium excitatum, id se non aqua, sed ruina restincturum.* 56. His tum rebus commotus, et quod homines iam tum coniuratos cum gladiis in campum deduci a Catilina sciebam, descendi in campum cum firmissimo praesidio fortissimorum virorum, et cum illa lata insignique lorica, non quae me tegeret, (etenim sciebam Catilinam non latus aut ventrem, sed caput et collum solere petere) verum ut omnes boni animadverterent, et, quum in metu et periculo consulem viderent, id quod est factum, ad opem praesidiumque meum concurrerent. Itaque [1], quod exspectavi, sum assecntus, ut omnes factam esse aperte coniurationem contra rempublicam viderent. Homo [2] videlicet timidus et permodestus vocem consulis ferre non potuit: simul atque ire in exsilium iussus est, paruit, ivit; Aurelia [3] via profectus est.

XVIII. 57. Tandem [4] aliquando igitur L. Catilinam, furentem audacia, scelus anhelantem, pestem patriae nefarie molientem, populo Romano atque huic Urbi ferrum flammamque minitantem, ex Urbe vel eiecimus, vel emisimus, vel ipsum egredientem verbis prosecuti sumus. Atque hunc quidem unnm huius belli domestici ducem sine controversia perdidimus, magnificeque vicimus, quum illum ex occultis insidiis in apertum latrocinium coniecimus. 58. O fortunatam [5] rempublicam, si quidem hanc sentinam huius urbis eiecerit! Uno mehercule Catilina exhausto, relevata

[1]) in Catil. II. c. 1. § 6. — [2]) Ibid. c. 6. § 12. — [3]) Ibid. c. 4. § 6. — [4]) Ibid. c. 1. § 1. — [5]) Ibid. c. 4. § 7.

mihi et recreata respublica videbatur. Quid enim mali aut sceleris fingi aut cogitari potest, quod non ille conceperit? Quis tota Italia veneficus, quis gladiator, quis latro, quis sicarius, quis parricida, quis testamentorum subiector, quis circumscriptor, quis ganeo, quis nepos, quis adulter, quae mulier infamis, quis corruptor iuventutis, quis corruptus, quis perditus inveniri potest, qui se cum Catilina non familiarissime vixisse fateatur? Quae caedes per hosce annos sine illo facta est? quod nefarium stuprum non per illum? 59. Iam vero quae tanta in ullo umquam homine iuventutis illecebra fuit, quanta in illo? qui alios ipse amabat turpissime, aliorum amori flagitiosissime serviebat: aliis fructum libidinum, aliis mortem parentum non modo impellendo, verum etiam adiuvando pollicebatur. Nunc vero quam subito, non solum ex Urbe, verum etiam ex agris ingentem numerum perditorum hominum collegerat! Nemo non modo Romae, sed nec ullo in angulo totius Italiae oppressus aere alieno fuit, quem non ad hoc incredibile sceleris foedus asciverit.

XIX. 60. Sed [1] quum viderem, si illum, ut erat meritus, morte mulctassem, fore, ut eius socios, invidia oppressus, persequi non possem, rem huc deduxi, ut tum palam pugnare possemus, quum hostem aperte videremus. Illud vero moleste tuli, quod ex Urbe parum comitatus exierit. Utinam ille omnes secum suas copias eduxisset! Tongilium mihi eduxit, quem amare in praetexta coeperat: Publicium et Munatium, quorum aes alienum, contractum in popina, nullum reipublicae motum afferre poterat: reliquit quos viros! quanto aere alieno! quam valentes! quam nobiles!

[1]) Ibid. c. 2. § 4.

Non [1] enim usque eo L. Catilina rempublicam despexit atque contempsit, ut ea copia, quam secum eduxit, se hanc civitatem oppressurum arbitraretur. Latius patebat illius sceleris contagio, quam quisquam putabat; ad plures pertinebat. Nec [2] tam timendus erat exercitus Catilinae, quam isti; qui illum exercitum deseruisse dicebantur. Non enim deseruerant: sed ab illo in speculis atque insidiis relicti, in capite atque in cervicibus nostris restiterant. 61. Hos [3] volitare in foro, hos stare ad curiam, hos etiam in senatum venire videbam: qui nitebant unguentis, qui fulgebant purpura, qui hoc etiam erant timendi magis, quod, quid cogitarent, me scire sentiebant, neque tamen permovebantur. Videbam, cui Apulia esset attributa, quis haberet Etruriam, quis agrum Picenum, quis Gallicum, quis sibi has urbanas insidias caedis atque incendiorum depoposcisset. Omnia superioris noctis consilia ad me delata esse sentiebant. Non [4] erant mediocres hominum libidines, non humanae ac tolerandae audaciae: nihil cogitabant, nisi caedes, nisi incendia, nisi rapinas: patrimonia sua profuderant: fortunas suas abligurrierant: res eos iampridem, fides nuper deficere coeperat: eadem tamen illa, quae erat in abundantia, libido permanebat. Quod si in vino et alea commissationes solum et scorta quaesivissent, fuissent illi quidem desperandi, sed tamen fuissent ferendi. Hoc vero quis ferre potuisset, inertes homines fortissimis viris insidiari, stultissimos prudentissimis, ebriosos sobriis, dormientes vigilantibus? qui mihi accubantes in conviviis, complexi mulieres impudicas, vino languidi, conferti cibo, sertis redimiti, unguentis obliti, debilitati stupris, eructabant sermonibus

---

[1]) pro Murena c. 37. § 78. — [2]) Ibid. § 79. — [3]) in Catil. II. 3. § 5. — [4]) Ibid. c. 5. § 10.

suis caedem bonorum atque Urbis incendia. 62. Quare [1], ut incendium patriae, omissa omni cogitatione, restinguerem, ego [2] provinciam Galliam, senatus auctoritate, exercitu et pecunia instructam et ornatam, quam cum Antonio commutavi, quod ita existimabam tempora reipublicae ferre, in concione deposui, reclamante populo Romano. Ante [3] oculos enim mihi obversabatur reipublicae dignitas, quae me ad sese rapiebat, haec minora relinquere hortabatur. Nulla [4] erat natio, quam pertimesceremus; nullus rex, qui bellum populo Romano facere posset; omnia erant externa unius virtute terra marique pacata. Domesticum bellum manebat: intus insidiae erant: intus inclusum periculum erat: intus erat hostis: cum luxuria nobis, cum amentia, cum scelere certandum erat. Huic ego me bello ducem professus suscepi inimicitias hominum perditorum.

XX. 63. Principio [5] igitur, ut Catilina erupit ex Urbe, quum sceleris sui socios, huiusce nefarii belli acerrimos duces, Romae reliquisset, semper vigilavi et providi, quemadmodum in tantis et tam absconditis insidiis salvi esse possemus. Nam tum, quum ex Urbe Catilinam eiiciebam, aut reliquam coniuratorum manum simul exituram, aut eos, qui restitissent, infirmos sine illo ac debiles fore putabam. Atque ego, ut vidi, quos maximo furore et scelere esse inflammatos sciebam, eos nobiscum esse et Romae remansisse; in eo omnes dies noctesque consumpsi, ut, quid agerent, quid molirentur, sentirem ac viderem. 64. Quae [6] quum ita essent, populus Romanus, quemadmodum iam

---

[1]) Phil. XI. c. 10. § 23. — [2]) in Pison. c. 2. § 5. — [3]) pro Sextio c. 3. § 7. — [4]) in Catil. II. c. 5. § 11. — [5]) in Catil. III. c. 1. § 3. — [6]) in Catil. II. c. 12. § 26.

antea, tecta sua custodiis vigiliisque defendit: mihi, ut Urbi sine civium motu ac sine ullo tumultu satis esset praesidii, consultum ac provisum est. Coloni omnes municipesque nostri, certiores a me facti de hac nocturna excursione Catilinae, facile urbes suas finesque defenderunt: gladiatores, quam sibi ille maximam manum et certissimam fore putavit, quamquam meliore animo erant, quam pars patriciorum, potestate tamen nostra continebantur. Quod ego prospiciens Q. Metellum in agrum Gallicanum Picenumque praemisi, ut aut opprimeret hominem, aut omnes eius motus conatusque prohiberet: quocum [1] ita mihi dispertitum officium fuit in reipublicae salute retinenda, ut ego Urbem a domesticis insidiis et ab intestino scelere, ille Italiam et ab armatis hostibus et ab occulta coniuratione defenderet. 65. Itaque [2] ut comperi, legatos Allobrogum belli Transalpini et tumultus Gallici excitandi caussa, a P. Lentulo esse sollicitatos, eosque in Galliam ad suos cives, eodemque itinere cum litteris mandatisque ad Catilinam esse missos, comitemque iis adiunctum T. Vulturcium, atque huic datas esse ad Catilinam litteras; facultatem mihi oblatam putavi, ut, quod erat difficillimum, quodque ego semper optabam a diis immortalibus, tota res non solum a me, sed etiam a senatu et a populo manifesto deprehenderetur.

XXI. 66. Itaque confestim L. Flaccum et C. Pomptinum, praetores fortissimos atque amantissimos reipublicae viros, ad me vocavi: rem omnem exposui: quid fieri placeret, ostendi. Illi autem, qui omnia de republica praeclara atque egregia sentirent, sine recusatione ac sine ulla mora negotium susceperunt, et, quum advesperasceret, occulte ad

[1]) Epist. ad Q. Metellum (ad Fam. V. 2. § 1.) — [2]) in Catil. III. c. 2. § 4.

pontem Mulvium pervenerunt atque ibi in proximis villis ita bipartito fuerunt, ut Tiberis inter eos et pons interesset. Eodem autem et ipsi sine cuiusquam suspicione multos fortes viros eduxerunt, et ego ex praefectura Reatina complures delectos adolescentes, quorum opera in republica assidue utebar, praesidio cum gladiis miseram. 67. Interim tertia fere vigilia exacta, quum iam pontem Mulvium magno comitatu legati Allobrogum ingredi inciperent unaque Vulturcius, fit in eos impetus: educuntur et ab illis gladii et a nostris. Res erat praetoribus nota solis, ignorabatur a ceteris. Tum, interventu Pomptini atque Flacci, pugna, quae erat commissa, sedatur. Litterae, quaecumque erant in eo comitatu, integris signis, praetoribus traduntur: ipsi comprehensi ad me, quum iam dilucesceret, deducuntur. O nox[1] illa, quae paene aeternas huic urbi tenebras attulisti, quum Galli ad bellum, Catilina ad Urbem, coniurati ad ferrum et flammam vocabantur: quum ego te, Flacce, caelum noctemque contestans, flens flentem obtestabar: quum tuae fidei optimae et spectatissimae salutem Urbis et civium commendabam! Tu, tu, Flacce, praetor, communis exitii nuntios cepisti: tu inclusam in litteris reipublicae pestem deprehendisti: tu periculorum indicia, tu salutis auxilia ad me et ad senatum attulisti. Quae tibi tum gratiae sunt a me actae! quae ab senatu! quae a bonis omnibus! Quis tibi, quis C. Pomptino, fortissimo viro, quemquam bonum putaret umquam honorem ullum denegaturum?

XXII. 68. Atque[2] horum omnium scelerum improbissimum machinatorem, Cimbrum Gabinium, statim ad me, nihildum suspicantem, vocavi. Deinde item arcessitur P.

---

[1]) pro Flacco c. 40. § 102. — [2]) in Catil. III. c. 3. § 6.

Statilius et post eum C. Cethegus. Tardissime autem Lentulus venit, credo quod litteris dandis praeter consuetudinem proxima nocte vigilarat. Quum vero summis ac clarissimis huius civitatis viris, qui, audita re, frequentes ad me mane convenerant, litteras a me prius aperiri, quam ad senatum deferri, placeret, ne, si nihil esset inventum, temere a me tantus tumultus iniectus civitati videretur; negavi me esse facturum, ut de periculo publico non ad consilium publicum rem integram deferrem. Etenim, si ea, quae erant ad me delata, reperta non essent, tamen ego non arbitrabar in tantis reipublicae periculis mihi esse nimiam diligentiam pertimescendam. 69. Senatum frequentem celeriter coegi. Atque interea statim, admonitu Allobrogum, C. Sulpicium, praetorem, fortem virum, misi; qui ex aedibus Cethegi, si quid telorum esset, efferret: ex quibus ille maximum sicarum numerum et gladiorum extulit. Introduxi Vulturcium sine Gallis: fidem ei publicam iussu senatus dedi: hortatus sum, ut ea, quae sciret, sine metu indicaret. Tum ille, quum vix se ex magno timore recreasset, dixit a P. Lentulo se habere ad Catilinam mandata et litteras, ut servorum praesidio uteretur et ad Urbem quam primum cum exercitu accederet: id autem eo consilio, ut, quum Urbem omnibus ex partibus, quemadmodum descriptum distributumque erat, incendissent, caedemque infinitam civium fecissent, praesto esset ille, qui et fugientes exciperet, et se cum his urbanis ducibus coniungeret. 70. Introducti autem Galli iusiurandum sibi et litteras a Lentulo, Cethego, Statilio ad suam gentem datas esse dixerunt, atque ita sibi ab his et a L. Cassio esse praescriptum, ut equitatum in Italiam quam primum mitterent: pedestres sibi copias non defuturas: Lentulum autem sibi confirmasse ex fatis Sibyllinis haruspicumque responsis, se esse tertium

illum Cornelium, ad quem regnum huius urbis atque imperium pervenire esset necesse: Cinnam ante se et Sullam fuisse: eumdemque dixisse, fatalem hunc esse annum ad interitum huius urbis atque imperii, qui esset decimus annus post Virginum absolutionem, post Capitolii autem incensionem vicesimus. Hanc autem Cethego cum ceteris controversiam fuisse dixerunt, quod Lentulo et aliis caedem Saturnalibus fieri atque Urbem incendi placeret, Cethego nimium id longum videri.

XXIII. 71. Ac ne longum sit, tabellas proferri iussimus, quae a quoque dicebantur datae. Primum ostendimus Cethego signum: cognovit. Nos linum incidimus: legimus. Erat scriptum ipsius manu Allobrogum senatui et populo, sese, quae eorum legatis confirmasset, esse facturum: orare, ut item illi facerent, quae sibi legati eorum recepissent. Tum Cethegus, qui paullo ante aliquid tamen de gladiis ac sicis, quae apud ipsum erant deprehensae, respondisset dixissetque, se semper bonorum ferramentorum studiosum fuisse, recitatis litteris debilitatus atque abiectus, conscientia convictus, repente conticuit. 72. Introductus est Statilius: cognovit et signum et manum suam. Recitatae sunt tabellae in eamdem fere sententiam: confessus est. Tum ostendi tabellas Lentulo, et quaesivi, cognosceretne signum. Annuit. Est vero, inquam, signum notum, imago avi tui, clarissimi viri, qui amavit unice patriam et cives suos: quae quidem te a tanto scelere etiam muta revocare debuit. Leguntur eadem ratione ad senatum Allobrogum populumque litterae: si quid de his rebus dicere vellet, feci potestatem. Atque ille primo quidem negavit: post autem aliquanto, toto iam indicio exposito atque edito, surrexit: quaesivit a Gallis, quid sibi esset cum iis: quamobrem do-

num suam venissent; itemque a Vulturcio. Qui quum illi breviter constanterque respondissent, per quem ad eum, quotiesque venissent, quaesissentque ab eo, nihilne secum esset de fatis Sibyllinis locutus; tum ille subito, scelere demens, quanta conscientiae vis esset, ostendit. Nam, quum id posset infitiari, repente praeter opinionem omnium confessus est: ita eum non modo ingenium illud et dicendi exercitatio, qua semper valuit, sed etiam, propter vim sceleris manifesti atque deprehensi, impudentia, qua superabat omnes, improbitasque defecit. 73. Vulturcius vero subito proferri litteras atque aperiri iussit, quas sibi a Lentulo ad Catilinam datas esse dicebat. Atque ibi vehementissime perturbatus Lentulus, tamen et signum suum et manum cognovit. Erant autem scriptae sine nomine, sed ita: *Qui sim, ex eo, quem ad te misi, cognosces. Cura, ut vir sis, et quem in locum sis progressus cogita, et vide, quid iam tibi sit necesse. Cura, ut omnium tibi auxilia adiungas, etiam infimorum.* 74. Gabinius deinde introductus, quum primo impudenter respondere coepisset, ad extremum nihil ex iis, quae Galli insimulabant, negavit. Ac mihi quidem quum illa certissima sunt visa argumenta atque indicia sceleris, tabellae, signa, manus, denique unius cuiusque confessio, tum multo illa certiora, color, oculi, vultus, taciturnitas. Sic enim obstupuerant, sic terram intuebantur, sic furtim nonnumquam inter se aspiciebant, ut non iam ab aliis indicari, sed indicare se ipsi viderentur.

XXIV. 75. Vidi [1] autem simul hoc, nisi, recenti memoria senatus, auctoritatem huius indicii monumentis

---

[1]) pro Sulla c. 14. § 41.

publicis testatus essem, fore, ut aliquando aliquis patrimonio naufragus, inimicus otii, bonorum hostis, aliter indicata haec esse diceret, quo facilius, vento aliquo in optimum quemque excitato, posset in malis reipublicae portum suorum malorum aliquem invenire. Itaque introductis in senatum indicibus, constitui senatores, qui omnia indicum dicta, interrogata, responsa perscriberent. At quos viros? non solum summa virtute et fide; cuius generis in senatu facultas maxima; sed etiam, quos sciebam memoria, scientia, consuetudine et celeritate scribendi facillime, quae dicerentur, persequi posse: C. Cosconium, qui tunc erat praetor: M. Messallam, qui tum praeturam petebat: P. Nigidium, App. Claudium. Credo esse neminem, qui his hominibus ad vere referendum aut fidem putet, aut ingenium defuisse. 76. Quid deinde? quid feci? quum scirem, ita indicium in tabulas publicas relatum, ut illae tabulae privata tamen custodia, more maiorum, continerentur; non occultavi, non continui domi, sed describi ab omnibus statim librariis, dividi passim et pervulgari atque edi populo Romano imperavi. Divisi toti Italiae, emisi in omnes provincias: eius indicii, e quo salus oblata esset omnibus, expertem esse neminem volui. Itaque credo, locum in orbe terrarum esse nullum, quo in loco populi Romani nomen sit, quin eodem perscriptum hoc indicium pervenerit.

XXV. 77. Indiciis[1] expositis atque editis, senatum consului, de summa republica quid fieri placeret. Dictae sunt a principibus acerrimae ac fortissimae sententiae, quas senatus sine ulla varietate est consecutus. Et quo-

[1]) In Catil. III. c. 6. §. 13.

niam nondum est omnibus notum senatusconsultum, ex memoria hoc loco, quid senatus censuerit, exponam. 78. Primum mihi gratiae verbis amplissimis aguntur, quod virtute, consilio, providentia mea respublica periculis sit maximis liberata: deinde L. Flaccus et C. Pomptinus, praetores, quod eorum opera forti fidelique usus essem, merito ac iure laudantur: atque etiam viro forti, collegae meo, laus impertitur, quod eos, qui huius coniurationis participes fuissent, a suis et reipublicae consiliis removisset. 79. Atque ita censuerunt; ut P. Lentulus, quum se praetura abdicasset, tum in custodiam traderetur: itemque uti C. Cethegus, L. Statilius, P. Gabinius, qui omnes praesentes erant, in custodiam traderentur: atque idem hoc decretum est in L. Cassium, qui sibi procurationem incendendae Urbis depoposcerat: in M. Caeparium, cui ad sollicitandos pastores Apuliam esse attributam, erat indicatum: in P. Furium, qui ex iis colonis erat, quos Faesulas L. Sulla deduxit: in Q. Manlium Chilonem, qui una cum hoc Furio semper erat in hac Allobrogum sollicitatione versatus: in P. Umbrenum, libertinum hominem, a quo primum Gallos ad Gabinium perductos esse constabat. Atque ea lenitate senatus usus est, ut ex tanta coniuratione tantaque vi ac multitudine domesticorum hostium, novem hominum perditissimorum poena republica conservata, reliquorum mentes sanari posse arbitraretur. 80. Atque etiam supplicatio diis immortalibus pro singulari eorum merito meo nomine decreta est: quod mihi primum post hanc urbem conditam togato contigit: et his decreta verbis est, QUOD URBEM INCENDIIS, CAEDE CIVES, ITALIAM BELLO LIBERASSEM. Quae supplicatio si cum ceteris conferatur, hoc intersit, quod ceterae bene gesta, haec una conservata republica constituta est. 81. Atque illud,

quod faciendum fuit, primum factum atque transactum est. Nam P. Lentulus, quamquam, patefactis indiciis et confessionibus suis, iudicio senatus non modo praetoris ius, verum etiam civis amiserat, tamen magistratu se abdicavit: ut, quae religio C. Mario, clarissimo viro, non fuerat, quo minus C. Glauciam, de quo nihil nominatim erat decretum, praetorem occideret, ea nos religione in privato P. Lentulo puniendo liberaremur.

XXVI. 82. Tum[1] ego institui referre ad Patres Conscriptos, tamquam integrum, et de facto, quid iudicarent, et de poena, quid censerent. Duae[2] dictae sunt sententiae: una D. Silani, qui censebat, eos, qui haec delere conati erant, morte esse mulctandos: altera C. Caesaris, qui mortis poenam removebat, ceterorum suppliciorum omnes acerbitates amplectebatur. Uterque et pro sua dignitate et pro rerum magnitudine in summa severitate versabatur. Alter eos, qui nos omnes, qui populum Romanum vita privare conati sunt, qui delere imperium, qui populi Romani nomen exstinguere, punctum temporis frui vita et hoc communi spiritu non putat oportere, atque hoc genus poenae saepe in improbos cives in hac republica esse usurpatum recordatur. Alter intelligit, mortem a diis immortalibus non esse supplicii caussa constitutam, sed aut necessitatem naturae aut laborum ac miseriarum quietem esse. Munioipiis dispertiri iubet. Adiungit[3] gravem poenam municipibus, si quis eorum vincula ruperit: horribiles custodias circumdat et digna scelere hominum perditorum sancit, ne quis eorum poenam, quos condemnat, aut per senatum aut per populum levare possit: bona

[1]) in Catil. IV. c. 3. §. 6. — [2]) Ibid. c. 4. § 7. — [3]) Ibid. §. 8.

praeterea publicari iubet: vitam solam relinquit nefariis hominibus: quam si eripuisset, multos uno dolore dolores animi atque corporis et omnes scelerum poenas ademisset. 83. M. autem Cato [1], quum esset designatus tribunus plebis, obtulit in discrimen vitam suam: dixit eam sententiam, cuius invidiam capitis periculo sibi praestandam videbat: dixit vehementer: egit acriter: ea, quae sensit, prae se tulit: dux, auctor, actor rerum illarum fuit: non quo periculum suum non videret; sed in tanta reipublicae tempestate nihil sibi, nisi de patriae periculis cogitandum putabat. Ego [2], quod in hac caussa vehementior eram, non atrocitate animi movebar, (quis enim est me mitior?) sed singulari quadam humanitate et misericordia. Videbar enim mihi hanc urbem videre, lucem orbis terrarum atque arcem omnium gentium, subito uno incendio concidentem: cernebam animo sepultam patriam, miseros atque insepultos acervos civium: versabatur mihi ante oculos aspectus Cethegi et furor in civium caede bacchantis. Quum vero mihi proposueram regnantem Lentulum, sicut ipse se ex fatis sperasse confessus est; purpuratum esse hunc Gabinium; cum exercitu venisse Catilinam: tum lamentationem matrumfamilias, tum fugam virginum atque puerorum, ac vexationem Virginum Vestalium perhorrescebam: et, quia mihi vehementer haec videbantur misera atque miseranda, idcirco in eos, qui ea perficere voluerunt, me severum vehementemque praebui. 84. Quae [3] omnia quia Cato verbis luculentioribus et pluribus comprehenderat perscribendaque censuerat, idcirco in eius sententiam est facta discessio; qua [4] in re manifestum

---

[1]) pro Sextio c. 28. § 61. — [2]) in Catil. IV. c. 6. § 11. — [3]) ad Att. XII. 21. § 1. — [4]) pro Sextio c. 28. § 60.

erat, quid gravitas, quid integritas, quid magnitudo animi, quid denique virtus valeret; quae in tempestate saeva quieta est, et lucet in tenebris, et pulsa loco manet tamen atque haeret in patria, splendetque per sese semper, neque alienis umquam sordibus obsolescit.

[XXVII. 85. Sic[1] ego L. Catilinam, caedem senatus, interitum Urbis, non obscure, sed palam molientem, egredi ex Urbe iussi: ut, a quo legibus non poteramus, moenibus tuti esse possemus. Sic ego tela, extremo mense consulatus mei intenta iugulis civitatis, de coniuratorum nefariis manibus extorsi. Sic ego faces iam accensas ad huius urbis incendium comprehendi, protuli, exstinxi.] Sic[2] ego consul, quum exercitus perditorum civium, clandestino scelere conflatus, crudelissimum et luctuosissimum exitium patriae comparasset; quum ad occasum interitumque reipublicae Catilina in castris, in his autem templis atque tectis dux Lentulus esset constitutus; meis consiliis, meis laboribus, mei capitis periculis, sine tumultu, sine delectu, sine armis, sine exercitu, quinque hominibus comprehensis atque confessis, incensione Urbem, internecione cives, vastitate Italiam, interitu rempublicam liberavi. Sic ego vitam omnium civium, statum orbis terrae, urbem hanc denique, sedem omnium nostrum, arcem regum ac nationum exterarum, lumen gentium, domicilium imperii quinque hominum amentium ac perditorum poena redemi.

[XXVIII. 86. Atque[3], ut de eorum constantia atque animo in rempublicam dicam, quorum tacita gravitas et fides de

---

[1]) in Pison. c. 2. § 5. — [2]) pro Sulla c. 11. § 33. — [3]) Ibid. c. 29. § 82.

uno quoque loquitur, neque cuiusquam ornamenta orationis desiderat, potest quisquam dicere umquam meliores, fortiores, constantiores consulares fuisse, quam iis temporibus et periculis, quibus paene oppressa est respublica? Quis non de communi salute apertissime, quis non fortissime, quis non constantissime sensit? Quis[1] dicat sententias consularium fuisse leniores, Catuli, Servilii, Lucullorum, Curionis, Torquati, Lepidi, Gellii, Volcatii, Figuli, Cottae, L. Caesaris, C. Pisonis, etiam M'. Glabrionis, Silani, Murenae, designatorum consulum! 87. Neque[2] ego praecipue de consularibus disputo. Nam haec et hominum ornatissimorum, qui praetores fuerunt, et universi senatus communis est laus: ut constet, post hominum memoriam numquam in illo ordine plus virtutis, plus amoris in rempublicam, plus gravitatis fuisse; neminem fuisse ex illo honoris gradu, qui non omni studio, virtute, auctoritate incubuerit ad rempublicam conservandam. Quare[3] nihil est, quod ex tanto comitatu virorum amplissimorum me unum abstrahas. Simplex officium fuit atque una bonorum omnium caussa. Nulla fuit enim in republica caussa mea propria. Tempus agendi fuit magis mihi proprium, quam ceteris: doloris vero et timoris et periculi fuit illa caussa communis. Neque enim princeps tunc ad salutem esse potuissem, si esse alii comites noluissent. Quare necesse est, quod mihi consuli praecipuum fuit praeter alios, id iam privato cum ceteris esse commune. Neque ego hoc partiendae invidiae, sed communicandae laudis caussa loquor. Oneris mei partem nemini impertio, gloriae bonis omnibus.]

XXIX. 88. Consulatus[4] igitur, verbo meus, Patres

[1]) ad Att. XII. 21. § 1. — [2]) pro Sulla c. 29. § 82. — [3]) Ibid. c. 3. § 9. — [4]) Phil. II. c. 5. § 11.

Conscripti, re vester fuit. Quid enim constitui, quid gessi, quid egi, nisi ex huius ordinis consilio, auctoritate, sententia? Quis autem praeter P. Clodium, qui meum consulatum vituperaret, inventus est? Placuit enim P. Servilio, ut eum primum nominem ex illius temporis consularibus, qui proxime mortuus est: placuit Q. Catulo, cuius semper in hac republica vivet auctoritas: placuit duobus Lucullis, M. Crasso, Q. Hortensio, C. Curioni, C. Pisoni, M'. Glabrioni, M'. Lepido, L. Volcatio, C. Figulo, D. Silano, L. Murenae, qui tum erant consules designati. Placuit idem, quod consularibus, M. Catoni, qui[1] me suis sententiis saepissime ornavit: qui oratione, qui praedicatione, qui summis laudibus in senatu, in concionibus ad caelum extulit: cuius ego semper tanta esse verborum pondera putavi, ut uno verbo Catonis, cum mea laude coniuncto, omnia assequi me arbitrarer: qui idem mihi supplicationem decrevit togato, non, ut multis, republica bene gesta, sed, ut nemini, republica conservata. 89. Maxime[2] vero consulatum meum Cn. Pompeius probavit: qui, ut me primum decedens ex Syria vidit, complexus et gratulans, meo beneficio patriam se visurum esse dixit. Quo[3] tempore Crassus, posteaquam vidit, illum excepisse laudem ex eo, quod suspicarentur homines, ei consulatum meum placere, surrexit, ornatissimeque de meo consulatu locutus est; ut ita diceret, se, quod esset senator, quod civis, quod liber, quod viveret, mihi acceptum referre; quoties coniugem, quoties domum, quoties patriam videret, toties se beneficium meum videre. 90 Sed[4] quid singulos commemoro? Frequentissimo senatui sic placuit, ut esset nemo, qui mihi non, ut parens-

[1]) Epist. ad M. Catonem (ad Fam. XV. 4. § 11). — [2]) Phil. II c. 5. § 12. — [3]) ad Att. I. 14. § 3. — [4]) Phil. II. c. 5. § 12.

ti, gratias ageret: qui non mihi vitam suam, liberos, fortunas, rempublicam referret acceptam. Me[1] Q. Catulus, princeps huius ordinis et auctor publici consilii, frequentissimo senatu, *parentem patriae* nominavit. Mihi vir clarissimus, L. Gellius, audiente senatu, civicam coronam deberi a republica dixit. Mihi togato senatus, non, ut multis, bene gestae, sed, ut nemini, conservatae reipublicae singulari genere supplicationis deorum immortalium templa patefecit.

XXX. 91. Quamquam[2] haec omnia ita sunt a me administrata, ut deorum immortalium nutu atque consilio et gesta et provisa esse videantur. Idque quum coniectura consequi possumus, quod vix videtur humani consilii tantarum rerum gubernatio esse potuisse; tum vero ita praesentes opem et auxilium nobis tulerunt, ut eos paene oculis videre possemus. Nam, ut illa omittam, visas nocturno tempore ab occidente faces ardoremque caeli, ut fulminum iactus, ut terrae motus ceteraque, quae tam multa, nobis consulibus, facta sunt, ut ea, quae fiebant, canere dii immortales viderentur; hoc certe, quod sum dicturus, neque praetermittendum, neque relinquendum est. 92. Nam profecto memoria tenemus omnes, Cotta et Torquato consulibus complures in Capitolio res de caelo esse percussas: quum et simulacra deorum immortalium depulsa sunt, et statuae veterum hominum deiectae, et legum aera liquefacta: tactus est etiam ille, qui hanc urbem condidit, Romulus; quem inauratum in Capitolio parvum atque lactentem, uberibus lupinis inhiantem, fuisse meminimus. Quo quidem tempore, quum haruspices ex tota Etruria conve-

[1]) in Pison. c. 3. § 6. — [2]) in Catil. III. c. 8. § 18.

nissent, caedes atque incendia et legum interitum et bellum civile ac domesticum et totius Urbis atque imperii occasum appropinquare dixerunt, nisi dii immortales, omni ratione placati, suo numine prope fata ipsa flexissent. 93. Itaque illorum responsis tunc et ludi decem per dies facti sunt, neque res ulla, quae ad placandum deos pertineret, praetermissa est. Iidemque iusserunt, simulacrum Iovis facere maius et in excelso collocare et contra, atque ante fuerat, ad orientem convertere: ac se sperare dixerunt, si illud signum solis ortum et forum curiamque conspiceret, fore, ut ea consilia, quae clam essent inita contra salutem Urbis atque imperii, illustrarentur, ut a senatu populoque Romano perspici possent. Atque illud ita collocandum consules illi locaverunt. Sed tanta fuit operis tarditas, ut neque a superioribus consulibus, neque a nobis prius collocaretur. Hic quis potest esse tam aversus a vero, tam praeceps, tam mente captus, qui neget, hoc Iovis Optimi Maximi nutu factum esse, ut, quo die mane per forum meo iussu et coniurati et eorum indices in aedem Concordiae ducerentur, eo ipso tempore signum statueretur? quo collocato atque ad populum senatumque converso, omnia et senatus et populus, quae erant contra salutem omnium cogitata, illustrata et patefacta vidit. Eodem[1] tempore signum Iovis collocabatur, quo coniuratio indicabatur. Quidni igitur malimus, numine deorum id factum, quam casu, arbitrari? quidni redemptor, qui columnam illam de Cotta et de Torquato conduxerat faciendam, non inertia aut inopia tardior fuisse, sed a diis immortalibus ad istam horam reservatus esse videatur? 94. Iam[2] vero illa Allobrogum sollicitatio, sic a P. Lentulo ceterisque domesticis hostibus,

[1]) de Divinat. II. c. 21. § 47. — [2]) in Catil. III. c. 9. § 22.

tanta res, tam dementer credita et ignotis et barbaris, commissaeque litterae numquam essent profecto, nisi a diis immortalibus huic tantae audaciae consilium esset ereptum. Quid vero? ut homines Galli ex civitate male pacata, quae gens una restabat, quae populo Romano bellum facere et posse et non nolle videretur, spem imperii et rerum amplissimarum ultro sibi a patriciis hominibus oblatam negligerent, nostramque salutem suis opibus anteponerent: id non divinitus factum esse putamus? praesertim qui nos non pugnando, sed tacendo superare potuerunt?

XXXI. 95. Quo[1] etiam maiore erant isti odio supplicioque digni, qui non solum hominum domiciliis atque tectis, sed etiam deorum templis atque delubris sunt funestos ac nefarios ignes inferre conati. Quibus ego si me restitisse dicam, nimium mihi sumam, et non sim ferendus. Ille, ille Iuppiter restitit: ille Capitolium, ille haec templa, ille hanc urbem, ille cives omnes salvos esse voluit. Diis ego immortalibus ducibus hanc mentem voluntatemque suscepi, atque ad haec tanta indicia perveni. 96. Et[2] libenter quidem versus memini, quos in secundo Consulatus Urania Musa pronuntiat:

Omnia iam cernes divina mente notata.
Nam primum astrorum volucres, te consule, motus
concursusque graves stellarum ardore micantes
vidisti et claro tremulos ardore cometas,
multaque misceri nocturna strage putasti.
Iam vero variae, nocturno tempore visae,
terribiles formae bellum motusque monebant:

---

[1]) Ibid. c. 9. § 22. — [2]) de Divinat. I. c. 11. § 17.

multaque per terras vates oracla furenti
pectore fundebant, tristes minitantia casus:
atque ea, quae lapsu tandem cecidere vetusto,
haec fore, perpetuis signis clarisque frequentans
ipse deûm genitor caelo terrisque canebat.
97. Nunc ea, Torquato quae quondam et consule Cotta
Lydius ediderat Tyrrhenae gentis haruspex,
omnia fixa tuus glomerans determinat annus.
Nam pater altitonans, stellanti nixus Olympo,
ipse suos quondam tumulos ac templa petivit,
et Capitolinis iniecit sedibus ignes.
Tum species ex aere vetus generosaque Nattae
concidit, elapsaeque vetusto numine leges;
et Divûm simulacra peremit fulminis ardor.
Hic silvestris erat, Romani nominis altrix,
Martia, quae parvos Mavortis semine natos
uberibus gravidis vitali rore rigabat:
quae tum cum pueris flammato fulminis ictu
concidit, atque avulsa pedum vestigia liquit.
98. Tum quis non, artis scripta ac monumenta volutans,
voces tristificas chartis promebat Etruscis?
Omnes civili generosa stirpe profectam
vitare ingentem cladem pestemque monebant;
vel legum exitium constanti voce ferebant;
templa deûmque adeo flammis urbesque iubebant
eripere, et stragem horribilem caedemque vereri:
atque haec fixa gravi fato ac fundata teneri;
ni post, excelsum ad columen formata decore,
sancta Iovis species claros spectaret in ortus:
tum fore, ut occultos populus sanctusque senatus
cernere conatus posset, si, solis ad ortum
conversa, inde patrum sedes populique videret.

99\. Haec, tardata diu species, multumque morata,
consule te tandem celsa est in sede locata:
atque una fixi ac signati temporis hora
Iuppiter excelsa clarabat sceptra columna:
et clades patriae, flamma ferroque parata,
vocibus Allobrogum patribus populoque patebat.
Rite igitur veteres, quorum monumenta tenetis,
qui populos urbesque modo ac virtute regebant,
rite etiam vestri, quorum pietasque fidesque
praestitit et longe vicit sapientia cunctos,
praecipue coluere vigenti numine divos.

XXXII. 100. Quoniam[1] igitur, ut dixi, supplicatio decreta erat ad omnia pulvinaria, cives omnes iussi celebrare illos dies cum coniugibus ac liberis suis. Nam multi saepe honores diis immortalibus iusti habiti sunt ac debiti, sed profecto iustiores numquam. Erepti erant cives ex crudelissimo ac miserrimo interitu, et erepti sine caede, sine sanguine, sine exercitu, sine dimicatione: togati, me uno togato duce et imperatore, vicerant. 101. Etenim recordemur omnes civiles dissensiones, neque solum eas, quas audivimus, sed et has, quas nosmetipsi meminimus atque vidimus. L. Sulla P. Sulpicium oppressit: ex Urbe eiecit C. Marium, custodem huius urbis, multosque fortes viros partim eiecit ex civitate, partim interemit. Cn. Octavius consul armis ex Urbe collegam suum expulit; omne forum acervis corporum et civium sanguine redundavit. Superavit postea Cinna cum Mario. Tum vero, clarissimis viris interfectis, lumina civitatis exstincta sunt. Ultus est huius victoriae crudelitatem postea Sulla: ne dici quidem opus est, quanta

[1]) in Catil. III. c. 10. § 23.

diminutione civium et quanta calamitate reipublicae. Dissensit M. Lepidus a clarissimo et fortissimo viro Q. Catulo: attulit non tam ipsius interitus reipublicae luctum, quam ceterorum. 102. Atque illae dissensiones erant huiusmodi, quae non ad delendam, sed ad commutandam rempublicam pertinerent. Non illi nullam esse rempublicam, sed in ea, quae esset, se esse principes, neque hanc urbem conflagrare, sed se in hac urbe florere voluerunt. Atque illae tamen omnes dissensiones, quarum nulla exitium reipublicae quaesivit, eiusmodi fuerunt, ut non reconciliatione concordiae, sed internecione civium diiudicatae sint. In hoc autem uno post hominum memoriam maximo crudelissimoque bello, quale bellum nulla umquam barbaria cum sua gente gessit, quo in bello lex haec fuit a Lentulo, Catilina, Cassio, Cethego constituta, ut omnes, qui salva Urbe salvi esse possent, in hostium numero ducerentur, ita me gessi, ut omnes salvi conservarentur: et, quum hostes nostri tantum civium superfuturum putassent, quantum infinitae caedi restitisset, tantum autem Urbis, quantum flamma obire non potuisset, et Urbem et cives integros incolumesque servavi.

XXXIII. 103. Quibus pro tantis rebus nullum ego a civibus meis praemium virtutis, nullum insigne honoris, nullum monumentum laudis postulavi, praeterquam huius diei memoriam sempiternam: quo[1] die rempublicam vitamque omnium bonorum, fortunas et coniuges liberosque civium, atque hoc domicilium clarissimi imperii, fortunatissimam pulcherrimamque urbem, deorum immortalium summo erga populum Romanum amore, laboribus, consiliis

[1]) Ibid. c. 1. § 1.

periculisque meis ex flamma atque ferro ac paene ex faucibus fati ereptam conservavi ac civibus meis restitui. Et, si non minus nobis iucundi atque illustres sunt ii dies, quibus conservamur, quam illi, quibus nascimur; quod salutis certa laetitia est, nascendi incerta conditio, et quod sine sensu nascimur, cum voluptate servamur: profecto, quoniam illum, qui hanc urbem condidit, ad deos immortales benevolentia famaque sustulimus, esse nunc et apud posteros in honore debebit is, qui eamdem hanc urbem conditam amplificatamque servavit. 104. Sit[1] Scipio clarus ille, cuius consilio atque virtute Hannibal in Africam redire atque ex Italia decedere coactus est: ornetur alter eximia laude Africanus, qui duas urbes huic imperio infestissimas, Karthaginem Numantiamque, delevit: habeatur vir egregius L. Paullus ille, cuius currum rex potentissimus quondam et nobilissimus Perses honestavit: sit in aeterna gloria Marius, qui bis Italiam obsidione et metu servitutis liberavit: anteponatur omnibus Pompeius, cuius res gestae atque virtutes iisdem, quibus solis cursus, regionibus ac terminis continentur: — erit profecto inter horum laudes aliquid loci nostrae gloriae; nisi forte maius est patefacere nobis provincias, quo exire possimus, quam curare, ut etiam illi, qui absunt, habeant, quo victores revertantur. 105. Quamquam est uno loco conditio melior externae victoriae, quam domesticae, quod hostes alienigenae aut oppressi serviunt, aut recepti beneficio se obligatos putant: qui autem ex numero civium, dementia aliqua depravati, hostes patriae semel esse coeperunt, eos, quum a pernicie reipublicae repuleris, nec vi coercere nec bene-

[1]) in Catil. IV. c. 10. § 21.

ficio placare possis. Quare mihi cum perditis civibus aeternum bellum susceptum esse videbam.

XXXIV. 106. Et[1] iam extremis diebus consulatus mei, res eas, quas gesseram, vexare cupiebant tribuni plebis novi. Ego[2] autem, ut semel Nonarum illarum Decembrium, iunctam invidia ac multorum inimicitiis, eximiam quamdam atque immortalem gloriam consecutus sum, non destiti eadem animi magnitudine in republica versari, et illam institutam ac susceptam dignitatem tueri. Metellum[3] vero quum comperissem omnem sui tribunatus conatum in meam perniciem parare atque meditari; egi cum Claudia, uxore Celeris, et cum Metellorum sorore Mucia, cuius erga me studium, pro Cn. Pompeii necessitudine, multis in rebus perspexeram, ut eum ab illa iniuria deterrerent. 107. At ille pridie Kal. Ianuar., qua iniuria nemo umquam in aliquo magistratu improbissimus civis affectus est, ea me consulem affecit, quum rempublicam conservassem, atque abeuntem magistratu concionis habendae potestate privavit: cuius iniuria mihi tamen honori summo fuit. Nam quum ille mihi nihil, nisi ut iurarem, permitteret, magna voce iuravi verissimum pulcherrimumque iusiurandum: *rempublicam*[4] *atque hanc urbem mea unius opera esse salvam;* quod[5] populus idem magna voce me vere iurasse iuravit. Mihi[6] enim populus Romanus universus illa in concione non unius diei gratulationem, sed aeternitatem immortalitatemque donavit, quum meum iusiurandum tale atque tantum iuratus ipse una voce et consensu approbavit.

---

[1]) pro Sextio c. 5. § 11. — [2]) ad Att. I. 19. § 6. — [3]) Epist. ad Metell. Celerem (ad Fam. V. 2. § 6.) — [4]) in Pison. c. 3. § 6. — [5]) Epist. ad Metell. Celerem (ad Fam. V. 2. § 7.) — [6]) in Pison. c. 3. § 7.

Quo quidem tempore is meus domum fuit e foro reditus, ut nemo, nisi qui mecum esset, civium esse in numero videretur.

108. Exposui[1] breviter Consulatum meum. Qui[2] ita est a me peractus, ut nihil sine consilio senatus, nihil non approbante populo Romano egerim, ut semper in rostris curiam, in senatu populum defenderim; ut multitudinem cum principibus, equestrem ordinem cum senatu coniunxerim: quam[3] coniunctionem si, in consulatu confirmatam meo, perpetuam in republica teneremus, confirmavi senatoribus, nullum posthac malum civile ac domesticum ad ullam reipublicae partem esse venturum.]

XXXV. 109. Commentarium[4] Consulatus mei Graece compositum misi ad Atticum, quem[5] rogavi, ut, si placeret sibi liber, curaret, ut et Athenis esset, et in ceteris oppidis Graeciae. Sed[6] is mihi litteras et Commentarium consulatus mei Graece a se scriptum reddidit. In quo laetatus sum, aliquanto ante de iisdem rebus Graece item scriptum librum L. Cossinio ad eum perferendum dedisse. Nam, si ego ipsius librum ante legissem, furatum me a se esse, diceret. Quamquam Attici illa (legi enim libenter) horridula mihi atque incompta visa sunt: sed tamen erant ornata hoc ipso, quod ornamenta neglexerant: et, ut mulieres, ideo bene olere, quia nihil olebant, videbantur. Meus autem liber totum Isocrati μυροθήκιον, atque omnes eius discipulorum arculas, ac nonnihil etiam Aristotelia pigmenta consumpsit. 110. Quamquam[7] ad me rescripsit iam Rhodo Posidonius, se, nostrum illud ὑπόμνημα

[1]) Ibid. c. 4. § 8. — [2]) Ibid. c. 3. § 7. — [3]) in Catil. IV. § 7. § 15. — [4])ad Att. I. 19. § 10. — [5]) ad Att. II. 1. § 2. — [6]) Ibid. § 1. — [7]) Ibid. § 2.

quum legeret, quod ego ad eum, ut ornatius de iisdem rebus scriberet, miseram, non modo non excitatum esse ad scribendum, sed etiam plane deterritum. Quid quaeris? conturbavi Graecam nationem. Ita vulgo qui instabant, ut darem sibi, quod ornarent, iam exhibere mihi molestiam destiterunt. In[1] hoc autem si quid erit, quod homini Attico minus Graecum eruditumque videatur, non dicam, quod Pomponio meo, ut opinor, Panormi Lucullus de suis historiis dixerat, se, quo facilius illas probaret Romani hominis esse, idcirco barbara quaedam et σόλοικα dispersisse. Apud me si quid erit eiusmodi, me imprudente erit et invito. 111. Latinum etiam perficere cogitabam. Et[2], quoniam laudis avidissimi semper fuimus, tertium[3] poema meditabar, ne quod genus a me ipso laudis meae praetermitteretur. Quamquam non ἐγκωμιαστικά erant haec, sed ἱστορικά, quae scribebamus. 112. Epistolam[4] etiam ad Cn. Pompeium de meis rebus gestis et de summa reipublicae misi, in qua furorem incredibilem, biennio ante conceptum, erupisse in meo consulatu scripsi. Quam[5] ego mihi obfuisse non intelligo, reipublicae video prodesse potuisse; nam[6] hercule multa et iucunda consuetudine coniuncti inter nos eramus, usque eo, ut nostri isti comissatores coniurationis, barbatuli iuvenes, illum in sermonibus Cnaeum Ciceronem appellarent. 113. Fuit[7] etiam mihi commodum — quod in eis orationibus, quae Philippicae nominantur, enituerat Demosthenes, et quod se ab hoc refractariolo iudiciali dicendi genere abiunxerat, ut σεμνότερός τις καὶ πολιτικώτερος videretur, — curare, ut meae quo-

[1]) ad Att. I. 19. § 10. — [2]) ad Att. I. 15. § 1. — [3]) Ibid. I. 19. § 10. — [4]) pro Sulla c. 24. § 67. — [5]) pro Plancio c. 34. § 85. — [6]) ad Att. I. 16. § 11. — [7]) ad Att. II. 1. § 3.

que essent orationes, quae *Consulares* nominarentur. Quarum **una** est in senatu Kal. Ian., **altera** ad populum de lege agraria, **tertia** de Othone, **quarta** pro Rabirio, **quinta** de proscriptorum filiis, **sexta**, quum provinciam in concione deposui, **septima**, qua Catilinam emisi, **octava**, quam habui ad populum postridie, quam Catilina profugit, **nona** in concione, quo die Allobroges invulgarunt, **decima** in senatu, Nonis Decemb. [Sunt praeterea **duae** breves, quasi *ἀποσπασμάτια* legis agrariae.] Quibus ex libris perspici potest, et quae gesserim, et quae dixerim.

XXXVI. 114. Neque[1] etiam mihi licuit, neque integrum fuit, ut meum laborem hominum periculis sublevandis non impertirem. Nam quum praemia mihi tanta pro hac industria sint data, quanta antea nemini, labores, per quos ea ceperis, quum adeptus sis, deponere, esset hominis et astuti et ingrati. Itaque[2] consul defendi C. **Pisonem**: qui, quia consul fortis constansque fuerat, incolumis est reipublicae conservatus. 115. Defendi item consul L. **Murenam**, consulem designatum. Magni[3] enim intererat, id quod ego multis repugnantibus egi atque perfeci, esse Kalendis Ian. in republica duo consules. Cuius[4] totius accusationis partes erant tres, quarum una in reprehensione vitae versabatur, altera in contentione dignitatis, tertia in criminibus ambitus. Acerbissimum[5] autem illud erat, quod eos accusatores habebat Murena, non qui odio inimicitiarum ad accusandum, sed qui studio accusandi ad inimicitias descendissent. Nam, ut omittam Servium Sulpicium, quem intelligo non iniuria L. Murenae,

---

[1]) pro Murena c. 4. § 8. — [2]) pro Flacco c. 39. § 98. — [3]) pro Murena c. 37. § 79. — [4]) Ibid. c. 5. § 11. — [5]) Ibid. c. 27. § 56.

sed honoris contentione permotum, accusabat paternus amicus, Cn. Postumius, vetus, ut ait ipse, vicinus ac necessarius: qui necessitudinis caussas complures protulit, simultatis nullam commemorare potuit: accusabat Ser. Sulpicius, sodalis filii, cuius ingenio paterni omnes necessarii munitiores esse debebant: accusabat M. Cato, qui quamquam a Murena nulla re umquam alienus fuit, tamen ea conditione nobis erat in hac civitate natus, ut eius opes et ingenium praesidio multis etiam alienissimis, vix cuiquam inimico exitio esse deberent. 116. Mihi[1] autem cum Murena et vetus et magna amicitia erat, quae in capitis dimicatione a Ser. Sulpicio non idcirco debebat obrui, quod ab eodem in honoris contentione fuerat superata. Quae si caussa non fuisset, tamen vel dignitas hominis vel honoris eius, quem adeptus erat, amplitudo summam mihi superbiae crudelitatisque famam inussisset, si hominis, et suis et populi Romani ornamentis amplissimi, caussam tanti periculi repudiassem. Ego[2] vero ipse me existimarem nefarium, si amico, crudelem, si misero, superbum, si consuli defuissem. Quare, quod dandum erat amicitiae, large datum est a me: quod tribuendum erat officio, fidei, religioni, id ita moderatus sum, ut meminerim, me contra amici studium pro amici periculo dicere. Et[3] a quo tandem erat aequius consulem defendi, quam a consule? Quis mihi in republica poterat aut debebat esse coniunctior, quam is, cui respublica a me tradebatur sustinenda, magnis meis laboribus et periculis sustentata? 117. His[4] tantis in rebus tantisque in periculis, nemo[5] iudicum, clarissimis viris accusantibus, audiendum sibi de ambitu

---

[1]) Ibid. c. 4 § 8. — [2]) Ibid. § 10. — [3]) Ibid. c. 2. § 3. — [4]) Ibid. c. 38. § 83. — [5]) pro Flacco c. 39. § 98.

putavit, quum, bellum iam gerente Catilina, omnes me auctore duos consules Kalendis Ian. scirent esse oportere. Ita semper graves et sapientes iudices in rebus iudicandis, quid utilitas civitatis, quid communis salus, quid reipublicae tempora poscerent, cogitaverunt. Ergo [1] in sequentis anni custodia L. Murenam fortuna posuit: consulem [2] non cupidum, consulem (quod maxime tempus hoc postulabat) fortuna constitutum ad amplexandum otium, scientia ad bellum gerendum, animo et usu ad quod vellet negotium; et D. Silanum, clarum [3] virum et Bruti [4] mei vitricum, qui quidem non multum studii habuit, sed acuminis et orationis satis: qui [5], ut supra dixi, eos, qui haec delere conati erant, morte mulctandos esse censuerat.

---

[1]) pro Murena c. 31. § 64. — [2]) Ibid. c. 38. § 83. — [3]) Ibid. § 82. — [4]) Brut. c. 68. § 240. — [5]) in Catil. IV. c. 4. § 7.

LIBER QUARTUS.

I. 1. Equidem[1] vehementer laetor, eum fuisse me in exitu consulatus, in quem, si quis cuperet, nullam contumeliam iacere potuerit. Etenim[2], in qua civitate res tantas gessissem, memineram; in qua urbe versarer, intelligebam. Plenum forum erat eorum hominum, quos ego a civium cervicibus depuleram, a meis non removeram. Horum ego faces eripere de manibus et gladios extorquere potui, sicut feci: voluntates vero consceleratas ac nefarias nec sanare potui nec tollere. Quare non eram nescius, quanto periculo viverem in tanta multitudine improborum, quum mihi uni cum omnibus improbis aeternum viderem bellum esse susceptum. Nemo[3] tamen me tenuissima suspicione perstrinxit, quem non perculerim ac perfregerim. 2. Itaque[4] ego Metello praesenti restiti. Nam in senatu Kal. Ian. sic cum eo de republica disputavi, ut sentiret sibi cum viro forti et constanti esse pugnandum. A. d. tertium Non. Ianuar. quum agere coepisset, tertio quoque verbo orationis suae me appellabat, mihi minabatur;

[1]) pro Sulla c. 7. § 23. — [2]) Ibid. c. 9. § 28. — [3]) Ibid. c. 16. § 46. — [4]) Epist. ad Metellum Celerem (ad Fam. V. 2. § 8.)

neque illi quidquam deliberatius fuit, quam me, quacumque ratione posset, non iudicio, neque disceptatione, sed vi atque impressione evertere. Huius ego temeritati si virtute atque animo non retitissem, quis esset, qui me in consulatu non casu potius existimaret, quam consilio fortem fuisse? 3. At[1] vero quid mirum, si quid ab improbis de me improbe dicebatur; quum L. Torquatus ipse, L. Torquati, fortissimi consulis, constantissimi senatoris, semper optimi civis, filius, in P. Sullae caussa interdnm efferretur immoderatione verborum? qui, quum suppressa voce de scelere P. Lentuli, de audacia coniuratorum omnium dixisset, tantummodo ut iudices, qui ea probabant, exaudire possent, de supplicio P. Lentuli, de carcere, magna et queribunda voce dicebat. In quo primum illud dixi esse absurdum, quod, quum ea, quae leviter dixerat, iudicibus probare volebat, eos autem, qui circum iudicium stabant, audire nolebat, non intelligebat, ea, quae clare diceret, ita illos audituros, quibus se venditabat, ut iudices quoque audirent, qui id non probabant: deinde alterum iam oratoris vitium, non videre, quid quaeque caussa postulet. Sed[2] reprehendi tamen illud maxime, quod vir, isto ingenio et prudentia praeditus, caussam reipublicae non tenebat, qui arbitraretur, plebi Romanae res eas non probari, quas, me consule, omnes boni pro salute communi gesserant.

II. 4. Gravia[3] tum iudicia pro reipublicae dignitate multa de coniuratorum scelere facta sunt. Nos[4] autem, qui a ceteris coniurationis caussis abstinuimus, P. Sullam defendimus. Veniebat[5] ad me, et saepe veniebat Autro-

[1]) pro Sulla c. 10. § 30. — [2]) Ibid. § 32. — [3]) pro Flacco c. 38. § 94. — [4]) pro Sulla c. 29. § 80. — [5]) Ibid. c. 6. § 18.

nius multis cum lacrimis, supplex, ut se defenderem; et se meum condiscipulum in pueritia, familiarem in adolescentia, collegam in quaestura commemorabat fuisse: multa mea in se, nonnulla etiam sua in me proferebat officia. Quibus ego rebus ita flectebar animo atque frangebar, ut etiam ex memoria, quas mihi ipsi fecerat insidias, deponerem: ut iam immissum esse ab eo C. Cornelium, qui me in sedibus meis, in conspectu uxoris meae ac liberorum meorum trucidaret, obliviscerer. 5. Quae si de uno me cogitasset, qua mollitia sum animi ac lenitate, numquam mehercule illius lacrimis ac precibus restitissem. Sed quum mihi patriae, quum unius cuiusque periculorum, quum huius urbis, quum illorum delubrorum atque templorum, quum puerorum infantium, quum matronarum ac virginum veniebat in mentem, et quum illae infestae ac funestae faces, universumque totius Urbis incendium, quum tela, quum caedes, quum civium cruor, quum cinis patriae versari ante oculos atque animum memoria refricare coeperat; tum denique ei resistebam, neque me arbitrabar sine summo scelere posse, quod maleficium in aliis vindicassem, idem in illorum socio, quum scirem, defendere. 6. At idem ego neque P. Sullam supplicem ferre, neque Marcellos, propinquos huius [1], patrem et filium, quorum alter apud me parentis gravitatem, alter filii suavitatem obtinebat, pro [2] huius periculis lacrimantes aspicere, neque M. Messallae, hominis necessarii, preces sustinere potui. Neque enim est caussa adversata naturae, nec homo, nec res misericordiae meae repugnavit. Etenim [3] multa, quum essem consul, de summis reipublicae periculis audivi, multa quaesivi, multa cognovi: nullus tamen umquam de Sulla

[1]) Ibid. § 19. — [2]) Ibid. § 20. — [3]) Ibid. c. 5. § 14.

nuntius ad me, nullum indicium, nullae litterae pervenerunt, nulla suspicio. Huius[1] igitur caussam suscepi, et feci libenter, ut me, quem boni constantem semper, ut spero, existimassent, eumdem ne improbi quidem crudelem dicerent.

III. 7. Sed[2] quid ego utor hac voce ad me purgandum? Etenim[3], si qui ipsas caussas contendere velint, mirari[4] desinent, me, qui Autronio abfuerim, Sullam defendisse. Quae enim Autronii fuit caussa? quae Sullae erat? Ille ambitus iudicium tollere ac disturbare primum conflato voluit gladiatorum ac fugitivorum tumultu, deinde, id quod vidimus omnes, lapidatione atque concursu. Sulla, si sibi suus pudor ac dignitas non prodesset, nullum auxilium requisivit. Ille damnatus ita se gerebat, non solum consiliis et sermonibus, verum etiam aspectu atque vultu, ut inimicus esse amplissimis ordinibus, infestus bonis omnibus, hostis patriae videretur. Hic se ita fractum illa calamitate atque afflictum putavit, ut nihil sibi ex pristina dignitate superesse arbitraretur, nisi quod modestia retinuisset. 8. Hac vero in coniuratione quid tam coniunctum, quam ille cum Catilina, cum Lentulo? quae tanta societas ullis inter se rerum optimarum, quanta ei cum illis sceleris, libidinis, audaciae? quod flagitium Lentulus non cum Autronio concepit? quod sine eodem illo Catilina facinus admisit? quum interim Sulla cum eisdem illis non modo noctem solitudinemque non quaereret, sed ne mediocri quidem sermone et congressu coniungeretur. Illum Allobroges, maximarum rerum verissimi indices, illum multorum litterae ac nuntii coarguerunt: Sullam interea nemo insimulavit, nemo nominavit.

[1]) Ibid. c. 6. § 20. — [2]) pro Sulla c. 5. § 14. — [3]) in Catil. II. c. 11. § 25. — [4]) pro Sulla c. 5. § 14.

Postremo, eiecto sive emisso iam ex Urbe Catilina, ille arma misit, cornua, tubas, falces, signa, ligones; ille relictus intus, exspectatus foris, Lentuli poena compressus, convertit se aliquando ad timorem, numquam ad sanitatem. Hic contra ita quievit, ut eo tempore omni Neapoli fuerit, ubi neque homines fuisse putantur huius affines suspicionis, et locus est ipse non tam ad inflammandos calamitosorum animos, quam ad consolandos accommodatus.

IV. 9. Propter hanc igitur tantam dissimilitudinem hominum atque caussarum dissimilem me in utroque praebui. At[1] Sullam quoque omnes, qui aderant, qui laborabant, qui salvum volebant, pro sua parte atque auctoritate defendebant. Quid[2] Autronio? nonne sodales, non collegae sui, non veteres amici, quorum ille copia quondam abundarat, non hi omnes, qui sunt in republica principes, defuerunt? immo etiam testimonio plerique laeserunt? Statuerant, tantum illud esse maleficium, quod non modo non occultari per se, sed etiam aperiri illustrarique deberet. 10. Ergo[3] et de Autronio et de ceteris iudicium meum et horum principum par atque unum fuisse affirmo. Quis nostrum adfuit Vargunteio? Nemo: ne Q. quidem Hortensius, praesertim qui illum solus antea de ambitu defendisset. Non enim iam se ullo officio cum illo coniunctum arbitrabatur, quum ille, tanto scelere commisso, omnium officiorum societatem diremisset. Quis nostrum Ser. Sullam, quis P., quis M. Laecam, quis C. Cornelium defendendum putavit? quis his adfuit? Nemo. Quid ita? Quia ceteris in caussis etiam nocentes viri boni, si necessarii sunt, deserendos esse non putant; in hoc crimine non solum levitatis

[1]) pro Sulla c. 2. § 4. — [2]) Ibid. § 7. — [3]) Ibid. § 5.

est culpa, verum etiam quaedam contagio sceleris, si defendas eum, quem obstrictum esse patriae parricidio suspicere.

V. 11. Quod si[1] vero vox nostra, hortatu quondam praeceptisque Archiae conformata, nonnullis aliquando saluti fuit; a quo id accepimus, quo ceteris opitulari et alios servare possemus, huic profecto ipsi, quantum est situm in nobis, et opem et salutem ferre debuimus. Ac ne quis a nobis hoc ita dici forte miretur, quod alia quaedam in Archia facultas esset ingenii, neque haec dicendi ratio aut disciplina; ne nos quidem huic uni studio penitus umquam dediti fuimus. Etenim omnes artes, quae ad humanitatem pertinent, habent quoddam commune vinculum, et quasi cognatione quadam inter se continentur. Sed[2] suppeditabat is nobis quoque, ubi et animus ex hoc forensi strepitu reficeretur et aures convicio defessae conquiescerent. An quis existimat, aut suppetere nobis posse, quod quotidie dicamus, in tanta varietate rerum, nisi animos nostros doctrina excolamus, aut ferre animos tantam posse contentionem, nisi eos doctrina eadem relaxemus? 12. Non[3] igitur mirum esse videatur, me in hac quaestione legitima et in iudicio publico, quum res ageretur apud praetorem populi Romani, lectissimum virum, et apud severissimos iudices, magno conventu hominum ac frequentia, hoc usum esse genere dicendi, quod non modo a consuetudine iudiciorum, verum etiam a forensi sermone abhorreret. Quaesivi enim a iudicibus, ut in hac caussa mihi darent hanc veniam, accommodatam reo, ipsis, quemadmodum sperabam, non molestam, ut me, pro summo poeta atque eruditissimo homine dicentem, paterentur de

[1]) pro Archia c. 1. § 1. — [2]) Ibid. c. 6. § 12. — [3]) Ibid. c. 2. § 3.

studiis humanitatis ac litterarum paullo loqui liberius, et in eiusmodi persona, quae, propter otium ac studium, minime in iudiciis periculisque tractata erat, uti prope novo quodam et inusitato genere dicendi. Quod quum mihi a iudicibus tribui concedique sentirem, perfeci, ut A. Licinium Archiam non modo non segregandum, quum esset civis, a numero civium, verum etiam, si non esset, quivis putaret asciscendum fuisse. Caussa [1] erat eiusmodi, quae beneficio legis, auctoritate municipii, testimonio Luculli, tabulis Metelli comprobaretur.

VI. 13. Vide [2], quae sint postea consecuta. Consul est impositus is nobis, quem nemo, praeter nos philosophos, aspicere sine suspiratu posset. Quantum hoc vulnus! Facto senatusconsulto de ambitu, de iudiciis, nulla lex perlata, exagitatus senatus, alienati equites Romani. Sic ille annus duo firmamenta reipublicae, per me unum constituta, evertit: nam et senatus auctoritatem abiecit, et ordinum concordiam disiunxit. 14. Vidimus [3] igitur M. Pisonem, in ista aedilitate quondam offensiuncula accepta, summos a populo Romano honores adeptum. Consul [4] autem parvo animo fuit et pravo, tantum cavillator genere illo moroso, quod etiam sine dicacitate ridetur; facie magis, quam facetiis ridiculus; nihil agens cum republica; seiunctus ab optimatibus: a quo nihil speres boni reipublicae, quia non vult, nihil metuas mali, quia non audet. Eius autem collega et in me perhonorificus et partium studiosus ac defensor bonarum. Messalla [5] enim consul egregius, fortis, constans, diligens, nostri laudator, amator, imitator. Ille alter uno vitio

---

[1]) Ibid. c. 12. § 31. — [2]) ad Att. I. 18. § 3. — [3]) pro Plancio c. 21. § 51. — [4]) ad Att. I. 13. § 2. — [5]) ad Att. I. 14. § 6.

minus vitiosus; quod iners, quod somni plenus, quod imperitus, quod ἀπρακτότατος, sed voluntate ita καχέκτης, ut Pompeium post illam concionem, in qua ab eo senatus laudatus est, odisse coeperit. Itaque mirum in modum omnes a se bonos alienavit. Neque id magis amicitia Clodii adductus fecit, quam studio perditarum rerum atque partium. Sed habebat sui similem in magistratibus neminem, praeter Fufium; quem [1] levissimum tribunum plebis omnes [2] boni clamoribus et conviciis et sibilis consectabantur.

VII. 15. Tum [3] primus, ut opinor, introitus fuit in caussam fabulae Clodianae. Scito [4] enim P. Clodium, Appii F., cum veste muliebri deprehensum domi C. Caesaris, quum pro populo fieret, eumque per manus servulae servatum et eductum; idque [5] sacrificium quum virgines instaurassent, mentionem a Q. Cornificio in senatu factam: (is fuit princeps); postea rem ex senatusconsulto ad pontifices relatam, idque ab iis nefas esse decretum: deinde ex senatusconsulto consules rogationem promulgasse; uxori Caesarem nuntium remisisse. 16. In hac caussa Piso amicitia P. Clodii ductus operam dabat, ut ea rogatio, quam ipse ferebat, et ferebat ex senatusconsulto et de religione, antiquaretur. Messalla vehementer agebat severe. Boni viri precibus Clodii removebantur á caussa: operae comparabantur: nosmetipsi, qui Lycurgei a principio fuissemus, quotidie demitigabamur. Instabat et urgebat Cato. Quid multa? verendum erat, ne haec, neglecta a bonis, defensa ab improbis, magnorum reipublicae malorum

[1]) Ibid. § 1. — [2]) ad Att. II. 18. § 1. — [3]) ad Att. I. 18. § 2. — [4]) ad Att. I. 12. § 3. — [5]) ad Att. I. 13. § 3.

caussa essent. Etenim[1] quod sacrificium tam vetustum est, quam hoc, quod a regibus aequale huic urbi accepimus? Quod autem tam occultum, quam id, quod non solum curiosos oculos excludit, sed etiam errantes? quo non modo improbitas, sed ne imprudentia quidem possit intrare? quod quidem sacrificium nemo ante P. Clodium, omni memoria, violavit, nemo umquam adiit, nemo neglexit, nemo vir aspicere non horruit; quod fit per virgines Vestales, fit pro populo Romano, fit in ea domo, quae est in imperio, fit incredibili caerimonia, fit ei deae, cuius ne nomen quidem viros scire fas est.

VIII. 17. Ego[2] nactus, ut mihi videbar, locum resecandae libidinis et coercendae iuventutis, vehemens fui, et omnes profudi vires animi atque ingenii mei, non odio adductus alicuius, sed spe reipublicae corrigendae et sanandae civitatis. Ego[3] enim, quam diu senatus auctoritas mihi defendenda fuit, sic acriter et vehementer praeliatus sum, ut clamor concursusque maxima cum mea laude fierent. Quod si cui umquam sum visus in republica fortis, certe me in illa caussa admiratus esset. Quum enim ille ad conciones confugisset, in iisque meo nomine ad invidiam uteretur, dii immortales! quas ego pugnas et quantas strages edidi! quos impetus in Pisonem, in Curionem, in totam illam manum feci! quo modo sum insectatus levitatem senum, libidinem iuventutis! 18. Postea[4] vero quam Hortensius excogitavit, ut legem de religione Fufius tribunus plebis ferret; in qua nihil aliud a consulari rogatione differebat, nisi iudicum genus; (in eo autem erant omnia;) pugnavitque, ut ita fieret: quod et sibi et aliis persuaserat, nullis

[1]) de Harusp. resp. c. 17. § 37. — [2]) ad Att. I. 18. § 2. — [3]) ad Att. I. 16. § 1. — [4]) Ibid. § 2.

illum iudicibus effugere posse: contraxi vela, perspiciens inopiam iudicum, neque dixi quidquam pro testimonio, nisi quod erat ita notum atque testatum, ut non possem praeterire: quum[1] iste se fuisse Interamnae probaret testimonio[2] C. Cassinii. Quo testimonio Clodius eadem hora Interamnae fuerat et Romae! 19. Itaque[3] afflicta respublica est empto constupratoque iudicio. Ille[4] fur muliebrium religionum, qui non pluris fecerat Bonam Deam, quam tres sorores, impunitatem est illorum sententiis assecutus, qui (quum tribunus plebis poenas a seditioso civi per bonos viros iudicio persequi vellet,) exemplum praeclarissimum in posterum vindicandae seditionis de republica sustulerunt. Quid[5] multa? Homines[6] eum in re foedissima defenderunt: turpissimum nocentissimumque laudarunt: prope confitentem propter pecuniam iudicio liberaverunt.

IX. 20. Itaque[7], si caussam quaeris absolutionis, egestas iudicum fuit et turpitudo. Id autem ut accideret, commissum est Hortensii consilio, qui dum veritus est, ne Fufius ei legi intercederet, quae ex senatusconsulto ferebatur, non vidit illud satius esse, illum in infamia relinqui ac sordibus, quam infirmo iudicio committi. Sed ductus odio properavit rem deducere in iudicium, quum illum plumbeo gladio iugulatum iri tamen diceret. 21. Sed iudicium si quaeris quale fuerit: incredibili exitu; sic, uti nunc ex eventu ab aliis, a me tamen ex ipso initio consilium Hortensii reprehendatur. Nam ut reiectio facta est clamoribus maximis, quum accusator, tamquam censor

---

1) pro Domo sua c. 30. § 80. — 2) pro Milone c. 17. § 46. — 3) ad Att. I. 18. § 3. — 4) Epist. ad P. Lentulum (ad Fam. I. 9. § 15.) — 5) Ibid. § 9. — 6) de Harusp. resp. c. 18. § 38. — 7) ad Att. I. 16. § 2.

bonus, homines nequissimos reiiceret, reus, tamquam clemens lanista, frugalissimum quemque secerneret; ut primum iudices consederunt, valde diffidere boni coeperunt. Non enim umquam turpior in ludo talario consessus fuit. Maculosi senatores, nudi equites, tribuni non tam aerati, quam, ut appellantur, aerarii. Pauci tamen boni inerant, quos reiectione fugare ille non potuerat, qui maesti inter sui dissimiles et maerentes sedebant et contagione turpitudinis vehementer permovebantur. 22. Hic, ut quaeque res ad consilium primis postulationibus referebatur, incredibilis erat severitas nulla varietate sententiarum; nihil impetrarat reus; plus accusatori dabatur, quam postulabat; triumphabat (quid quaeris?) Hortensius, se vidisse tantum: nemo erat, qui illum reum ac non millies condemnatum arbitraretur. Me vero teste producto, quae consurrectio iudicum facta est! ut me circumsteterunt? ut aperte iugula sua pro meo capite P. Clodio ostentarunt! Quae mihi res multo honorificentior visa est, quam aut illa, quum iurare Athenienses Xenocratem testimonium dicentem prohibuerunt; aut quum tabulas Metelli Numidici, quum hae, ut mos est, circumferrentur, nostri iudices aspicere noluerunt; multo haec, inquam, nostra res maior. 23. Itaque iudicum vocibus, quum ego sic ab iis, ut salus patriae, defenderer, factus reus et una patroni omnes conciderunt. Ad me autem eadem frequentia postridie convenit, quacum abiens consulatu sum domum reductus. Clamare praeclari Areopagitae, se non esse venturos, nisi praesidio constituto. Refertur ad consilium; una sola sententia praesidium non desideravit. Defertur res ad senatum; gravissime ornatissimeque decernitur; laudantur iudices; datur negotium magistratibus; responsurum hominem nemo arbitrabatur.

24. Ἔσπετε νῦν μοι Μοῦσαι, —
ὅππως δὴ πρῶτον πῦρ ἔμπεσε.

Crassus, ille laudator meus, de cuius oratione erga me honorifica in superiori libro scripsi, biduo per unum servum, et eum ex gladiatorio ludo, confecit totum negotium; arcessivit ad se, promisit, intercessit, dedit. Iam vero (o dii boni! rem perditam!) etiam noctes certarum mulierum, atque adolescentulorum nobilium introductiones nonnullis iudicibus pro mercedis cumulo fuerunt. Ita, summo discessu bonorum, pleno foro servorum, xxv iudices ita fortes tamen fuerunt, ut, summo proposito periculo, vel perire maluerint, quam perdere omnia; xxxi fuerunt, quos fames magis, quam fama commoverit. Quorum Catulus quum vidisset quemdam, Quid vos, inquit, praesidium a nobis postulabatis? an, ne nummi vobis eriperentur, timebatis?

Habes, ut brevissime potui, genus iudicii et caussam absolutionis.

X. 25. Sed [1] tamen non ita, ut speraraut mali, tanto imposito reipublicae vulnere, alacris exsultabat improbitas in victoria. Nam plane ita putaverant, quum religio, quum pudicitia, quum iudiciorum fides, quum senatus auctoritas concidisset, fore, ut aperte victrix nequitia ac libido poenas ab optimo quoque peteret sui doloris, quem improbissimo cuique inusserat severitas consulatus mei. Idem ego recreavi afflictos animos bonorum, unum quemque confirmans, excitans; insectandis vero exagitandisque nummariis iudicibus, omnem omnibus studiosis ac fautoribus illius victoriae παῤῥησίαν eripui; Pisonem consulem nulla in re consistere umquam sum passus; desponsam

[1]) Ibid. § 7.

homini iam Syriam ademi; senatum ad pristinam suam severitatem revocavi atque abiectum excitavi; Clodium praesentem fregi in senatu, quum oratione perpetua, plenissima gravitatis, tum altercatione eiusmodi, ex qua licet pauca degustes. 26. Nam, ut Idib. Maii in senatum convenimus, rogatus ego sententiam, multa dixi de summa republica, atque ille locus inductus a me est divinitus: ne, una plaga accepta, patres conscripti conciderent, ne deficerent: vulnus esse eiusmodi, quod mihi nec dissimulandum, nec pertimescendum videretur: ne aut metuendo ignavissimi, aut ignorando stultissimi iudicaremur: bis absolutum esse Lentulum, bis Catilinam: hunc tertium iam esse a iudicibus in rempublicam immissum. Erras, Clodi: non te iudices Urbi, sed carceri reservarunt, neque te retinere in civitate, sed exsilio privare voluerunt. Quamobrem, patres conscripti, erigite animos, retinete vestram dignitatem. Manet illa in republica bonorum consensio, dolor accessit bonis viris, virtus non est imminuta; nihil est damni factum novi: sed, quod erat, inventum est. In unius hominis perditi iudicio plures similes reperti sunt.

27. Sed quid ago? paene orationem in hos Commentarios inclusi. Redeo ad altercationem.

Surgit pulchellus puer: obiicit mihi, *me ad Baias fuisse.* — Falsum: sed tamen quid hoc? Simile est, inquam, quasi dicas in operto fuisse. — *Quid*, inquit, *homini Arpinati cum aquis calidis?* — Narra, inquam, patrono tuo, qui Arpinatis aquas concupivit: nosti enim Marianas. — *Quousque*, inquit, *hunc regem feremus?* — Regem appellas, inquam, quum Rex tui mentionem nullam fecerit? — (Ille autem Regis hereditatem spe devorarat.) — *Domum*, inquit, *emisti.* — Potes, inquam, dicere, iudices emisti? — *Iuranti*, inquit, *tibi non crediderunt.* — Mihi vero, inquam,

xxv iudices crediderunt; xxxi, quoniam nummos ante acceperunt, tibi nihil crediderunt. Magnis clamoribus afflictus conticuit et concidit. Hinc[1] mihi odium cum P. Clodio fuit, quod perniciosum patriae civem fore putabam, qui turpissima libidine incensus duas res sanctissimas, religionem et pudicitiam, uno scelere violasset.

XI. 28. Ego[2] autem — posteaquam primum Clodii absolutione levitatem infirmitatemque iudiciorum perspexi, deinde vidi, nostros publicanos facile a senatu disiungi, quamquam a me ipso non divellerentur, tum autem beatos homines non obscure nobis invidere — putavi mihi maiores quasdam opes et firmiora praesidia esse quaerenda. Itaque primum eum, qui nimium diu de rebus nostris tacuerat, Pompeium adduxi in eam voluntatem, ut in senatu non semel, sed saepe, multisque verbis, huius mihi salutem imperii atque orbis terrarum adiudicarit. Quod non tam interfuit mea, (neque enim illae res aut ita erant obscurae, ut testimonium, aut ita dubiae, ut laudationem desiderarent,) quam reipublicae: quod erant quidam improbi, qui contentionem fore aliquam mihi cum Pompeio ex rerum illarum dissensione arbitrarentur. Cum hoc ego me tanta familiaritate coniunxi, ut uterque nostrum in sua ratione munitior et in republica firmior hac coniunctione esse posset. 29. Odia autem illa libidinosae et delicatae iuventutis, quae erant in me incitata, sic mitigata sunt comitate quadam mea, me unum ut omnes illi colerent. Nihil iam denique a me asperum in quemquam fiebat, nec tamen quidquam populare ac dissolutum; sed ita temperata tota ratio est, ut reipublicae constantiam prae-

[1]) de Provinc. Consul. c. 10. § 24. — [2]) ad Att. I. 19. § 6.

starem, privatis rebus meis, propter infirmitatem bonorum, iniquitatem malevolorum, odium in me improborum, adhiberem quamdam cautionem et diligentiam: atque ita tamen his novis amicitiis implicati sumus, ut crebro mihi vafer ille Siculus insusurraret [Epicharmus] cantilenam illam suam:

Νᾶφε καὶ μέμνασ' ἀπιστεῖν. ἄρθρα ταῦτα τᾶν φρενῶν.

XII. 30. Sed [1] attende, quaeso, quae sint consecuta. Exponam [2] enim omnem rationem facti et consilii mei. Instat [3] annus egregius! Est [4] enim C. Herennius quidam tribunus plebis, homo [5] sane nequam atque egens: (Sextus [6], pater eius, nummos tribulibus dividere solebat) is ad plebem P. Clodium traducit; idemque fert, ut universus populus in campo Martio suffragium de re Clodii ferat. Igitur [7] P. Clodius a crocota, a mitra, a muliebribus soleis purpureisque fasciolis, a strophio, a psalterio, a flagitio, a stupro est factus repente popularis. Nisi eum mulieres exornatum ita deprehendissent: nisi ex eo loco, quo eum adire fas non erat, ancillarum beneficio emissus esset: populari homine populus Romanus, respublica cive tali careret. Hanc ob amentiam arreptus est unus ex patriciis, cui tribuno plebis fieri non liceret. Et [8] tamen non simulabat, sed plane tribunus plebis fieri cupiebat. 31. Qua de re quum in senatu ageretur, fregi hominem et inconstantiam eius reprehendi, qui Romae tribunatum plebis peteret, quum in Sicilia saepe aedilitatem se petere dictitas-

---

[1]) Epist. ad P. Lentulum (ad Fam. I. 9. § 15.) — [2]) pro Sextio c. 16. § 36. — [3]) ad Att. I. 18. § 3. — [4]) Ibid. § 4. — [5]) ad Att. I. 19. § 5. — [6]) ad Att. I. 18. § 4. — [7]) de Harusp. Resp. c. 21. § 44. — [8]) ad Att. II. 1. § 5.

set. Sed neque magno opere dixi esse nobis laborandum, quod nihilo magis ei liciturum esset plebeio rempublicam perdere, quam similibus eius, me consule, patriciis fuisset licitum. Iam, quum se ille septimo die venisse a freto, neque sibi obviam quemquam prodire potuisse et noctu se introisse dixisset, in eoque se in concione iactasset: *nihil ei novi* dixi *accidisse;* ex Sicilia septimo die Romam: *tribus horis Roma Interamnam;* noctu introisse: *item ante;* non esse itum obviam: *ne tum quidem, quum iri maxime debuit.* Quid quaeris? hominem petulantem modestum reddo, non solum perpetua gravitate orationis, sed etiam hoc genere dictorum.

XIII. 32. Verum[1] illud, quod institueram dicere, huiusmodi est. Pulchellus[2] noster volitat, furit, nihil habet certi; multis denuntiat; quod fors obtulerit, id acturus videtur. Quum videt, quo sit in odio status hic rerum, in eos, qui haec egerunt, impetum facturus videtur. Quum autem rursus opes et vim exercitus recordatur, convertit se in nos. Nobis autem ipsis quum vim, tum iudicium minatur. Cum hoc Pompeius egit, et, ut ad me ipse referebat, (alium enim habeo neminem testem,) vehementer egit, quum diceret in summa se perfidiae et sceleris infamia fore, si mihi periculum crearetur ab eo, quem ipse armasset, quum plebeium fieri passus esset; sed fidem recepisse sibi et ipsum et Appium de me: hanc si ille non servaret, ita laturum, ut omnes intelligerent, nihil sibi antiquius amicitia nostra fuisse. 33. Haec et in eam sententiam quum multa dixisset, aiebat illum primo sane diu multa contra: ad extremum autem manus dedisse et affir-

---

[1]) in Verrem Act. I. c. 12. § 34. — [2]) ad Att. II. 22. § 1.

masse, nihil se contra eius voluntatem esse facturum. Sed postea tamen ille non destitit de nobis asperrime loqui. Mox[1] etiam mihi denuntiat periculum. Pompeius affirmat non esse periculum; adiurat; addit etiam, se prius occisum iri ab eo, quam me violatum iri. Mihi[2] autem periculosum erat credere: ad resistendum me parabam. Studia sperabam me summa habiturum omnium ordinum. Varro mihi satisfaciebat. Pompeius loquebatur divinitus. Metellus[3] etiam consul, incipientem furere Clodium atque conantem sua se manu interfecturum, audiente senatu, dixit. Sperabam[4] nos aut etiam cum summa gloria aut sine molestia certe discessuros.

XIV. 34. Adhuc[5] quidem igitur minae Clodii contentionesque, quae mihi proponebantur, modice me tangebant. Etenim vel subire eas videbar mihi summa cum dignitate vel declinare nulla cum molestia posse: et[6] usque ad Caesarem et Bibulum consules, quum sententiae nostrae magnum in senatu pondus haberent, unus fere sensus fuit bonorum omnium. Quare[7] ita nos gerebamus, ut in dies singulos et studia in nos hominum, et opes nostrae augerentur. Rempublicam nulla ex parte attingebamus; in caussis atque in illa opera nostra forensi summa industria versabamur. Quod egregie, non modo iis, qui utebantur opera, sed etiam in vulgus gratum esse sentiebamus. Domus celebrabatur; occurrebatur; renovabatur memoria consulatus; studia significabantur; in eam spem adducebamur, ut nobis ea contentio, quae impendebat, interdum

---

[1]) ad Att. II. 20. § 2. — [2]) ad Att. II. 21. § 6. — [3]) pro Caelio c. 24. § 60. — [4]) ad Att. II. 21. § 6. — [5]) ad Att. II. 19. § 1. — [6]) Epist. ad P. Lentulum (ad Fam. I. 9. § 12.) — [7]) ad Att. II. 22. § 3. —

non fugienda videretur. 35. Posterioribus[1] enim mensibus omnis Clodii actio fuerat, omnia, quae C. Caesar egisset, quod contra auspicia essent acta, per senatum rescindi oportere: quod si fieret, dicebat, se suis humeris me custodem Urbis in Urbem relaturum. Videte hominis amentiam, ubi per suum tribunatum Caesaris actis illigatus teneretur. Hora fortasse sexta diei questus sum in iudicio, quum C. Antonium, collegam meum, defenderem, quaedam de republica, quae mihi visa sunt ad illius miseri caussam pertinere. Haec homines improbi ad quosdam viros fortes longe aliter, atque a me dicta erant, detulerunt. Hora nona illo ipso die Clodius est adoptatus. Scilicet[2] accusaverat Antonium M. Caelius; qui[3] vetere instituto voluit, eorum adolescentium exemplo, qui post in civitate summi viri et clarissimi cives exstiterunt, industriam suam a populo Romano ex aliqua illustri accusatione cognosci. Antonio[4] praeclari in rempublicam beneficii memoria nihil profuit, nocuit opinio maleficii cogitati. Est[5] enim oppressus. Esto: habuit quamdam ille infamiam suam.

XV. 36. Nos[6] autem in republica infirma, misera commutabilique versabamur. Quis enim non audivit nostros equites paene a senatu esse disiunctos? qui primum illud valde graviter tulerunt, promulgatum ex senatusconsulto fuisse, ut de iis, qui ob iudicandum pecuniam accepissent, quaereretur. Qua in re decernenda quum ego casu non affuissem sensissemque id equestrem ordinem

---

[1]) pro Domo sua c. 15. § 40. — [2]) pro Caelio c. 31. § 74. — [3]) Ibid. c. 30. § 73. — [4]) Ibid. c. 31. § 74. — [5]) pro Flacco c. 38. § 95. — [6]) ad Att. I. 17. § 8.

ferre moleste, neque aperte dicere, obiurgavi senatum, ut mihi visus sum, summa cum auctoritate, et in caussa non verecunda admodum gravis et copiosus fui. Sed[1] Cato noster, quem nemo amat plus, quam ego, sed qui, optimo animo utens et summa fide, nocet interdum reipublicae, sententiam dixit tamquam in Platonis πολιτείᾳ, non tamquam in Romuli faece. Quid enim verius, quam in iudicium venire, qui ob rem iudicandam pecuniam acceperit? Censuit hoc Cato; assensit senatus. Equites curiae bellum, non mihi: nam ego dissensi. 57. Ecce[2] aliae deliciae equitum vix ferendae, quas ego non solum tuli, sed etiam ornavi. Asiani, qui de censoribus conduxerant, questi sunt in senatu, se cupiditate prolapsos nimium magno conduxisse: ut induceretur locatio, postulaverunt. Ego princeps in adiutoribus atque adeo secundus. Nam, ut illi auderent hoc postulare, Crassus eos impulit. Invidiosa res, turpis postulatio et confessio temeritatis. Summum erat periculum, ne, si nihil impetrassent, plane alienarentur a senatu. Huic quoque rei subventum est maxime a nobis, perfectumque, ut frequentissimo senatu et libentissimo uterentur: multaque a me de ordinum dignitate et concordia dicta sunt Kal. Decemb. et postridie. Unus contra dixerat Metellus, consul designatus. 58. Tum[3] etiam cum Catone meo dissensi. Nimis is mihi praefracte videbatur aerarium vectigaliaque defendere: omnia publicanis negare, multa sociis; quum in hos benefici esse deberemus, cum illis sic agere, ut cum colonis nostris solemus; eoque magis, quo illa ordinum coniunctio ad salutem reipublicae pertinebat. Sic[4]

---

[1]) ad Att. II. 1. § 8. — [2]) ad Att. I. 17. § 9. — [3]) de Off. III. c. 22. § 88. — [4]) ad Att. I. 17. § 10.

ego conservans rationem institutionemque nostram, tuebar, ut poteram, illam a me conglutinatam concordiam. Sed[1] restitit et pervicit Cato, usus[2] constantia magis et integritate, quam, ut mihi videtur, consilio aut ingenio.

XVI. 39. Atque[3] in republica tunc quidem maxime Gallici belli versabatur metus. Nam Aedui, fratres nostri, pugnabant; Sequani permale pugnaverant: et Helvetii erant in armis, excursionesque in provinciam faciebant. Senatus decrevit, ut consules Metellus et Afranius duas Gallias sortirentur, delectus haberetur, vacationes ne valerent, legati cum auctoritate mitterentur, qui adirent Galliae civitates, darentque operam, ne eae cum Helvetiis se iungerent. Legati sunt Q. Metellus Creticus et L. Flaccus et Lentulus Clodiani filius. Atque hoc loco illud non queo praeterire, quod, quum de consularibus mea prima sors exisset, una voce senatus frequens retinendum me in Urbe censuit. Hoc idem post me Pompeio accidit; ut nos duo, quasi pignora reipublicae, retineri videremur. Quid enim ego aliorum in me ἐπιφωνήματα exspectarem, quum haec domi nascerentur? 40. Urbanae autem res sic se habebant. Agraria lex a Flavio tribuno plebis vehementer agitabatur auctore Pompeio; quae nihil populare habebat praeter auctorem. Ex hac ego lege, secunda concionis voluntate, omnia illa tollebam, quae ad privatorum incommodum pertinebant; liberabam agrum eum, qui, P. Mucio L. Calpurnio consulibus, publicus fuisset; Sullanorum hominum possessiones confirmabam; Volaterranos et Arretinos, quorum agrum Sulla publicarat neque diviserat, in sua possessione retinebam; unam rationem non reiiciebam, ut ager

[1]) ad Att. II. 1. § 8. — [2]) ad Att. I. 18. § 7. — [3]) ad Att. I. 19. § 2.

hac adventitia pecunia emeretur, quae ex novis vectigalibus per quinquennium reciperetur. 41. Huic toti rationi agrariae senatus adversabatur, suspicans, Pompeio novam quamdam potentiam quaeri. Pompeius vero ad voluntatem perferendae legis incubuerat. Ego autem, magna cum agrariorum gratia, confirmabam omnium privatorum possessiones: (is enim est noster exercitus, hominum locupletium) populo autem et Pompeio (nam id quoque volebam) satisfaciebam emptione, qua constituta diligenter et sentinam Urbis exhauriri et Italiae solitudinem frequentari posse arbitrabar. Sed haec tota res interpellata bello refrixerat.

Haec [1] erant, ut opinor, in republica. Nunc [2] ad privata redeam.

XVII. 42. Nos [3] igitur, qui publicis consiliis nullis intereramus, totos nos ad forensem operam laboremque contulimus. Ex quo, quod facile intelligi possit, in multa commemoratione earum rerum, quas gessimus, versabamur: praesertim [4] quum L. Flacci res agebatur. Cuius [5] amor in patriam mihi fuerat perspectus: qui [6], iis consiliis, quibus mecum in consulatu meo coniunctus fuit ad conservandam rempublicam, dignissimus, indicia [7] communis exitii exceperat: quem [8] tota civitas modestissimum adolescentem, provinciae maximae sanctissimum civem, nostri exercitus fortissimum militem, diligentissimum ducem, temperatissimum legatum quaestoremque cognoverunt: quem senatus constantissimum senatorem, iustissimum

---

[1]) Ibid. § 5. — [2]) ad Att. I. 14. § 7. — [3]) ad Att. II. 23. § 3. — [4]) pro Flacco c. 11. § 25. — [5]) Ibid. c. 1. § 2. — [6]) in Pison. c. 23. § 54. — [7]) pro Flacco c. 2. § 5. — [8]) Ibid. c. 3. § 8.

praetorem, atque amantissimum reipublicae civem iudicavit. 43. Quare[1], quum in maximis periculis huius urbis atque imperii, gravissimo atque acerbissimo reipublicae casu, socio atque adiutore consiliorum periculorumque meorum L. Flacco, caedem a civibus, vastitatem a templis, delubris, Urbe, Italia depulissem, speraveram honoris potius L. Flacci me adiutorem futurum, quam miseriarum deprecatorem. Et[2], si esset aliquando futurum, ut aliquis de L. Flacci pernicie cogitaret, numquam tamen existimaveram, D. Laelium, optimi viri filium, optima ipsum spe praeditum summae dignitatis, eam suscepturum accusationem, quae sceleratorum civium potius odio et furori, quam ipsius virtuti atque institutae adolescentiae conveniret. 44. Vehementem[3] accusatorem nacti sumus et inimicum in omni genere odiosum ac molestum. At[4] quos testes? Testes[5], quorum studium cum accusatore erat sociatum. Negavi[6] esse ista testimonia, quae accusator ipse psephismata appellabat: sed fremitum egentium, et motum quemdam temerarium Graeculae concionis. Sed[7], quoniam de testibus totoque Mithridatico crimine disseruerat et subtiliter et copiose Q. Hortensius, nos ad reliqua perreximus. Hic[8] autem quam plena manu, quam ingenue, quam ornate nostras laudes in astra sustulit, quum de Flacci praetura et de illo tempore Allobrogum diceret! Sic habeto, nec amantius, nec honorificentius, nec copiosius potuisse dici. Sed[9] quantum Hortensio credendum esset, nesciebam. Postea enim me summa simulatione amoris summaque assiduitate quotidiana sceleratissime insidio-

[1]) Ibid. c. 1. § 1. — [2]) Ibid. § 2. — [3]) Ibid. c. 5. § 13. — [4]) Ibid. c. 4. § 9. — [5]) Ibid. c. 10. § 21. — [6]) Ibid. § 23. — [7]) Ibid. c. 17. § 41. — [8]) ad Att. II. 25. § 1. — [9]) ad Q. fratrem I. 3. § 8.

sissimeque tractavit, adiuncto quoque Arrio: qui [1] consulatum sibi a Caesare ereptum fremebat. Quorum [2] ego consiliis, promissis, praeceptis inductus in magnam calamitatem incidi.

XVIII. 45. Multa [3] me sollicitabant et ex reipublicae motu et ex iis periculis, quae mihi ipsi intendebantur et sexcenta erant. Sed mihi nihil erat molestius, quam deesse [4] mihi hominem eum, quocum omnia, quae me cura aliqua afficiunt, una communicem: qui me amet, qui sapiat, quicum ego colloquar, nihil fingam, nihil dissimulem, nihil obtegam. Aberat enim frater ἀφελέστατος et amantissimus. Aberat etiam Pomponius, qui saepissime curam et angorem animi mei sermone et consilio levavit suo; qui mihi et in publica re socius, et in privatis omnibus conscius, et omnium meorum sermonum et consiliorum particeps esse solebat. Ita ab omnibus eram destitutus, ut tantum requietis haberem, quantum cum uxore et filiola et mellito Cicerone consumebatur. 46. Nam illae ambitiosae nostrae fucosaeque amicitiae erant in quodam splendore forensi, fructum domesticum non habebant. Itaque, quum bene completa domus erat, tempore matutino, quum ad forum stipati gregibus amicorum descendebamus, reperire ex magna turba neminem poteramus, quocum aut iocari libere, aut suspirare familiariter possemus. Unus [5] autem, Caesare et Bibulo consulibus, innocens et bonus vir et omnibus rebus ornatus bis, me defendente, absolutus est A. Thermus. Quanta, reipublicae caussa, laetitia populi Romani, quanta gratulatio consecuta est! Duas [6] praeter-

[1]) ad Att. II. 7. § 2. — [2]) ad Q. fratrem I. 3. § 8. — [3]) ad Att. II. 19. § 1. — [4]) ad Att. I. 18. § 1. — [5]) pro Flacco c. 39. § 98. — [6]) ad Att. II. 7. § 1.

ea habui orationes: quarum alteram non libebat mihi scribere, quia abscideram; alteram, ne laudarem eum, quem non amabam.

XIX. 47. Caesar[1] egit eas res in consulatu, quarum me participem esse voluit: quibus ego si minus assentiebar, tamen illius mihi iudicium gratum esse debebat. Me ille, ut quinqueviratum acciperem, rogavit: me in tribus sibi coniunctissimis consularibus esse voluit: mihi legationem, quam vellem, quanto cum honore vellem, detulit. Quae ego omnia, non ingrato animo, sed obstinatione quadam sententiae, repudiavi. Quam sapienter, non disputo: multis enim non probabo: constanter quidem et fortiter certe: qui qnum me firmissimis opibus contra scelus inimicorum munire et populares impetus populari praesidio propulsare possem, quamvis excipere fortunam, subire vim atque iniuriam malui, quam aut a senatus sanctissimis mentibus dissidere ant de meo statu declinare. Sed non is solum gratus debet esse, qui accepit beneficium, verum etiam is, cui potestas accipiendi fuit. Ego illa ornamenta, quibus ille me ornabat, decere me, et convenire iis rebus, quas gesseram, non putabam. Illum quidem amico animo me habere eodem loco, quo principem civium, suum generum, sentiebam. 48. Traduxit ad plebem inimicum meum: sive iratus mihi, quod me secum ne beneficiis quidem videbat posse coniungi, sive exoratus. Ne haec quidem fuit iniuria. Nam postea me, ut sibi essem legatus, non solum suasit, verum etiam rogavit. Ne id quidem accepi: non quo aliennm mea dignitate arbitrarer, sed quod tantum reipublicae sceleris impendere a consulibus proximis non

[1]) de Provinc. Consul. c. 17. § 41.

suspicabar. Ergo adhuc magis erat mihi verendum, ne mea superbia in illius liberalitate, quam ne illius iniuria in nostra amicitia reprehenderetur.

XX. 49. Ecce illa tempestas, caligo bonorum et subita atque improvisa formido, tenebrae reipublicae, ruina atque incendium civitatis, terror iniectus Caesari de eius actis, metus caedis bonis omnibus, consulum scelus, cupiditas, egestas, audacia. Postea[1] enim, quum Caesar Galliam cum imperio obtineret, neque respublica consules haberet, sed mercatores provinciarum et seditionum servos ac ministros, iecit quidam casus caput meum, quasi certaminis caussa, in mediam contentionem dissensionemque civilem. Quo in discrimine quum mirifica senatus, incredibilis Italiae totius, singularis omnium bonorum consensio in me tuendo exstitisset: non dicam, quid acciderit: (multorum est enim et varia culpa) tantum dicam brevi, non mihi exercitum, sed duces defuisse. In quo, ut iam sit in iis culpa, qui me non defenderunt, non minor est in iis, qui reliquerunt: et, si accusandi sunt, si qui pertimuerunt, magis etiam reprehendendi, si qui se timere simularunt. 50. Audieram[2] quidem ex sapientissimo homine atque optimo civi et viro, Q. Catulo, non saepe unum consulem improbum, duos vero numquam post Romam conditam, excepto illo Cinnano tempore, fuisse. Quare meam caussam semper fore firmissimam dicere solebat, dum vel unus in republica consul esset. Quod vere dixerat, si illud de duobus consulibus, quod ante in republica non fuerat, perenne ac proprium manere potuisset. Erat[3] quoque hic

[1]) Epist. ad P. Lentulum (ad Fam. I. 9. § 13). — [2]) post redit. in Senatu c. 4. § 9. — [3]) pro Sextio c. 8. § 20.

omnium sermo: *Est tamen reipublicae magnum firmumque subsidium: habeo, quem opponam labi illi atque coeno: vultu, medius fidius, collegae sui libidinem levitatemque franget: habebit senatus, in hunc annum quem sequatur: non deerit auctor et dux bonis.* Mihi denique homines praecipue gratulabantur, quod habiturus essem contra tribunum plebis furiosum et audacem quum amicum et affinem, tum etiam fortem et gravem consulem.

XXI. 51. Sed [1] fuerunt duo consules, quorum mentes angustae, humiles, parvae, oppletae tenebris ac sordibus, nomen ipsum consulatus, splendorem illius honoris, magnitudinem tanti imperii nec intueri, nec sustinere, nec capere potuerunt: non consules, sed mercatores provinciarum ac venditores summae dignitatis. Quorum alter a me Catilinam, amatorem suum, multis audientibus, alter Cethegum consobrinum reposcebat: qui me duo sceleratissimi post hominum memoriam, non consules, sed latrones, non modo deseruerunt, in caussa praesertim publica et consulari, sed prodiderunt, oppugnarunt, omni auxilio, non solum suo, sed etiam senatus ceterorumque ordinum, spoliatum esse voluerunt. 52. Atque [2] eorum alter fefellit neminem. Quis enim clavum tanti imperii tenere et gubernacula reipublicae tractare in maximo cursu ac fluctibus posse arbitraretur hominem emersum subito ex diuturnis tenebris lustrorum ac stuprorum, vino, ganeis, lenociniis adulteriisque confectum? quum is praeter spem in altissimo gradu alienis opibus positus esset, qui non modo tempestatem impendentem intueri temulentus, sed ne lucem quidem insolitam aspicere posset? qui [3] quum

[1]) post red. in Senatu c. 4. § 10. — [2]) pro Sextio c. 9. § 20. — [3]) post. red. in Senatu c. 5. § 11.

suam rem non minus strenue, quam postea publicam confecisset, egestatem et luxuriam domestico lenocinio sustentavit: qui, nisi in aram tribunatus confugisset, neque vim praetoris, nec multitudinem creditorum, nec bonorum proscriptionem effugere potuisset. Quo in magistratu nisi rogationem de piratico bello tulisset, profecto egestate et improbitate coactus piraticam ipse fecisset: ac minore quidem reipublicae detrimento, quam quod intra moenia nefarius hostis praedoque versatus est. 53. Alter[1] multos plane in omnes partes fefellit. Erat enim hominum opinione, nobilitate ipsa, blanda conciliatricula, commendatus. Omnes boni semper nobilitati favemus, et quia utile est reipublicae, nobiles homines esse dignos maioribus suis, et quia valet apud nos clarorum hominum et bene de republica meritorum memoria etiam mortuorum. Quia tristem semper, quia taciturnum, quia subhorridum atque incultum videbant, et quod erat eo nomine, ut ingenerata familiae frugalitas videretur, favebant, gaudebant, et ad integritatem maiorum spe sua hominem vocabant, materni generis obliti. Ego autem (vere hoc dicam) tantum esse in homine sceleris, audaciae, crudelitatis, quantum ipse cum republica sensi, numquam putavi. Nequam esse hominem et levem, et falsa opinione, errore hominum ab adolescentia commendatum, sciebam. Etenim animus eius vultu, flagitia parietibus tegebantur: sed haec obstructio nec diuturna est, nec obducta ita, ut curiosis oculis perspici non possit.

XXII. 54. Iidem[2] consules, (si appellandi sunt consules, quos nemo est, quin non modo ex memoria, sed etiam ex

[1]) pro Sestio c. 9. § 21. — [2]) Ibid. c. 14. § 33.

fastis evellendos putet) pacto iam foedere provinciarum — ut [1] Gabinio Syria daretur, Macedonia Pisoni, utrique infinitum imperium, ingens pecunia, — producti [2] in circo Flaminio in concionem ab illa furia ac peste patriae, maximo cum gemitu bonorum, illa omnia, quae tum contra me contraque rempublicam fiebant, voce ac sententia sua comprobaverunt. Iisdem consulibus sedentibus atque inspectantibus, lata lex est, *ne auspicia valerent, ne quis obnuntiaret, ne quis legi intercederet: ut omnibus fastis diebus legem ferri liceret: ut lex Aelia, lex Fufia ne valeret:* qua una rogatione, quis est, qui non intelligat, universam rempublicam esse deletam? 55. Iisdem consulibus inspectantibus, servorum delectus habebatur pro tribunali Aurelio, nomine collegiorum, quum vicatim homines conscriberentur, decuriarentur, ad vim, ad manus, ad caedem, ad direptionem incitarentur. Iisdem consulibus arma in templum Castoris palam comportabantur, gradus eiusdem templi tollebantur: armati homines forum et conciones tenebant: caedes lapidationesque fiebant: nullus erat senatus, nihil reliqui magistratus: unus omnem omnium potestatem armis et latrociniis possidebat, non aliqua vi sua, sed quum duo consules a republica provinciarum foedere retraxisset, insultabat, dominabatur, aliis pollicebatur, terrore ac metu multos, plures etiam spe et promissis tenebat. 56. Quae [3] igitur L. Catilinam conantem consul prohibui, ea P. Clodium facientem hi consules adiuverunt. Voluit ille senatum interficere, hi sustulerunt: leges incendere, hi abrogarunt: interimere patriam, hi afflixerunt. Incendere illa coniuratorum manus voluit Urbem: hi eius domum, quem propter Urbs incensa non est. Caedem illi civium, hi servitutem expeti-

[1]) pro Domo sua c. 21. § 55 — [2]) pro Sextio c. 14. § 33. — [3]) in Pison. c. 7. § 15.

verunt. Illud[1] vero geminum consiliis Catilinae et Lentuli, quod et hi me domo mea expulerunt, Cn. Pompeium domum suam compulerunt. Neque enim, me stante, et manente in Urbis vigilia, neque resistente Cn. Pompeio, omnium gentium victore, umquam se illi rempublicam delere posse duxerunt. A me quidem etiam poenas expetiverunt, quibus coniuratorum manes expiarent: omne odium, inclusum nefariis sensibus impiorum, in me profuderunt. Quorum ego furori nisi cessissem, in Catilinae busto, his ducibus, mactatus essem.

Sed[2] necesse est, me totum istius anni reipublicae naufragium exponere.

XXIII. 57. Multa[3] acerba, multa turpia, multa turbulenta habuit ille annus. Attulit[4] autem ille annus, in reipublicae magno motu et multorum timore, tamquam intentum arcum in me unum, sicut vulgo ignari rerum loquebantur; re quidem vera in universam rempublicam, traductione ad plebem furibundi hominis ac perditi, mihi irati, sed multo acrius otii et communis salutis inimici. Hunc vir clarissimus, mihique, multis repugnantibus, amicissimus, Cn. Pompeius, omni cautione, foedere, exsecratione devinxerat, nihil in tribunatu contra me esse facturum. At ille nefarius, ex omnium scelerum colluvione natus, parum se foedus violaturum est arbitratus, nisi ipsum cautorem alieni periculi suis propriis periculis terruisset. 58. Hanc taetram immanemque belluam, vinctam auspiciis, alligatam more maiorum, constrictam legum sacratarum catenis, solvit subito lege curiata consul, vel, ut ego arbitror, exoratus, vel, ut non

[1]) Ibid. § 16. — [2]) pro Sextio c. 6. § 15. — [3]) Ibid. c. 27. § 58. — [4]) Ibid. c. 7. § 15.

nemo putabat, mihi iratus, ignarus quidem certe et imprudens impendentium tantorum scelerum ac malorum: qui tribunus plebis felix in evertenda republica fuit nullis suis nervis: qui enim in eiusmodi vita nervi esse potuerunt hominis, fraternis flagitiis, sororiis stupris, omni inaudita libidine insani? Sed fuit profecto illa reipublicae fortuna fatalis, ut ille caecus atque amens tribunus plebis nancisceretur, quid dicam consules? hoccine ut ego appellem nomine eversores huius imperii, proditores dignitatis Romanae, hostes bonorum omnium? qui ad delendum senatum, affligendum equestrem ordinem, exstinguenda omnia iura atque instituta maiorum se illis fascibus ceterisque insignibus summi honoris atque imperii ornatos esse arbitrabantur.

XXIV. 59. Omnibus[1] in concionibus illa furia clamabat, se, quae faceret contra salutem meam, facere auctore Cn. Pompeio, clarissimo viro, mihique amicissimo. M. Crassus, quocum mihi erant omnes amicitiae necessitudines, vir fortissimus, ab eadem illa peste infestissimus esse meis fortunis praedicabatur. C. Caesar, qui a me nullo meo merito alienus esse debebat, inimicissimus esse meae saluti ab eodem quotidianis concionibus dicebatur. His se tribus auctoribus in consiliis capiendis, adiutoribus in re gerenda esse usurum dicebat. Ex quibus unum habere exercitum in Italia maximum: duo, qui privati tum essent, et praeesse et parare, si vellent, exercitum posse: idque facturos esse dicebat. Nec mihi ille iudicium populi, nec legitimam aliquam contentionem, nec disceptationem, aut caussae dictionem, sed vim, arma, exercitus, imperato-

[1]) Ibid. c. 17. § 39.

res, castra denuntiabat. 60. Quid ergo? inimici oratio, vana praesertim, tam improbe in clarissimos viros coniecta, me movit? Me vero non illius oratio, sed eorum taciturnitas movebat, in quos illa oratio tam improba conferebatur: qui tum, quamquam ob aliam caussam tacebant, tamen hominibus omnia timentibus tacendo loqui, non infitiando confiteri videbantur. Illi autem aliquo tum timore perterriti, quod acta illa atque omnes res anni superioris labefactari a praetoribus, infirmari a senatu atque principibus civitatis putabant, tribunum popularem a se alienare nolebant, suaque sibi propiora pericula esse, quam mea, loquebantur. 61. Sed tamen et Crassus a consulibus meam caussam suscipiendam esse dicebat, et eorum fidem Pompeius implorabat; neque se privatum publice susceptae caussae defuturum esse dicebat: quem virum studiosum mei, cupidissimum reipublicae conservandae, domi meae certi homines, ad eam rem compositi, monuerunt, ut esset cautior: eiusque vitae a me insidias apud me domi positas esse dixerunt, atque hanc ei suspicionem alii litteris mittendis, alii nuntiis, alii coram ipsi excitaverunt, ut ille, quum a me certe nihil timeret, ab illis, ne quid meo nomine molirentur, sibi cavendum putaret. Ipse autem Caesar, quem maxime homines ignari veritatis mihi esse iratum putabant, erat ad portas, erat cum imperio: erat in Italia eius exercitus, inque eo exercitu ipsius tribuni plebis, inimici mei, fratrem praefecerat.

XXV. 62. Foedus[1] fecere consules cum tribuno plebis palam, ut ab eo provincias acciperent, quas ipsi vellent: exercitum, et pecuniam, quantam vellent, ea lege, si ipsi

[1]) Ibid. c. 10. § 24.

prius tribuno plebis afflictam et constrictam rempublicam tradidissent: id autem foedus meo sanguine ictum sanciri posse dicebant. Qua re patefacta, (neque enim dissimulari tantum scelus poterat, nec latere) promulgantur uno eodemque tempore rogationes ab eodem tribuno de mea pernicie et de provinciis consulum nominatim. 63. Hic tum senatus sollicitus, omnes equites excitati, Italia cuncta permota, omnes denique omnium generum atque ordinum cives summae reipublicae a consulibus atque a summo imperio petendum esse auxilium arbitrabantur, quum illi soli essent, praeter furiosum illum tribunum, duo reipublicae turbines, qui non modo praecipitanti patriae non subvenirent, sed eam etiam nimium tarde concidere maererent. Flagitabatur ab his quotidie quum querelis bonorum omnium, tum etiam precibus senatus, ut meam caussam susciperent, agerent aliquid; denique ad senatum referrent. Hi non modo negando, sed etiam irridendo amplissimum quemque illius ordinis insequebantur.

XXVI. 64. Hic subito quum incredibilis in Capitolium multitudo ex tota Urbe cunctaque Italia convenisset, vestem mutandam omnes, meque iam omni ratione, privato consilio (quoniam publicis ducibus respublica careret) defendendum putarunt. Tum equites Romani et omnes boni, veste mutata, se pro meo capite ad pedes lenonis impurissimi proiecerunt: qui cum precibus suis omnes a latrone illo repudiati sunt. 65. Erat eodem tempore senatus in aede Concordiae, quod ipsum templum repraesentabat memoriam consulatus mei, quum flens universus ordo cincinnatum consulem orabat: nam alter ille horridus et severus consulto se domi continebat. Qua tum superbia coenum illud ac labes amplissimi ordinis preces et clarissimorum civium

lacrimas repudiavit! me ipsum ut contempsit helluo patriae! nam quid ego patrimonii dicam, quod ille, quum quaestum faceret, amisit? Tum vir incredibili fide, magnitudine animi, constantia, L. Ninnius, ad senatum de republica retulit, senatusque frequens vestem pro mea salute mutandam censuit. 66. O diem illum, funestum senatui, bonisque omnibus! reipublicae luctuosum! mihi ad domesticum maerorem gravem! ad posteritatis memoriam gloriosum! Quid enim quisquam potest ex omni memoria sumere illustrius, quam pro uno civi et bonos omnes privato consensu et universum senatum publico consilio mutasse vestem? quae quidem tum mutatio non deprecationis caussa est facta, sed luctus. Quem enim deprecarere, quum omnes essent sordidati? quumque hoc satis esset signi, esse improbum, qui mutata veste non esset?

XXVII. 67. Hac mutatione vestis facta, tanto in luctu civitatis, omitto, quid ille tribunus, omnium rerum divinarum humanarumque praedo, fecerit: qui adesse nobilissimos adolescentes, honestissimos equites Romanos, deprecatores salutis meae, iusserit, eosque operarum suarum gladiis et lapidibus obiecerit: de consulibus loquor, quorum fide respublica niti debuit. Exanimatus evolat ex senatu Gabinius, non minus perturbato animo atque vultu, quam si paucis ante annis in creditorum conventum incidisset. Advocat concionem: habet orationem talem consul, qualem numquam Catilina victor habuisset: *Errare homines, si etiam tum senatum aliquid in republica posse arbitrarentur: equites vero Romanos daturos illius diei poenas, quo, me consule, cum gladiis in clivo Capitolino fuissent: venisse tempus iis, qui in timore fuissent,* (coniuratos videlicet dicebat) *ulciscendi se.* Si dixisset hoc so-

lum, omni supplicio esset dignus: nam oratio ipsa consulis perniciosa potest rempublicam labefactare. 68. Quid fecerit, videte. L. Lamiam, qui, quum me ipsum pro summa familiaritate, quae mihi cum fratre, cum patre eius erat, unice diligebat, tum pro republica vel mortem oppetere cupiebat, in concione relegavit: edixitque, ut ab Urbe abesset millia passuum ducenta: quod esset ausus pro civi, pro bene merito civi, pro amico, pro republica deprecari. Quid hoc homine facias? aut quo civem importunum, aut potius hostem tam sceleratum reserves? qui, ut omittam cetera, quae sunt ei cum collega immani impuroque coniuncta atque communia, hoc unum habet proprium, ut expulerit ex Urbe, relegarit, non dico equitem Romanum, non ornatissimum atque optimum virum, non amicissimum reipublicae civem, non illo ipso tempore una cum senatu et cum bonis omnibus casum amici reique publicae lugentem: sed civem Romanum sine ullo iudicio ex patria consul eiecerit.

XXVIII. 69. Erat[1] igitur in luctu senatus: squalebat civitas, publico consilio mutata veste: nullum erat Italiae municipium, nulla colonia, nulla praefectura, nulla Romae societas vectigalium, nullum collegium aut concilium aut omnino aliquod commune consilium, quod tum non honorificentissime decrevisset de mea salute: quum subito edicunt duo consules, ut ad suum vestitum senatores redirent. Quis umquam consul senatum ipsius decretis parere prohibuit? quis tyrannus miseros lugere vetuit? Parumne est, Piso, ut omittam Gabinium, quod tantum homines fefellisti, ut negligeres auctoritatem senatus? optimi

[1]) Ibid. c. 14. § 32.

cuiusque consilia contemneres? rempublicam proderes? consulare nomen affligeres? Etiamne edicere audebas, ne maererent homines meam, suam, reipublicae calamitatem? neve hunc suum dolorem veste significarent? Sive illa vestis mutatio ad luctum ipsorum sive ad deprecandum valebat; quis umquam tam crudelis fuit, qui prohiberet quemquam aut sibi maerere aut ceteris supplicare? 70. Idem[1] tu, productus in concionem ab eo, cui sic aequatum praebebas consulatum tuum, quum esses interrogatus, quid sentires de consulatu meo: gravis auctor! respondebas, altero ad frontem sublato, altero ad mentum depresso supercilio: *crudelitatem tibi non placere.* Hic te ille homo, dignissimus tuis laudibus, collaudavit. Crudelitatis tu, furcifer, senatum consul in concione condemnabas! non enim me, qui senatui parui; nam relatio illa salutaris et diligens fuerat consulis: animadversio quidem et iudicium senatus. Quae quum reprehenderes, ostendebas, qualis tu, si ita forte accidisset, fuisses illo tempore consul futurus. Stipendio, mehercule, et frumento Catilinam esse putasses iuvandum. Quid enim interfuit inter Catilinam et eum, cui tu senatus auctoritatem, salutem civitatis, totam rempublicam, provinciae praemio vendidisti? Tu[2] es ille, cui crudelitas displicet? qui, quum senatus luctum ac dolorem suum vestis mutatione declarandum censuisset, quum videres maerere rempublicam amplissimi ordinis luctu, o noster misericors! quid fecisti? Quod nulla in barbaria quisquam tyrannus. Edicere[3] ausus es cum illo tuo pari, quem tamen omnibus vitiis superare cupiebas, UT SENATUS, contra, quam ipse censuisset, AD VESTITUM REDIRET. Quis

---

1) in Pison. c. 6. § 14. — 2) Ibid. c. 8. § 17. — 3) Ibid. § 18.

hoc fecit ulla in Scythia tyrannus, ut eos, quos luctu afficeret, lugere non sineret?

XXIX. 71. Haec[1] ego quum viderem, (neque enim erant occulta) senatum, sine quo civitas stare non posset, omnino de civitate esse sublatum: consules, qui publici consilii duces esse deberent, perfecisse, ut per ipsos publicum consilium funditus tolleretur: eos, qui plurimum possent, opponi omnibus concionibus, falso, sed formidolose tamen, auctores ad perniciem meam: conciones haberi quotidie contra me: vocem pro me ac pro republica neminem mittere: intenta signa legionum existimari cervicibus ac bonis civium, falso, sed putari tamen: coniuratorum copias veteres, et fusam illam ac superatam Catilinae manum importunam novo duce et insperata commutatione rerum esse renovatam: — haec ergo quum viderem, quid agerem? 72. Contenderem contra tribunum plebis privatus armis? Vicissent improbos boni, fortes inertes: interfectus esset is, qui hac una medicina sola potuit a reipublicae peste depelli. Quid deinde? quis reliqua praestaret? cui denique erat dubium, quin ille sanguis tribunicius, nullo praesertim publico consilio profusus, consules ultores et defensores esset habiturus? quum quidem in concione dixisset, *aut mihi semel pereundum aut bis esse vincendum.* Quid erat *bis vincere?* Id profecto, ut, cum amentissimo tribuno plebis quum decertassem, cum consulibus ceterisque eius ultoribus dimicarem. Ego vero, si pugnandum fuisset, ac non accipienda plaga mihi, sanabilis illa, non mortifera, quam imposuisset, semel perire tamen maluissem, quam bis vincere. Erat enim illa altera

[1]) pro Sestio c. 19. § 42.

eiusmodi contentio, ut neque victi neque victores rempublicam tenere possemus. 73. Potui[1] quidem, multis auctoribus fortissimis viris, me vi armisque defendere: nec mihi ipse ille animus idem meus, nemini incognitus, defuit. Sed videbam, si vicissem praesentem adversarium, nimium multos mihi alios esse vincendos: si victus essem, multis bonis et pro me, et mecum, etiam post me esse pereundum: tribuniciique sanguinis ultores esse praesentes: meae mortis poenas iudicio et posteritati reservari. Nolui, quum consul communem salutem sine ferro defendissem, meam privatus armis defendere, bonosque viros lugere malui meas fortunas, quam suis desperare: ac, si solus essem interfectus, mihi turpe, si cum multis, reipublicae funestum fore videbatur.

XXX. 74. Quare[2] quum omnium perditorum et coniuratorum incitata vis, duce tribuno plebis, consulibus auctoribus, afflicto senatu, perterritis equitibus Romanis, suspensa ac sollicita tota civitate, non tam in me impetum faceret, quam per me in omnes bonos; servorum[3] et egentium civium et facinorosorum armis meos cives, meis consiliis periculisque servatos, pro me obiici nolui. Vidi enim, vidi, Q. Hortensium, lumen et ornamentum reipublicae, paene interfici servorum manu, quum mihi adesset: qua in turba C. Vibienus, senator, vir optimus, cum hoc quum esset una, ita est mulcatus, ut vitam amiserit. 75. Quae[4] quum omnia, atque etiam multo alia maiora, quae consulto praetereo, accidissent, deflevi[5] coniugis mi-

---

[1]) post red. in Senatu c. 13. § 33. — [2]) pro Domo sua c. 36. § 96. — [3]) pro Milone c. 14. § 36. — [4]) pro Sextio c. 23. § 52. — [5]) pro Domo sua c. 36. § 96.

serae discidium, liberorum carissimorum solitudinem, fratris absentis amantissimi atque optimi casum, subitas fundatissimae familiae ruinas: sed his omnibus rebus vitam anteposui meorum civium; remque publicam concidere meo unius discessu, quam omnium interitu occidere malui. Servavi[1] igitur rempublicam discessu meo: caedem a civibus liberisque eorum, vastitatem, incendia, rapinas, meo dolore luctuque depuli: et unus bis rempublicam servavi, semel gloria, iterum aerumna mea. Neque enim in hoc me hominem esse infitiabor umquam, ut me optimo fratre, carissimis liberis, fidelissima coniuge, conspectu bonorum, patria, hoc honoris gradu, sine dolore caruisse glorier. 76. Mihi[2] autem temporibus illis multum in animo Marius versabatur, recordanti, quam ille gravem suum casum magno animo, quam constanti tulisset. Memineram[3] divinum illum virum, atque ex iisdem, quibus nos, radicibus natum ad salutem huius imperii, summa senectute, quum vim prope iustorum armorum profugisset, primo senile corpus paludibus occultasse demersum: deinde ad infimorum ac tenuissimorum hominum Minturnis misericordiam confugisse: inde navigio perparvo, quum omnes portus terrasque fugeret, in oras Africae desertissimas pervenisse. Atque ille vitam suam, ni inultus esset, ad incertissimam spem et ad reipublicae fatum reservavit.

XXXI. 77. Hac[4] tanta perturbatione civitatis, ne noctem quidem consules inter meum casum et reipublicae praedam interesse passi sunt: statim, me perculso, ad meum

[1]) pro Sextio c. 22. § 49. — [2]) de Divinat. II. c. 67. § 140. — [3]) pro Sextio c. 22. § 50. — [4]) Ibid. c. 24. § 54.

sanguinem hauriendum, et, spirante etiam republica, ad eius spolia detrahenda advolaverunt. Omitto gratulationes, epulas, partitionem aerarii, beneficia, spem, promissa, praedam, laetitiam paucorum, in luctu omnium. Vexabatur uxor mea:. liberi ad necem quaerebantur: gener, et Piso gener, a Pisonis consulis pedibus supplex reiiciebatur: bona diripiebantur, eaque ad consules deferebantur: domus ardebat in Palatio, consules epulabantur et[1] in coniuratorum gratulatione versabantur, quum alter se Catilinae delicias, alter Cethegi consobrinum fuisse diceret. 78. Quod si[2] meis incommodis laetabantur, Urbis tamen periculo eos commoveri oportebat. Ecquod[3] enim in hac urbe maius umquam incendium fuit, cui non consul subvenerit? At Piso illo ipso tempore apud socrum suam prope a meis aedibus, cuius domum ad meam exhauriendam patefecerat, sedebat, non exstinctor, sed auctor incendii, et ardentes faces furiis Clodianis paene ipse consul ministrabat.

XXXII. 79. Sed[4], ut a mea caussa iam recedam, reliquas illius anni pestes recordemur. Nam latae quidem sunt consulibus illis, tacentibus dicam? immo vero approbantibus etiam: ut censoria notio et gravissimum iudicium sanctissimi magistratus de republica tolleretur; ut collegia non modo illa vetera contra senatusconsultum restituerentur, sed ab uno gladiatore innumerabilia alia nova conscriberentur: ut, remissis semissibus et trientibus, quinta prope pars vectigalium tolleretur: ut Gabinio pro illa sua Cilicia, quam sibi, si rempublicam prodidisset, pactus

---

[1]) pro Domo sua c. 24. § 62. — [2]) pro Sextio c. 24. § 54. — [3]) in Pison. c. 11. § 26. — [4]) pro Sextio c. 25. § 55.

erat, Syria daretur: ut uni helluoni bis de eadem re deliberanti potestas esset, rogata lege, provinciae commutandae: ut [1] homini egentissimo et facinorosissimo, Sex. Clodio, omne frumentum privatum et publicum, omnes provinciae frumentariae, omnes mancipes, omnes horreorum claves traderentur. Qua ex re primum caritas nata est, deinde inopia. Impendebat fames, incendia, caedes, direptio. 80. Mitto [2] eam legem, quae omnia iura religionum, auspiciorum potestatem, omnes leges, quae sunt de iure et de tempore legum rogandarum, una rogatione delevit: mitto omnem domesticam labem: etiam exteras nationes illius anni furore conquassatas videbamus. Lege tribunicia Matris Magnae Pessinuntius ille sacerdos expulsus et spoliatus sacerdotio est, fanumque sanctissimarum atque antiquissimarum religionum venditum pecunia grandi Brogitaro, impuro homini atque indigno illa religione, praesertim quum ea sibi ille non colendi, sed violandi caussa appetisset: appellati reges a populo, qui id numquam ne a senatu quidem postulassent: reducti exsules Byzantium condemnati tum, quum indemnati cives e civitate eiiciebantur. 81. Rex Ptolemaeus, qui, si nondum erat ipse a senatu socius appellatus, erat tamen frater eius regis, qui, quum esset in eadem caussa, iam erat a senatu honorem istum consecutus; erat eodem genere, iisdemque maioribus; eadem vetustate societatis; denique erat rex, si nondum socius, at non hostis; pacatus, quietus, fretus imperio populi Romani, regno paterno atque avito, regali otio perfruebatur. De hoc nihil cogitante, nihil suspicante, eisdem operis suffragium ferentibus, est rogatum, ut sedens, cum purpura et sceptro et illis insignibus regiis,

[1]) pro Domo sua c. 10. § 25. — [2]) pro Sextio c. 26. § 56.

praeconi publico subiiceretur; et, imperante populo Romano, qui etiam bello victis regibus regna reddere consuevit, rex amicus, nulla iniuria commemorata, nullis rebus repetitis, cum bonis omnibus publicaretur.

XXXIII. 82. At[1] etiam eo negotio M. Catonis splendorem maculare voluerunt. Non enim illi ornandum Catonem, sed relegandnm, nec illi committendum illud negotium, sed imponendum putaverunt, qui in concione palam dixerint, *linguam se evellisse M. Catoni, quae semper contra extraordinarias potestates libera fuisset.* Et[2], si isti Cypriae rogationi sceleratissimae non paruisset, haereret illa nihilominus in republica turpitudo. Regno enim iam publicato, de ipso Catone erat nominatim rogatum. Quod ille si repudiasset, quis dubitet, quin ei vis esset allata, quum omnia acta illius anni per illum unum labefactari viderentur? Sic[3] M. Cato, invitus, quasi per beneficium, Cyprum relegatur. Eiiciuntur duo, quos improbi videre non poterant, alter per honorem turpissimum, alter per honestissimam calamitatem. Et[4] Cyprius ille miser, qui semper amicus, semper socius fuit; de quo nulla umquam suspicio durior aut ad senatum, aut ad imperatores nostros allata est; vivus (ut aiunt) est et videns cum victu ac vestitu suo publicatus. 83. Quae[5] porro promulgata illo anno fuerint, quae promissa multis, quae conscripta, quae sperata, quae cogitata, quid dicam? qui locus orbis terrae iam non erat alicui destinatus? cuius negotii publici cogitari, optari, fingi curatio potuit, quae non esset attributa atque descripta? quod genus imperii, aut quae provincia, quae

---

[1]) Ibid. c. 28. § 60. — [2]) Ibid. c. 29. § 62. — [3]) pro Domo sua c. 25. § 65. — [4]) pro Sextio c. 27. § 59. — [5]) Ibid. c. 30. § 66.

ratio aut flandae aut conflandae pecuniae non reperiebatur? quae regio orave terrarum erat latior, in qua non regnum aliquod statueretur? quis autem rex erat, qui illo anno non aut emendum sibi, quod non habebat, aut redimendum, quod habebat, arbitraretur? quis provinciam, quis pecuniam, quis legationem ab senatu petebat? Damnatis de vi, restitutio; consulatus petitio ipsi illi populari sacerdoti comparabatur. Haec gemebant boni, sperabant improbi, agebat tribunus plebis, consules adiuvabant.

84. Atque [1] haec quidem hactenus. Nunc [2] enim venio ad illum discessum meum: cuius ego temporis rationem explicabo brevi, neque invitus. Nihil enim ex meis est temporibus, quod minus pervagatum, quodque minus aut mea commemoratione celebratum sit, aut hominibus auditum atque notum.

[1]) de Offic. I. c. 45. § 160. — [2]) pro Plancio c. 40. § 95.

LIBER QUINTUS.

I. 1. Ex[1] illo igitur, quod dixi, incendio legum, iuris, senatus, bonorum omnium, cedens, quum mea domus ardore suo deflagrationem Urbi atque Italiae toti minaretur, nisi quievissem; meam[2] salutem deserui, ne propter me civium vulneribus cruentaretur respublica. Vidi[3] enim, si vicissem, tenues reipublicae reliquias, si victus essem, nullas futuras: speravi autem, id quod accidit, me iacentem posse a vivis viris fortibus excitari: si una cum bonis interiissem, nullo modo posse recreari. 2. Sed accepi profecto magnum atque incredibilem dolorem: non nego: neque istam mihi ascisco sapientiam, quam nonnulli in me requirebant, qui me animo nimis fracto esse atque afflicto loquebantur. An ego poteram, quum a tot rerum tanta caritate divellerer, (quas idcirco praetereo, quod ne nunc quidem sine fletu commemorare possum) infitiari, me esse hominem, et communem naturae sensum repudiare? Uno[4] enim eodemque tempore domus mea diripiebatur, ardebat; bona ad vicinum consulem de Palatio, de Tusculano ad

---

[1]) pro Plancio c. 40. § 95. — [2]) Post redit. in Senatu c. 3. § 6. — [3]) pro Domo sua c. 36. § 96. — [4]) Post. redit. in Senatu c. 7. §.18.

item vicinum alterum consulem deferebantur: quum, iisdem operis suffragium ferentibus, eodem gladiatore latore, vacuo non modo a bonis, sed etiam a liberis, atque inani foro, ignaro populo Romano quid ageretur, senatu vero oppresso et afflicto, duobus impiis nefariisque consulibus aerarium, provinciae, legiones, imperia donabantur.

II. 3. Converti[1] iter meum Vibonem. Cuius[2] itineris nostri caussa fuit, quod non habebam locum, ubi pro meo iure diutius esse possem, quam fundum Siccae, praesertim nondum rogatione correcta: et simul intelligebam, ex eo loco, si Atticum haberem, posse me Brundisium referre: sine ipso autem non esse nobis illas partes tenendas propter Autronium. Scripsi igitur ad Atticum a. d. VI. Id. Apr. in oris Lucaniae, nihil[3] mihi optatius cadere posse, quam ut me quam primum consequeretur; ut, quum ex Italia profecti essemus, sive per Epirum iter esset faciendum, ipsius praesidio uteremur; sive aliud quid agendum esset, certum consilium de eius sententia capere possemus. Quamobrem orabam ipsum, daret operam, ut me statim consequeretur. Plura[4] scribere non poteram, ita eram animo perculso et abiecto. 4. Mox[5] Siciliam petivi animo, quae et ipsa erat mihi, sicut domus una, coniuncta, et obtinebatur a C. Virgilio, quocum me uno vel maxime quum vetustas, tum amicitia, tum mei fratris collegia, tum respublica sociarat. Vide nunc caliginem temporum illorum. Quum ipsa paene insula mihi sese obviam ferre vellet; praetor ille, eiusdem tribuni plebis concionibus propter eamdem reipublicae caussam saepe vexatus, nihil amplius dico,

---

[1]) ad Att. III. 3. — [2]) ad Att. III. 2. — [3]) ad Att. III. 1. — [4]) ad Att. III. 2. — [5]) pro Plancio c. 40. § 95.

nisi, me in Siciliam venire noluit. Quid dicam? C. Virgilio, tali civi et viro, benevolentiam in me, memoriam communium temporum, pietatem, humanitatem, fidem defuisse? Nihil est eorum; sed, quam tempestatem nos non tulissemus, metuit, ut eam ipse posset opibus suis sustinere.

III. 5. Tum, consilio repente mutato, a Vibone[1] subito discessimus. Allata est enim nobis rogatio de pernicie mea; in qua, quod correctum esse audieramus, erat eiusmodi, ut mihi ultra quadringenta millia liceret esse. Illo quum pervenire non liceret, statim iter Brundisium versus contuli ante diem rogationis; ne et Sicca, apud quem eram, periret; et quod Melitae esse non licebat. 6. Iter[2] a Vibone Brundisium terra petere contendi: nam maritimos cursus praecludebat hiemis magnitudo. Quum et Thurii[3] et Tarentum[4] et omnia[5] illa municipia, quae sunt a Vibone Brundisium, in fide mea essent; iter mihi tutum, multis minitantibus, magno cum suo metu praestiterunt. Nec[6] erat mihi dubium, quin Atticum aut Tarenti aut Brundisii visurus essem: idque ad multa pertinuit; in eis, et ut in Epiro consisteremus, et de reliquis rebus ipsius consilio uteremur. Quoniam id autem non contigit, erat hoc quoque in magno numero nostrorum malorum.

IV. 7. Brundisium[7] veni a. d. XIV. Kal. Mai. Eo die pueri mihi ab Attico litteras reddiderunt: et alii pueri, post diem tertium eius diei, alias litteras attulerunt. In quibus quod Atticus me rogabat et hortabatur, ut apud se in

---

[1]) ad Att. III. 4. — [2]) pro Plancio c. 40. § 96. — [3]) ad Att. III. 5. — [4]) ad Att. III. 6. — [5]) pro Plancio c. 41. § 97. — [6]) ad Att. III. 6. — [7]) ad Att. III. 7. § 1.

Epiro essem, voluntas mihi valde grata erat huius et minime nova, sed ut consilium mihi quidem optatum, si liceret ibi omne tempus consumere: oderam enim celebritatem; fugiebam homines; lucem aspicere vix poteram: (fuisset mihi ista solitudo, praesertim tam familiari in loco, non amara) sic itineris caussa ut deverterem, primum erat devium; deinde ab Autronio et ceteris quatridui. 8. Quod[1] autem me ad vitam vocabat, unum effecit, ut a me manus abstinerem; alterum non potuit, ut me non nostri consilii vitaeque poeniteret. Quid enim erat, quod me retineret, praesertim si spes ea non erat, quae nos proficiscentes prosequebatur? Non faciam, ut enumerem miserias omnes, in quas incideram per summam iniuriam, et scelus non tam inimicorum meorum, quam invidorum, ne et meum maerorem exagitem et alios in eumdem luctum vocem. Hoc affirmo, neminem umquam tanta calamitate esse affectum, nemini mortem magis optandam fuisse; cuius oppetendae tempus honestissimum praetermissum erat. Reliqua tempora non erant iam ad medicinam, sed ad finem doloris.

V. 9. Veni[2] igitur Brundisium, vel potius ad moenia accessi. Urbem unam mihi amicissimam declinavi, quae se vel potius exscindi, quam, e suo complexu ut eriperer, facile pateretur. In hortos me M. Laenii Flacci contuli: cui quum omnis metus, publicatio bonorum, exsilium, mors proponeretur, haec perpeti, si acciderent, maluit, quam custodiam mei capitis dimittere. Hic[3] enim vir optimus periculum fortunarum et capitis sui prae mea salute

---

[1]) Ibid. § 2. — [2]) pro Plancio c. 41. § 97. — [3]) Epist. ad Terentiam (ad Fam. XIV. 4. § 2.)

neglexit, neque legis improbissimae poena deductus est, quo minus hospitii et amicitiae ius officiumque praestaret. 10. Huius[1] ego, et parentis eius, prudentissimi atque optimi senis, et fratris, et utriusque filiorum manibus, in navi tuta ac fideli collocatus, eorumque preces et vota de meo reditu exaudiens, Brundisio[2] profectus sum prid. Kal. Mai. quum[3] ibi dies XIII fueram. Sicca[4] autem, qui dixerat, se mecum fore, iam antea Brundisio discesserat. Tum[5] iter nobis erat in Asiam, maxime Cyzicum: quod si[6] vero ausus essem, Athenas petiissem. Sane ita cadebat, ut vellem. Sed et nostri hostes ibi erant, et verebamur, ne interpretarentur, illud quoque oppidum ab Italia non satis abesse.

VI. 11. Ergo[7] Dyrrhachium, quod erat in fide mea, petere contendi. Quo quum venissem, cognovi, id quod audieram, refertam esse Graeciam sceleratissimorum hominum ac nefariorum, quorum impium ferrum ignesque pestiferos meus ille consulatus e manibus extorserat: qui antequam de meo adventu audire potuissent, quum tamen abessent aliquot dierum viam, in Macedoniam ad Planciumque perrexi. Hic vero simulac me Dyrrhachium attigisse audivit, statim ad me, lictoribus dimissis, insignibus abiectis, veste mutata, profectus est. O acerbam mihi memoriam temporis illius et loci, quum hic in me incidit, quum complexus est, conspersitque lacrimis, nec loqui prae maerore potuit! O rem quum auditu crudelem, tum visu nefariam! o reliquos omnes dies noctes-

---

[1]) pro Plancio c. 41. § 97. — [2]) Epist. ad Terentiam (ad Fam. XIV. 4. § 3.) — [3]) Ibid. § 2. — [4]) Ibid. § 6. — [5]) ad Att. III. 6. — [6]) ad Att. III. 7. § 1. — [7]) pro Plancio c. 41. § 97.

que eas, quibus iste, a me non recedens, Thessalonicam me in quaestoriumque perduxit! 12. Brundisio[1] autem proficiscens scripseram ad Atticum, quas ab caussas in Epirum non essemus profecti; quod et Achaia prope esset, plena audacissimorum inimicorum, et exitus difficiles haberet, quum inde proficisceremur. Accessit, quum Dyrrhachii essemus, ut duo nuntii afferrentur; unus, classe fratrem Epheso Athenas, alter, pedibus per Macedoniam venire. Itaque illi obviam misimus Athenas, ut inde Thessalonicam veniret.

VII. 13. Ipsi processimus, et Thessalonicam a. d. x. Kal. Iun. venimus; neque de fratris itinere quidquam certi habebamus, nisi eum ab Epheso ante aliquanto profectum. Itaque[2], quum meus me maeror quotidianus lacerabat et conficiebat, tum vero haec addita cura vix mihi vitam reliquam faciebat. Ita[3] eram perturbato animo de Quinto, ut nihil possem statuere. Quem[4] quidem ego nec quo modo visurus, nec uti dimissurus essem, sciebam. Id erat maximum et miserrimum mearum omnium miseriarum. Reliqua[5] quam mihi timenda essent, videbam; et omnia timebam; nec tam miserum erat quidquam, quod non in nostram fortunam cadere videretur. Equidem igitur miser, in maximis meis aerumnis et luctibus, hoc metu adiecto, manebam Thessalonicae suspensus, nec audebam quidquam. 14. Nolo[6] commemorare, quibus rebus essem spoliatus. Hoc confirmo, neque tantis bonis esse privatum quemquam, neque in tantas miserias incidisse. Dies autem non modo non levabat luctum hunc,

---

[1]) ad Att. III. 8. § 1. — [2]) Ibid. § 2. — [3]) Ibid. § 3. — [4]) ad Att. III. 7. § 3. — [5]) ad Att. III. 8. § 2. — [6]) ad Att. III. 15. § 2.

sed etiam augebat. Nam ceteri dolores mitigantur vetustate, hic non poterat non et sensu praesentis miseriae et recordatione praeteritae vitae quotidie augeri. Desiderabam enim non mea solum neque meos, sed me ipsum. Quid enim eram? Quaeso[1], ecquod tantum malum est, quod in mea calamitate non esset? ecquis umquam tam ex amplo statu, tam in bona caussa, tantis facultatibus ingenii, consilii, gratiae, tantis praesidiis bonorum omnium, concidit? poteram oblivisci, qui fuissem? non sentire, qui essem? quo carerem honore? qua gloria? 15. Quid[2], quod eodem tempore desiderabam filiam? qua pietate, qua modestia, quo ingenio! effigiem oris, sermonis, animi mei! Quid filium venustissimum mihique dulcissimum? quem ego ferus ac ferreus e complexu dimiseram meo, sapientiorem puerum quam vellem. Sentiebat enim miser iam, quid ageretur. Quid vero fratris filium? imaginem patris! quem meus Cicero et amabat, ut fratrem, et iam, ut maiorem fratrem, verebatur. Quid? quod mulierem miserrimam, fidelissimam coniugem, me prosequi non eram passus, ut esset, quae reliquias communis calamitatis, communes liberos, tueretur? Mitto[3] cetera intolerabilia. Etenim fletu impedior.

VIII. 16. Quintus[4] autem frater quum ex Asia discessisset ante Kal. Mai. et Athenas venisset Idib., valde fuit ei properandum, ne quid absens acciperet calamitatis, si quis forte fuisset, qui contentus nostris malis non esset. Itaque eum malui properare Romam, quam ad me venire; et simul (dicam enim, quod verum est; ex quo magnitu-

[1]) ad Att. III. 10. § 2. — [2]) ad Q. fratrem I. 3. § 3. — [3]) ad Att. III. 10. § 2. — [4]) ad Att. III. 9. § 1.

dinem miseriarum mearum perspicere possis) animum inducere non potui, ut aut illum, amantissimum mei, mollissimo animo, tanto in maerore aspicerem, aut meas miserias luctu afflictas et perditam fortunam illi offerrem aut ab illo aspici paterer. Atque etiam illud timebam, quod profecto accidisset, ne a me digredi non posset. Versabatur mihi tempus illud ante oculos, quum ille aut lictores dimitteret aut vi avelleretur ex complexu meo. Huius acerbitatis eventum altera acerbitate non videndi fratris vitavi. 17. Sed[1] tamen, quoquo modo potui, scripsi et has ad fratrem dedi litteras:

» M. Cicero S. D. Q. Fratri.

» Mi frater[2], mi frater, mi frater, hortor[3] te et rogo, ut Romam protinus pergas et properes. Primum enim te praesidio esse volo, si qui sint inimici, quorum crudelitas nondum sit nostra calamitate satiata. Deinde congressus nostri lamentationem pertimesco: digressum vero non feram; atque etiam id metuo, ne a me distrahi non possis. His de caussis hoc maximum malum, quod te non videbo, quo nihil amantissimis et coniunctissimis fratribus acerbius ac miserius videtur accidere posse, minus acerbum, minus miserum erit, quam esset quum congressio, tum vero digressio nostra. 18. Noli[4] vereri, ne ego iracundia aliqua adductus te videre noluerim. Ego tibi irascerer? tibi ego possem irasci? Scilicet. Tu enim me afflixisti: tui me inimici, tua me invidia, ac non ego te misere perdidi. Meus ille laudatus consulatus mihi te, liberos, patriam, fortunas, tibi velim ne quid eripuerit, praeter unum me. Sed

---

1) ad Q. fratrem I. 3. § 4. — 2) Ibid. § 1. — 3) Ibid. § 4. — 4) Ibid. § 1.

certe a te mihi omnia semper honesta et iucunda ceciderunt; a me tibi luctus meae calamitatis, metus tuae, desiderium, maeror, solitudo. Ego te videre noluerim? Immo vero me a te videri nolui. Non enim vidisses fratrem tuum: non eum, quem reliqueras: non eum, quem noras: non eum, quem flens flentem, prosequentem proficiscens dimiseras: ne vestigium quidem eius, nec simulacrum; sed quamdam effigiem spirantis mortui. Atque utinam me mortuum prius vidisses aut audisses! utinam te non solum vitae, sed etiam dignitatis meae superstitem reliquissem! 19. Sed testor omnes deos, me hac una voce a morte esse revocatum, quod omnes in mea vita partem aliquam tuae vitae repositam esse dicebant. Quare peccavi scelerateque feci. Nam si occidissem, mors ipsa meam pietatem amoremque in te facile defenderet. Nunc commisi, ut vivo me careres, vivo me aliis indigeres; mea vox in domesticis periculis potissimum occideret, quae saepe alienissimis praesidio fuisset. Haec[1] ipsa me quo fletu putas scripsisse? Eodem, quo te legere certo scio. An ego possum aut non cogitare aliquando de te, aut umquam sine lacrimis cogitare? Quum enim te desidero, fratrem solum desidero? Ego vero suavitate prope aequalem, obsequio filium, consilio parentem. Quid mihi sine te umquam aut tibi sine me iucundum fuit? 20. Nunc[2], si potes, — id quod ego, qui fortis tibi semper videbar, non possum — erige te et confirma, si qua subeunda dimicatio erit. Spero, si quid mea spes habet auctoritatis, tibi et integritatem tuam, et amorem in te civitatis, et aliquid etiam misericordiam nostri praesidii laturam. Sin eris ab isto periculo vacuus; ages

[1]) Ibid. § 3. — [2]) Ibid. § 5.

scilicet, si quid agi posse de nobis putabis. De quo scribunt ad me quidem multi multa, et se sperare demonstrant: sed ego, quid sperem, non dispicio, quum inimici plurimum valeant, amici partim deseruerint me, partim etiam prodiderint: qui in meo reditu fortasse reprehensionem sui sceleris pertimescant. Sed ista qualia sint, tu velim perspicias mihique declares. 21. Ego tamen, quamdiu tibi opus erit, si quid periculi subeundum videbis, vivam. Diutius in hac vita esse non possum. Neque enim tantum virium habet ulla aut prudentia aut doctrina, ut tantum dolorem possit sustinere. Scio fuisse et honestius moriendi tempus, et utilius, sed non hoc solum, multa alia praetermisi: quae si queri velim praeterita, nihil agam, nisi ut augeam dolorem tuum, indicem stultitiam meam. Illud quidem nec faciendum est, nec fieri potest, me diutius, quam aut tuum tempus aut firma spes postulabit, in tam misera tamque turpi vita commorari, ut, qui modo fratre fuerim, liberis, coniuge, copiis, genere ipso pecuniae beatissimus, dignitate, auctoritate, existimatione, gratia non inferior, quam qui umquam fuerunt amplissimi; is nunc, in hac tam afflicta perditaque fortuna, neque me neque meos lugere diutius possim.

22. Filiam[1] meam et tuam, Ciceronemque nostrum, quid ego, mi frater, tibi commendem? Quin illud maereo, quod tibi non minorem dolorem illorum orbitas afferet, quam mihi. Sed, te incolumi, orbi non erunt. Reliqua, ita mihi salus aliqua detur potestasque in patria moriendi, ut me lacrimae non sinunt scribere. Etiam Terentiam velim tueare, mihique de omnibus rebus rescribas. Sis fortis, quoad rei natura patietur. Idibus Iuniis, Thessalonicae."

[1]) Ibid. § 10.

IX. 23. Ad[1] haec Quintus frater, homo mirus, qui me tam valde amat, omnia mittebat spei plena, metuens, credo, defectionem animi mei. Attici autem litterae erant variae: neque enim me desperare volebat, nec temere sperare. Attamen[2] mea spes etiam tenuior semper fuit, quam huius litterae. Quoad[3] igitur eiusmodi mihi litterae afferebantur, ut aliquid ex iis esset exspectandum, spe et cupiditate Thessalonicae retentus sum. 24. Posteaquam omnis actio eius anni confecta nobis videbatur, in Asiam ire nolui, quod et celebritas mihi odio erat, et, si fieret aliquid a novis magistratibus, abesse longe nolebam. Itaque in Epirum ad Atticum statui me conferre, non quo mea interesset loci, qui lucem omnino fugerem; sed et ad salutem libentissime ex Attici portu proficisci cupiebam, et, si ea praecisa esset, nusquam facilius hanc miserrimam vitam vel sustentaturus mihi videbar, vel, quod multo melius erat, abiecturus. 25. Eram autem cum paucis; multitudinem dimiseram. E quibus[4] T. Agusius, unus de meis domesticis et maxime necessariis, et comes meus fuit illo miserrimo tempore et omnium itinerum, navigationum, laborum, periculorum meorum socius. Clodium Philetaerum[5], quod valetudine oculorum impediebatur, hominem fidelem, remisi. Sallustius officio vincebat omnes. Pescennius erat perbenevolus nobis: quem semper spero nostri fore observantem. Erat[6] etiam in officio tum Orpheus. Denique[7] L. Livineius Trypho, L. Reguli, familiarissimi mei, libertus, ad[8] me a Regulo missus venit. Cuius[9] ego libertum per se ipsum dilexi: summa enim eius erga me

---

[1]) ad Att. III. 18. § 2. — [2]) ad Att. III. 19. § 2. — [3]) Ibid. § 1. — [4]) Epist. ad P. Servilium (ad Fam. XIII. 71.) — [5]) Epist. ad Terentiam (ad Fam. XIV. 4. § 6.) — [6]) Ibid. § 4. — [7]) Epist. ad Munat. (ad Fam. XIII. 60.) — [8]) ad Att. III. 17. § 1. — [9]) Epist. ad Munat. (ad Fam. XIII. 60.)

officia exstiterunt iis nostris temporibus, quibus facillime bonam benevolentiam hominum et fidem perspicere potui.

X. 26. Quid[1] ego nunc de praetore dicam Macedoniae? Nihil dicam amplius, nisi eum et civem optimum semper et mihi amicum fuisse: sed eadem timuisse, quae ceteros; Cn. Plancium fuisse unum, non, qui minus timeret, sed, si acciderent ea, quae timerentur, mecum ea subire et perpeti vellet. Qui, — quum ad me L. Tubero, meus necessarius, qui fratri meo legatus fuisset, decedens ex Asia venisset, easque insidias, quas mihi paratas ab exsulibus coniuratis audierat, ad me animo amicissimo detulisset; — in Asiam me ire (propter eius provinciae mecum et cum meo fratre necessitudinem) comparantem, non est passus: vi me, vi me, inquam, Plancius, et complexu suo retinuit, multosque menses a capite meo non discessit, abiecta quaestoria persona, comitisque sumpta. 27. Deinde[2], quum volebam loco magis deserto esse in Epiro, quo neque Piso veniret nec milites, Plancius me retinebat. Homo officiosissimus me cupiebat esse secum, et sperabat posse fieri, ut mecum in Italiam decederet: quam[3] rem sibi magno honori sperabat fore. Sed iam, quum adventare milites dicerentur, faciendum nobis erat, ut ab eo discederemus.

XI. 28. Extrudebamur[4] igitur Thessalonica, non a Plancio — nam is quidem me retinebat liberalitate[5] sua, iam aliquoties conatum ire in Epirum — verum[6] ab ipso loco, minime apposito ad tolerandam in tanto luctu calamitatem. Premebar[7] enim quum luctu et desiderio meo-

---

[1]) pro Plancio c. 41. § 99. — [2]) Epist. ad Terentiam (ad Fam. XIV. 1. § 3.) — [3]) ad Att. III. 22. § 1. — [4]) ad Att. III. 14. § 2. — [5]) ad Att. III. 22. § 1. — [6]) ad Att. III. 14. § 2. — [7]) ad Att. III. 22. § 3.

rum omnium, tum eorum, qui mihi me cariores semper fuerunt. Ergo, quod, per Thessaliam si irem in Epirum, perdiu nihil eram auditurus, et quod mei studiosos habebam Dyrrhachinos, ad eos perrexi: ut [1] quam celerrime, quid ageretur, audirem. Dyrrhachium [2] et libera civitas erat et in me officiosa et proxima Italiae. Eramque [3] ibi tuto: civitas enim haec semper a me defensa est. Inde autem, quum inimici nostri venire dicerentur, tum in Epirum iturus eram. 29. Thessalonicam [4] autem ad me P. Valerius, homo officiosus, scripserat, id quod ego maximo cum fletu legi, quemadmodum Terentia a Vestae ad tabulam Valeriam ducta esset. Hem, mea lux, meum desiderium, unde omnes opem petere solebant! te tunc, mea Terentia, sic vexari, sic iacere in lacrimis et sordibus! idque fieri mea culpa, qui ceteros servavi, ut nos periremus! Quare [5] quum dolore conficiebar, tum etiam pudore. Pudebat enim me uxori meae optimae, suavissimis liberis virtutem et diligentiam non praestitisse. Nam mi ante oculos dies noctesque versabatur squalor eorum et maeror et infirmitas valetudinis: spes autem salutis pertenuis ostendebatur. Inimici erant multi: invidi paene omnes. 30. Quae [6] si fato facta putassem, tulissem paullo facilius: sed omnia erant mea culpa commissa, qui ab iis me amari putabam, qui invidebant, eos non sequebar, qui petebant. Iis [7] enim, quibus meam salutem carissimam esse arbitrabar, inimicissimis crudelissimisque usus sum: qui, ut me paullulum inclinari timore viderunt, sic impulerunt, ut omni suo scelere et perfidia abuterentur ad exitium meum.

---

[1]) Epist. ad Terentiam (ad Fam. XIV. 3. § 4.) — [2]) Ibid. ad Fam. XIV. 1. § 7. — [3]) Ibid. ad Fam. XIV. 3. § 4. — [4]) Ibid. ad Fam. XIV. 2. § 2. — [5]) Ibid. XIV. 3. § 2. — [6]) Ibid. XIV. 1. § 1. — [7]) ad Att. III. 13. § 2.

Quod [1] si vero nostris consiliis usi essemus, neque apud nos tantum valuisset sermo aut stultorum amicorum aut improborum, beatissimi fuissemus. Res quanta esset, intelligebam, quantoque fuisset facilius manere domi, quam redire. 31. Ad [2] Terentiam igitur et ad nostram Tulliolam non poteram sine plurimis lacrimis scribere. Has enim videbam esse miserrimas, quas ego beatissimas semper esse volui, idque praestare debui et, nisi tam timidi fuissemus, praestitissem. Meum [3] enim fuit officium vel legatione vitare periculum, vel diligentia et copiis resistere, vel cadere fortiter, ut [4] multi saepe fortes viri in eiusmodi dolore mortem sibi ipsi consciverunt. Quod [5] utinam minus vitae cupidi fuissemus! certe nihil, aut non multum in vita mali vidissemus. Caeci [6], caeci, inquam, fuimus, in vestitu mutando, in populo rogando. Hoc [7] miserius, turpius, indignius nobis nihil fuit.

XII. 32. Sed [8], ut revertar ad illud, quod mihi in hac omni est oratione propositum, omnibus malis illo anno, scelere consulum, rempublicam esse confectam: primum illo ipso die, qui mihi funestus fuit, omnibus bonis luctuosus, — quum ego me e complexu patriae, conspectuque civium eripuissem, et metu publici periculi, non mei, furori hominis, sceleri, perfidiae, telis minisque cessissem, patriamque, quae mihi erat carissima, propter ipsius patriae caritatem reliquissem: quum meum illum casum tam horribilem, tam gravem, tam repentinum, non solum homines, sed tecta Urbis ac templa lugerent: quum nemo

[1]) Epist. ad Terentiam (ad Fam. XIV. 1. § 2. — [2]) Ibid. XIV. 2. § 1. — [3]) Ibid. XIV. 3. § 1. — [4]) pro Cluentio c. 61. § 171. — [5]) Epist. ad Terent. (ad Fam. XIV. 4. § 1.) — [6]) Att. III. 15. § 6. — [7]) Epist. ad Terent. (ad Fam. XIV. 3. § 1.) — [8]) pro Sextio c. 24. § 53.

civium forum, nemo curiam, nemo lucem aspicere vellet: — illo, inquam, ipso die, immo hora, atque etiam puncto temporis eodem, mihi reique publicae pernicies; Gabinio et Pisoni provincia rogata est. 33. Pro dii immortales, custodes et conservatores huius urbis atque imperii! quaenam illa in republica monstra, quae scelera vidistis! Civis erat expulsus is, qui rempublicam ex senatus auctoritate cum omnibus bonis defenderat, et expulsus non alio aliquo, sed eo ipso crimine. Erat autem expulsus sine iudicio, vi, lapidibus, ferro, servitio denique concitato: lex erat lata, vastato ac relicto foro, et sicariis servisque tradito, et ea lex, quae ut ne ferretur, senatus fuerat veste mutata.

XIII. 34. Atque [1], ut manifestum sit, non hominibus Clodium, sed virtutibus hostem semper fuisse: me expulso, Catone amandato, non [2] sedabantur discordiae, sed etiam crescebat in eos odium, a quibus nos defendi putabamur. Non silet ista labes: eas habet conciones, ea miscet ac turbat, ut se modo his, modo vendat illis: nec tamen ita, ut se quisquam, si ab isto laudatus sit, laudatiorem putet; sed ut eos, quos non amant, ab eodem gaudeant vituperari. Atque ego hunc non miror. Quid enim faceret aliud? Illos homines sapientissimos gravissimosque miror: primum, quod quemquam clarum hominem atque optime de republica meritum impurissimi voce hominis violari facile patiebantur: deinde, quod existimabant, perditi hominis profligatique maledictis posse, id quod minime conducebat ipsis, cuiusquam gloriam dignitatemque violari: postremo, quod non sentiebant id, quod tamen mihi mox suspicati esse videntur, illius furentes ac volaticos impetus in se ipsos

[1]) pro Domo sua c. 25. § 66. — [2]) de Harusp. resp. c. 22. § 46.

posse converti. 35. Idem [1], posteaquam respirare bonos a metu caedis, emergere auctoritatem eorum e fluctibus illius servitutis, reviviscere memoriam ac desiderium mei vidit, his se coepit subito fallacissime venditare. Tum leges Iulias contra auspicia latas, et in senatu, et in concionibus dicere: in quibus legibus inerat curiata illa lex, quae totum eius tribunatum continebat: quam caecus amentia non videbat. Producebat fortissimum virum, M. Bibulum: quaerebat ex eo, *C. Caesare leges ferente, de caelo semperne servasset?* Semper se ille servasse dicebat. Augures interrogabat, *quae ita lata essent, rectene lata essent?* Illi vitio lata esse dicebant. Ferebant in oculis hominem quidam boni viri et de me optime meriti, sed illius, ut ego arbitror, furoris ignari.

XIV. 36. Hic [2] aliquando, serius quam ipse vellet, Cn. Pompeius, invitissimis iis, qui mentem optimi ac fortissimi viri suis consiliis fictisque terroribus a defensione meae salutis averterant, excitavit illam suam non sopitam, sed suspicione aliqua retardatam consuetudinem reipublicae bene gerendae. Non est passus ille vir, qui sceleratissimos cives, qui acerrimos hostes, qui maximas nationes, qui reges, qui gentes feras atque inauditas, qui praedonum infinitam manum, qui etiam servitia virtute victoriaque domuisset, qui, omnibus bellis terra marique compressis, imperium populi Romani orbis terrarum terminis definisset, rempublicam everti scelere paucorum; quam ipse non solum consiliis, sed etiam sanguine suo saepe defendisset: accessit ad caussam publicam: restitit auctoritate sua reliquis rebus: de praeteritis questus est. Fieri quaedam ad

[1]) Ibid. c. 23. § 48. — [2]) pro Sextio c. 31. § 67.

meliorem spem inclinatio visa est. 37. Decrevit senatus frequens de meo reditu Kalendis Iun., dissentiente nullo, referente L. Ninnio, cuius in mea caussa numquam fides virtusque contremuit. Intercessit Aelius, Ligur iste, nescio qui, additamentum inimicorum meorum. Res erat et caussa nostra eo iam loci, ut erigere oculos, et vivere videretur. Quisquis erat, qui aliquam partem in meo luctu sceleris Clodiani attigisset, quocumque venerat, quod iudicium cumque subierat, damnabatur. Inveniebatur nemo, qui se suffragium de me tulisse confiteretur. 38. Decessèrat ex Asia frater meus magno squalore, sed multo etiam maiore maerore. Huic ad Urbem venienti tota obviam civitas cum lacrimis gemituque processerat: loquebatur liberius senatus: concurrebant equites Romani: Piso ille, gener meus, cui fructum pietatis suae neque ex me neque a populo Romano ferre licuit, a propinquo suo socerum suum flagitabat: omnia senatus reiiciebat, nisi de me primum consules retulissent.

XV. 39. Atque[1] hanc rem par illud simile, Piso et Gabinius, vidit. Homines legum iudiciorumque metuentes, quum frequentissimus senatus eos, ut de me referrent, quotidie flagitaret, non se rem improbare dicebant, sed lege Clodii impediri. Erat hoc verum. Nam impediebantur, verum ea lege, quam idem iste de Macedonia Syriaque tulerat. Sed[2] isti, qui Clodii leges timuerunt, quemadmodum ceteras observarunt? Senatus quidem, cuius est gravissimum iudicium de iure legum, quotiescumque de me consultus est, toties eam nullam esse iudicavit. 40. Quum[3] haec non possent iam diutius sustinere, initur con-

[1]) pro Domo sua c. 26. § 70. — [2]) Ibid. c. 27. § 71. — [3]) pro Sextio c. 32. § 69.

silium de interitu Cn. Pompeii. Pompeium[1] enim, quem omnium iudicio longe principem esse civitatis Clodius videbat, diutius furori suo veniam daturum non arbitrabatur. Tum[2] vero elatus est spe, posse se, quoniam togatum domestici belli exstinctorem nefario scelere foedasset, illum etiam, illum externorum bellorum hostiumque victorem, affligere. 41. Sed deprehensa est in templo Castoris illa scelerata et paene deletrix huius imperii sica. Comprehensus[3] est servus P. Clodii, quem ille ad Cn. Pompeium interficiendum collocarat; et extorta est confitenti sica de manibus. Caruit foro postea Cn. Pompeius, carnit senatu, caruit publico: et[4] ille, cui nulla hostium urbs umquam fuit clausa, qui omnes angustias, omnes altitudines, omnium obiecta tela semper vi et virtute perfregit, obsessus est ipse domi et[5] ianua se ac parietibus, non iure legum iudiciorumque texit.

XVI. 42. A.[6] d. iv. Kal. Novembr. de[7] meo reditu octo tribuni promulgarunt. Ex quo intellectum est, mihi absenti non crevisse amicos, in ea praesertim fortuna, in qua nonulli etiam, quos esse putaveram, non erant; sed eos voluntatem semper eamdem, libertatem non eamdem semper habuisse. Nam ex novem tribunis, quos tunc habueram, unus me absente defluxit Ligur iste; quod cognomen sibi ex Aeliorum imaginibus arripuit, quo magis nationis eius esse, quam generis, videretur. 43. Ea[8] veterum tribunorum plebis rogatio tria capita habuit; unum de reditu meo, scriptum incaute. Nihil enim restituitur praeter civitatem et ordi-

[1]) pro Domo sua c. 25. § 66. — [2]) de Haruspic. resp. c. 23. § 49. — [3]) pro Milone c. 7. § 18. — [4]) de Haruspic. respons. c. 23. § 49. — [5]) pro Milone c. 7. § 18. — [6]) ad Att. III. 23. § 1. — [7]) pro Sextio c. 32. § 69. — [8]) ad Att. III. 23. § 2.

nem. Alterum caput est tralatitium de impunitate, SI QUID CONTRA ALIAS LEGES EIUS LEGIS ERGO FACTUM SIT. Tertium caput eo consilio a Clodio est inculcatum, ut vix aut ut omnino non posset nec per senatum nec per populum infirmari sua lex. Sed constat numquam esse observatas sanctiones earum legum, quae abrogarentur. Nam si id esset, nulla fere abrogari posset: (neque enim ulla est, quae non ipsa se sepiat difficultate abrogationis) sed, quum lex abrogatur, illud ipsum abrogatur, quo non eam abrogari oporteat. 44. Hoc quum et re vera ita sit, et quum semper ita habitum observatumque sit; octo nostri tribuni plebis caput posuerunt hoc: SI QUID IN HAC ROGATIONE SCRIPTUM EST, QUOD PER LEGES PLEBISVE SCITA — hoc est, quod per legem Clodiam — PROMULGARE, ABROGARE, DEROGARE, OBROGARE SINE FRAUDE SUA NON LICEAT, NON LICUERIT; QUODVE EI, QUI PROMULGAVIT, ABROGAVIT, DEROGAVIT, OBROGAVIT, OB EAM REM POENAE MULCTAEVE SIT EIUS HAC LEGE NIHIL ROGATUM. Atque hoc in illis tribunis plebis non laedebat. Lege enim collegae sui non tenebantur. Quo maior est suspicio malitiae alicuius; quum id, quod ad ipsos nihil pertinebat, erat autem contra me, scripserunt: ut novi tribuni plebis, si essent timidiores, multo magis sibi eo capite utendum putarent. Neque id a Clodio praetermissum est. Dixit enim in concione a. d. III. Non. Nov., hoc capite designatis tribunis plebis praescriptum esse, quid liceret: tamen, in lege nulla esse eiusmodi caput, neminem fallit. Quod si opus esset, omnes in abrogando uterentur.

XVII. 45. Hoc[1] igitur anno, magistratibus novis designatis, quum omnes boni omnem spem melioris status in

[1]) pro Sextio c. 32. § 70.

eorum fidem convertissent, princeps P. Lentulus, auctoritate ac sententia sua, Pisone et Gabinio repugnantibus, caussam suscepit, tribunisque plebis octo referentibus, praestantissimam de me sententiam dixit, et se [1] et republica dignam. Quum a tribuno plebis vetaretur, quum praeclarum caput recitaretur, NE QUIS AD SENATUM REFERRET, NE QUIS DECERNERET, NE DISPUTARET, NE LOQUERETUR, NE PEDIBUS IRET, NE SCRIBENDO ADESSET; totam illam, proscriptionem, non legem, putavit, qua civis optime de republica meritus nominatim, sine iudicio, una cum senatu, reipublicae esset ereptus. 46. Qui [2] quum ad gloriam suam atque ad amplissimi beneficii gratiam magis pertinere videret, caussam illam integram ad suum consulatum reservari, tamen rem talem per alios citius, quam per se tardius confici malebat. Ut [3] vero iniit magistratum, non dicam, quid prius, sed quid omnino egit aliud, nisi ut, me conservato, senatus in posterum dignitatem auctoritatemque sanciret? Dii immortales, quantum mihi beneficium dedisse videmini, quod hoc anno P. Lentulus consul fuit! quo quanto maius dedissetis, si superiore anno fuisset! nec enim eguissem medicina consulari, nisi consulari vulnere concidissem.

XVIII. 47. Abiit [4] ille annus. Respirasse homines videbantur, nondum re, sed spe reipublicae recuperandae. Exierunt malis ominibus atque exsecrationibus duo vulturii paludati: quibus utinam ipsis evenissent ea, quae tum homines precabantur! neque nos provinciam Macedoniam cum exercitu, neque equitatum in Syria et cohortes

[1]) post redit. in Senatu c. 4. § 8. — [2]) pro Sextio c. 32. § 70. — [3]) post redit. in Senatu c. 4. § 8. — [4]) pro Sextio c. 33. § 71.

optimas, perdidissemus. Istos[1] enim post hominum memoriam taeterrimos atque turpissimos consules esse, et illa principia et hi recentes rerum exitus declararunt. Etenim[2] nullum vitium taetrius est, quam avaritia, praesertim in principibus rempublicam gubernantibus: habere enim quaestui rempublicam non modo turpe est, sed sceleratum etiam et nefarium. Vidimus[3] autem, duo illa reipublicae paene fata, Gabinium et Pisonem, alterum haurire quotidie ex pacatissimis atque opulentissimis Syriae gazis innumerabile pondus auri; bellum inferre quiescentibus, ut eornm veteres illibatasque divitias in profundissimum libidinum suarum gurgitem profunderet: alterum[4] Thracibus ac Dardanis primum pacem maxima pecunia vendidisse; deinde, ut illi pecuniam conficere possent, vexandam his Macedoniam et spoliandam tradidisse. 48. Ineunt[5] magistratum tribuni plebis, T.[6] Annius Milo, P. Sextius, C. Cestilius, M. Cispius, T. Fadius, M'. Curtius, C. Messius, Q. Fabricius: qui[7] omnes se de me promulgatnros confirmarant. Ex his autem princeps emitur ab inimicis meis is, quem homines in luctu irridentes Gracchum vocabant: quoniam id etiam fatum civitatis fuit, ut illa ex vepreculis extracta nitedula rempublicam conaretur arrodere. Alter vero, non ille Serranus ab aratro, sed ex deserto Gavii Ofilii horto, calatis Gaviis, in Calatinos Attilios insitus, subito nominibus in tabulas relatis, nomen suum de tabula sustulit. Sed[8] mitto iam Numerium et Serranum, quisqui-

---

1) pro Plancio c. 35. § 86. — 2) de Off. II. c. 22. § 77. — 3) pro Sextio c. 43. § 93. — 4) Ibid. § 94. — 5) Ibid. c. 33. § 72. — 6) post redit. in Senatu c. 8. § 19—22. — 7) pro Sextio c. 33. § 72. — 8) Ibid. c. 43. § 94.

lias seditionis Clodianae, qui, dum cives de civibus aliquid timebant, numquam de se pertimuerunt.

XIX. 49. Veniunt[1] Kalendae Ianuarii; qui[2] dies post obitum occasumque nostrum reipublicae primus illuxit. Kalendis[3] igitur Ian. posteaquam orba respublica consulis fidem, tamquam legitimi tutoris, imploravit, P. Lentulus consul, parens, deus salutis nostrae, vitae, fortunae, memoriae, nominis, simulac de solemni religione retulit, nihil humanarum rerum sibi prius, quam de me agendum iudicavit. Quae[4] tum frequentia senatus! quae exspectatio populi! qui concursus legatorum ex Italia cuncta! quae virtus, actio, gravitas P. Lentuli consulis fuit! a[5] quo non est ita latum, ut mihi Romam venire liceret, sed UT VENIREM. Non enim voluit id, quod licebat, ferre, ut liceret; sed me ita esse in republica, magis ut arcessitus imperio populi Romani viderer, quam ad administrandam civitatem restitutus. 50. Quae[6] etiam Q. Metelli, viri clarissimi, moderatio de me! qui, quum inimicitias sibi mecum ex reipublicae dissensione susceptas esse dixisset, eas se patribus conscriptis dixit et temporibus reipublicae permissurum: et[7], quam legem esse homines alienissimi a P. Clodio iudicarent, Piso et Gabinius, eam nullam esse, frater P. Clodii, quum de me ad senatum retulit, iudicavit.

XX. 51. Tum[8] princeps rogatus sententiam L. Cotta, dixit id, quod dignissimum republica fuit, *nihil de me actum esse iure, nihil more maiorum, nihil legibus: non*

---

[1]) Ibid. c. 33. § 72. — [2]) in Pison. c. 15. § 34. — [3]) ad Quirites post redit. c. 5. § 11. — [4]) pro Sextio c. 33. § 72. — [5]) pro Domo sua c. 27. § 71. — [6]) pro Sextio c. 33. § 72. — [7]) pro Domo sua c. 27. § 70. — [8]) pro Sextio c. 34. § 73.

posse quemquam de civitate tolli sine iudicio; de capite non modo ferri, sed ne iudicari quidem posse, nisi comitiis centuriatis; vim fuisse illam, flammam quassatae reipublicae perturbatorumque temporum, iure iudiciisque sublatis; magna rerum perturbatione impendente, declinasse me paullulum et, spe reliquae tranquillitatis, praesentes fluctus tempestatemque fugisse. Quare, quum absens rempublicam non minus magnis periculis, quam quodam tempore praesens liberassem, non restitui me solum, sed etiam ornari a senatu decere. 52. Disputavit etiam multa prudenter, ita de me illum amentissimum et profligatissimum hostem pudoris et pudicitiae scripsisse quae scripserat, iis verbis, rebus, sententiis, ut, etiamsi iure esset rogatum, tamen vim habere non posset. Quare *me, qui nulla lege abessem, non restitui lege, sed revocari senatus auctoritate oportere.* Hunc, nemo erat, quin verissime sentire diceret. Nam sententia [1] verior, gravior, utilior, melior reipublicae nulla esse potuit: hominis enim scelere et furore notato, similis a republica labes in posterum demovebatur.

XXI. 53. Post [2] eum rogatus Cn. Pompeius, approbata laudataque Cottae sententia, dixit, *sese otii mei caussa, ut omni populari concitatione defungerer, censere, ut ad senatus auctoritatem, populi quoque Romani beneficium erga me adiungeretur.* Neque [3] hoc Cn. Pompeius non vidit, legem esse nullam, atque esse potius flammam temporis, interdictum sceleris, vocem furoris: sed prospexit, ne qua popularis in senatum aliquando invidia redundaret, si sine populi iudicio restituti videremur. Quum [4] omnes certa-

[1]) pro Domo sua c. 26. § 68. — [2]) pro Sextio c. 34. § 74. — [3]) pro Domo sua c. 26. § 69. — [4]) pro Sextio c. 34. § 74.

tim, aliusque alio gravius atque ornatius de mea salute dixisset, fieretque sine ulla varietate discessio; surrexit Attilius ille Gavianus: nec ausus est, quum esset emptus, intercedere; noctem sibi ad deliberandum postulavit. 54. Itaque [1] eo die confecta res esset, nisi is tribunus plebis, quem ego maximis beneficiis quaestorem consul ornaveram, noctem sibi ad deliberandum postulasset: quae deliberatio non in reddenda, quemadmodum nonnulli arbitrabantur, sed, ut patefactum est, in augenda mercede consumpta est. Quum et cunctus ordo, et multi eum summi viri orarent, et Cn. Oppius socer, optimus vir, ad pedes eius flens iaceret; ille [2] se affirmare, postero die moram nullam esse facturum. Creditum est: discessum est. Illi interea deliberatori merces, longa interposita nocte, duplicata est. Consecuti dies pauci omnino Ianuario mense, per quos senatum haberi liceret: sed tamen actum nihil, nisi de me.

XXII. 55. Quum omni mora, ludificatione, calumnia, senatus auctoritas impediretur, venit tandem consilio de me agendi dies, VIII. Kalendas Febr. Princeps rogationis, vir mihi amicissimus, Q. Fabricius, templum aliquanto ante lucem occupavit. Quietus eo die Sextius. Actor hic defensorque caussae meae nihil progreditur, consilia exspectat inimicorum meorum. Quid illi? quo se pacto gerunt? Quum forum, comitium, curiam, multa de nocte, armatis hominibus ac servis plerisque occupavissent, impetum faciunt in Fabricium, manus afferunt, occidunt nonnullos, vulnerant multos. 56. Venientem in forum, virum optimum et constantissimum, M. Cispium, tribunum ple-

[1]) ad Quirit. post redit. c. 5. §. 12. — [2]) pro Sextio c. 34. § 74.

bis, vi depellunt: caedem in foro maximam faciunt: universique destrictis gladiis et cruentis in omnibus fori partibus, fratrem meum, virum optimum, oculis quaerebant, voce poscebant. Quorum ille telis libenter corpus obtulisset suum, nisi suam vitam ad spem mei reditus reservasset. Subiit tamen vim illam nefariam consceleratorum latronum, et, quum ad fratris salutem a populo Romano deprecandam venisset, pulsus e rostris in comitio iacuit, seque servorum et libertorum corporibus obtexit, vitamque tum suam noctis et fugae praesidio, non iuris iudiciorumque defendit.

XXIII. 57. Ex[1] eo quidem tempore Sextius, fretus sanctitate tribunatus, quum se non modo contra vim et ferrum, sed etiam contra verba atque interfationem legibus sacratis esse armatum putaret, venit in templum Castoris, obnuntiavit consuli: quum subito manus illa Clodiana, in caede civium saepe iam victrix, exclamat, incitatur, invadit: inermem atque imparatum tribunum alii gladiis adoriuntur, alii fragmentis septorum et fustibus: a quibus hic, multis vulneribus acceptis ac debilitato corpore et contrucidato, se abiecit exanimatus, neque ulla alia re ab se mortem, nisi opinione mortis depulit. Quem quum iacentem et concisum plurimis vulneribus extremo spiritu exsanguem et confectum viderent, defatigatione magis et errore, quam misericordia et modo, aliquando caedere destiterunt. 58. Captum[2] erat forum, aede Castoris, tamquam arce aliqua, a fugitivis occupata: silebatur. Omnia hominum, quum egestate, tum audacia perditorum, clamore,

---

[1]) Ibid. c. 37. § 79. — [2]) Ibid. c. 39. § 85.

concursu, vi, manu gerebantur: perferebatur. Magistratus templis pellebantur, alii omnino aditu ac foro prohibebantur: nemo resistebat. Gladiatores ex praetoris comitatu comprehensi, in senatum introducti, confessi, in vincla coniecti a Milone, emissi a Serrano: mentio nulla. Forum corporibus civium Romanorum constratum caede nocturna: non modo nulla nova quaestio, sed etiam vetera iudicia sublata. Tribunus plebis plus viginti vulneribus acceptis iacebat moribundus: alterius tribuni plebis, divini hominis, (dicam enim quod sentio, et quod mecum sentiunt omnes) divini, insigni quadam, inaudita, nova magnitudine animi, gravitate, fide praediti, domus est oppugnata ferro, facibus, exercitu Clodiano. 59. Qua [1] strage nonnulli permoti magistratus, partim metu mortis, partim desperatione reipublicae, paullulum a mea caussa recesserunt: reliqui fuerunt, quos neque terror, neque vis, nec spes, nec metus, nec promissa, nec minae, nec tela, nec faces a senatus auctoritate, a populi Romani dignitate, a mea salute depellerent. In [2] quibus consules fuerunt, qui superiorum consulum ruinas virtute sua fulserunt, summa tribunorum plebis praetorumque fide et diligentia sublevati.

XXIV. 60. Quid ego de praestantissimo viro, T. Annio, dicam? aut quis de tali civi satis digne umquam loquetur? Quem [3] enim umquam virum tam immortali virtute vidimus? qui, nullo praemio proposito, praeter hoc, quod iam contritum et contemptum putatur, iudicium bonorum, omnia pericula, summos labores, gravissimas contentiones inimicitiasque suscepit? qui mihi unus ex omnibus civibus

[1]) post redit. in Senatu c. 3. § 7. — [2]) Ibid. c. 8. § 18. — [3]) pro Sextio c. 40. § 86.

videtur re docuisse, non verbis, quid oporteret a praestantissimis viris in republica fieri, et quid necesse esset: oportere hominum audacium, eversorum reipublicae, sceleri legibus et iudiciis resistere. Si leges non valerent, iudicia non essent, si respublica vi consensuque audacium, armis oppressa teneretur, praesidio et copiis defendi vitam et libertatem necesse esse. Hoc sentire, prudentiae est: facere, fortitudinis: et sentire vero et facere, perfectae cumulataeque virtutis. 61. Adiit[1] igitur T. Annius ad caussam reipublicae sic, ut civem patriae recuperare vellet ereptum. Simplex caussa, constans ratio, plena consensionis omnium, plena concordiae. Collegas adiutores habebat: consulis alterius summum studium, alterius animus paene placatus. De praetoribus unus alienus: senatus incredibilis voluntas, equitum Romanorum animi ad caussam excitati, erecta Italia. Duo soli erant empti ad impediendum: qui si homines despecti et contempti tantam rem sustinere non potuissent: se caussam, quam susceperat, nullo labore peracturum videbat. Agebat auctoritate, agebat consilio, agebat per summum ordinem, agebat exemplo bonorum et fortium civium: quid republica, quid se dignum esset, quis ipse esset, quid sperare, quid maioribus suis reddere deberet, diligentissime cogitabat.

XXV. 62. Huic gravitati hominis, videbat ille gladiator, se, si moribus ageret, parem esse non posse: ad ferrum, ad faces, ad quotidianam caedem, incendia, rapinas, se cum exercitu suo contulit: domum oppugnare, itineribus occurrere, vi lacessere et terrere coepit. Non movit hominem summa gravitate summaque constantia: sed

[1]) Ibid. § 87.

quamquam dolor animi, innata libertas, prompta excellensque virtus, fortissimum virum hortabatur, vi vim oblatam, praesertim saepius, ut frangeret et refutaret; tanta moderatio fuit hominis, tantum consilium, ut contineret dolorem, neque eadem se re ulcisceretur, qua esset lacessitus, sed illum, tot iam in funeribus reipublicae exsultantem ac tripudiantem, legum, si posset, laqueis constringeret. 63. Accedit[1] etiam, quod exspectatione omnium fortissimo et clarissimo viro, T. Annio, devota et constituta ista hostia esse videbatur. Etenim, ut P. ille Scipio natus mihi videtur ad interitum exitiumque Karthaginis, qui illam a multis imperatoribus obsessam, oppugnatam, labefactatam, paene captam aliquando, quasi fatali eventu, solus evertit; sic T. Annius ad illam pestem comprimendam, exstinguendam, funditus delendam natus esse videbatur, et quasi divino munere donatus reipublicae. Solus ille cognovit, quemadmodum armatum civem, qui lapidibus, qui ferro alios fugaret, alios domi contineret, qui Urbem totam, qui curiam, qui forum, qui templa omnia caede incendiisque terreret, non modo vincere, verum etiam vincire oporteret. 64. Hic[2] ergo, quum tribunus plebis, republica oppressa, senatui se dedisset, quem exstinctum acceperat, equitibus Romanis, quorum vires erant debiles, bonis viris, qui omnem auctoritatem Clodianis armis abiecerant: plebem[3] et infimam multitudinem, quae P. Clodio duce, fortunis omnium imminebat, eam, quo tutior esset vita civium, non modo virtute flexit, sed etiam tribus suis patrimoniis delinivit: nam[4] gladiatoribus em-

---

[1]) de Harusp. resp. c. 3. § 6. — [2]) pro Milone c. 34. § 94. — [3]) Ibid. c. 35. § 95. — [4]) de Offic. II. c. 17. § 58.

ptis reipublicae caussa, quae salute nostra continebatur, omnes P. Clodii conatus furoresque compressit.

XXVI. 65. Iam[1] ceterorum officia studiaque recordor: quam cupidus mei C. Cestilius, quam studiosus senatus, quam non varius fuerit in caussa. Quid M. Cispius? cui ego ipsi, parenti fratrique eius sentio quantum debeam: qui, quum a me voluntas eorum in privato iudicio esset offensa, publici mei beneficii memoria privatam offensionem oblitteraverunt. Iam T. Fadius, qui mihi quaestor fuit, M'. Curtius, cuius ego patri quaestor fui, studio, amore, animo, huic necessitudini non defuerunt. Multa de me C. Messius, et amicitiae et reipublicae caussa, dixit: legem speciatim initio de salute mea promulgavit. Q. Fabricius, si, quae de me agere conatus est, ea contra vim et ferrum perficere potuisset, mense Ianuario nostrum statum recuperassemus: quem ad salutem meam voluntas impulit, vis retardavit, auctoritas senatus revocavit. 66. Iam vero praetores quo animo in me fuerint, inde existimari potuit, quod L. Caecilius privatim me suis omnibus copiis studuerit sustentare, publice promulgarit de mea salute cum collegis paene omnibus, direptoribus autem meorum bonorum in ius adeundi potestatem non fecerit. M. autem Calidius statim designatus sententia sua, quam esset cara sibi mea salus, declaravit. Omnia officia C. Septimii, Q. Valerii, P. Crassi, Sex. Quintilii, C. Cornuti, summa et in me, et in rempublicam constiterunt. Quae quum libenter commemoro, tum non invitus nonnullorum in me nefarie commissa praetereo.

[1]) post redit. in Senatu c. 8. § 21.

XXVII. 67. Habitae[1] sunt multae de me a gladiatore sceleratissimo conciones, ad quas nemo adibat incorruptus, nemo integer: nemo illum foedum vultum aspicere, nemo furialem vocem bonus audire poterat. Erant enim illae conciones perditorum hominum necessario turbulentae. Ad[2] meam vero salutem senatus auxilium omnium civium cuncta ex Italia, qui rempublicam salvam esse vellent, consulis voce et litteris implorandum putavit. Mei capitis servandi caussa Romam uno tempore, quasi signo dato, Italia tota convenit. De mea salute, P. Lentuli, praestantissimi viri atque optimi consulis, Cn. Pompeii, clarissimi atque invictissimi civis, ceterorumque principum, celeberrimae et gratissimae conciones fuerunt. 68. Atqui[3] erat id temporis clarissimus et fortissimus consul, inimicus Clodio, ultor sceleris illius, propugnator senatus, defensor publicae voluntatis, patronus publici consensus, restitutor salutis meae: septem praetores, octo tribuni plebis, illius adversarii, defensores mei: Cn. Pompeius auctor et dux mei reditus, illius hostis; cuius sententiam senatus omnis de salute mea gravissimam et ornatissimam secutus est; qui populum Romanum cohortatus est; qui, quum de me decretum Capuae fecit, ipso cunctae Italiae cupienti, et eius fidem imploranti, signum dedit, ut ad me restituendum Romam concurrerent: omnia tum denique in illum odia civium ardebant desiderio mei. 69. Quid[4] iam magnificentius, quid praeclarius mihi accidere potuit, quam quod, Lentulo petente, decretum est, ut cuncti ex omni Italia, qui rempublicam salvam vellent, ad me unum restituendum et defendendum venirent? Quid[5] ego gloriosius meis posteris potui relinquere, quam, hoc sena-

[1]) pro Sextio c. 50. § 106. — [2]) in Pison. c. 15. § 34. — [3]) pro Milone c. 15. § 39. — [4]) post redit. in Sen. c. 9. § 24. — [5]) Ibid. c. 10. § 25.

tum iudicasse, qui civis me non defendisset, eum rempublicam salvam noluisse? Itaque tantum senatus auctoritas, tantum eximia consulis dignitas valuit, ut dedecus et flagitium se committere putaret, si quis non veniret.

XXVIII. 70. Idemque consul, quum illa incredibilis multitudo Romam, et paene Italia ipsa venisset, senatum frequentissimum in Capitolium convocavit. Quo tempore quantam vim naturae bonitas haberet et vera nobilitas, intelligi potuit. Nam Q. Metellus, et inimicus et frater inimici, perspecta reliquorum voluntate, omnia privata odia deposuit. Itaque[1] hic fuit non modo salutis defensor, qui ante hoc unum beneficium fuerat inimicus, verum etiam ascriptor dignitatis meae. 71. Quo quidem die, quum ccccxvii ex senatu essent, magistratus autem omnes adessent, dissensit unus, is, qui sua lege coniuratos etiam ab inferis excitandos putarat. Atque illo die, quum rempublicam meis consiliis conservatam gravissimis verbis et plurimis iudicatum esset, idem consul curavit, ut eadem a principibus civitatis in concione postero die dicerentur: quum quidem ipse egit ornatissime caussam meam, perfecitque, astante atque audiente Italia tota, ut nemo cuiusquam conducti aut perditi vocem acerbam atque inimicam bonis posset audire.

XXIX. 72. Habuit[2] igitur postridie de eodem me P. Lentulus consul concionem. Concursus est populi Romani factus: omnes ordines, tota in illa concione Italia constitit. Egit caussam summa cum gravitate copiaque dicendi, tanto silentio, tanta approbatione omnium, nihil ut umquam

[1]) Ibid. § 26. — [2]) pro Sextio c. 50. § 107.

videretur tam populare ad populi Romani aures accidisse. 73. Productus est ab eo Cn. Pompeins, qui non solum auctor meae salutis, sed etiam supplex populo Romano exstitit. Huius oratio, et pergravis et grata concioni, fuit [1], quemadmodum accepi, tripartita. Primum docuit, meis consiliis rempublicam esse servatam, caussamque meam cum communi salute coniunxit, hortatusque est, ut omnes anctoritatem senatus, statum civitatis, fortunas civis bene meriti defenderent: tum in perorando posuit, populum Romanum rogari a senatu, rogari ab equitibus Romanis, rogari ab Italia cuncta: denique ipse ad extremum pro mea salute non rogavit solnm, verum etiam obsecravit. 74. Eodem [2] tempore audivit ille conventus eodem ex loco summos viros, ornatissimos atque amplissimos homines, principes civitatis, omnes consulares, omnes praetorios eadem dicere, ut omnium testimonio per me unum rempnblicam conservatam esse constaret. Itaque quum P. Servilius, gravissimus vir et ornatissimus civis, dixisset, opera mea rempublicam incolumem magistratibus deinceps traditam, dixerunt in eamdem sententiam ceteri. Audivit eo quoque tempore clarissimi viri non solum auctoritatem, sed etiam testimonium, L. Gellii: qui, quia suam classem attentatam magno cum suo periculo paene sensit, dixit in concione: *si ego consul, quum fui, non fuissem, rempublicam funditus interituram fuisse.* 75. Quo [3] silentio sunt auditi de me ceteri principes civitatis! quos idcirco non appello hoc loco, ne mea oratio, si minus de aliquo dixero, ingrata; si satis de omnibus, infinita esse videatur. Quamquam [4] mihi maiori curae est, quemadmo-

[1]) ad Quirit. post reditum c. 7. § 16. — [2]) Ibid. § 17. — [3]) pro Sextio c. 50. § 108. — [4]) ad Quirit. post redit. c. 9. § 22.

dum iis, qui de me sunt optime meriti, gratiam referam, quam, quemadmodum inimicorum iniurias crudelitatemque persequar. Etenim ulciscendae iniuriae facilior ratio est, quam beneficii remunerandi, propterea quod superiorem esse contra improbos minus est negotii, quam bonis exaequari: tum etiam ne tam necessarium quidem est, male meritis, quam optime meritis referre, quod debeas.

XXX. 76. De[1] me senatus ita decrevit, Cn. Pompeio auctore et eius sententiae principe, ut, si quis impedisset reditum meum, in hostium numero putaretur: iisque verbis ea de me senatus auctoritas declarata est, ut nemini sit triumphus honorificentius, quam mihi salus restitutioque perscripta. De me quum omnes magistratus promulgassent, praeter unum praetorem, a quo non fuit postulandum, fratrem inimici mei, praeterque duos de lapide emptos tribunos plebis, legem comitiis centuriatis tulit P. Lentulus consul de collegae Q. Metelli sententia: quem mecum eadem respublica, quae in tribunatu eius disiunxerat, in consulatu virtute optimi ac iustissimi viri sapientiaque coniunxit. Quo[2] referente optimo et clarissimo viro consule, in monumento Marii de meo reditu magnificentissimum senatusconsultum factum est, quo[3] mea salus omnibus est gentibus commendata, quum[4] in templo Honoris-Virtutis honos haberetur virtuti, Caiique Marii, conservatoris huius imperii, monumentum municipi eius et reipublicae defensori sedem ad salutem praeberet; idque[5] frequentissimo theatro, incredibili clamore et plausu comprobatum est. 77. Nam hoc[6] quidem tempore, quid populus

[1]) in Pison. c. 15. § 35. — [2]) de Divinat. I. c. 28. § 59. — [3]) pro Plancio c. 32. § 78. — [4]) pro Sextio c. 54. § 116. — [5]) de Divinat. I. c. 28. § 59. — [6]) pro Sextio c. 55. § 117.

Romanus sentiret, ostendit in ludis, quos faciebat Lentulus. Et utroque in genere declaratum est. Primum, nondum audito senatusconsulto, rumori ipsi atque absenti senatui plausus est ab universis datus, deinde senatoribus singulis spectatum e senatu redeuntibus: quum vero ipse, qui ludos faciebat, consul assedit, stantes et manibus passis gratias agentes et lacrimantes gaudio suam erga me benevolentiam ac misericordiam declararunt. At, quum ille furibundus incitata illa sua vecordi mente venisset, vix se populus Romanus tenuit; vix homines odium suum a corpore eius impuro atque infando represserunt. Voces quidem et palmarum intentus et maledictorum clamorem omnes profuderunt. 78. Et[1], quoniam facta mentio est ludorum, ne illud quidem praetermittam, in magna varietate sententiarum, numquam ullum fuisse locum, in quo aliquid a poeta dictum cadere in tempus nostrum videretur, quod aut populum universum fugeret, aut non exprimeret ipse actor. Quae[2] tum significatio fuerit omnium, quae declaratio voluntatis ab universo populo Romano in caussa hominis non popularis, equidem audiebam: existimare facilius possunt, qui adfuerunt.

XXXI. 79. Et, quoniam me huc provexit oratio, histrio casum meum toties collacrimavit, quum ita dolenter ageret caussam meam, ut vox eius illa praeclara lacrimis impediretur. Neque poetae, quorum ego semper ingenia dilexi, tempori meo defuerunt: eaque populus Romanus non solum plausu, sed etiam gemitu suo comprobavit. Utrum igitur haec Aesopum potius pro me aut Accium dicere oportuit, si populus Romanus liber esset, an principes

---

[1]) Ibid. § 118. — [2]) Ibid. c. 57. § 122.

civitatis? Nominatim sum appellatus in Bruto,

Tullius, qui libertatem civibus stabiliverat.

Millies revocatum est. Parumne videbatur populus Romanus iudicare, id a me et a senatu esse constitutum, quod perditi cives sublatum per nos criminabantur? 80. Maxime vero populi Romani iudicium universi consessu gladiatorum declaratum est. Erat enim munus Scipionis dignum et eo ipso et illo Q. Metello, cui dabatur. Id autem spectaculi genus erat, quod omni frequentia atque omni genere hominum celebratur, quo multitudo maxime delectatur. In hunc consessum P. Sextius, tribunus plebis, quum ageret nihil aliud in eo magistratu, nisi meam caussam, venit, et se populo dedit, non plausus cupiditate, sed ut ipsi inimici nostri voluntatem universi populi viderent. Venit autem ad columnam Maeniam. Tantus est ex omnibus spectaculis usque a Capitolio, tantus ex fori cancellis plausus excitatus, ut numquam maior consensio aut apertior populi Romani universi fuisse ulla in caussa diceretur.

XXXII. 81. Hunc[1] ego reditum repudiarem, qui ita florens fuit, ut verear, ne quis me studio gloriae putet idcirco exisse, ut ita redirem? Quem enim umquam senatus civem, nisi me, nationibus exteris commendavit? cuius umquam propter salutem, nisi meam, senatus publice sociis populi Romani gratias egit? De me uno patres conscripti decreverunt, ut, qui provincias cum imperio obtinerent, qui quaestores legatique essent, salutem et vitam meam custodirent. In una mea caussa post Romam conditam factum est, ut litteris consularibus ex senatusconsulto, cuncta ex Italia, omnes,

[1]) Ibid. c. 60. § 128.

qui rempublicam salvam vellent, convocarentur. Quod numquam senatus in universae reipublicae periculo decrevit, id in unius mea salute conservanda decernendum putavit. 82. Proximus[1] est huic dignitati ordo equester. Omnes omnium publicanorum societates de meo consulatu ac de meis rebus gestis amplissima atque ornatissima decreta fecerunt. Scribae, qui nobiscum in rationibus monumentisque publicis versantur, non obscurum de meis in rempublicam beneficiis suum iudicium decretumque esse voluerunt. Nullum est in hac urbe collegium, nulli pagani aut montani, (quoniam plebei quoque urbanae maiores nostri conventicula et quasi consilia quaedam esse voluerunt) qui non amplissime, non modo de salute mea, sed etiam de dignitate decreverint. 83. Quid ego illa divina atque immortalia municipiorum et coloniarum et totius Italiae decreta commemorem, quibus tamquam gradibus mihi videor in caelum ascendisse, non solum in patriam revertisse? Omitto civitatum, nationum, provinciarum, regum, orbis denique terrarum de meis in omnes mortales meritis unum iudicium unumque consensum: quis[2] est Italiae locus, in quo non fixum sit in publicis monumentis studium salutis meae, testimonium dignitatis?

XXXIII. 84. Iam quid ego illa de me divina senatusconsulta commemorem? vel — quod in templo Iovis Optimi Maximi factum est, quum vir is, qui tripartitas orbis terrarum oras atque regiones tribus triumphis adiunctas huic imperio notavit, de scripto sententia dicta, mihi uni testimonium patriae conservatae dedit? cuius sententiam ita frequentissimus senatus secutus est, ut unus

[1]) pro Domo sua c. 28. § 74. — [2]) pro Sextio c. 60. § 128.

dissentiret hostis, idque ipsum tabulis publicis mandaretur, ad memoriam posteri temporis sempiternam: 85. vel — quod est postridie decretum in curia, populi ipsius Romani et corum, qui ex municipiis convenerant, admonitu, ne qnis de caelo servaret: ne quis moram ullam afferret: si quis aliter fecisset, eum plane eversorem reipublicae fore, idque senatum gravissime laturum: et ut statim de eius facto referretur? Qua gravitate sua qnum frequens senatus nonnullorum scelus audaciamque tardasset, tamen illud addidit, si diebus quinque, quibus agi de me potuisset, non esset actum, redirem in patriam, dignitate omni recuperata.

XXXIV. 86. Decrevit[1] eodem tempore senatus, ut iis, qui ex tota Italia salutis meae caussa convenerant, agerentur gratiae, atque ut iidem, ad res redenntes ut venirent, rogarentur. Haec erat studiorum in mea salute contentio: ut ii, qui a senatu de me rogabantur, iidem senatui pro me supplicarent. Atque ita in his rebus unus est solus inventus, qui ab hac tam impensa voluntate bonornm palam dissideret, ut etiam Q. Metellus consul, qui mihi vel maxime ex magnis contentionibus reipublicae fuisset inimicus, de mea salute retulerit. Qui excitatus summa quum auctoritate P. Servilii, tum quadam gravitate dicendi, quum ille omnes prope ab inferis evocasset Metellos, et ad illius generis, quod sibi cum eo commune esset, dignitatem, propinqui sui mentem a Clodianis latrociniis reflexisset; quumque eum ad domestici exempli memoriam et ad Numidici illius Metelli casum,

[1]) Ibid c. 62. § 129.

vel gloriosum vel gravem convertisset; collacrimavit vir egregius ac vere Metellus, totumque se P. Servilio dicenti etiam tum tradidit, nec illam divinam gravitatem, plenam antiquitatis, diutius homo eiusdem sanguinis potuit sustinere, et mecum absens beneficio suo rediit in gratiam. 87. Quid [1] denique de illo die dicam, quem P. Lentulus mihi fratrique meo, liberisque nostris natalem constituit, non modo ad nostram, verum etiam ad sempiterni memoriam temporis? quo die nos comitiis centuriatis, quae maxime maiores comitia iusta dici haberique voluerunt, arcessivit in patriam, ut eaedem centuriae, quae me consulem fecerant, consulatum meum comprobarent. Quo die quis civis fuit, qui fas esse putaret, quacumque aut aetate aut valetudine esset, non se de salute mea sententiam ferre? Quando tanta frequentia in campo, tantus splendor Italiae totius ordinumque omnium, quando illa dignitate rogatores, diribitores custodesque visi sunt? Itaque P. Lentuli beneficio excellenti atque divino non reducti sumus in patriam, sicut nonnulli clarissimi cives, sed equis insignibus et curru aurato reportati.

XXXV. 88. Itaque [2] pulsus ego civitate non sum, quae nulla erat: arcessitus in civitatem sum, quum esset in republica consul, qui tum nullus fuerat; esset senatus, qui tum occiderat; esset consensus populi liberi; esset iuris et aequitatis, quae vincula sunt civitatis, repetita memoria. Non [3] enim erat illa tum civitas, quum leges in ea nihil valebant; quum iudicia iacebant; quum mos patrius occiderat; quum, ferro pulsis magistratibus, senatus nomen in

[1]) post redit. in Senatu c. 11. § 27. — [2]) Paradox. IV. c. 1. §. 28. — [3]) Ibid. § 27.

republica inane erat. Praedonum ille concursus et, Clodio duce, latrocinium in foro constitutum et reliquiae coniurationis, a Catilinae furiis ad Clodii scelus furoremque conversae, non civitas erat. An [1] tum erant consules, quum, quacumque de re verbum facere coeperant aut referre ad senatum, cunctus ordo reclamabat ostendebatque, nihil esse eos acturos, nisi prius de me retulissent? An [2], quum proficiscebantur paludati in provincias vel emptas, vel ereptas, consules eos quisquam putavit? 89. Ac [3] vide, Clodi, quam ista tui latrocinii tela contempserim. Iactam et immissam a te nefariam in me iniuriam semper duxi: pervenisse ad me numquam putavi: nisi forte, quum parietes disturbabas, aut quum tectis sceleratas faces inferebas, meorum aliquid ruere aut deflagrare arbitrabare. Nihil neque meum est neque cuiusquam, quod auferri, quod eripi, quod amitti potest. Si mihi eripuisses divinam animi mei constantiam, meas curas, vigilias, consilia, quibus respublica te invitissimo stat; si huius aeterni beneficii immortalem memoriam delevisses; multo etiam magis si illam mentem, unde haec consilia manarunt, mihi eripuisses: tum ego accepisse me confiterer iniuriam. Sed si haec nec fecisti, nec facere potuisti: reditum mihi gloriosum iniuria tua dedit, non exitum calamitosum. 90. Ergo ego semper civis; et tum maxime, quum meam salutem senatus exteris nationibus, ut civis optimi, commendabat; tu, ne umquam quidem: nisi forte idem esse hostis et civis potest. An tu civem ab hoste natura ac loco, non animo factisque distinguis? Caedem in foro fecisti: armatis latronibus templa tenuisti: privatorum domos, aedes sacras incendisti. Cur hostis Spartacus, si tu civis? Potes autem

---

[1]) in Pisonem c. 13. § 29. — [2]) Ibid. § 31. — [3]) Parad. IV. c. 1. § 28.

tu esse civis, propter quem aliquando civitas non fuit? et me tuo nomine appellas, quum omnes meo discessu exsulasse rempublicam putent? Numquamne, homo amentissime, te circumspicies? numquam, nec quid facias, considerabis, nec quid loquare? Nescis, exsilium scelerum esse poenam? meum illud iter ob praeclarissimas res a me gestas esse susceptum? 91. Omnes scelerati atque impii, quorum tu te ducem esse profiteris, quos leges exsilio affici volunt, exsules sunt, etiam si solum non mutarunt. An quum omnes leges te exsulem esse iubeant, non eris tu exsul? Exsul non appelletur is, qui cum telo fuerit? ante senatum tua sica deprehensa est: qui hominem occiderit? tu plurimos occidisti: qui incendium fecerit? aedes Nympharum manu tua deflagravit: qui templa occupaverit? in foro castra posuisti. 92. Sed quid ego communes leges profero, quibus omnibus es exsul? Familiarissimus tuus de te privilegium tulit, ut, si in opertum Bonae Deae accessisses, exsulares. At te id fecisse, etiam gloriari soles. Quomodo igitur, tot legibus in exsilium eiectus, nomen exsulis non perhorrescis? »Romae sum", inquis. Et quidem in operto fuisti. Non igitur, ubi quisque erit, eius loci ius tenebit, si ibi eum legibus esse non oportebit.

XXXVI. 93. Quod [1] si quis existimat, me aut voluntate esse mutata aut debilitata virtute aut animo fracto, vehementer errat. Mihi, quod potuit vis et iniuria et sceleratorum hominum furor detrahere, eripuit, abstulit, dissipavit: quod viro forti adimi non potest, id mansit et permanebit. Vidi ego fortissimum virum, municipem meum, C. Marium, — quoniam nobis, quasi aliqua fatali

---

[1]) ad Quirites post red. c. 8. § 19.

necessitate, non solum cum his, qui haec delere voluissent, sed etiam cum fortuna belligerandum fuit: — eum tamen vidi, quum esset summa senectute, non modo non infracto animo propter magnitudinem calamitatis, sed confirmato atque renovato. 94. Quem egomet dicere audivi, tum se fuisse miserum, quum careret patria, quam obsidione liberavisset; quum sua bona possideri ab inimicis ac diripi audiret; quum adolescentem filium videret eiusdem socium calamitatis; quum, in paludibus demersus, concursu ac misericordia Minturnensium corpus ac vitam suam conservasset; quum, parva navicula traiectus in Africam, quibus regna ipse dederat, ad eos inops supplexque venisset: recuperata vero sua dignitate, se non commissurum, ut, quum ea, quae amiserat, sibi restituta essent, virtutem animi non haberet, quam numquam perdidisset. 95. Sed hoc inter me atque illum interest, quod ille, qua re plurimum potuit, ea ipsa re inimicos suos ultus est, armis: ego, qua consuevi, utar pietate: quoniam illi arti in bello ac seditione locus est, huic in pace atque otio. Quamquam ille animo irato nihil nisi de inimicis ulciscendis agebat: ego de ipsis inimicis tantum, quantum mihi respublica permittet, cogitabo.

LIBER SEXTUS.

I. 1. Reditus[1] vero meus qui fuerit, quis ignorat? de[2] quo et populus Romanus non nunc primum audiet, et in exteris nationibus usque ad ultimas terras pervagatum est. Sed[3], etsi omnia aut scripta esse ab aliis arbitror aut etiam nuntiis ac rumore perlata, tamen ea scribam brevi, quae multos puto potissimum ex meis litteris velle cognoscere, ut[4] videant me in pristinam meam dignitatem, brevi tempore doloris interiecto, reipublicae voce esse revocatum.

2. Pridie[5] Nonas Sext. Dyrrhachio sum profectus, ipso illo die, quo lex est lata de nobis. Brundisium veni Nonis Sext. quo[6] mihi advenienti tamquam totius Italiae atque ipsius patriae dexteram porrexerunt Brundisini. Ibi[7] mihi Tulliola mea fuit praesto — quam[8] ex gravissimo tum primum desiderio luctuque conspexi — natali[9] suo ipso die, qui casu idem natalis erat Brundisinae coloniae: quae

[1]) pro Sextio c. 63. § 131. — [2]) in Verrem Act. II. L. IV. c. 28. § 64. — [3]) ad Att. IV. 1. § 4. — [4]) pro Sextio c. 23. § 52. — [5]) ad Att. IV. 1. § 4. — [6]) pro Sextio c. 63. § 131. — [7]) ad Att. IV. 1. § 4. — [8]) pro Sextio c. 63. § 131. — [9]) ad Att. IV. 1. § 4.

res, animadversa a multitudine, summa Brundisinorum gratulatione celebrata est. Quumque [1] me domus eadem optimorum et fortissimorum virorum, Laenii Flacci et patris et fratris eius, laetissima accepisset, quae proximo anno maerens receperat et suo praesidio periculoque defenderat; ante [2] diem VI. Id. Sext. cognovi, quum Brundisii essem, litteris Quinti fratris, mirifico studio omnium aetatum atque ordinum, incredibili concursu Italiae, legem comitiis centuriatis esse perlatam.

II. 3. Inde, a Brundisinis honestissimis ornatus, iter ita feci, ut undique ad me cum gratulatione legati convenerint. Ac [3] meus quidem is fuit reditus, ut a Brundisio usque Romam agmen perpetuum totius Italiae viderem. Neque enim regio fuit ulla, neque municipium, neque praefectura aut colonia, ex qua non publice ad me venerint gratulatum. Quid dicam adventus meos? quid effusiones hominum ex oppidis? quid concursus ex agris patrumfamilias cum coniugibus ac liberis? quid eos dies, qui, quasi deorum immortalium festi atque solemnes, sunt apud omnes adventu meo reditque celebrati? 4. Unus ille dies mihi quidem immortalitatis instar fuit, quo in patriam redii, quum senatum egressum vidi populumque Romanum universum, quum mihi ipsa Roma, prope convulsa sedibus suis, ad complectendum conservatorem suum procedere visa est. Quae me ita accepit, ut non modo omnium generum, aetatum, ordinum omnes viri ac mulieres omnis fortunae ac loci, sed etiam moenia ipsa viderentur et tecta Urbis ac templa laetari.

---

[1]) pro Sextio c. 63. § 131. — [2]) ad Att. IV. 1. § 4. — [3]) in Pison. c. 22. § 51.

III. 5. Ad[1] Urbem ita veni, ut nemo ullius ordinis homo nomenclatori notus fuerit, qui mihi obviam non venerit, praeter eos inimicos, quibus id ipsum non liceret aut dissimulare aut negare. Quum venissem ad portam Capenam, gradus templorum ab infima plebe completi erant: a qua plausu maximo quum esset mihi gratulatio significata, similis et frequentia et plausus me usque ad Capitolium celebravit: in foroque et in ipso Capitolio miranda multitudo fuit. 6. Domum[2] reditus erat eiusmodi, ut summa in laetitia illud dolerem, civitatem tam gratam tam miseram atque oppressam fuisse. Mecum[3] enim leges, mecum quaestiones, mecum iura magistratuum, mecum senatus auctoritas, mecum libertas, mecum etiam frugum ubertas, mecum deorum et hominum sanctitates omnes et religiones abfuerunt: quum[4] nihil valeret senatus, omnis esset impunitas, nulla iudicia, vis et ferrum in foro versarentur; quum privati se parietum praesidio, non legum tuerentur; tribuni plebis vulnerarentur, ad magistratuum domos cum ferro et facibus iretur, consulis fasces frangerentur, deorum immortalium templa incenderentur.

IV. 7. Postridie[5] in senatu, qui fuit dies Non. Septemb. senatui gratias egimus; quae[6] oratio propter rei magnitudinem dicta de scripto est. In qua quum perpaucis nominatim egissem gratias, quod omnes enumerari nullo modo possent, scelus autem esset quemquam praeteriri, statuissemque eos solum nominare, qui caussae nostrae duces et quasi signiferi fuissent; in his et Plancio gratias

[1]) ad Att. IV. 1. § 5. — [2]) pro Sextio c. 63. § 131. — [3]) post redit. in Senatu c. 14. § 34. — [4]) ad Quirit. post redit. c. 6. § 14. — [5]) ad Att. IV. 1. § 5. — [6]) pro Plancio c. 30. § 74.

egi, qui [1] custos mei capitis fuisset, qui, omnibus provincialibus ornamentis commodisque depositis, totam suam quaesturam in me sustentando et conservando collocasset; et [2] de privatis uni, Pompeio, qui pro salute mea municipia coloniasque adisset, populum Romanum supplex obsecrasset, sententiam dixisset eam, quam senatus secutus, mihi dignitatem meam reddidit. 8. Populo [3] autem in referenda gratia hoc repromisi, mihi neque in consiliis de republica capiendis diligentiam, neque in periculis a republica propulsandis animum, neque in sententia simpliciter referenda fidem, neque in hominum voluntatibus pro republica laedendis libertatem, nec in perferendo labore industriam, nec in civium commodis augendis gratam animi benevolentiam defuturam. In [4] qua extrema oratione hoc scriptum exstat: *Atque* [5] *haec cura, Quirites, erit infixa animo meo sempiterna, ut quum vobis, qui apud me deorum immortalium vim et numen tenetis, tum posteris vestris cunctisque gentibus dignissimus ea civitate videar, quae suam dignitatem non posse tenere se, nisi me recuperasset, cunctis suffragiis iudicavit.*

Habes [6] reditum meum. Nunc [7] cognosce, postea quae sint acta.

V. 9. Eo [8] biduo quum esset annonae summa caritas, homines ad theatrum primo, deinde ad senatum concurrebant impulsu Clodii, et mea opera frumenti inopiam esse clamabant. Me [9] frumentum flagitabant. Quasi vero ego

[1]) post redit. in Senatu c. 14. § 35. — [2]) Ibid. c. 12. § 31. — [3]) ad Quirit. post redit. c. 10. § 24. — [4]) ad Att. XIII. 45. § 1. — [5]) ad Quirit. post redit. c. 10. § 25. — [6]) in Pison. c. 22. §. 53. — [7]) ad Q. fratrem II. 3. § 1. — [8]) ad Att. IV. 1. § 6. — [9]) pro Domo sua c. 6. § 14.

aut rei frumentariae praefuissem, aut compressum aliquod frumentum tenerem, aut in isto genere omnino quidqnam aut curatione aut potestate valuissem. Sed homo ad caedem imminens meum nomen operis ediderat, imperitis iniecerat. Quum [1] per eos dies senatus de annona haberetur, et ad eius procurationem sermone non solum plebis, verum etiam bonorum Pompeius vocaretur, idque ipse cuperet, multitndoque a me nominatim, ut id decernerem, postularet; feci, et accurate sententiam dixi, quum abessent consulares, quod tuto se negarent posse sententiam dicere, praeter Messallam et Afranium. 10. Multis [2] enim sententiis iam dictis, rogatus, sententiam dixi reipublicae saluberrimam, mihi necessariam. Delegavi amico locupletiori, non quo illi, ita de me merito, onus illnd imponerem (succubnissem enim potius ipse), sed quia videbam id, quod omnes: quod nos de Cn. Pompeio polliceremur, id illnm fide, consilio, virtute, auctoritate, felicitate deniqne sua facillime perfecturum. Itaque [3] factum est senatusconsultum in meam sententiam, ut cum Pompeio ageretur, ut eam rem snsciperet lexque ferretur. Quo senatusconsulto recitato, quum continuo — more hoc insulso et novo — plausum meo nomine recitando dedissent; habui concionem: omnes magistratus praesentes, praeter nnum praetorem et duos tribunos plebis, dederunt. 11. Postridie senatus frequens et omnes consulares nihil Pompeio postulanti negarunt. Ille legatos quindecim quum postularet, me principem nominavit et ad omnia me alterum se fore dixit. Legem consules conscripserunt, qua Pompeio per quinquennium omnis potestas rei frumentariae to-

[1]) ad Att. IV. 1. § 6. — [2]) pro Domo sua c. 7. § 16. — [3]) ad Att. IV. 1. § 6.

to orbe terrarum daretur. Ego[1] me autem Pompeio legari ita sum passus, ut nulla re impedirer, quin, si vellem, mihi esset integrum, aut, si comitia censorum proximi consules haberent, petere, aut votivam legationem suscipere prope omnium fanorum, lucorum. Sic enim nostrae rationes postulabant. Sed volui meam potestatem esse vel petendi, vel ineunte aestate exeundi; et, interea me esse in oculis civium, de me optime meritorum, non alienum putavi.

VI. 12. Secuta est[2] summa contentio de domo nostra. Non[3] me bonorum direptio, non tectorum excisio, non depopulatio praediorum, non praeda consulum ex meis fortunis crudelissime capta permoverat: — caduca semper et mobilia haec esse duxi, non virtutis atque ingenii, sed fortunae et temporum munera; quorum ego non tam facultatem umquam et copiam expetendam putavi, quam et in utendo rationem et in carendo patientiam: — sed domo per scelus erepta, per latrocinium occupata, per religionis vim sceleratius etiam aedificata, quam eversa, carere sine maxima ignominia reipublicae, meo dedecore ac dolore non poteram. An[4] ego tantam aut animi duritiem habere, aut oculorum impudentiam possim, ut, cuius urbis servatorem me esse senatus omnium assensu toties iudicarit, in ea possim intueri domum meam eversam, non ab inimico meo, sed ab hoste communi, et ab eodem exstructam et positam in oculis civitatis, ne umquam conquiescere possit fletus bonorum? 13. Sp. Maelii, regnum appetentis, domus est complanata. Ecquid aliud? aequum acci-

[1]) ad Att. IV. 2. § 6. — [2]) Ibid. § 2. — [3]) pro Domo sua c. 58. § 146. — [4]) Ibid. c. 38. § 101.

disse Maelio populus Romanus iudicavit nomine ipso Aequimaelii: stultitiae poena comprobata est. Sp. Cassii domus ob eamdem caussam eversa: atque in eodem loco aedes posita Telluris. In Vacci pratis domus fuit M. Vacci, quae publicata est et eversa, ut illius facinus memoria et nomine loci notaretur. M. Manlius, quum ab ascensu Capitolii Gallorum impetum repulisset, non fuit contentus beneficii sui gloria; regnum appetisse est iudicatus: ergo eius domus eversa duobus lucis convestita est. Quam igitur maiores nostri sceleratis ac nefariis civibus maximam poenam constitui posse arbitrati sunt; eamdem ego subire ac sustinere debebam, ut apud posteros nostros non exstinctor coniurationis et sceleris, sed auctor et dux fuisse viderer? 14. Hanc vero labem turpitudinis et inconstantiae posset populi Romani dignitas sustinere, vivo senatu, pontificibus principibus publici consilii, ut domus M. Tullii Ciceronis cum domo Fulvii Flacci ad memoriam poenae publice constitutae coniuncta esse videretur! M. Flaccus, quia cum C. Graccho contra salutem reipublicae fecerat, et senatus sententia est interfectus, et eius domus eversa et publicata est: in qua porticum post aliquanto Q. Catulus de manubiis Cimbricis fecit. Ista autem fax ac furia patriae, quum Urbem Pisone et Gabinio ducibus cepisset, occupasset, teneret, uno eodemque tempore et clarissimi viri mortui monumenta delerat, et meam domum cum M. Flacci domo coniunxerat: ut, qua poena senatus affecerat eversorem civitatis, eadem iste, oppresso senatu, afficeret eum, quem patres conscripti custodem patriae iudicassent.

VII. 15. Senatus[1], non quod dubia res esset, sed ut

[1]) de Haruspic. resp. c. 6. § 12.

huic furiae, si diutius in hac urbe, quam delere cuperet, maneret, vox interdiceretur, M. Bibuli[1], fortissimi viri, sententiam secutus, decrevit[2], ut de mearum aedium religione ad pontificum collegium referretur; non[3] quod dubitaret, quin ab isto nihil legibus, nihil religionibus, nihil iure esset actum, sed ne quis oriretur aliquando in tanta ubertate improborum, qui in meis aedibus aliquam religionem residere diceret. 16. Sic[4] meus reditus pontificum iudicio continebatur. Nam si me in meis aedibus collocabant, id quod in omni mea caussa semper studiis, consiliis, auctoritatibus sententiisque fecerant, videbam me plane ac sentiebam restitutum: sin mea domus non modo mihi non reddebatur, sed etiam monumentum praebebat inimico doloris mei, sceleris sui, publicae calamitatis, quis esset, qui hunc reditum potius, quam poenam sempiternam putaret? In conspectu praeterea totius Urbis domus erat mea: in qua si manebat illud, non monumentum Urbis, sed sepulcrum, inimico nomine inscriptum; demigrandum potius aliquo fuisset, quam habitandum in ea urbe, in qua tropaea et de me et de republica viderem constituta.

VIII. 17. Diximus[5] apud pontifices pridie Kal. Octobres. Acta res est accurate a nobis, et, si umquam in dicendo fuimus aliquid, aut etiam, si numquam alias fuimus, tum profecto doloris magnitudo vim quamdam nobis dicendi dedit. Itaque oratio iuventuti nostrae deberi non potest. Intelligo[6] autem me plura extra caussam dixisse, quam aut opinio tulerit, aut voluntas mea: sed quum me

---

[1]) pro Domo sua c. 26. § 69. — [2]) de Haruspic. resp. c. 6. § 12. — [3]) pro Domo sua c. 26. § 69. — [4]) Ibid. c. 37. § 100. — [5]) ad Att. IV. 2. § 2. — [6]) pro Domo sua c. 12. § 32.

purgatum pontificibus esse cuperem, tum etiam illorum in me attente audiendo benignitas provexit orationem meam. 18. Sed hoc compensavi brevitate eius orationis, quae pertinebat ad ipsam cognitionem eorum: quae quum esset in ius religionis, et in ius reipublicae distributa, religionis partem, quae multo erat verbosior, praetermittens, de iure reipublicae dixi. Quid est enim aut tam arrogans, quam de religione, de rebus divinis, caerimoniis, sacris pontificum collegium docere conari; aut tam stultum, quam, si quis quid in pontificum libris invenerit, id narrare ipsis; aut tam curiosum, quam ea scire velle, de quibus maiores nostri eos solos et consuli et scire voluerunt? 19. Negavi autem potuisse iure publico, legibus iis, quibus haec civitas utitur, quemquam civem ulla eiusmodi calamitate affici, sine iudicio: hoc iuris in hac civitate, etiam tum, quum reges essent, dixi fuisse: hoc nobis esse a maioribus traditum: hoc esse denique proprium liberae civitatis, ut nihil de capite civis aut de bonis, sine iudicio senatus aut populi aut eorum, qui de quaque re constituti iudices sint, detrahi possit. Deinde, ut radicitus evellerem omnes actiones Clodii, dixi[1] apud pontifices, istam adoptionem, nullo decreto huius collegii probatam, contra omne pontificium ius factam, pro nihilo esse habendam: qua sublata, intelligitur, totum tribunatum istius concidisse.

IX. 20. Quum[2] pontifices decressent ita, SI NEQUE POPULI IUSSU NEQUE PLEBIS SCITU IS, QUI SE DEDICASSE DICERET, NOMINATIM EI REI PRAEFECTUS ESSET, NEQUE POPULI IUSSU AUT PLEBIS SCITU ID FACERE IUSSUS ESSET, VIDERI, POSSE SINE RELIGIONE EAM PAR-

[1]) Ibid. c. 14. § 38. — [2]) ad Att. IV. 2. § 2.

TEM AREAE M. T. RESTITUI; mihi facta statim est gratulatio: nemo enim dubitabat, quin domus nobis esset adiudicata. Tum subito ille in concionem ascendit, quam Appius ei dedit; nuntiat inani populo, *Pontifices secundum se decrevisse, me autem vi conari in possessionem venire;* hortatur, *ut se et Appium sequantur et suam Libertatem ut defendant.* Hic quum etiam illi infimi partim admirarentur, partim irriderent hominis amentiam, ego statueram illuc non accedere, nisi quum consules ex senatusconsulto porticum Catuli restituendam locassent. 21. Kal. Octob. habetur senatus frequens. Adhibentur omnes pontifices, qui erant senatores. A quibus Marcellinus, qui erat cupidissimus mei, sententiam primus rogatus, quaesivit, quid essent in decernendo secuti. Tum M. Lucullus de omnium collegarum sententia respondit, *religionis iudices pontifices fuisse, legis senatum: se et collegas suos de religione statuisse, in senatu de lege statuturos.* Quisque horum, loco sententiam rogatus, multa secundum caussam nostram disputavit. Quum ad Clodium ventum est, cupiit diem consumere, neque ei finis est factus: sed tamen, quum horas tris fere dixisset, odio et strepitu senatus coactus est aliquando perorare. 22. Quum fieret senatusconsultum in sententiam Marcellini, omnibus praeter unum assentientibus, Serranus intercessit. De intercessione statim ambo consules referre coeperunt. Quum sententiae gravissimae dicerentur: senatui placere, mihi domum restitui, porticum Catuli locari, auctoritatem ordinis ab omnibus magistratibus defendi; si quae vis esset facta, senatum existimaturum, eius opera factum esse, qui senatusconsulto intercessisset: Serranus pertimuit et Cornicinus ad suam veterem fabulam rediit: abiecta toga, se ad generi pedes abiecit. Ille noctem sibi postulavit: non concede-

bant. Reminiscebantur enim Kal. Ianuar. Vix tamen id ei de mea voluntate concessum est.

X. 23. Postero[1] die frequentissimus senatus, consule designato Cn. Lentulo, sententiae principe, P. Lentulo et Q. Metello consulibus referentibus, statuit, quum omnes pontifices, qui erant huius ordinis, adessent, quumque alii, qui honoribus populi Romani antecedebant, multa de collegii iudicio verba fecissent, omnesque iidem scribendo adessent, DOMUM MEAM IUDICIO PONTIFICUM RELIGIONE LIBERATAM VIDERI. Ergo[2] primum negotium iisdem magistratibus est datum, ut curarent, ut sine vi mihi aedificare liceret, quibus in maximis periculis universa respublica commendari solet: deinde, quum ille saxis et ignibus et ferro vastitatem meis aedibus intulisset, decrevit senatus, EOS, QUI ID FECISSENT, LEGE DE VI, QUAE EST IN EOS, QUI UNIVERSAM REMPUBLICAM OPPUGNASSENT, TENERI. Iisdem vero referentibus consulibus, decrevit idem senatus frequentissimus, QUI MEAM DOMUM VIOLASSET, CONTRA REMPUBLICAM ESSE FACTURUM. 24. Sic[3] me consequentibus diebus in ea ipsa domo, qua Clodius, Piso et Gabinius me expulerant, quam expilarant, quam incenderant, pontifices, consules, patres conscripti collocaverunt, mihique, quod ante me nemini, pecunia publica aedificandam domum censuerunt. Nego[4], ullo de opere publico, de monumento, de templo, tot senatus exstare consulta, quot de mea domo, quam senatus unam, post hanc urbem constitutam, ex aerario aedificandam, a pontificibus liberandam, a magistratibus defendendam, a iudicibus muniendam putarit. P. Valerio pro maximis in rem-

[1]) de Harusp. resp. c. 7. § 13. — [2]) Ibid. c. 8. § 15. — [3]) in Pison. c. 22. § 52. — [4]) de Harusp. resp. c. 8. § 15.

publicam beneficiis data domus est in Velia publice: at mihi in Palatio restituta; illi locus: at mihi etiam parietes atque tectum; illi, quam ipse privato iure tueretur: mihi, quam publice magistratus omnes defenderent.

XI. 25. Nego[1] umquam post sacra constituta, quorum eadem est antiquitas, quae ipsius Urbis, ulla de re, ne de capite quidem virginum Vestalium, tam frequens collegium iudicasse. Nam[2] de sacris publicis, de ludis maximis, de deorum penatium Vestaeque matris caerimoniis, de illo ipso sacrificio, quod fit pro salute populi Romani, quod post Romam conditam huius unius casti tutoris religionum scelere violatum est, quod tres pontifices statuissent, id semper populo Romano, semper senatui, semper ipsis diis immortalibus satis sanctum, satis augustum, satis religiosum esse visum est. 26. At vero meam domum P. Lentulus, consul et pontifex, P. Servilius, M. Lucullus, Q. Metellus, M'. Glabrio, M. Messalla, L. Lentulus, flamen Martialis, P. Galba, Q. Metellus Scipio, C. Fannius, M. Lepidus, L. Claudius, rex sacrorum, M. Scaurus, M. Crassus, C. Curio, Sex. Caesar, flamen Quirinalis, Q. Cornelius, P. Albinovanus, Q. Terentius, pontifices minores, caussa cognita, duobus locis dicta, maxima frequentia amplissimorum ac sapientissimorum civium astante, omni religione, una mente, omnes liberaverunt.

XII. 27. Deinde[3] consules porticum Catuli restituendam locarunt: illam porticum redemptores statim sunt demoliti libentissimis omnibus. Nobis superficiem aedium consules de consilii sententia aestimarunt H-S vicies; cetera

[1]) Ibid. c. 7. § 13. — [2]) Ibid. c. 6. § 12. — [3]) ad Att. IV. 2. § 5.

valde illiberaliter: Tusculanam villam quingentis millibus: Formianum H-S ducentis quinquaginta millibus. Quae aestimatio non modo vehementer ab optimo quoque, sed etiam a plebe reprehenditur. Dices, quid igitur caussae fuit? Dicunt illi quidem, pudorem meum; quod neque negarim neque vehementius postularim. Sed non est id: nam hoc quidem etiam profuisset. Verum iidem illi, qui mihi pinnas inciderant, nolebant easdem renasci. 28. Ita[1] tum erant res nostrae; ut in secundis, fluxae; ut in adversis, bonae. In[2] re autem familiari, quae quemadmodum fracta, dissipata, direpta esset, nemo ignorabat, valde laborabamus et Attici mei non tam facultatum, quas ego nostras esse semper iudicavi, quam consiliorum ad colligendas et constituendas reliquias nostras indigebamus. Et tamen in nostro statu, quod difficillime recuperari posse arbitrati sumus, splendorem nostrum illum forensem et in senatu auctoritatem et apud viros bonos gratiam, magis quam optaramus, consecuti sumus. Alterius[3] vitae quoddam initium ordiebamur. Et tamen quidam, qui nos absentes defenderant, incipiebant praesentibus occulte irasci, aperte invidere. 29. Ego[4] vero — qui, si loquebar de republica, quod oportebat, insanus; si, quod opus erat, servus existimabar; si tacebam, oppressus et captus — quantum[5] potui, me ab omnibus molestiis et angoribus abduxi transtulique animum ad ea, quibus secundae res ornantur, adversae adiuvantur. Angebar[6] enim, et maxime angebar, nullam esse rempublicam, nulla iudicia; nostrumque hoc tempus aetatis, quod in illa auctoritate senatoria florere debebat, aut forensi labore iactari, aut domesticis litteris

[1]) ad Att. IV. 1. § 8.— [2]) Ibid. § 3. — [3]) Ibid. § 8. — [4]) ad Att. IV. 6. § 2. — [5]) Epist. ad Lucceium (ad Fam. V. 13. § 5.) — [6]) ad Q. fratrem III. 5 & 6. § 4.

sustentari; illud vero, quod a puero adamaram,

αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ὑπείροχον ἔμμεναι ἄλλων,

totum occidisse; inimicos a me partim non oppugnatos, partim etiam esse defensos, meum non modo animum, sed ne odium quidem esse liberum; unumque ex omnibus Caesarem esse inventum, qui me tantum, quantum ego vellem, amaret, aut etiam (sicut alii putant) hunc unum esse, qui vellet. Quorum tamen nihil erat eiusmodi, ut ego me non multa consolatione quotidie lenirem.

XIII. 30. Sed[1] mehercule a ceteris oblectationibus ut deserebar et voluptatibus propter rempublicam, sic litteris sustentabar et recreabar. Nam[2] ceterae neque temporum sunt, neque aetatum omnium neque locorum; haec studia adolescentiam alunt, senectutem oblectant, secundas res ornant, adversis perfugium ac solatium praebent; delectant domi, non impediunt foris, pernoctant nobiscum, peregrinantur, rusticantur. Quod si ipsi haec neque attingere neque sensu nostro gustare possemus, tamen ea mirari deberemus, etiam quum in aliis videremus. Ego[3] vero fateor, me his studiis esse deditum; ceteros pudeat, si qui ita se litteris abdiderunt, ut nihil possint ex his neque ad communem afferre fructum, neque in aspectum lucemque proferre. Me autem quid pudeat, qui tot annos ita vivo, ut ab nullius umquam me tempore aut commodo aut otium meum abstraxerit, aut voluptas avocarit, aut denique somnus retardarit? Quare quis tandem me reprehendat, aut quis mihi iure succenseat, si, quantum ceteris ad suas res obeundas, quantum ad festos dies ludorum celebrandos, quantum ad alias voluptates, et ad ipsam requiem animi

---

[1]) ad Att. IV. 10. § 1. — [2]) pro Archia c. 7. § 16. — [3]) Ibid. c. 6. § 12.

et corporis, conceditur temporum; quantum alii tribuunt tempestivis conviviis, quantum denique aleae, quantum pilae, tantum mihi egomet ad haec studia recolenda sumpsero? 31. Atque hoc adeo mihi concedendum est magis, quod ex his studiis haec quoque crescit oratio et facultas, quae, quantacumque est in me, numquam amicorum periculis defuit. Quae si cui levior videtur, illa quidem certe, quae summa sunt, ex quo fonte hauriam, sentio. Nam nisi multorum praeceptis multisque litteris mihi ab adolescentia suasissem, nihil esse in vita magno opere expetendum, nisi laudem et honestatem; in ea autem persequenda omnes cruciatus corporis, omnia pericula mortis atque exsilii parvi esse ducenda; numquam me pro salute reipublicae in tot ac tantas dimicationes atque in hos profligatorum hominum quotidianos impetus obiecissem. Sed pleni sunt omnes libri, plenae sapientium voces, plena exemplorum vetustas; quae iacerent in tenebris omnia, nisi litterarum lumen accederet. Quam multas nobis imagines, non solum ad intuendum, verum etiam ad imitandum, fortissimorum virorum expressas scriptores et Graeci et Latini reliquerunt! quas ego mihi semper in administranda republica proponens, animum et mentem meam ipsa cogitatione hominum excellentium conformabam.

XIV. 32. Quamquam[1] nostri casus plus honoris habuerunt, quam laboris; neque tantum molestiae, quantum gloriae; maioremque laetitiam ex desiderio bonorum percepimus, quam ex laetitia improborum dolorem. Sed si aliter accidisset, qui possem queri? quum mihi nihil improviso, nec gravius quam exspectavissem, pro tantis

[1]) de Republ. I. c. 4. § 7.

meis factis evenisset. Is enim fueram, qui — quum liceret mihi aut maiores ex otio fructus capere, quam ceteris, propter variam suavitatem studiorum, in quibus a pueritia vixeram; aut si quid accideret acerbius universis, non praecipuam, sed parem cum ceteris fortunae conditionem subire — non dubitaverim me gravissimis tempestatibus ac paene fulminibus ipsis obvium ferre conservandorum civium caussa meisque propriis periculis parere commune reliquis otium. 33. Neque enim hac nos patria lege genuit aut educavit, ut nulla quasi alimenta exspectaret a nobis, ac tantummodo, nostris ipsa commodis serviens, tutum perfugium otio nostro suppeditaret et tranquillum ad quietem locum; sed ut plurimas et maximas nostri animi, ingenii, consilii partes ipsa sibi ad utilitatem suam pigneraretur; tantumque nobis in nostrum privatum usum, quantum ipsi superesse posset, remitteret. Nam [1] quum omnia ratione animoque lustraris, omnium societatum nulla est gravior, nulla carior, quam ea, quae cum republica est uni cuique nostrum. Cari sunt parentes, cari liberi, propinqui, familiares: sed omnes omnium caritates patria una complexa est; pro qua quis bonus dubitet mortem oppetere, si ei sit profuturus? Quo est detestabilior istorum immanitas, qui lacerarunt omni scelere patriam, et in ea funditus delenda occupati et sunt et fuerunt. Sed [2] summa ratio et sapientia boni civis est, commoda civium non divellere atque omnes aequitate eadem continere, quum [3] praesertim non recuset, quo minus, more patrio sedens in solio, consulentibus respondeat senectutisque non inertis grato atque honesto fungatur mu-

---

[1]) de Off. I. c. 17. § 57. — [2]) Ibid. II. c. 23. § 83. — [3]) de Legib. I. c. 3. § 10.

nere. Senectuti[1] enim celebrandae et ornandae quod honestius potest esse perfugium, quam iuris interpretatio? 34. Equidem mihi hoc subsidium iam inde ab adolescentia comparavi, non solum ad caussarum usum forensium, sed etiam ad decus atque ornamentum senectutis, ut, quum me vires deficere coepissent, ista ab solitudine domum meam vindicarem. Quid est enim praeclarius, quam honoribus et reipublicae muneribus perfunctum senem posse suo iure dicere idem, quod apud Ennium dicat ille Pythius Apollo, se esse eum, unde sibi, si non populi et reges, at omnes sui cives consilium expetant,

Suarum rerum incerti: quos ego ope mea ex
incertis certos compotesque consilî
dimitto, ut ne res temere tractent turbidas.

Est enim sine dubio domus iurisconsulti totius oraculum civitatis.

XV. 35. Sed[2], quum sint plura caussarum genera, quae eloquentiam desiderent, multique in nostra republica et apud iudices et apud senatum dicendo laudem assecuti sint, maxima admiratio est in iudiciis; quorum ratio duplex est. Nam ex accusatione et defensione constat: quarum etsi laudabilior est defensio, tamen etiam accusatio probata persaepe est. Nam[3] L. quidem Crassus, quum esset admodum adolescens, non aliunde mutuatus est, sed sibi ipse peperit maximam laudem ex illa accusatione nobili et gloriosa, qua[4] C. Carbonem in iudicium vocavit, nobilissimum[5] hominem et eloquentissimum, annos natus unum et viginti. Idem[6] fecit adolescens M. Antonius. Etiam

[1]) de Orat. I. c. 45. § 199. — [2]) de Off. II. c. 14. § 49. — [3]) Ibid. c. 13. § 47. — [4]) in Verrem Act. II. L. III. c. 1. § 3. — [5]) de Orat. III. c. 20. § 74. — [6]) de Off. II. c. 14. § 49.

P. Sulpicii eloquentiam accusatio illustravit, quum seditiosum et inutilem civem, C. Norbanum, in iudicium vocavit. 36. Quare[1] moneo omnes adolescentes, atque hoc meo iure praecipio, qui dignitatem, qui rempublicam, qui gloriam spectant, ne, si qua illos aliquando necessitas ad rempublicam contra improbos cives defendendam vocabit, segniores sint et recordatione mei casus a consiliis fortibus refugiant. Sed[2] hoc quidem non est saepe faciendum, nec umquam, nisi aut reipublicae caussa, ut ii, quos ante dixi; aut ulciscendi, ut duo Luculli; aut patrocinii, ut nos pro Siculis, pro Sardis in Albucio Iulius. Quamquam[3] in hac caussa multo plures partes mihi defensionis, quam accusationis, suscepisse videor; et[4] Iulius hoc secum auctoritatis ad accusandum afferebat, quod, ut nos ab Siculis, sic ille ab Sardis rogatus ad caussam accesserat. 37. Semel[5] igitur aut non saepe certe. Sin erit, cui faciendum sit saepius, reipublicae tribuat hoc muneris, cuius inimicos ulcisci saepius non est reprehendendum. Modus tamen adsit. Duri enim hominis, vel potius vix hominis videtur, periculum capitis inferre multis. Id quum periculosum ipsi est, tum etiam sordidum ad famam, committere, ut *Accusator* nominere: quod contigit M. Bruto; qui[6], quum tanto nomine esset patremque optimum virum habuisset et iuris peritissimum, accusationem factitaverit, ut Athenis Lycurgus. Is magistratus non petivit, sed fuit accusator vehemens et molestus, ut facile cerneres naturale quoddam stirpis bonum degeneravisse vitio depravatae voluntatis.

---

[1]) pro Sextio c. 23. § 51. — [2]) de Off. II. c. 14. § 50. — [3]) in Verrem Act. II. L. II. c. 4. § 10. — [4]) Divinat. in Caec. c. 19. § 63. — [5]) de Off. II. c. 14 § 50. — [6]) Brut. c. 34. § 130.

XVI. 38. Sed [1] quam multa esse oportet in eo, qui alterum accuset! Primum integritatem atque innocentiam singularem. Nihil est enim, quod minus ferendum sit, quam rationem ab altero vitae reposcere eum, qui non possit suae reddere. Nam [2] qui sibi hoc sumpsit, ut corrigat mores aliorum ac peccata reprehendat, quis huic ignoscat, si qua in re ipse ab religione officii declinarit? Quapropter [3] hoc ita postulatur ab omnibus, ut ab iis se abstineant maxime vitiis, in quibus alterum reprehenderint. Furem aliquem aut rapacem accusaris? vitanda tibi semper erit omnis avaritiae suspicio. Maleficum quempiam adduxeris aut crudelem? cavendum erit semper, ne qua in re asperior aut inhumanior fuisse videare. Corruptorem, adulterum? providendum diligenter, ne quod in vita vestigium libidinis appareat. Omnia postremo, quae vindicaris in altero, tibi ipsi vehementer fugienda sunt. Etenim non modo accusator, sed ne obiurgator quidem ferendus est is, qui, quod in altero vitium reprehendit, in eo ipse deprehenditur. 39. Deinde [4] accusatorem firmum verumque esse oportet: cui [5] in mentem veniat, quid negotii sit caussam publicam sustinere; vitam alterius totam explicare atque eam non modo in animis iudicum, sed etiam in oculis conspectuque omnium exponere; sociorum salutem, commoda provinciarum, vim legum, gravitatem iudiciorum defendere. Magna [6] sunt ea, quae dico. Dicenda, demonstranda, explicanda sunt omnia: caussa non solum exponenda, sed etiam graviter copioseque agenda est. Perficiendum est, si quid agere aut perficere vis, ut homines te non solum audiant, verum etiam libenter studioseque

[1]) Divinat. in Caec. c. 9. § 27. — [2]) in Verrem Act. II. L. III. c. 1. § 2. — [3]) Ibid. c. 2. § 4. — [4]) Divinat. in Caecil. c. 9. § 29. — [5]) Ibid. c. 8. § 27. — [6]) Ibid. c. 12. § 39.

audiant. Maxime[1] autem necessarium est, facere, ut, quae reus libidinose, quae nefarie, quae crudeliter fecerit, ea aeque acerba et indigna videantur esse iis, qui audient, atque illis visa sunt, qui senserunt. 40. Atque[2] etiam hoc praeceptum officii diligenter tenendum est, ne quem umquam innocentem iudicio capitis arcessas: id enim sine scelere fieri nullo pacto potest. Nam quid est tam inhumanum, quam eloquentiam, a natura ad salutem hominum et ad conservationem datam, ad bonorum pestem perniciemque convertere? Nec tamen, ut hoc fugiendum est, item est habendum religioni, nocentem aliquando — modo ne nefarium impiumque — defendere. Vult hoc multitudo, patitur consuetudo, fert etiam humanitas. Iudicis est, semper in caussis verum sequi; patroni, nonnumquam verisimile, etiam si minus sit verum, defendere: quod scribere, praesertim quum de philosophia scriberem, non auderem, nisi idem placeret gravissimo Stoicorum Panaetio.

XVII. 41. Maxime autem et gloria paritur et gratia defensionibus, eoque maior, si quando accidit, ut ei subveniatur, qui potentis alicuius opibus circumveniri urgerique videatur: ut nos et saepe alias, et adolescentes contra L. Sullae dominantis opes pro S. Roscio Amerino fecimus; quae exstat oratio. Ieiunas[3] vero tum multiplicis et aequabiliter in omnia genera fusae orationis aures civitatis accepimus, easque nos primi, quicumque eramus et quantulumcumque dicebamus, ad huius generis dicendi audiendi incredibilia studia convertimus. Quantis illa clamoribus adolescentuli diximus de supplicio parricidarum! quae nequaquam satis defervisse post aliquanto sentire coepimus.

[1]) Ibid. § 38. — [2]) de Off. II. 14. § 51. — [3]) Orator c. 30. § 106.

Quid enim tam commune, quam spiritus vivis, terra mortuis, mare fluctuantibus, littus eiectis? Ita vivunt, dum possunt, ut ducere animam de caelo non queant: ita moriuntur, ut eorum ossa terram non tangant: ita iactantur fluctibus, ut numquam abluantur: ita postremo eiiciuntur, ut ne ad saxa quidem mortui conquiescant, et quae sequuntur. Sunt enim omnia sicut adolescentis, non tam re et maturitate, quam spe et exspectatione laudati. **42.** Ab hac indole iam illa matura: *Uxor generi, noverca filii, filiae pellex.* Nec vero hic unus erat ardor in nobis, ut hoc modo omnia diceremus. Ipsa enim illa pro Roscio iuvenilis redundantia multa habet attenuata, quaedam etiam paullo hilariora: ut pro Avito, pro Cornelio, compluresque aliae. Mutavi[1] ergo me ipse, et aliud dicendi institui genus: et, quemadmodum Roscius Comoedus, familiaris meus, in senectute numeros in cantu remiserat ipsasque tardiores fecerat tibias, sic ego a contentionibus, quibus summis uti solebam, quotidie relaxavi aliquid, ut iam oratio mea non multum a philosophorum lenitate abesset. Quod sustinere quum vel summa senectus posse videretur, nullam mihi a caussis vacationem videbam dari.

XVIII. 43. Tametsi[2] fortasse me dicere atque enumerare caussas omnes oportebat, multa[3] mihi necessario praetermittenda sunt. Longum[4] est ea omnia dicere. Iam[5] vero accipite facinus nobile et multis locis saepe commemoratum, et eiusmodi, ut in uno plura maleficia inesse videantur.

44. A.[6] d. IV. Febr. Marcellino et Philippo consulibus,

[1]) de Legib. I. c. 4. § 11. — [2]) pro Roscio Amer. c. 19. § 53. — [3]) in Verrem Act. II. L. II. c. 1. § 1. — [4]) pro Sextio c. 5. § 12. — [5]) in Verrem Act. II. L. II. c. 34. § 82. — [6]) ad Q. fratrem II. 3. § 5.

Sextius ab indice Cn. Nerio, Pupinia, de ambitu est postulatus, et eodem die a quodam M. Tullio Albinovano de vi; qui [1] P. Sextium querebatur cum multitudine in tribunatu et cum praesidio magno fuisse. Quamquam [2] a Q. Hortensio, clarissimo viro atque eloquentissimo, caussa P. Sextii erat perorata, nihilque ab eo praetermissum, quod aut pro republica conquerendnm fuit, aut pro reo disputandum; tamen aggrediebar ad dicendum, ne mea propugnatio ei potissimum defuisse videretur, per qnem erat perfectum, ne ceteris civibus deesset. Atque ego sic statui, a me in hac caussa atque hoc extremo dicendi loco pietatis potius, quam defensionis; querelae, quam eloqnentiae; doloris, quam ingenii partes esse susceptas. 45. Sed [3], quoniam singulis criminibus ceteri responderant, dixi ego de omni statu P. Sextii, de genere vitae, de natura, de moribus, de incredibili amore in bonos, de studio conservandae salutis communis atque otii: contendique ut in hac confusa atque universa defensione nihil a me, quod ad iudicum quaestionem, nihil, quod ad reum, nihil, quod ad rempublicam pertineret, praetermissum esse videretur. Mihi [4] autem hoc propositum fuit ostendere, omnia consilia P. Sextii mentemque totius tribunatus hanc fuisse, ut afflictae et perditae reipublicae, quantnm posset, mederetur. Ac, si in exponendis vulneribus illis de me ipso plura dixisse videbor, ignoscito. Nam et illam meam cladem omnes boni maximum esse reipublicae vulnus iudicabant; et P. Sextius erat reus, non suo, sed meo nomine, qui quum omnem vim sui tribunatus in mea salute consumpsisset, necesse erat, meam caussam praeteriti temporis cum huius praesenti defensione esse coniunctam.

[1]) pro Sextio c. 36. § 78. — [2]) Ibid. c. 2. § 3. — [3]) Ibid. § 5. — [4]) Ibid. c. 13. § 31.

XIX. 46. Scito[1] hoc nos in eo iudicio consecutos esse, ut omnium gratissimi iudicaremur. Nam in defendendo moroso homini cumulatissime satisfecimus, et (id quod ille maxime cupiebat) Vatinium, a quo palam oppugnabatur, arbitratu nostro concidimus, diis hominibusque plaudentibus. Hunc[2] enim, cuius testimonium, propter turpitudinem vitae sordesque domesticas, nullius momenti putabatur, non tacitus dimisi: sed[3], quem nemo congressu, nemo aditu, nemo suffragio, nemo civitate, nemo luce dignum putavit, ita interrogavi, ut ferocitatem eius compresserim, et audaciam fregerim, et loquacitatem paucissimis interrogationibus irretitam retardarim. **47.** Nam[4] pro testimonio esse mentitum, quum affirmaret, nullum sibi omnino cum Albinovano sermonem, non modo de Sextio accusando, sed ulla umquam de re fuisse, ipse imprudens indicaverat: qui et T. Claudium secum communicasse, et a se consilium P. Sextii accusandi petisse, et Albinovanum, quem antea vix sibi notum esse dixerat, domum suam venisse, multa secum locutum dixisset; denique conciones P. Sextii scriptas, quas neque nosset, neque reperire posset, se Albinovano dedisse, easque in Sextii iudicio esse recitatas. In quorum altero confitebatur, a se accusatores esse instructos et subornatos: in altero inconstantiam suam, quum levitate, tum etiam periurio implicatam, refellebat: quum, quem alienissimum a se esse dixisset, eum domi suae fuisse; quem praevaricatorem ab initio iudicasset, ei se, quos rogasset, ad accusandum libros diceret dedisse.

---

[1]) ad Q. fratrem II. 4. § 1. — [2]) in Vatinium c. 1. § 1. — [3]) Ibid. § 2. — [4]) Ibid. § 3.

XX. 48. Tota[1] vero Interrogatio mea nihil habuit, nisi reprehensionem illius tribunatus: in qua omnia dicta sunt libertate animoque maximo de vi, de auspiciis, de donatione regnorum. In[2] extremo Vatinium haec pauca de ipsa caussa rogavi:

»Quaero, quae tanta in te vanitas, tanta levitas fuerit, ut in hoc iudicio T. Annium iisdem verbis laudares, quibus eum laudare et boni viri et boni cives consueverunt, quum in eumdem nuper, ab eadem illa taeterrima furia productus ad populum, cupidissime falsum testimonium dixeris? An erit haec optio et potestas tua, ut, quum Clodianas operas et facinorosorum hominum et perditorum manum videris, Milonem dicas, id quod in concione dixisti, gladiatoribus et bestiariis obsedisse rempublicam: quum autem ad tales viros veneris, non audeas civem singulari virtute, fide, constantia vituperare? Sed, quum T. Annium tanto opere laudes, et clarissimo viro nonnullam laudatione tua labeculam aspergas, (in illorum enim numero mavult T. Annius esse, qui a te vituperantur) verum tamen quaero, quum in republica administranda T. Annio cum P. Sextio consiliorum omnium societas fuerit, (id quod non solum bonorum, verum etiam improborum iudicio declaratum est: est enim reus uterque ob eamdem caussam, et eodem crimine: alter die dicta ab eo, quem tu unum improbiorem esse, quam te, nonnumquam soles confiteri; alter tuis consiliis, illo tamen adiuvante) quaero, qui possis eos, quos crimine coniungis, testimonio disiungere. 49. Extremum illud est, quod mihi abs te responderi velim; quum multa in Albinovanum de praevaricatione diceres, dixerisne, nec tibi pla-

[1]) Epist. ad Lentulum (ad Fam. I. 9. § 7.) — [2]) in Vatinium c. 16. § 40.

cuisse, nec oportuisse Sextium de vi reum fieri? quavis lege, quovis crimine accusandum potius fuisse? etiam illud dixeris, caussam Milonis, fortissimi viri, coniunctam cum hoc existimari? quae pro me a Sextio facta sint, bonis esse grata? Non coarguo inconstantiam orationis ac testimonii tui. Quas enim huius actiones probatas bonis esse dicis, in eas plurimis verbis testimonium dixisti: quicum autem huius caussam periculumque coniungas, eum summis laudibus extulisti. Sed hoc quaero, num P. Sextium, qua lege accusandum omnino fuisse negas, ea lege condemnari putes oportere? aut, si te in testimonio consuli nolis, ne quid tibi auctoritatis a me tributum esse videatur, dixerisne in eum testimonium de vi, quem negaris reum omnino de vi fieri debuisse?"

XXI. 50. Quin [1] etiam Paullus noster quum testis productus esset in Sextium, confirmavit se nomen Vatinii delaturum, si Macer Licinius cunctaretur: et Macer a Sextii subselliis surrexit, ac se illi non defuturum affirmavit. Quid quaeris? homo petulans et audax, Vatinius, valde perturbatus debilitatusque discessit. Quo [2] facto Sextius noster absolutus est a. d. IV. Id. Mart., et, quod vehementer interfuit reipublicae, nullam videri in eiusmodi caussa dissensionem esse, omnibus sententiis absolutus est. 51. Sed [3] antea iam, a. d. III. Id. Febr. dixeram pro Bestia de ambitu apud praetorem Cn. Domitium in foro medio maximo conventu: incidensque in eum locum in dicendo, quum Sextius, multis in templo Castoris vulneribus acceptis, subsidio Bestiae servatus esset, *προῳκονομησάμην* quiddam *εὐκαίρως* de iis, quae in Sextium apparabantur

[1]) ad Q. fratrem II. 4. § 2. — [2]) Ibid. § 1. — [3]) Ibid. II. 3. § 6.

crimina, et eum ornaveram veris laudibus, magno assensu omnium. Quae res homini fuit vehementer grata.

XXII. 52. Eodem [1] praetore, Cn. Domitio, dicta [2] est a me caussa pro M. Caelio. De vi quaerebant iudices: quae lex ad imperium, ad maiestatem, ad statum populi Romani, ad salutem omnium pertinet; quae [3] de seditiosis consceleratisque civibus, qui armati senatum obsederint, magistratibus vim attulerint, rempublicam oppugnarint, quotidie quaeri iubet; quam [4] legem Q. Catulus armata dissensione civium reipublicae paene extremis temporibus tulit, quum [5] Caesar, praetor quum esset, Q. Catulum ex inferiore loco iusserat dicere; quaeque [6] lex, sedata illa flamma consulatus mei, fumantes reliquias coniurationis exstinxit. 53. Animadverteram [7] autem, audiri a iudicibus meum familiarem, L. Herennium, perattente. In quo etsi magna ex parte ingenio eius et dicendi genere quodam tenebantur, tamen nonnumquam verebar, ne illa subtiliter ad criminandum inducta oratio animos eorum sensim ac leniter accenderet. Dixit enim multa de luxuria, multa de libidine, multa de vitiis iuventutis, multa de moribus; et, qui in reliqua vita mitis esset et in hac suavitate humanitatis, qua prope iam delectantur omnes, versari periucunde soleret, fuit in hac caussa pertristis quidam patruus, censor, magister. Obiurgavit M. Caelium, sicut neminem umquam parens. Multa de incontinentia intemperantiaque disseruit. 54. Duo [8] erant crimina, una in muliere, summorum facinorum: auri, quod sumptum a Clodia dicebatur, et veneni, quod eiusdem Clodiae necan-

[1]) pro Caelio c. 13. § 32. — [2]) Ibid. c. 29. § 70. — [3]) Ibid. c. 1. § 1. — [4]) Ibid. c. 29. § 70. — [5]) ad Att. II. 24. § 3. — [6]) pro Caelio c. 29. § 70. — [7]) Ibid. c. 11. § 25. — [8]) Ibid. c. 21. § 51.

dae caussa parasse Caelium criminabantur. Praeterea [1] Catilinae familiaritas obiecta Caelio est; aes [2] alienum obiectum est; sumptus reprehensi; tabulae flagitatae; triginta millibus dixerunt eum habitare; reprehenderunt [3] a patre quod semigrarit; aiebant [4], fore testem senatorem, qui se pontificiis comitiis pulsatum a Caelio diceret. Est [5] etiam dictum ab illis, fore qui dicerent, uxores suas a caena redeuntes attrectatas esse a Caelio. Haec [6] autem omnia non crimina erant, sed maledicta iurgii petulantis magis, quam publicae quaestionis. *Adulter*, *impudicus*, *sequestor* convicium est, non accusatio: nullum erat enim fundamentum horum criminum, nulla sedes. Voces erant contumeliosae, temere ab irato accusatore, nullo auctore, emissae. Et [7] sunt ista maledicta pervulgata in omnes, quorum in adolescentia forma et species fuit liberalis. Sed aliud est maledicere, aliud accusare. Accusatio crimen desiderat, rem ut definiat, hominem ut notet, argumento probet, teste confirmet. Maledictio autem nihil habet propositi praeter contumeliam; quae si petulantius iactatur, convicium, si facetius, urbanitas nominatur. 55. Quam quidem partem accusationis admiratus sum et moleste tuli potissimum esse Atratino datam. Neque enim decebat, neque aetas illa postulabat, neque pudor patiebatur optimi adolescentis, in tali illum oratione versari. Vellem aliquis ex robustioribus hunc maledicendi locum suscepisset; aliquanto liberius et fortius et magis more nostro refutassem istam maledicendi licentiam. Cum Atratino egi lenius, quod et pudor adolescentis moderabatur orationi meae, et meum erga ipsum parentemque ipsius beneficium tueri

---

[1]) Ibid. c. 4. § 10. — [2]) Ibid. c. 7. § 17. — [3]) Ibid. § 18. — [4]) Ibid. c. 8. § 19. — [5]) Ibid. § 20. — [6]) Ibid. c. 13. § 30. — [7]) Ibid. c. 3. § 6.

debebam. Illud tamen hunc esse admonitum volebam: primum, qualis esset, talem se esse existimaret; ut, quantum a rerum turpitudine abesset, tantum se a verborum libertate seiungeret; deinde, ut ea in alterum ne diceret, quae quum ipsi falso responsa essent, erubesceret.

XXIII. 56. Deinde[1] L. Cornelii Balbi caussa quum defensa esset a viris amplissimis, peritissimis, eloquentissimis, eo[2] mihi difficilior fuit extremus perorandi locus. Nihil[3] enim mihi novi, nihil integri neque M. Crassus, qui totam caussam et pro facultate et pro fide sua diligentissime explicavit, neque Cn. Pompeius, cuius oratio omnibus ornamentis abundavit, ad dicendum reliquerat. Sed[4] mos gerendus erat non modo Cornelio, cuius ego voluntati in eius periculis nullo modo deesse poteram, sed etiam Cn. Pompeio, qui sui facti, sui iudicii, sui beneficii volebat me esse et praedicatorem et auctorem; qui[5] pridie dixerat, quo nihil erat verius, ita L. Cornelium de fortunis omnibus dimicare, ut nullius in delicti crimen vocaretur. 57. Non enim furatus esse civitatem, non genus suum ementitus, non in aliquo impudenti mendacio delituisse, non irrepsisse in censum dicebatur: unum obiiciebatur, natum esse Gadibus; quod negabat nemo. Cetera accusator fatebatur, hunc in Hispania durissimo bello cum Q. Metello, cum C. Memmio, et in classe et in exercitu fuisse, et, ut Pompeius in Hispaniam venisset Memmiumque habere quaestorem coepisset, numquam a Memmio discessisse, Karthaginem possessum isse, acerrimis illis praeliis et maximis, Sucronensi et Turiensi, in-

[1]) pro Balbo c. 1. § 1. — [2]) Ibid. § 4. — [3]) Ibid. c. 7. § 17. — [4]) Ibid. c. 2. § 4. — [5]) Ibid. § 5.

terfuisse, cum Pompeio ad extremum belli tempus fuisse. Donatus [1] igitur est ob eas caussas a Cn. Pompeio civitate: quod accusator non negabat, sed reprehendebat. 58. Ergo in iudicium, caput Cornelii, factum Pompeii vocabatur; ait [2] enim accusator, fecisse Pompeium, quod ei facere non licuerit. Nascebatur [3] caussa Cornelii ex ea lege, quam L. Gellius, Cn. Cornelius ex senatus sententia tulerunt. Qua lege videmus satis esse sanctum, uti cives Romani sint ii, quos Cn. Pompeius de consilii sententia singillatim civitate donarit. Donatum esse L. Cornelium, praesens Pompeius dixerat; indicabant publicae tabulae; accusator fatebatur: sed negabat ex foederato populo quemquam potuisse, nisi is populus fundus factus esset, in hanc civitatem venire. 59. Equidem [4], posteaquam dixeram de lege, de foedere, de exemplis, de perpetua consuetudine civitatis nostrae, hospitium [5] multis annis ante hoc tempus cum L. Cornelio Gaditanos fecisse publice, dixi: protuli testes, protuli legatos: excitavi laudatores, quos ad hoc iudicium, summos homines ac nobilissimos, deprecatores huius periculi, miserant Gaditani: simulque [6] iudices admonui, quo de iure hoc iudicium constitutum esset, de eo numquam omnino esse dubitatum.

XXIV. 60. Sic [7] autem habeto, numquam me a caussis et iudiciis districtiorem fuisse, quam L. Domitio App. Claudio consulibus, atque id anni tempore gravissimo et caloribus maximis. Libenter [8] mehercule artem desiissem et cum M. Mario et cum similibus nostri vixissem, qui [9], in

[1]) Ibid. c. 3. § 6. — Ibid. § 8. — [3]) Ibid. c. 8. § 19. — [4]) Ibid. c. 7. § 17. — [5]) Ibid. c. 18. § 41. — [6]) Ibid. c. 19. § 44. — [7]) ad Q. fratrem II. 16. § 1. — [8]) Ep. ad M. Marium (ad Fam. VII. 1. § 4.) — [9]) Ibid. § 1.

amoenitate paene solus relictus, ex illo cubiculo suo, ex quo sibi Stabianum perforaverat et patefecerat Misenum, matutina tempora lectiunculis consumebat, reliquas vero partes diei consumebat iis delectationibus, quas sibi ipse ad arbitrium suum comparaverat. Nam [1] me quum antea taedebat, quum et aetas et ambitio me hortabatur, et licebat denique, quem nolebam, non defendere; tum vero hoc tempore vita nulla erat. Neque enim fructum ullum laboris exspectabam, et cogebar nonnumquam homines non optime de me meritos, rogatu eorum, qui bene meriti erant, defendere. 61. Sed [2] haec ferenda erant; neque committendum, ut aut spei, aut cogitationi amicorum ego viderer defuisse: praesertim quum, tametsi id difficilius fuerit, tamen ex hoc labore magnam gratiam magnamque dignitatem essem collecturus. Itaque, ut iis placebat, dabamus operam, ne cuius animum offenderemus, atque ut etiam ab iis ipsis, qui nos cum Caesare tam coniunctos dolebant, diligeremur, ab aequis vero, aut etiam a propensis in hanc partem, vehementer et coleremur et amaremur. Diem [3] autem scito fuisse nullum, quo die non dixerim pro reo.

XXV. 62. Itaque [4] quum Reatini, qui essent in fide mea, me suam publicam caussam de Velini fluminibus et cuniculis apud hos consules agere voluissent, non existimavi, me neque dignitati praefecturae gravissimae neque fidei meae satis esse facturum, nisi me caussam illam non solum homines, sed etiam locus ipse lacusque docuisset. Reatini [5] me ad sua τέμπη duxerunt, ut agerem caussam

---

[1]) Ibid. § 4. — [2]) ad Q fratrem II. 16. § 1. — [3]) Ibid. III. 3. § 1. — [4]) pro Scauro c. 2. § 27. (in edit. Nobbii p. 1299.) — [5]) ad Att. IV. 15. § 5.

contra Interamnates apud consulem et decem legatos; quod lacus Velinus, a M'. Curio emissus, interciso monte, in Nar defluit; ex quo est illa siccata, et humida tamen modice Rosea. 63 Quum rediissem Romam, Messius[1] defendebatur a nobis, e legatione revocatus: nam eum Caesari legarat Appius. Servilius edixerat, ut adesset. Tribus habebat Pomptinam, Velinam, Maeciam. Pugnabatur acriter: agebatur tamen satis. Deinde me expedivi ad Drusum, qui[2] reus erat factus a Lucretio: inde[3] ad Scaurum, quem[4] beneficio defensionis valde obligavi. Erat[5] enim unum maximum totius Sardiniae frumentarium crimen, de quo Triarius omnes Sardos interrogaverat, quod genus uno testimonii foedere et consensu omnium erat confirmatum. Non[6] egi igitur cum ista Sardorum conspiratione et cum expresso, coacto sollicitatoque periurio subtiliter, nec acu quaedam enucleata argumenta conquisivi; sed contra impetum istum illorum impetu ego nostro concurri atque conflixi. Non erat unus mihi quisque ex illorum acie protrahendus, neque cum singulis decertandum atque pugnandum; tota erat acies illa uno impetu prosternenda. Dixi[7] igitur primum de ipso genere accusationis; postea de Sardis; tum etiam pauca de Scauro; quibus rebus explicatis, tum denique ad hoc horribile et formidolosum frumentarium crimen accessi.

XXVI. 64. Quo[8] die autem Drusus erat de praevaricatione a tribunis aerariis absolutus, in summa, quattuor sententiis, quum senatores et equites damnassent; ego

---

[1]) Ibid. § 9. — [2]) ad Att. IV. 16 a. § 5. — [3]) ad Att. IV. 15. § 9. — [4]) ad Q. fratrem III. 1. c. 5. § 16. — [5]) pro Scauro c. 2. § 21. — [6]) Ibid. § 20. — [7]) Ibid. § 22. — [8]) ad Q. fratrem II. 16. § 3.

eodem die post meridiem Vatinium defendi. Quod [1] ut facerem, primum reditus intercesserat in gratiam per Pompeium, statim ut ille praetor est factus, quum quidem ego eius petitionem gravissimis in senatu sententiis oppugnassem, neque tam illius laedendi caussa, quam defendendi atque ornandi Catonis: post autem Caesaris, ut illum defenderem, mira contentio est consecuta. 65. Sed tamen defendendi Vatinii fuit etiam ille stimulus, de quo in iudicio, quum illum defenderem, dixi me facere quiddam, quod in Eunucho parasitus suaderet militi:

Ubi nominabit Phaedriam, tu Pamphilam
continuo. Si quando illa dicet: Phaedriam
intromittamus comissatum: Pamphilam
cantatum provocemus: si laudabit haec
illius formam; tu huius contra. Denique
tu par pari referto, quod eam mordeat.

Sic petivi a iudicibus, ut, quoniam quidam nobiles homines et de me optime meriti nimis amarent inimicum meum, meque inspectante saepe eum in senatu modo severe seducerent, modo familiariter atque hilare amplexarentur; quoniamque illi haberent suum Publium, darent mihi ipsi alium Publium, in quo possem illorum animos, mediocriter lacessitus, leviter repungere. Neque solum dixi, sed etiam saepe feci, diis hominibusque approbantibus.

Habes de Vatinio, cognosce de Crasso.

XXVII. 66. Ego, quum mihi cum Crasso magna iam gratia esset, quod eius omnes gravissimas iniurias communis concordiae caussa voluntaria quadam oblivione contriveram, repentinam eius defensionem Gabinii, quem pro-

[1]) Epist. ad P. Lentulum (ad Fam. I. 9. § 19.)

ximis superioribus diebus acerrime oppugnasset, tamen, si sine ulla mea contumelia suscepisset, tulissem: sed, quum me disputantem, non lacessentem laesisset, exarsi, non solum praesenti, credo, iracundia, (nam ea tam vehemens fortasse non fuisset) sed, quum inclusum illud odium multarum eius in me iniuriarum, quod ego me effudisse omne arbitrabar, residuum tamen insciente me fuisset; omne repente apparuit. 67. Quo quidem tempore ipso quidam homines, et iidem illi, quos saepe nutu significationeque appello, quum se maximum fructum cepisse dicerent ex libertate mea, meque tum denique sibi esse visum reipublicae, qualis fuissem, restitutum, quumque ea contentio mihi magnum etiam foris fructum tulisset; gaudere se dicebant, mihi et illum inimicum, et eos, qui in eadem caussa essent, numquam amicos futuros. Quorum iniqui sermones quum ad me per homines honestissimos perferrentur, quumque Pompeius ita contendisset, ut nihil umquam magis, ut cum Crasso redirem in gratiam, Caesarque per litteras maxima se molestia ex illa contentione affectum ostenderet; habui non temporum solum rationem meorum, sed etiam naturae, Crassusque, ut quasi testata populo Romano esset nostra gratia, paene a meis laribus in provinciam est profectus. Nam quum mihi condixisset, caenavit apud me in mei generi Crassipedis hortis. Quamobrem eius caussam, magna illius commendatione susceptam, defendi in senatu, sicut mea fides postulabat. 68. Quae [1] autem a me suscepta defensio est illo absente, ostendit [2] quantum meum studium esset dignitatis huius vel tuendae vel etiam augendae. Non enim fuit aut mediocre aut obscurum aut eiusmodi, quod silentio posset praeteriri. Nam et cum

[1]) Epist. ad M. Licinium Crassum (ad Fam. V. 8. § 5.) — [2]) Ibid. §. 1.

consulibus, et cum multis consularibus tanta contentione decertavi, quanta numquam antea ulla in caussa, suscepique mihi perpetuam propugnationem pro omnibus ornamentis huius, veterique nostrae necessitudini iamdiu debitum, sed multa varietate temporum interruptum, officium cumulate reddidi. 69. Neque mehercule umquam mihi Crassi aut colendi aut ornandi voluntas defuit; sed quaedam pestes hominum, laude aliena dolentium, et Crassum nonnumquam a me alienarunt, et me aliquando immutarunt Crasso. Sed exstitit tempus, optatum mihi magis, quam speratum, ut, florentissimis huius rebus, mea perspici posset et memoria nostrae voluntatis et amicitiae fides. Sum enim consecutus, non modo ut domus Crassi tota, sed ut cuncta civitas me huic amicissimum esse cognosceret. Itaque et praestantissima omnium feminarum, uxor Crassi, et eximia pietate, virtute, gratia, filii Crassi, meis consiliis, monitis, studiis actionibusque nitebantur: et senatus populusque Romanus intellexit, Crasso absenti nihil fuisse tam promptum aut tam paratum, quam in omnibus rebus, quae ad ipsum pertinerent, operam, curam, diligentiam, auctoritatem meam.

XXVIII. 70. Neque [1] vero me poenitet, mortales inimicitias, sempiternas amicitias habere. Ergo [2] et Gabinium, ex tantis inimicitiis receptum in gratiam, summo studio defendi: quocum stante si me Cn. Pompeii auctoritas in gratiam non reduxisset, certe iam ipsius fortuna reduxisset. Quum [3] enim ad Urbem accessisset a. d. XII. Kal. Octobr. et [4] quacumque veniebat, triumphum se postulare dixisset,

[1]) pro Rabirio Post. c. 12. § 32. — [2]) Ibid. c. 6. § 19. — [3]) ad Q. fratrem III. 1. c. 5. § 15. — [4]) ad Q. fratrem III. 2. § 2.

tres [1] eum factiones postularant: L. Lentulus, flaminis filius, qui eum de maiestate postulavit: Ti. Nero cum bonis subscriptoribus: C. Memmius, tribunus plebis, cum L. Capitone. Sed [2], maiestatis absolutus, videbatur reliquis iudiciis periturus, et maxime de pecuniis repetundis. Vociferabatur [3] enim Memmius, decem millia talentum Gabinio esse promissa, ut [4] Ptolemaeum regem reduceret; eumque [5] Postumi impulsu profectum esse Alexandriam. 71. Mihi [6] igitur caussa defendendi Gabinii fuit reconciliatio gratiae. Nam qui me invitum putet, ne Cn. Pompeii animum offenderem, defendisse caussam, et illum et me vehementer ignorat. Neque enim Pompeius me sua caussa quidquam facere voluisset invitum, neque ego, cui omnium civium libertas carissima fuisset, meam proiecissem. Ego [7] vero quum omnes amicitias tuendas semper putavi summa religione et fide, tum eas maxime, quae essent ex inimicitiis revocatae in gratiam: propterea, quod integris amicitiis officium praetermissum imprudentiae vel, ut gravius interpretemur, negligentiae excusatione defenditur: post reditum in gratiam, si quid est commissum, id non neglectum, sed violatum putatur, nec imprudentiae, sed perfidiae assignari solet.

XXIX. 72. Quamquam [8] hoc quidem etiam magis eram, non dicam miser — nam hoc quidem abhorret a virtute verbum — sed certe exercitus: non quia multis debebam, (leve enim est onus, beneficii gratia) sed quia saepe concurrebant aliquorum bene de me meritorum inter ipsos contentiones, ut eodem tempore in omnes vererer ne vix

---

[1]) ad Q. fratrem III. 1. c. 5. § 15. — [2]) ad Q. fratrem III. 4. § 1. — [3]) pro Rabirio Post. c. 8. § 21. — [4]) Ibid. § 19. — [5]) Ibid. § 20. — [6]) Ibid. c. 12. § 32. — [7]) Fragm. Orat. pro A. Gabinio (in edit. Nobbii p. 1294, n. 165.) — [8]) pro Plancio c. 32. § 78.

possem gratus videri. Itaque[1] evenit aliquoties, ut aut amicissimi hominis existimatio offendenda esset, si accusationis conditionem sequerer, aut optime de me meriti salus deserenda. Sed[2] ego hoc meis ponderibus examinabam, non solum quid cuique deberem, sed etiam quid cuiusque interesset et quid a me cuiusque tempus posceret. 73. Quum[3] igitur M. Laterensis continentiam suam et industriam, animumque in rempublicam, et virtutem, et innocentiam, et fidem, et labores suos, quod aedilis non esset factus, fractos esse et abiectos et repudiatos putaret; homo[4] studiosissimus et dignitatis et salutis meae reum sibi delegit Cn. Plancium, et[5] nomine legis Liciniae, quae est de sodalitiis, omnes ambitus leges complexus est. In[6] caussa facili atque explicata perdifficilis mihi et lubrica defensionis ratio proponebatur. Nam, si tantummodo mihi necesse fuisset contra Laterensem dicere, tamen id ipsum fuisset in tanto usu nostro tantaque amicitia molestum. Vetus est enim lex illa iustae veraeque amicitiae, quae mihi cum illo iam diu erat, ut idem amici semper velint: neque est ullum certius amicitiae vinculum, quam consensus et societas consiliorum et voluntatum. Mihi autem non id erat in hac re molestissimum, contra illum dicere, sed multo illud magis, quod in ea caussa contra dicendum erat, in qua quaedam hominum ipsorum videbatur facienda esse contentio. Quaerebat enim Laterensis, atque hoc uno maxime urgebat, qua se virtute, qua laude Plancius, qua dignitate superasset. Agebatur[7] Laterensis studium, vel etiam, si vis, existimatio, laus aedilitatis: at Cn. Plancii salus,

---

[1]) Ibid. c. 2. § 6. — [2]) Ibid. c. 32. § 79. — [3]) Ibid. c. 4. § 9. — [4]) Ibid. c. 1. § 2. — [5]) Ibid. c. 15. § 36. — [6]) Ibid. c. 2. § 5. — [7]) Ibid. 33. § 79.

patria, fortunae. Alter salvum me esse cupiit: alter fecit etiam, ut esse possem. 74. Equidem[1] ad reliquos labores, quos in hac caussa maiores suscepi, quam in ceteris, etiam hanc molestiam assumsi, quod mihi non solum pro Cn. Plancio dicendum erat, cuius ego salutem non secus, ac meam tueri debebam, sed etiam pro me ipso, de quo accusatores plura paene quam de re reoque dixerant. Quamquam, quod erat in me ipso ita reprehensum, ut id a Plancio seiunctum esset, non me id magno opere conturbabat: non enim timebam, ne, quia perraro grati homines reperiantur, idcirco, quum me nimium gratum illi esse dicerent, id mihi criminosum esse posset.

XXX. 75. Etenim[2] quum omnibus me virtutibus affectum esse cupio, tum nihil est, quod malim, quam me et gratum esse, et videri. Haec est enim una virtus non solum maxima, sed etiam mater virtutum omnium reliquarum. Quid est pietas, nisi voluntas grata in parentes? qui sunt boni cives, qui belli, qui domi de patria bene merentes, nisi qui patriae beneficia meminerunt? qui sancti, qui religionum colentes, nisi qui meritam diis immortalibus gratiam iustis honoribus et memori mente persolvunt? Quae potest esse iucunditas vitae, sublatis amicitiis? quae porro amicitia potest esse inter ingratos? 76. Quis est nostrum liberaliter educatus, cui non educatores, cui non magistri sui atque doctores, cui non locus ille mutus ipse, ubi altus aut doctus est, cum grata recordatione in mente versetur? Cuius opes tantae esse possunt, aut umquam fuerunt, quae sine multorum amicorum officiis stare possint? quae certe, sublata memoria et gratia, nulla exstare pos-

[1]) Ibid. c. 1. § 3. — [2]) Ibid. c. 33. § 80.

sunt. Equidem nil tam proprium hominis existimo, quam non modo beneficio, sed etiam benevolentiae significatione alligari: nihil porro tam inhumanum, tam immane, tam ferum, quam committere, ut beneficio non dicam indignus, sed victus esse videare. 77. Quae quum ita sint, et [1] Cispium, quem ego de me bene meritum cognoveram, defendi; et, quum in Cispiano iudicio nihil profecissem, non [2] modo lacrimulam, sed multas lacrimas, et fletum cum singultu videre potuerunt inimici. An ego, qui meorum lacrimis, me absente, commotus simultates, quas mecum habebat, deposuisset, meaeque salutis non modo non oppugnator, (ut inimici mei putarant) sed etiam defensor fuisset, huius in periculo non dolorem meum significarem?

XXXI. 78. Omitto [3] iam plura exempla caussarum amplissimarum, quae sunt innumerabilia. De [4] omnibus enim longum est mihi dicere, praesertim ad alia properanti. Et [5] dixi iam antea, me non omnia, quae in hoc genere essent, enumeraturum: sed electurum ea, quae maxime excellerent. Sed [6] hoc breve dicam, quod [7] paene praeterii.

79. Condemnato [8] Gabinio, C. Rabirius Postumus [9] reus factus est lege Iulia de pecuniis repetundis. Idem [10] erat accusator, C. Memmius: iidem [11] erant, qui in Gabinium sederant, iudices: eratque [12] haec caussa, QUO EA PECUNIA PERVENISSET, quasi quaedam appendicula caussae iudicatae atque damnatae. Primum [13] crimen erat, sena-

---

[1]) pro Plancio c. 31. § 75. — [2]) Ibid. § 76. — [3]) de Orat. I. c. 40. § 181. — [4]) pro Cluentio c. 13. § 36. — [5]) in Verrem Act. II. L. II. c. 33. § 82. — [6]) pro Sextio c. 5. § 12. — [7]) ad Q. fratrem III. 2. § 3. — [8]) pro Rabir. Post. c. 13. c. 38. — [9]) Ibid. c. 5. § 12. — [10]) Ibid. c. 3. § 7. — [11]) Ibid. c. 5. § 10. — [12]) Ibid. c. 4. § 8. — [13]) Ibid. c. 3. § 6.

tum corruptum esse; deinde[1], Postumi impulsu Gabinium profectum Alexandriam, ut[2] regem reduceret; magnam[3] ad Postumum ab eo pecuniam pervenisse; quum[4] Gabinio pecuniam Postumus cogeret ex decumis imperatorum, pecuniam sibi coegisse; pecuniam[5], a Ptolemaeo Gabinio datam, habere et celare; dominatum[6] esse Alexandriae; palliatum[7] fuisse, aliaque habuisse non Romani hominis insignia; *dioeceten*[8] fuisse regium: hoc[9] enim nomine utitur, qui, a rege constitutus, curationem et quasi dispensationem regiam suscepit. 80. Ego[10] autem Postumi caussam, quaecumque esset, ostendi seiunctam esse a senatu, item a Gabinio seiunctam. Non[11] enim reus, ex ea caussa, quae iudicata erat, redundabat Postumus, sed arreptus erat unus eques Romanus de pecuniis repetundis reus ea[12] lege, qua non modo ipse, sed totus etiam ordo solutus erat ac liber. Equites[13] enim senatus liberos hac lege esse voluit, populus numquam alligavit. Quid[14] multa? Pulsus regno Ptolemaeus dolosis consiliis Romam venit. Huic egenti et roganti hic infelix pecuniam credidit: nec tum primum; nam regnanti crediderat absens: nec temere se credere putabat, quod erat nemini dubium, quin is in regnum restitueretur a senatu populoque Romano. Non[15] igitur latroni, sed regi credidit: nec regi inimico populi Romani, sed ei, cuius reditui consultum a senatu videbat: nec ei regi, qui alienus ab hoc imperio esset, sed ei, quicum foedus feriri in Capitolio viderat. Quod si creditor in culpa sit, non qui improbe est credita pecunia usus: damnetur is, qui

1) Ibid. c. 8. § 20. — 2) Ibid. c. 8. § 19. — 3) Ibid. c. 13. § 37. — 4) Ibid. c. 11. § 30. — 5) Ibid. c. 13. § 38. — 6) Ibid. c. 14. § 39. — 7) Ibid. c. 9. § 25. — 8) Ibid. c. 8. § 22. — 9) Ibid. c. 10. § 28. — 10) Ibid. c. 3. § 7. — 11) Ibid. c. 5. § 11. — 12) Ibid. c. 5. § 12. — 13) Ibid. c. 7. § 18. — 14) Ibid. c. 2. § 4. — 15) Ibid. c. 3. § 6.

fabricatus gladium est et vendidit, non is, qui illo gladio civem aliquem interemit. 81. In [1] dando autem et credendo processit longius: nec suam solum pecuniam credidit, sed etiam amicorum. Stulte: quis negat? aut quis iam non admonet? Quod male cecidit, bene consultum putares? Hoc [2] enim plerumque facimus, ut consilia eventis ponderemus, et, cui bene quid processerit, multum illum providisse, cui secus, nihil sensisse dicamus. Si exstitisset in rege fides, nihil sapientius Postumo; quia fefellit rex, nihil hoc amentius dicitur: ut iam nihil esse videatur, nisi divinare, sapientis. Sed [3] est difficile etiam, quod cum spe magna sis ingressus, id non exsequi usque ad extremum. Supplex erat rex; multa rogabat; omnia pollicebatur: ut iam metuere Postumus cogeretur, ne, quod crediderat, perderet, si credendi constituisset modum. Nihil autem erat illo blandius, nihil hoc benignius: ut magis poeniteret coepisse, quam liceret desistere. 82. Sed [4] tamen, si qui iudices illam Postumi sive inanem spem, sive inconsultam rationem sive (ut gravissimo verbo utar) temeritatem, vituperandam putarent, ego eorum opinioni non repugnavi: illud tamen deprecatus sum, ut, quum ab ipsa fortuna crudelissime viderent huius consilia esse mulctata, ne quid ad eas ruinas, quibus hic oppressus erat, addendum acerbitatis putarent. Sic [5] ego fidem, quam potui, praestiti Postumo et reddidi lacrimas, quas debebam: cuius ego in meo casu plurimas videram. Versabatur enim ante oculos luctuosa nox meis omnibus, quum hic totum se cum suis copiis ad me detulit. Quum comitibus, quum praesidio, quum etiam tanto pondere auri,

---

[1]) Ibid. c. 2. § 5. — [2]) Ibid. c. 1. § 1. — [3]) Ibid. c. 2. § 5. — [4]) Ibid. c. 1. § 2. — [5]) Ibid. c. 17. § 47.

quantum tempus illud postulabat, discessum illum sustentasset; numquam hic meis, me absente, liberis, numquam coniugi meae defuit.

XXXII. 83. Accepisti [1], quibus rebus adductus, quamque rem caussamque defenderim: quique meus in republica fuerit pro mea parte capessenda status. De quo sic velim statuas, me haec eadem sensurum fuisse, si mihi integra omnia ac libera fuissent. Nam neque pugnandum arbitrarer contra tantas opes, neque delendum, etiamsi id fieri posset, summorum civium principatum, neque permanendum in una sententia, conversis rebus ac bonorum voluntatibus immutatis, sed temporibus assentiendum. Numquam enim praestantibus in republica gubernanda viris laudata est in una sententia perpetua permansio: sed, ut in navigando tempestati obsequi artis est, etiamsi portum tenere non queas; quum vero id possis mutata velificatione assequi, stultum est eum tenere cum periculo cursum, quem ceperis, potius quam, eo commutato, quo velis, tandem pervenire: sic, quum omnibus nobis in administranda republica propositum esse debeat id, quod a me saepissime dictum est, cum dignitate otium, non idem semper dicere, sed idem semper spectare debemus. 84. Quamobrem, ut paullo ante posui, si fuissent omnia mihi solutissima, tamen in republica non alius fuissem, atque tunc eram. Quum vero in hunc sensum et allicerer beneficiis hominum, et compellerer iniuriis; facile patiebar, ea me de republica sentire ac dicere, quae maxime quum mihi, tum etiam reipublicae rationibus putarem conducere. Nec mihi aliter posse videbar hominum perditorum de me consilia

---

[1]) Epist. ad Lentulum (ad Fam. I. 9. § 21.)

frangere, nisi cum praesidiis iis, quae semper habui, etiam potentium benevolentiam coniunxissem.

XXXIII. 85. Sed [1] commutata quum esset tota ratio senatus, iudiciorum, rei totius publicae, otium mihi exoptandum erat: nam dignitatem quidem illam consularem fortis et constantis senatoris, nihil erat quod cogitaremus. Amissa erat culpa eorum, qui a senatu et ordinem coniunctissimum et hominem clarissimum abalienarant. Quibus [2] in rebus tenui me, ut puto, egregie, tantum ut facerem, quantum omnes boni probarent. Et in omni summa valde me ad otium pacemque converti. Nam [3] cogitanti mihi saepenumero et memoria vetera repetenti perbeati fuisse illi videri solebant, qui in optima republica, quum et honoribus et rerum gestarum gloria florerent, eum vitae cursum tenere potuerant, ut vel in negotio sine periculo, vel in otio cum dignitate esse possent. 86. Ac fuit quidem, quum mihi quoque initium requiescendi atque animum ad praeclara studia referendi fore iustum et prope ab omnibus concessum arbitrarer, si infinitus forensium rerum labor et ambitionis occupatio decursu honorum etiam aetatis flexu constitisset. Quam spem cogitationum et consiliorum meorum quum graves communium temporum, tum varii nostri casus fefellerunt. Nam, qui locus quietis et tranquillitatis plenissimus fore videbatur, in eo maximae moles molestiarum et turbulentissimae tempestates exstiterunt. Neque vero nobis cupientibus atque exoptantibus fructus otii datus est ad eas artes, quibus a pueris dediti fuimus, celebrandas et recolendas. Nam prima aetate incidimus in ipsam per-

[1]) Epist. ad Lentulum (ad Fam. I. 8. § 4.) — [2]) ad Q. fratrem III. 5 & 6. § 5. — [3]) de Orat. I. 1. § 1.

turbationem disciplinae veteris, et consulatu devenimus in medium rerum omnium certamen atque discrimen; et hoc tempus omne post consulatum obiecimus iis fluctibus, qui per nos a communi peste depulsi in nosmetipsos redundarunt.

XXXIV. 87. Sed tamen in eis vel asperitatibus rerum vel angustiis temporis obsequebar studiis nostris et, quantum mihi vel fraus inimicorum vel caussae amicorum vel respublica tribuebat otii, ad scribendum potissimum conferebam. Scripsi[1] igitur (nam ab orationibus diiungebam me fere, referebamque ad mansuetiores Musas, quae me maxime, sicut iam a prima adolescentia, delectabant) scripsi igitur Aristoteleo more, quemadmodum quidem volui, tres libros in disputatione ac dialogo de Oratore; qu[illegible] diu multumque in manibus fuerunt; sed[3] quos arbitror Romanae iuventuti fore non inutiles. Abhorrent enim a communibus praeceptis, atque omnem antiquorum et Aristoteleam et Isocrateam rationem oratoriam complectuntur. 88. In[4] his libris eae personae sunt, ut mihi tacendum fuerit. Crassus enim loquitur, Antonius, Catulus senex, C. Iulius, frater Catuli, Cotta, Sulpicius. Puero me hic sermo inducitur, ut nullae esse possent partes meae. Sed[5] eo feci libentius, ut eum sermonem, quem Crassus et Antonius quondam inter se de his rebus babuissent, mandarem litteris; vel ut illa opinio, quae semper fuisset, tolleretur, alterum non doctissimum, alterum plane indoctum fuisse; vel ut ea, quae existimarem a summis oratoribus de eloquentia divinitus esse dicta, custodirem litteris, si ullo modo assequi

[1]) Epist. ad Lentulum (ad Fam. I. 9. § 23.) — [2]) ad Att. IV. 13. § 2. — [3]) Epist. ad Lentulum (ad Fam. I. 9. § 23.) — [4]) ad Att. XIII. 19. § 4. — [5]) de Orat. II. 2. § 7.

complectique potuissem; vel mehercule etiam, ut laudem eorum iam prope senescentem, quantum ego possem, ab oblivione hominum atque a silentio vindicarem. Nam si ex scriptis cognosci ipsi suis potuissent, minus hoc fortasse mihi esse putassem laborandum: sed quum alter non multum, (quod quidem exstaret) et id ipsum adolescens, alter nihil admodum scripti reliquisset; deberi hoc a me tantis hominum ingeniis putavi, ut, quum etiam nunc vivam illorum memoriam teneremus, hanc immortalem redderem, si possem. 89. Scaevolae [1] autem personam, quam Atticus meus in iis libris desiderabat, non temere dimovi; sed feci idem, quod in πολιτείᾳ deus ille noster Plato. Quum in Piraeeum Socrates venisset ad Cephalum, locupletem et festivum senem, quoad primus ille sermo haberetur, adest in disputando senex: deinde quum ipse quoque commodissime locutus esset, ad rem divinam dicit se velle discedere neque postea revertitur. Credo Platonem vix putasse satis consonum fore, si hominem id aetatis in tam longo sermone diutius retinuisset. Multo ego satius hoc mihi cavendum putavi in Scaevola; qui et aetate et valetudine erat ea et iis honoribus, ut vix satis decorum videretur, eum plures dies esse in Crassi Tusculano. Et erat primi libri sermo non alienus a Scaevolae studiis. Reliqui libri τεχνολογίαν habent. Huic ioculatorem senem illum interesse sane nolui.

XXXV. 90. Scripsi [2] etiam versibus tres libros de temporibus meis, qui testes sunt, et erunt, sempiterni quum Lentuli erga me meritorum, tum meae pietatis. Tanta [3]

---

[1]) ad Att. IV. 16. a. § 3. — [2]) Epist. ad Lentulum (ad Fam. I. 9. § 23.) — [3]) Ibid. I. 1. § 1.

enim magnitudo est huius erga me meritorum, ut, si [1] vitam pro ipsius dignitate profundam, nullam partem videar meritorum eius assecutus. Ergo [2] istam partem vitae consuetudinisque nostrae totam ad hunc detuli: et, quantum litteris, quantum studiis, veteribus nostris delectationibus, consequi poterimus, id omne ad arbitrium huius libentissime conferemus, qui haec semper amavit, et [3] qui mihi a teneris, ut Graeci dicunt, unguiculis est cognitus. Quamobrem [4] huius quidem caussa, hunc esse imperatorem provinciamque bene gestis rebus cum exercitu victore obtinere, ut debui, laetatus sum. 91. Atque [5] hos quidem libros iam pridem ad ipsum misissem, si esse edendos putassem: sed verebar, non eos, qui se laesos arbitrarentur, (etenim id feci parce et molliter) sed eos, quos erat infinitum bene de me meritos omnes nominare. Quamquam [6] facile me consolabatur recordatio meorum temporum; quorum imaginem videbam in rebus Lentuli. Nam etsi minore in re violabatur huius dignitas, quam mea afflicta erat, tamen magna erat similitudo. In [7] hoc enim, homine omnium nobilissimo, similia invidorum vitia perspexi, simillimamque [8] in re dissimili, utriusque nostrum temporis rationem: ut, quos ipse reipublicae caussa laeserat, palam ipsum oppugnarent; quorum auctoritatem, dignitatem voluntatemque defenderat, non tam memores essent virtutis, quam laudis inimici. Gaudebam [9] tamen dissimilem fuisse fortunam: multum enim interest, utrum laus imminuatur, an salus deseratur.

XXXVI. 92. Itaque [10], ex republica quoniam nihil iam

[1]) Ibid. I. 4. § 3. — [2]) Ibid. I. 9. § 23. — [3]) Ibid. I. 6. § 2. — [4]) Ibid. I. 9. § 2. — [5]) Ibid. § 23. — [6]) Ibid. I. 6. § 2. — [7]) Ibid. I. 7. § 8. — [8]) Ibid. § 2. — [9]) Ibid. § 8. — [10]) ad Q. fratrem III. 9. § 2.

voluptatis capi poterat, litterae me et studia nostra et otium villaeque delectabant. Et [1] quum essem in Cumano, scribere institui illa [2] πολιτικά: spissum sane opus et operosum; nam [3] quae de optima republica sentiremus, in sex libris diximus: in [4] quibus persuadet Africanus, omnium rérumpublicarum nostram veterem illam fuisse optimam, quae [5] ex tribus generibus illis, regali et optimati et populari confusa modice, nec puniendo irritet animum immanem ac ferum, nec omnia praetermittendo, licentia cives deteriores reddat. 93. Saepe [6] autem scribendi totum consilium rationemque mutavi. Nam iam duobus factis libris, in quibus, novendialibus iis feriis, quae fuerunt Tuditano et Aquilio consulibus, sermo est a me institutus Africani, paullo ante mortem, et Laelii, Phili, Manilii, Q. Tuberonis et Laelii generorum, Fannii et Scaevolae; sermo autem in novem et dies et libros distributus de optimo statu civitatis et de optimo cive; sane texebatur opus luculenter, hominumque dignitas aliquantum orationi ponderis afferebat. Hi libri quum in Tusculano mihi legerentur audiente Salustio, admonitus sum ab illo, multo maiore auctoritate illis de rebus dici posse, si ipse loquerer de republica, praesertim quum essem non Heraclides Ponticus, sed consularis et is, qui in maximis versatus in republica rebus essem. Quae tam antiquis hominibus attribuerem, ea visum iri ficta esse. Oratorium sermonem in illis nostris libris, quod esset de ratione dicendi, belle a me removisse; ad eos tamen retulisse, quos ipse vidissem: Aristotelem denique, quae de republica et praestante viro

---

[1]) ad Q. fratrem III. 5 & 6. § 1. — [2]) Ibid. II. 14. § 1. — [3]) de Legib. III. c. 2. § 4. — [4]) Ibid. II. c. 10. § 23. — [5]) de Rep. II. c. 23. § 41. — [6]) ad Q. fratrem III. 5 & 6. § 1.

scribat, ipsum loqui. 94. Commovit me quidem Salustius, et eo magis, quod maximos motus nostrae civitatis attingere non poteram, quod erant inferiores, quam illorum aetas, qui loquebantur: ut [1] in oratoriis dialogis non mentio potuit fieri cuiusquam ab iis, qui disputant, nisi eius, qui illis notus aut auditus esset. Et [2] tamen illa, quae institueram, non reliqui; sed id ipsum secutus sum, ne, in nostra tempora incurrens, offenderem quempiam.

XXXVII. 95. Et [3], quoniam scriptum erat a me de optimo Reipublicae statu, consequens esse videbatur, ut scriberem ego idem de Legibus: sic enim fecisse video Platonem illum meum, quem admiror, quem omnibus antepono, quem maxime diligo. Igitur, ut ille Crete cum Clinia et cum Lacedaemonio Megillo, aestivo, quemadmodum describit, die, in cupressetis Cnosiorum et spatiis silvestribus, crebro insistens, interdum acquiescens, de institutis rerumpublicarum ac de optimis legibus disputat; sic nos cum Quinto fratre et Attico inter procerissimas Arpini populos, in viridi opacaque ripa inambulantes, tum autem residentes, quaesivimus iisdem de rebus aliquid uberius, quam forensis usus desiderat. Et recte quidem: nam sic habetote, nullo in genere disputandi, nisi hoc, patefieri, quid sit homini tributum natura; quantam vim rerum optimarum mens humana contineat; cuius muneris colendi efficiendique caussa nati et in lucem editi simus; quae sit coniunctio hominum; quae naturalis societas inter ipsos. His enim explicatis, fons legum et iuris inveniri potest. 96. Non ergo a praetoris edicto, ut plerique nunc,

---

[1]) ad Att. IV. 16. a. § 2. — [2]) ad Q. fratrem III. 5 & 6. § 2. — [3]) de Legib. I. 5. § 15.

neque a XII tabulis, ut superiores, sed penitus ex intima philosophia hauriendam iuris disciplinam putavi. Non enim id quaerebamus hoc sermone, quemadmodum caveamus in iure, aut quid de quaque consultatione respondeamus. Sit ista res magna, sicut est; quae quondam a multis claris viris, nunc ab uno Servio Sulpicio summa auctoritate et scientia sustinetur: sed nobis ita complectenda erat in hac disputatione tota caussa universi iuris ac legum, ut hoc civile, quod dicimus, in parvum quemdam et angustum locum concluderetur. Natura enim iuris explicanda erat nobis, eaque ab hominis repetenda natura; considerandae leges, quibus civitates regi debeant; tum haec tractanda, quae composita sunt et descripta, iura et iussa populorum; in quibus ne nostri quidem populi latebant quae vocantur iura civilia. 97. Quoniam[1] vero eius reipublicae, quam optimam esse docuit in illis sex libris Scipio, tenendus erat nobis et servandus status, omnesque leges accommodandae ad illud civitatis genus, serendi etiam mores, nec scriptis omnia sancienda; repetendam putavi stirpem iuris a natura, qua duce errari nullo pacto potest. Etenim[2] certe res ita se habet, ut ex natura vivere summum bonum sit, id est, vita modica et apta virtute perfrui; aut naturam sequi et eius quasi lege vivere, id est, nihil, quantum in ipso sit, praetermittere, quo minus ea, quae natura postulet, consequatur. Quamobrem[3] igitur equidem nec Lycurgi leges, nec Solonis, neque Charondae, neque Zaleuci, nec nostras XII tabulas, nec plebiscita desiderabam: sed existimavi quum populis, tum etiam singulis hoc sermone leges vivendi et disciplinam dari oportere. Leges[4] autem a me editae sunt

---

[1]) Ibid. I. c. 6. § 20. — [2]) Ibid. c. 21. § 56. — [3]) Ibid. c. 22. § 57. — [4]) Ibid. II. c. 7. § 18.

non perfectae; nam esset infinitum; sed ipsae summae rerum atque sententiae.

Sed [1], si quidem id, quod suscepimus, perfecturi sumus, nunc [2] id agamus, quod coepimus. Itaque [3] pergam ad cetera; de [4] quibus dicere aggrediar, si pauca prius de sacerdotio meo dixero.

XXXVIII. 98. Quo [5] tempore M. Crassus, interfecto Publio filio exercituque deleto, trans Euphratem cum ignominia et dedecore periit, me [6] augurem a toto collegio expetitum Cn. Pompeius et Q. Hortensius nominaverunt: neque enim licebat a pluribus nominari. In [7] quo amplissimi sacerdotii collegio non modo amicitiam violari apud maiores nostros fas non erat, sed ne cooptari quidem sacerdotem licebat, qui cuiquam ex collegio esset inimicus. 99. Sed [8] omnes magistratus sine repulsa me assecutum, licet mihi vera cum gloria praedicare. Omnes enim honores populus Romanus mihi ipsi, homini novo, detulit. Me quum quaestorem in primis, aedilem priorem, praetorem primum cunctis suffragiis populus Romanus faciebat; homini ille honorem, non generi; moribus, non maioribus meis; virtuti perspectae, non auditae nobilitati deferebat. Nam quid ego de consulatu loquar? In [9] quo, sicut in reliqua vita fateor, ea me studiose secutum, ex quibus vera gloria nasci posset: ipsam quidem gloriam per se numquam putavi expetendam. Itaque et provinciam ornatam et spem non dubiam triumphi neglexi. Sacerdotium denique, quum non difficillime consequi possem, non appetivi. 100. Idem,

---

[1]) Ibid. I. c. 21. § 56. — [2]) Ibid. c. 22. § 57. — [3]) ad Att. IV. 16. a. § 1. — [4]) de Offic. II. c. 1. § 1. — [5]) de Divinat. II. c. 9. § 22. — [6]) Phil. II. c. 2. § 4. — [7]) Epist. ad App. Pulchrum (ad Fam. III. 10. § 9.) — [8]) in Pison. c. 1. § 2. — [9]) Epist. ad M. Catonem (ad Fam. XV. 4. § 13.)

post iniuriam acceptam, (quam Cato meus reipublicae calamitatem semper appellabat, ego meam non modo non calamitatem, sed etiam gloriam) studui quam ornatissima senatus populique Romani de me iudicia intercedere. Itaque et augur postea fieri volui, quod antea neglexeram. Nihil[1] enim est, quod cuiquam maiori fructui gloriaeque esse possit: nec quidquam ex omnibus rebus humanis est praeclarius aut praestantius, quam de republica bene mereri. Est[2] autem boni auguris, meminisse, se maximis reipublicae temporibus praesto esse debere; Iovique Optimo Maximo se consiliarium atque administrum datum, ut sibi eos, quos in auspicio esse iusserit; caelique partes sibi divinitus esse traditas, e quibus saepe opem reipublicae ferre possit.

XXXIX. 101. Maximum[3] igitur et praestantissimum in republica ius est augurum et cum auctoritate coniunctum. Neque vero hoc, quia sum ipse augur, ita sentio, sed quia sic existimare nos est necesse. Quid enim maius est, si de iure quaerimus, quam posse a summis imperiis et summis potestatibus comitiatus et concilia vel instituta dimittere, vel habita rescindere? Quid gravius, quam rem susceptam dirimi, si unus augur ALIO DIE dixerit? quid magnificentius, quam posse decernere, ut magistratu se abdicent consules? quid religiosius, quam cum populo, cum plebe agendi ius aut dare aut non dare? quid? legem, si non iure rogata est, tollere? — ut Titiam de decreto collegii; ut Livias, consilio Philippi, consulis et auguris: — nihil domi, nihil militiae per magistratus gestum sine eorum auctoritate posse comprobari?

---

[1]) Epist. ad Plancum (ad Fam. X. 5. § 2.) — [2]) de Legib. III. c. 19. § 43. — [3]) de Legib. II. c. 12. § 31.

102. Quis [1] porro non videt, in optima quaque republica plurimum auspicia et reliqua divinandi genera valuisse? Quis rex umquam fuit, quis populus, qui non uteretur praedictione divina? neque solum in pace, sed in bello multo etiam magis, quo maius erat certamen et discrimen salutis. Omitto nostros, qui nihil in bello sine extis agunt, nihil sine auspiciis domi. Externa videamus. Namque et Athenienses omnibus semper publicis consiliis divinos quosdam sacerdotes, quos μάντεις vocant, adhibuerunt: et Lacedaemonii regibus suis augurem assessorem dederunt; itemque senibus (sic enim consilium publicum appellant) augurem interesse voluerunt: iidemque de rebus maioribus semper aut Delphis oraculum, aut ab Ammone aut a Dodona petebant. Lycurgus quidem, qui Lacedaemoniorum rempublicam temperavit, leges suas auctoritate Apollinis Delphici confirmavit. Quas quum vellet Lysander commutare, eadem est prohibitus religione. Atque etiam, qui praeerant Lacedaemoniis, non contenti vigilantibus curis, in Pasiphaae fano, quod est in agro propter urbem, somniandi caussa incubabant, quia vera quietis oracula ducebant.

XL. 103. Ad nostra iam redeo. Quoties senatus decemviros ad libros ire iussit! quantis in rebus, quamque saepe responsis haruspicum paruit! Nam et quum duo visi soles essent, et quum tres lunae, et quum faces, et quum sol nocte visus esset, et quum e caelo fremitus auditus, et quum caelum discessisse visum esset atque in eo animadversi globi. Delata etiam ad senatum labes agri Privernatis, quum ad infinitam altitudinem terra desedisset, Apuliaque maximis terrae motibus conquassata esset: quibus porten-

[1]) de Divinat. I. c. 43. § 95.

tis magna populo Romano bella perniciosaeque seditiones denuntiabantur. Inque his omnibus responsa haruspicum cum Sibyllae versibus congruebant. 104. Quid? quum Cumis Apollo sudavit, Capuae Victoria? quid? ortus androgyni, nonne fatale quoddam monstrum fuit? quid? quum fluvius atratus sanguine fluxit? quid? quum saepe lapidum, sanguinis nonnumquam, terrae interdum, quondam etiam lactis imber defluxit? quid? quum in Capitolio ictus Centaurus de caelo est, in Aventino portae et homines? Tusculi aedes Castoris et Pollucis, Romaeque Pietatis? nonne et haruspices ea responderunt, quae evenerunt, et in Sibyllae libris eaedem repertae praedictiones sunt?

XLI. 105. Iam[1] vero permultorum exemplorum et nostra est plena respublica et omnia regna omnesque populi cunctaeque gentes, augurum praedictis multa incredibiliter vera cecidisse. Quis[2] enim est, quem non moveat clarissimis monumentis testata consignataque antiquitas? Calchantem augurem scribit Homerus longe optimum, eumque ducem classis fuisse ad Ilium, auspiciorum credo scientia, non locorum. Amphilochus et Mopsus Argivorum reges fuerunt, sed iidem augures: iique urbes in ora maritima Ciliciae Graecas condiderunt. Atque etiam ante hos Amphiaraus et Tiresias, non humiles et obscuri, neque eorum similes, ut apud Ennium est,

qui sui quaestus caussa fictas suscitant sententias,

sed clari et praestantes viri, qui avibus et signis admoniti futura dicebant. Quorum de altero etiam apud inferos Homerus ait, solum sapere, ceteros umbrarum vagari modo. Amphiaraum autem sic honoravit fama Graeciae,

[1]) de Legib. II. c. 13. § 33. — [2]) de Divinat. I. c. 40. § 87.

deus ut haberetur, atque ut ab eius solo, in quo est humatus, oracula peterentur. 106. Quid? Asiae rex Priamus nonne et Helenum filium et Cassandram filiam divinantes habebat, alterum auguriis, alteram mentis incitatione et permotione divina? Quo in genere Marcios quosdam fratres, nobili loco natos, apud maiores nostros fuisse scriptum videmus. Quid? Polyidum Corinthium nonne Homerus et aliis multa, et filio ad Troiam proficiscenti mortem praedixisse commemorat? Omnino apud veteres, qui rerum potiebantur, iidem auguria tenebant. Ut enim sapere, sic divinare regale ducebant. Testis est nostra civitas, in qua et reges augures, et postea privati eodem sacerdotio praediti rempublicam religionum auctoritate rexerunt. 107. Eaque divinationum ratio ne in barbaris quidem gentibus neglecta est: si quidem et in Gallia Druidae sunt, qui et naturae rationem, quam physiologiam Graeci appellant, notam esse sibi profitentur, et partim auguriis, partim coniectura, quae sint futura, dicunt; et in Persis augurantur et divinant Magi, qui congregantur in fano commentandi caussa atque inter se colloquendi: quod etiam idem nos quondam facere Nonis solebamus. Nec quisquam rex Persarum potest esse, qui non ante magorum disciplinam scientiamque perceperit. 108. Licet autem videre et genera quaedam et nationes huic scientiae deditas. Telmessus in Caria est: qua in urbe excellit haruspicum disciplina. Itemque Elis in Peloponneso familias duas certas habet, Iamidarum unam, alteram Clytidarum, haruspicinae nobilitate praestantes. In Syria Chaldaei cognitione astrorum sollertiaque ingeniorum antecellunt. Etruria autem de caelo tacta scientissime animadvertit; eademque interpretatur, quid quibusque ostendatur monstris atque portentis. Quocirca bene apud maiores nostros senatus, tum, quum flo-

rebat imperium, decrevit, ut de principum filiis sex singulis Etruriae populis in disciplinam traderentur, ne ars tanta propter tenuitatem hominum a religionis auctoritate abduceretur ad mercedem atque quaestum. Phryges autem et Pisidae et Cilices et Arabum natio avium significationibus plurimum obtemperant: quod idem factitatum in Umbria accepimus.

XLII. 109. Sed [1] dubium non est, quin haec disciplina et ars augurum evanuerit iam et vetustate et negligentia. Ita neque illis assentior, qui hanc scientiam negant umquam in nostro collegio fuisse, neque illis, qui esse etiam nunc putant; quae mihi videtur apud maiores fuisse duplex, ut ad reipublicae tempus nonnumquam, ad agendi consilium saepissime pertineret. Ego [2] vero habeo auctores ac magistros religionum colendarum eosdem maiores nostros: quorum mihi tanta fuisse sapientia videtur, ut satis superque prudentes sint, qui illorum prudentiam, non dicam assequi, sed, quanta fuerit, perspicere possint: qui statas solemnesque caerimonias pontificatu, rerum bene gerendarum auctoritates augurio, fatorum veteres praedictiones Apollinis vatum libris, portentorum explanationes Etruscorum disciplina contineri putarunt: quae quidem tanta est, ut nostra memoria primum Italici belli funesta illa principia, post Sullani Cinnanique temporis extremum paene discrimen, tum hanc recentem Urbis inflammandae delendique imperii coniurationem non obscure nobis paullo ante praedixerint. 110. Nam [3] mihi quidem App. Claudius augur consuli nuntiavit, addubitato Salutis augurio, bellum do-

[1]) de Legib. II. c. 13. § 33. — [2]) de Harusp. resp. c. 9. § 18. — [3]) de Divinat. I. c. 47. § 105.

mesticum triste ac turbulentum fore: quod, paucis post mensibus exortum, paucioribus a me est diebus oppressum. Cui quidem auguri vehementer assentior. Solus enim multorum annorum memoria, non decantandi augurii, sed divinandi tenuit disciplinam. Quem irridebant collegae sui, eumque tum Pisidam, tum Soranum augurem esse dicebant: quibus nulla videbatur in auguriis aut auspiciis praesensio aut scientia veritatis futurae; sapienter, aiebant, ad opinionem imperitorum esse fictas religiones. Quod longe secus est: neque enim in pastoribus illis, quibus Romulus praefuit, nec in ipso Romulo haec calliditas esse potuit, ut ad errorem multitudinis religionis simulacra fingerent. Sed difficultas laborque discendi disertam negligentiam reddidit. Malunt enim disserere, nihil esse in auspiciis, quam, quid sit, ediscere.

Sed [1] haec hactenus. Pluribus enim etiam fortasse verbis, quam necesse fuit, scripta sunt. Nunc ea, quae in Cilicia a me facta quaeque instituta sunt, cognosce.

---

[1]) Epist. ad Appium Pulchrum (ad Fam. III. 10. § 11.)

LIBER SEPTIMUS.

I. 1. Quum[1] et contra voluntatem meam et praeter opinionem accidisset, ut mihi cum imperio in provinciam proficisci necesse esset, Sulpicio[2] et Marcello consulibus, scripsi ad Appium Pulchrum, maximo[3] opere, pro nostra summa coniunctione ipsiusque singulari humanitate, etiam atque etiam ab eo petens, ut, quibuscumque rebus posset, prospiceret et consuleret rationibus meis; et[4], quae successori coniunctissimo et amicissimo commodare potest is, qui provinciam tradit, ut ea, pro nostra consociatissima voluntate, cura ac diligentia sua complecteretur: ut omnes intelligerent, nec me benevolentiori cuiquam succedere, nec ipsum amiciori potuisse provinciam tradere. 2. Sed[5] est incredibile, quam me negotii taederet. Non habebat satis magnum campum ille meus non ignotus cursus animi, et industriae meae praeclara opera cessabat. Quippe; ius Laodiceae me dicere, quum Romae A. Plotius diceret? et quum exercitum Cassius haberet tantum, me nomen habere

[1]) Epist. ad Appium Pulchrum (ad Fam. III. 2. § 1.) — [2]) ad Att. V. 21. § 9. — [3]) Epist. ad Appium Pulchrum (ad Fam. III. 2. § 1.) — [4]) Ibid. III. 3. § 1. — [5]) ad Att. V. 15. § 1.

duarum legionum exilium? Denique haec non desiderabam; lucem, forum, Urbem, domum, amicos desiderabam. Dici[1] non potest, quam invitus ab his abessem. Clitellae[2] bovi erant impositae, plane non erat nostrum onus. O[3] rem minime aptam meis moribus! O illud verum, ἔρδοι τις —! Bene[4] enim illo proverbio Graecorum praecipitur,

Quam quisque norit artem, in hac se exerceat!

3. Omnis[5] igitur peregrinatio (quod ego ab adolescentia iudicavi) obscura et sordida est iis, quorum industria Romae potest illustris esse. Quod quum probe scirem, utinam in sententia permansissem! Non[6] dicam plura. Illud tamen dicam, ut sentio, quod[7] non modo mihi, ad quem pertinebat, sed universo senatui venerat in mentem, praesidio firmiori opus esse ad istam provinciam. Censebant enim omnes fere, ut in Italia supplementum meis et Bibuli legionibus scriberetur. Id quum Sulpicius consul passurum se negaret, multa nos quidem questi sumus: sed tantus consensus senatus fuit, ut mature proficisceremur, parendum ut fuerit. Itaque fecimus.

II. 4. In[8] multis autem et variis molestiis cogitationibusque meis haec una consolatio occurrebat, quod[9] sperabam non longiorem annua fore hanc ingentem molestiam: quamquam hoc me ita velle multi non credebant, ex consuetudine aliorum. Quare[10], in Cumano quum essem, venissetque ad me, quod mihi pergratum fuit, noster Hortensius, ei, deposcenti mea mandata, cetera universe mandavi, illud proprie, ne pateretur, quantum esset in ipso,

---

[1]) ad Att. V. 17. § 5. — [2]) Ibid. V. 15. § 3. — [3]) Ibid. V. 10. § 3. — [4]) Tusc. I. c. 18. § 41. — [5]) Epist. ad M. Caelium (ad Fam. II. 12. § 2.) — [6]) Epist. ad Appium Pulchrum (ad Fam. III. 8. § 6.) — [7]) Ibid. III. 3. § 1. — [8]) Ibid. III. 2. § 1. — [9]) ad Att. V. 2. § 3. — [10]) Ibid. § 1.

prorogari nobis provincias: qui[1] mihi diligentissime se, ut annui essemus, defensurum recepit. 5. Confirmavi[2] ad eam caussam etiam Furnium nostrum, quem ad annum tribunum plebis videbam fore, et maximam praeterea multitudinem. Habuimus enim in Cumano quasi pusillam Romam: tanta erat in his locis multitudo. Cum[3] omnibus ita egi, ut omnes suos nervos in eo contenderent, ne quid mihi ad hanc provinciam, quam et senatus et populus annuam esse voluerat, temporis prorogaretur. Hoc ab iis ita contendi, ut in eo fortunas meas positas putarem.

III. 6. Iter[4] in Ciliciam facere institui a.[5] d. VI. Id. Mai. ex Pompeiano proficiscens, ut eo die manerem in Trebulano apud Pontium. Nondum[6] enim satis mihi erat allatum, quomodo Caesar ferret de auctoritate perscripta: eratque rumor de Transpadanis, eos iussos IVviros creare. Quod si ita esset, magnos motus timebam. In[7] oppidis enim summum videram timorem propter rumores de republica; sed multa inania. 7. Beneventum[8] veni a. d. V. Id. Mai. Ibi binas accepi Attici litteras: quarum alteras Funisulanus multo mane mihi dedit, alteras scriba Tullius. Gratissima erat mihi Attici cura de illo meo primo et maximo mandato, ne[9] quid novi decerneretur; ut hoc nostrum desiderium ne plus esset annuum. Non[10] dici potest, quam flagrarem desiderio Urbis, quam vix harum rerum insulsitatem ferrem. 8. Idibus[11] Mai. Venusia mane profectus, Tarentum[12] veni a. d. XV. Kalend. Iun.

1) ad Att. V. 17. § 5. — 2) Ibid. V. 2. § 1. — 3) Epist. ad C. Cassium (ad Fam. XV. 14. § 5.) — 4) Epist. ad Senatum (ad Fam. XV. 2. § 8.) — 5) ad Att. V. 2. § 1. — 6) Ibid. § 3. — 7) Ibid. V. 3. § 1. — 8) Ibid. V. 4. § 1. — 9) Ibid. V. 1. § 1. — 10) Ibid. V. 11. § 1. — 11) Ibid. V. 5. § 1. — 12) Ibid. V. 6. § 1.

Quod Pomptinium statueram exspectare, commodissimum duxi, dies eos, quoad ille veniret, cum Pompeio consumere: eoque magis, quod ei gratum esse id videbam; qui etiam a me petierit, ut secum et apud se essem quotidie; quod concessi libenter. Multos enim eius praeclaros de republica sermones accepi; instruebar etiam consiliis idoneis ad hoc nostrum negotium. Sed [1] quum triduum cum Pompeio et apud Pompeium fuissem, proficiscebar Brundisium a. d. xiii. Kal. Iunias, civemque illum egregium relinquebam, et ad ea, quae timebantur, propulsanda paratissimum.

IV. 9. A. [2] d. xi. Kalendas Iunias Brundisium quum venissem, Q. Fabius mihi praesto fuit, legatus Appii Pulchri; ex [3] cuius litteris, quarum ad me exemplum miserat, quas in senatu recitari volebat, sic intellexeram, permultos a se milites esse dimissos. Sed mihi Fabius demonstravit, Appium id cogitasse facere, sed, quum ipse ab hoc discederet, integrum militum numerum fuisse. Scripsi igitur, pergratum mihi facturum esse Appium, si istas exiguas copias, quas haberet, quam minime imminueret. 10. Sed [4] me et incommoda valetudo et Pomptinii exspectatio, de quo adhuc ne rumor quidem venerat, tenuit multos dies Brundisii. Quibus [5] diebus quum loquerer cum Phania, Appii liberto, veni in eum sermonem, ut dicerem, libenter me ad eam partem provinciae primum esse venturum, quo ipsum maxime velle arbitrarer. Tunc mihi ille dixit, quod classe vellet decedere, per fore accommodatum ipsi, si ad Sidam navibus accessissem. Dixi me esse facturum: itaque fecissem, nisi mihi L. Clodius noster postea Corcyrae dixisset,

---

[1]) ad Att. V. 7. — [2]) Epist. ad Appium Pulchrum (ad Fam. III. 3. § 1.) — [3]) Ibid. § 2. — [4]) ad Att. V. 8. § 1. — [5]) Epist. ad Appium Pulchrum (ad Fam. III. 5. § 3.)

minime id esse faciendum: Appium Laodiceae fore ad meum adventum. Erat id mihi multo brevius multoque commodius, quum praesertim ipsum ita malle arbitrarer. 11. Actium [1] venimus a. d. XVII. Kal. Quint., quum quidem et Corcyrae et Sybotis, muneribus Attici, quae et Areus et meus amicus Eutychides opipare et φιλοπροσηνέστατα nobis congesserant, epulati essemus Saliarem in modum. Actio maluimus iter facere pedibus, qui incommodissime navigassemus; et Leucatam flectere molestum videbatur. Actuariis autem minutis Patras accedere sine his impedimentis, non satis visum erat decorum.

V. 12. Ut [2] Athenas a. d. VII. Kal. Quint. veneram, exspectabam ibi iam quartum diem Pomptinium: neque de eius adventu certi quidquam habebam. Valde [3] me Athenae delectarunt; urbs dumtaxat, et urbis ornamentum, et hominum amores in Atticum nostrum, et in nos quaedam benevolentia. Sed multum et philosophia. Eram autem apud Aristum: nam Xenonem nostrum Quinto concesseram. Et tamen propter vicinitatem totos dies simul eramus iunctim. 13. Nos [4] adhuc iter per Graeciam summa cum admiratione feceramus; nec mehercule habueram, quod adhuc quem accusarem meorum. Videbantur mihi nosse nos, nostram caussam et conditionem profectionis suae. Plane serviebant existimationi meae. Nam [5] adhuc sumptus nec in me aut publice aut privatim, nec in quemquam comitum: nihil acceptum lege Iulia, nihil ab hospite; persuasum erat omnibus meis, serviendum esse famae meae. Belle adhuc. Hoc animadversum, Graecorum laude et multo

---

[1]) ad Att. V. 9. § 1. — [2]) Ibid. V. 10. § 1. — [3]) Ibid. § 5. — [4]) Ibid. V. 11. § 5. — [5]) Ibid. V. 10. § 2.

sermone celebrabatur. Ego[1] autem, ut saepe Atticus me currentem hortatus erat, quotidie meditabar, praecipiebam meis, faciebam denique, ut summa modestia et summa abstinentia munus hoc extraordinarium traduceremus. 14. Pridie[2] Nonas Quint. proficiscebar Athenis, quum ibi decem ipsos fuissem dies. Venerat Pomptinius; una Cn. Volusius; aderat quaestor; unus Tullius aberat. Ἄφρακτα Rhodiorum, et δίκροτα Mitylenaeorum habebam, et aliquid ἐπιπόνων. Negotium[3] magnum erat navigare, atque id mense Quintili. Igitur sexto demum die Delum Athenis venimus: nam pridie Nonas Quintil. a Piraeeo ad Zostera, vento molesto, qui nos ibidem Nonis tenuit. A. d. VIII. Idus ad Ceo iucunde. Inde Gyarum saevo vento, non adverso: hinc Scyrum, inde Delum, utroque citius, quam vellemus, cursum confecimus. Imbecilla sunt ἄφρακτα Rhodiorum: et nihil, quod minus fluctum ferre possit. Itaque erat in animo nihil festinare, Delo nec movere, nisi omnia ἀκρωτηρίων οὖρια vidissem.

VI. 15. Ephesum[4] venimus a. d. XI. Kal. Sext. Navigavimus sine timore et sine nausea; sed tardius, propter aphractorum Rhodiorum imbecillitatem. Concursus legationum, privatorum et incredibilis multitudo mihi iam Sami, sed mirabilem in modum Ephesi praesto fuit. Decumani, ac si venissem cum imperio, Graeci quasi Ephesio praetori se alacres obtulerunt; qua[5] celebritate nihil me umquam delectavit magis. Tum[6] triduum illud, quod ego Ephesi commoratus sum, familiariter mecum fuit Q. Mucius P. F. Scaevola, is, a quo Appius petierat, ut, dum ipse abesset,

1) Ibid. V. 9. § 1. — 2) Ibid. V. 11. § 4. — 3) Ibid. V. 12. § 1. — 4) Ibid. V. 13. § 1. — 5) Ibid. V. 20. § 1. — 6) Epist. ad Appium Pulchrum (ad Fam. III. 5. § 5.)

ante adventum meum provinciae praeesset: nec tamen ex eo quidquam audivi, quod sibi ab Appio mandatum diceret. Ac sane vellem potuisset obsequi voluntati huius: non enim arbitror noluisse. Cui[1] quidem Scaevolae hoc contigit, ut solos novem menses Asiae praefuerit. Ex[2] huius autem edicto Asiatico multa sum secutus; in iis illud, in quo sibi libertatem censebant Graeci datam, ut Graeci inter se disceptarent suis legibus. 16. Iisdem[3] diebus cum Thermo propraetore, de re M. Anneii, legati mei, locutus sum, quem cum Sardianis habere controversiam sciebam. Quum[4] enim me non fugeret, quanta esset in praetore auctoritas, praesertim ista integritate, gravitate, clementia, qua ipsum esse inter omnes constabat; petii ab eo, pro nostra coniunctissima necessitudine plurimisque officiis paribus ac mutuis, ut voluntate, auctoritate, studio suo omnibus in rebus M. Anneio commodaret. Hunc[5] enim tanti faciebam, ut mihi nihil putarem praetermittendum, quod illius interesset. Nam quum iam diu diligerem M. Anneium, deque eo sic existimarem, ut res declarat, quod ultro ei detulerim legationem, quam multis petentibus denegassem; tum vero, posteaquam mecum in bello atque in re militari fuit, tantam in eo virtutem, prudentiam, fidem, tantamque erga me benevolentiam cognovi, ut hominem neminem pluris faciam.

VII. 17. Ephesi[6] quoque quum me in Ciliciam proficiscentem exspectavisset P. Nigidius, Romam ex legatione ipse decedens, venissetque eodem Mitylenis mei salutandi et visendi caussa Cratippus, Peripateticorum omnium,

[1]) ad Att. V. 17. § 5. — [2]) Ibid. VI. 1. § 15. — [3]) Epist. ad Thermum (ad Fam. XIII. 55. § 1.) — [4]) Ibid. § 2. — [5]) Ibid. § 1. — [6]) Timaeus s. de Universo c. 1. § 2.

quos quidem ego audiverim, meo iudicio facile princeps; perlibenter et Nigidium vidi, et Cratippum cognovi. Ac primum quidem tempus salutationibus, reliquum percontatione consumpsimus. Fuit [1] enim Nigidius quum ceteris artibus, quae quidem dignae libero essent, ornatus omnibus, tum acer investigator et diligens earum rerum, quae a natura involutae videntur. Denique sic iudico, post illos nobiles Pythagoreos, quorum disciplina exstincta est quodammodo, quum aliquot secula in Italia Siciliaque viguisset, hunc exstitisse, qui illam renovaret. 18. Nullo [2] tamen equidem ex provincia mea Ciliciensi familiarius usus sum, quam Androne, Artemonis filio, Laodicensi, eumque habui in ea civitate quum hospitem, tum vehementer ad meae vitae rationem et consuetudinem accommodatum. Quem quidem multo etiam pluris postea, quam decessi, facere coepi, quod multis rebus expertus sum gratum hominem meique memorem. Itaque eum Romae libentissime vidi.

VIII. 19. Inde [3] iter conficiens aestuosa et pulverulenta via, Tralles [4] veni a. d. vi. Kalend. Sextiles. Ibi mihi praesto fuit L. Lucilius cum litteris mandatisque Appii; quo quidem homine neminem potuit nec mihi amiciorem, nec (ut arbitror) ad ea cognoscenda, quae scire volebam, aptiorem prudentioremve mittere. Ego autem et Appii litteras legi libenter et audivi Lucilium diligenter. Scripserat enim hisce litteris Appius, se omnibus in rebus habuisse rationem, ut mihi consuleret praestitueretque et praepararet quodammodo omnia, quo mea ratio facilior et solutior esse posset. Praeterea [5] haec, quae vellem, mihi affere-

[1]) Ibid. § 1. — [2]) Epist. ad P. Servilium (ad Fam. XIII. 67. § 1.) — [3]) ad Att. V. 14. 1. — [4]) Epist. ad Appium Pulchrum (ad Fam. III. 5. § 1.) — [5]) ad Att. V. 14. § 1.

bantur: primum otium Parthicum, dein confectae pactiones publicanorum, postremo seditio militum sedata ab Appio, stipendiumque eis usque ad Idus Quint. persolutum. 20. Inde [1] oppidis iis, qua ieram, mirabiliter accepti, Laodiceam pridie Kal. Sext. venimus: ut [2] omnis nos Asia accepit admirabiliter. Adventus noster nemini ne minimo quidem fuit sumptui. Sperabam meos omnes servire laudi meae. Tamen magno timore eram: sed bene sperabamus. Omnes iam nostri praeter Tullium venerant. Erat mihi in animo recta proficisci ad exercitum, aestivos menses reliquos rei militari dare, hibernos iurisdictioni. 21. Cicerones [3] autem interea nostros Deiotarus filius, qui rex ab senatu appellatus est, secum in regnum. Dum in aestivis nos essemus, illum pueris locum esse bellissimum duximus: unde [4], si opus esset, deducerentur Rhodum. Pueri [5] amabant inter se, discebant, exercebantur; sed alter, uti dixit Isocrates in Ephoro et Theopompo, frenis egebat, alter calcaribus. Dionysius, magister [6] Ciceronum, mihi [7] quidem tum adhuc in amoribus erat: pueri autem aiebant, eum furenter irasci. Sed homo non doctior, nec sanctior fieri poterat, nec mei amantior: quem [8] quidem cognovi quum doctum, quod mihi iam ante erat notum, tum sane plenum officii, studiosum etiam meae laudis, frugi hominem, ac, ne libertinum laudare videar, plane virum bonum.

IX. 22. Maxima [9] igitur exspectatione in perditam et plane eversam in perpetuum provinciam venimus pridie Kal. Sextiles. Laodiceae [10] morati biduum, perillustres

---

[1]) ad Att. V. 20. § 1. — [2]) Ibid. V. 14. § 2. — [3]) Ibid. V. 17. 3. — [4]) Ibid. V. 18. § 4. — [5]) Ibid. VI. 1. § 12. — [6]) Ibid. VIII. 10. — [7]) Ibid. VI. 1. § 12. — [8]) Ibid. VII. 4. § 1. — [9]) Ibid. V. 16. § 2. — [10]) Ibid. V. 20. § 1.

fuimus, honorificisque verbis omnes iniurias revellimus superiores. Quod idem, dein Apameae quinque dies morati, et Synnadis triduum, Philomelii quinque dies, Iconii decem, fecimus. Quibus [1] in oppidis quum magni conventus fuissent, multas civitates acerbissimis tributis et gravissimis usuris et falso aere alieno liberavi. Nihil [2] ea iurisdictione aequabilius, nihil lenius, nihil gravius. Audivimus [3] nihil aliud, nisi imperata ἐπικεφάλια solvere non posse; ὠνάς omnium venditas; civitatum gemitus, ploratus; monstra quaedam non hominis, sed ferae nescio cuius immanis. Quid quaeris? taedebat omnino eos vitae. 23. Levabantur tamen miserae civitates, quod nullus fiebat sumptus in nos, neque in legatos, neque in quaestorem, neque in quemquam. Scito, non modo nos foenum, aut quod lege Iulia dari solet, non accepisse, sed ne ligna quidem; nec praeter quattuor lectos et tectum quemquam accepisse quidquam: multis locis ne tectum quidem, et in tabernaculo mansisse plerumque. Itaque incredibilem in modum concursus fiebant ex agris, ex vicis, ex domibus omnibus. Nihil [4] exoptatius adventu meo, nihil carius.

X. 24. Haec [5] nonnulli amici Appii ridicule interpretabantur: qui me idcirco putarent bene audire velle, ut ille male audiret, et recte facere non meae laudis, sed illius contumeliae caussa. Quibusdam [6] etiam visum est, edictum meum quasi consulto ad istius legationes impediendas esse accommodatum. Iam non tam mihi videbantur iniuriam facere, si qui haec disputabant, quam si cuius aures ad hanc disputationem patebant. Breve [7] autem edictum erat

---

[1]) Epist. ad M. Catonem (ad Fam. XV. 4. § 2.) — [2]) ad Att. V. 20. § 1. — [3]) Ibid. V. 16. § 2. — [4]) Ibid. V. 15. § 1. — [5]) Ibid. VI. 1. § 2. — [6]) Epist. ad Appium Pulchrum (ad Fam. III. 8. § 3.) — [7]) ad Att. VI. 1. § 15.

propter hanc meam διαίρεσιν, quod duobus generibus edicendum putavi: quorum unum erat provinciale, in quo fuit de rationibus civitatum, de aere alieno, de usura, de syngraphis; in eodem omnia de publicanis: alterum, quod sine edicto satis commode transigi non poterat, de hereditatum possessionibus, de bonis possidendis, (magistris faciendis) vendendis; quae ex edicto et postulari et fieri solent. Tertium, de reliquo iure dicundo, ἄγραφον reliqui. Dixi me de eo genere mea decreta ad edicta urbana accommodaturum; itaque curabam et satisfaciebam omnibus. Graeci vero exsultabant, quod peregrinis iudicibus utebantur. 25. Romae [1] composueram edictum: in provincia nihil addidi, nisi quod publicani me rogarunt, quum Samum ad me venissent, ut de Appii edicto totidem verbis transferrem in meum. Diligentissime scriptum erat caput, quod pertinet ad minuendos sumptus civitatum: quo in capite erant quaedam nova, salutaria civitatibus, quibus ego magno opere delectabar. Hoc vero, ex quo suspicio nata erat, me exquisisse aliquid, in quo Appium offenderem, tralaticium erat. Genus [2] institutorum et rationum mearum dissimilitudinem nonnullam habebat cum illius administratione provinciae. Ex eo quidam suspicati fortasse sunt, animorum contentione, non opinionum dissensione, me ab eo discrepare. Nihil autem feci umquam neque dixi, quod contra illius existimationem esse vellem. 26. Nam [3], quod ad legatos attinet, quid a me fieri potuit aut elegantius aut iustius, quam ut sumptus egentissimarum civitatum minuerem, sine ulla imminutione dignitatis Appii, praesertim ipsis civitatibus postulantibus?

[1]) Epist. ad Appium Pulchrum (ad Fam. III. 8. § 4.) — [2]) Epist. ad M. Caelium (ad Fam. II. 13. § 2.) — [3]) Epist. ad Appium Pulchrum (ad Fam. III. 8. § 2.)

Nam mihi totum genus legationum, Appii nomine proficiscentium, notum non erat. Apameae quum essem, multarum civitatum principes ad me detulerunt, sumptus decerni legatis nimis magnos, quum solvendo civitates non essent: quibus[1] ego non tam imperavi, quam censui, sumptus legatis quam maxime ad legem Corneliam decernendos. Atque[2] hoc tamen sciri volo, me de isto sumptu legationum aut minuendo aut remittendo decrevisse nihil, nisi quod principes civitatum a me postulassent: ne in venditionem tributorum et illam acerbissimam exactionem capitum atque ostiorum inducerentur sumptus minime necessarii. Ego autem, quum hoc suscepissem, non solum iustitia, sed etiam misericordia adductus, ut levarem miseriis perditas civitates et perditas maxime per magistratus suos, non potui in illo sumptu non necessario negligens esse.

XI. 27. Appius[3] autem, quum me adventare videret, profectus est Tarsum usque Laodicea. Ibi forum agebat, quum ego essem in provincia. Quam eius iniuriam non insectatus sum: satis enim habebam negotii in sanandis vulneribus, quae imposita erant provinciae. Quod, dedi operam, ut facerem quam minima illius contumelia. Sed[4] quam celerrime potui hisce litteris feci, ut ipsi nota esset omnis ratio dierum atque itinerum meorum; quod utriusque nostrum magni interesset, ut illum viderem ante, quam decederet:

28. M. T. Cicero S. D. Appio Pulchro.

»Quum[5] meum factum cum tuo comparo, etsi non magis

[1]) Epist. ad Appium Pulchrum (ad Fam. III. 10. § 6.) — [2]) Ibid. III. 8. § 5. — [3]) ad Att. V. 17. § 6. — [4]) Epist. ad Appium Pulchrum (ad Fam. III. 5. § 4.) — [5]) ad Fam. III. 6.

mihi faveo in nostra amicitia tuenda, quam tibi; tamen multo magis meo facto delector, quam tuo. Ego enim Brundisii quaesivi ex Phania, cuius mihi videbar et fidelitatem erga te perspexisse et nosse locum, quem apud te is teneret, quam in partem provinciae maxime putaret te velle ut in succedendo primum venirem. Quum ille mihi respondisset, nihil me tibi gratius facere posse, quam si ad Sidam navigassem, etsi minus dignitatis habebat ille adventus, et ad multas res mihi minus erat aptus, tamen ita me dixi facturum. 29. Idem ego quum L. Clodium Corcyrae convenissem, hominem ita tibi coniunctum, ut mihi, cum illo quum loquerer, tecum loqui viderer; dixi ei, me ita facturum esse, ut in eam partem, quam Phania rogasset, primum venirem. Tunc ille, mihi quum gratias egisset, magno opere a me petivit, ut Laodiceam protinus irem: te in prima provincia velle esse, ut quam primum decederes: quin, nisi ego successor essem, quem tu cuperes videre, te antea, quam tibi successum esset, decessurum fuisse: quod quidem erat consentaneum cum iis litteris, quas ego Romae acceperam; ex quibus perspexisse mihi videbar, quam festinares decedere. Respondi Clodio, me ita esse facturum, ac multo quidem libentius, quam si illud esset faciendum, quod promiseram Phaniae. Itaque et consilium mutavi, et ad te statim mea manu scriptas litteras misi. 30. Hoc ego meo facto valde delector. Nihil enim potuit fieri amantius. Considera nunc vicissim tuum. Non modo ibi non fuisti, ubi me quam primum videre posses, sed eo discessisti, quo ego te ne persequi quidem possem triginta diebus, qui tibi ad decedendum lege (ut opinor) Cornelia constituti essent: ut tuum factum iis, qui, quo animo inter nos simus, ignorent, alieni hominis (ut lenissime dicam) et fugientis congressum, meum

vero, coniunctissimi et amicissimi esse videatur. 31. Ac mihi tamen ante, quam in provinciam venirem, redditae sunt a te litterae: quibus etsi te Tarsum proficisci demonstrabas, tamen mihi non dubiam spem mei conveniendi afferebas: quum interea, credo equidem, malevoli homines, (late enim patet hoc vitium,) sed tamen probabilem materiam nacti sermonis, ignari meae constantiae, conabantur alienare a te voluntatem meam: qui te forum Tarsi agere, statuere multa, decernere, iudicare, dicerent, quum posses iam suspicari, tibi esse successum: quae ne ab iis quidem fieri solerent, qui brevi tempore sibi succedi putarent. 32. Horum ego sermone non movebar: quin etiam, (credas mihi velim) si quid tu ageres, levari me putabam molestia; et ex annua provincia, quae mihi longa videretur, prope iam undecim mensium provinciam factam esse gaudebam, si absenti mihi unius mensis labor detractus esset. Illud (vere dicam) me movet, in tanta militum paucitate abesse tres cohortes, quae sint plenissimae; nec me scire, ubi sint. Molestissime autem fero, quod, te ubi visurus sim, nescio: eoque ad te tardius scripsi, quod quotidie te ipsum exspectabam; quum interea ne litteras quidem ullas accepi, quae me docerent, quid ageres, aut ubi te visurus essem. Itaque virum fortem mihique in primis probatum, Antonium, praefectum evocatorum, misi ad te, cui, si tibi videretur, cohortes traderes: ut, dum tempus anni esset idoneum, aliquid negotii gerere possem. In quo, tuo consilio ut me sperarem esse usurum, et amicitia nostra et litterae tuae fecerant: quod ne nunc quidem despero. Sed plane, quando aut ubi te visurus sim, nisi ad me scripseris, ne suspicari quidem possum. 33. Ego, ut me tibi amicissimum esse et aequi et iniqui intelligant, curabo. De tuo in me animo iniquis secus existimandi

videris nonnihil loci dedisse. Id si correxeris, mihi valde gratum erit. Et, ut habere rationem possis, quo loco me salva lege Cornelia convenias, ego in provinciam veni pridie Kal. Sext.; iter in Ciliciam facio per Cappadociam; castra movi ab Iconio pridie Kalendas Sept. Nunc tu et ex diebus, et ex ratione itineris, si putabis me esse conveniendum, constitues, quo loco id commodissime fieri possit, et quo die."

XII. 34. Appius[1] dein ad me ex itinere bis terve ὑπομεμψιμοίρους litteras misit, quod quaedam a se constituta rescinderem. Ut, si medicus, quum aegrotus alii medico traditus sit, irasci velit ei medico, qui sibi successerit, si, quae ipse in curando constituerit, mutet ille; sic Appius, quum ἐξ ἀφαιρέσεως provinciam curasset, sanguinem misisset, quidquid poterat, detraxisset, mihi tradidisset enectam, προςανατρεφομένην eam a me non libenter videbat; sed modo succensebat, modo gratias agebat. Nihil enim a me fiebat cum ulla illius contumelia: tantummodo dissimilitudo meae rationis offendebat hominem. 35. Quid enim poterat esse tam dissimile, quam illo imperante exhaustam esse sumptibus et iacturis provinciam; nobis eam obtinentibus, nummum nullum esse erogatum nec privatim, nec publice? Ac[2] mihi quidem videntur huc omnia esse referenda iis, qui praesunt aliis, ut ii, qui erunt eorum in imperio, sint quam beatissimi. Est autem non modo eius, qui sociis et civibus, sed etiam eius, qui servis, qui mutis pecudibus praesit, eorum, quibus praesit, commodis utilitatique servire. Sed[3] tamen parvi refert abs te ipso ius

---

[1]) ad Att. VI. 1. § 2. — [2]) ad Q. fratrem I. 1. c. 8. § 24. — [3]) Ibid. c. 7. § 20.

dici aequabiliter et diligenter, nisi idem ab iis fiet, quibus tu eius muneris aliquam partem concesseris. 36. Quid[1] dicam de illius praefectis, comitibus, legatis? etiam de rapinis? de libidinibus? de contumeliis? Quid[2] ante adventum meum non fecerunt? Inclusum in curia senatum habuerunt Salaminium ita multos dies, ut interierint nonnulli fame. P. Matinius, M. Scaptius, qui erat praefectus Appii et habebat turmas ab Appio, merae[3] nugae. Itaque[4] ego, quo die provinciam tetigi, quum mihi Cyprii legati Ephesum obviam venissent, litteras misi, ut equites ex insula statim decederent; ob[5] eamque caussam, tum ob ceteras, Salaminii nos in caelum decretis suis sustulerunt.

XIII. 37. Quumque[6] ante adventum meum seditione quadam exercitus esset dissipatus, quinque cohortes sine legato, sine tribuno militum, denique etiam sine centurione ullo apud Philomelium consedissent, reliquus exercitus esset in Lycaonia; M. Anneio legato imperavi, ut eas quinque cohortes ad reliquum exercitum duceret, coactoque in unum locum exercitu, castra in Lycaonia apud Iconium faceret. 38. Quod quum ab illo diligenter esset actum, ego in castra a. d. VII. Kal. Septemb. veni: quum interea superioribus diebus, ex senatusconsulto, et evocatorum firmam manum, et equitatum sane idoneum, et populorum liberorum regumque sociorum auxilia voluntaria comparavissem. Dum[7] nos in castra properabamus, de Partho silentium erat; sed tamen concisos equites nostros a barbaris nuntiabant ii, qui veniebant. Bibulus ne cogitabat quidem etiam

---

[1]) ad Att. VI. 1. § 2. — [2]) Ibid. VI. 2. § 8. — [3]) Ibid. VI. 3. § 6. — [4]) Ibid. VI. 1. § 6. — [5]) Ibid. VI. 2. § 9. — [6]) Epist. ad M. Caton. (ad Fam. XV. 4. § 2.) — [7]) ad Att. V. 16. § 4.

nunc in provinciam suam accedere. Id autem facere ob eam caussam dicebant, quod tardius vellet decedere.

XIV. 39. Igitur[1] in castra veni a. d. VII. Kal. Septemb.; a. d. III. exercitum lustravi apud Iconium. Interim[2] quum, exercitu lustrato, iter in Ciliciam facere coepissem Kal. Septemb., legati, missi[3] ab Antiocho Commageno, venerunt ad me in castra ad Iconium a. d. III. Non. Septembres, iique mihi nuntiaverunt, regis Parthorum filium, quocum esset nupta regis Armeniorum soror, ad Euphratem cum maximis Parthorum copiis multarumque praeterea gentium magna manu venisse, Euphratemque iam transire coepisse, dicique Armenium regem in Cappadociam impetum esse facturum. Quo[4] nuntio allato, quum essent nonnulli, qui ei regi minorem fidem habendam putarent, statui exspectandum esse, si quid certius afferretur. 40. His[5] de rebus publice propter duas caussas nihil scripsi; quod et ipsum Commagenum legati dicebant ad senatum statim nuntios litterasque misisse, et existimabam, M. Bibulum proconsulem, qui circiter Idus Sextiles ab Epheso in Syriam navibus profectus erat, quod secundos ventos habuisset, iam in provinciam suam pervenisse; cuius litteris omnia certiora perlatum iri ad senatum putabam. Ad[6] Catonem vero putavi, pro nostra necessitudine, me hoc scribere oportere; cuius[7] summa auctoritas fecit, meumque perpetuum de eius singulari virtute iudicium, ut magni mea interesse putarem, et res eas, quas gessissem, ipsi notas esse, et

---

1) ad Att. V. 20. § 2. — 2) Epist. ad M. Caton. (ad Fam. XV. 4. § 3.) — 3) Ibid. XV. 3. § 1. — 4) Epist. ad Senatum (ad Fam. XV. 1. § 2.) — 5) Epist. ad M. Caton. (ad Fam. XV. 3. § 2.) — 6) Ibid. § 1. — 7) Ibid. XV. 4. § 1.

non ignorari ab ipso, qua aequitate et continentia tuerer socios provinciamque administrarem.

XV. 41. A.[1] d. XIII. Kalendas Octobr. quum exercitum in Ciliciam ducerem, in finibus Lycaoniae et Cappadociae mihi litterae redditae sunt a Tarcondimoto, qui fidelissimus socius trans Taurum amicissimusque populi Romani existimabatur: Pacorum, Orodi, regis Parthorum, filium, cum permagno equitatu Parthico transisse Euphratem et castra posuisse Tybae, magnumque tumultum esse in provincia Syria excitatum. Eodem die ab Iamblicho, phylarcho Arabum, quem homines opinabantur bene sentire amicumque esse reipublicae nostrae, litterae de eisdem rebus mihi redditae sunt. 42. His rebus allatis, etsi intelligebam socios infirme animatos esse et novarum rerum exspectatione suspensos, sperabam tamen, eos, ad quos iam accesseram, quique nostram mansuetudinem integritatemque perspexerant, amiciores populo Romano esse factos; Ciliciam autem firmiorem fore, si aequitatis nostrae particeps facta esset. Et ob eam caussam, et ut opprimerentur ii, qui ex Cilicum gente in armis essent, et ut hostis is, qui esset in Syria, sciret, exercitum populi Romani non modo non cedere his nuntiis allatis, sed etiam propius accedere, exercitum ad Taurum institui ducere per[2] Cappadociae partem eam, quae Ciliciam attingit, eo consilio, ut Armenius Artavasdes et ipsi Parthi Cappadocia se excludi putarent.

XVI. 43. Itaque[3] exercitum mihi ducendum per Cappadociae regionem eam, quae Ciliciam attingeret, putavi.

[1]) Epist. ad Senatum (ad Fam. XV. 1. § 2.) — [2]) ad Att. V. 20. § 2. — [3]) Epist. ad M. Caton. (ad Fam. XV. 4. § 4.)

Nam si me in Ciliciam demisissem, Ciliciam quidem ipsam propter montis Amani naturam facile tenuissem: (duo sunt enim aditus in Ciliciam ex Syria; quorum uterque parvis praesidiis propter angustias intercludi potest, nec est quidquam Cilicia contra Syriam munitius) sed me Cappadocia movebat, quae patet a Syria regesque habet finitimos, qui, etiamsi sunt amici nobis, tamen aperte Parthis inimici esse non audent. Itaque in Cappadocia extrema non longe a Tauro apud oppidum Cybistra castra feci, ut et Ciliciam tuerer et, Cappadociam tenens, nova finitimorum consilia impedirem. 44. Hic [1] tuto consedimus, copioso a frumento, Ciliciam prope conspiciente, expedito ad mutandum, loco; parvo exercitu, sed, ut sperabam, ad benevolentiam erga nos consentiente: quem nos, Deiotari adventu cum suis omnibus copiis, duplicaturi eramus. Sociis multo fidelioribus utebamur, quam quisquam usus esset: quibus incredibilis videbatur et nostra mansuetudo et abstinentia. Delectus habitus civium Romanorum: frumentum ex agris in loca tuta comportatum. Hostis [2] erat in Cyrrhestica, quae Syriae pars proxima est provinciae meae.

XVII. 45. Interea [3] in hoc tanto motu tantaque exspectatione maximi belli rex Deiotarus, cui non sine caussa plurimum semper et meo et Catonis et senatus iudicio tributum est, vir quum benevolentia et fide erga populum Romanum singulari, tum praesentia et magnitudine et animi et consilii, legatos ad me misit, se cum omnibus suis copiis in mea castra esse venturum. Cuius ego studio officioque commotus egi ei per litteras gratias: idque ut

[1]) ad Att. V. 18. § 2. — [2]) Ibid. § 1. — [3]) Epist. ad M. Caton. (ad Fam. XV. 4. § 5.)

maturaret, hortatus sum. Deiotari [1] regis, et patris et filii, et magnus et nostro more instructus exercitus; summa in filio spes, summa ingenii indoles, summaque virtus. Quid de patre dicam? cuius benevolentia in populum Romanum est ipsius aequalis aetati: qui non solum socius imperatorum nostrorum fuit in bellis, verum etiam dux copiarum suarum. Quae de illo viro Sulla, quae Murena, quae Servilius, quae Lucullus, quam ornate, quam honorifice, quam graviter saepe in senatu praedicaverunt! Quid de Cn. Pompeio loquar? qui unum Deiotarum in toto orbe terrarum ex animo amicum vereque benevolum, unum fidelem populo Romano iudicavit. Mihi [2] igitur cum Deiotaro convenit, ut ille in meis castris esset cum suis copiis omnibus. Habebat autem cohortes quadringenarias nostra armatura xxx, equitum CIↃ CIↃ. 46. Quum [3] autem ad Cybistra propter rationem belli quinque dies essem commoratus, regem Ariobarzanem, cuius salutem a senatu, auctore Catone, commendatam habebam, praesentibus insidiis nec opinantem liberavi: neque solum ei saluti fui, sed etiam curavi, ut cum auctoritate regnaret. Metram, et eum, quem Cato mihi diligenter commendarat, Athenaeum, importunitate Athenaidis exsilio multatos, maxima apud regem auctoritate gratiaque constitui. Quumque magnum bellum in Cappadocia concitaretur, si sacerdos armis se, quod facturus putabatur, defenderet, adolescens et equitatu et peditatu et pecunia paratus actutum iis, qui novari aliquid volebant; perfeci, ut e regno ille discederet, rexque sine tumultu ac sine armis, omni auctoritate aulae communita, regnum cum dignitate obtineret.

---

[1]) Philipp. XI. c. 13. § 33. — [2]) ad Att. VI. 1. § 14. — [3]) Epist. ad M. Caton. (ad Fam. XV. 4. § 6.)

XVIII. 47. His[1] de rebus, propter casum navigandi, per binos tabellarios has misi Romam litteras publice:

M.[2] Tullius M. F. Cicero Procos.
S. P. D.
Coss. Praett. Tribb. Pl. Senat.

»S. V. V. B. E. E. Q. V. Quum pridie Kalend. Sext. in provinciam venissem, neque maturius propter itinerum et navigationum difficultatem venire potuissem; maxime convenire officio meo reique publicae conducere putavi, parare ea, quae ad exercitum, quaeque ad rem militarem pertinerent. Quae quum essent a me, cura magis et diligentia, quam facultate et copia, constituta, nuntiique et litterae de bello a Parthis in provinciam Syriam illato quotidie fere afferrentur; iter mihi faciendum per Lycaoniam et per Isauros et per Cappadociam arbitratus sum: erat enim magna suspicio, Parthos, si ex Syria egredi atque irrumpere in meam provinciam conarentur, iter eos per Cappadociam, quod ea maxime pateret, esse facturos. 48. Itaque cum exercitu per Cappadociae partem eam, quae cum Cilicia continens est, iter feci, castraque ad Cybistra, quod oppidum est ad montem Taurum, locavi: ut Artavasdes, rex Armenius, quocumque animo esset, sciret, non procul a suis finibus exercitum populi Romani esse; et Deiotarum, fidelissimum regem atque amicissimum reipublicae nostrae, maxime coniunctum haberem, cuius et consilio et opibus adiuvari posset respublica. Quo quum in loco castra haberem equitatumque in Ciliciam misissem, ut et meus adventus, iis civitatibus, quae in ea parte essent, nuntiatus,

---

[1]) ad Att. VI. 1. § 9. — [2]) ad Fam. XV. 2.

firmiores animos omnium faceret, et ego mature, quid ageretur in Syria, scire possem, tempus eius tridui, quod in his castris morabar, in magno officio et necessario mihi ponendum putavi. 49. Quum enim vestra auctoritas intercessisset, ut ego regem Ariobarzanem Eusében et Philoromaeum tuerer, eiusque regis salutem, incolumitatem regnumque defenderem; regi regnoque praesidio essem; adiunxissetisque, salutem eius regis populo senatuique magnae curae esse, quod nullo umquam de rege decretum esset a nostro ordine: existimavi, me iudicium vestrum ad regem deferre debere eique praesidium meum et fidem et diligentiam polliceri, ut, quum salus ipsius, incolumitas regni mihi commendata esset a vobis, diceret, si quid vellet. Quae quum essem in consilio meo cum rege locutus, initio ille orationis suae vobis maximas, ut debuit, deinde etiam mihi gratias egit, quod ei permagnum et perhonorificum videbatur, S. P. Q. R. tantae curae esse salutem suam; meque tantam diligentiam adhibere, ut et mea fides et commendationis vestrae auctoritas perspici posset. Atque ille primo, quod mihi maximae laetitiae fuit, ita mecum locutus est, ut nullas insidias neque vitae suae neque regno diceret se aut intelligere fieri, aut etiam suspicari. Quum ego ei gratulatus essem, idque me gaudere dixissem; cohortatus, ut recordaretur casum illum interitus paterni, et vigilanter se tueretur, atque admonitu senatus consuleret saluti suae; tum a me discessit in oppidum Cybistra. 50. Postero autem die cum Ariarathe, fratre suo, et cum paternis amicis, maioribus natu, ad me in castra venit; perturbatusque et flens, quum idem et frater faceret, et amici, meam fidem, vestram commendationem implorare coepit. Quum admirarer, quid accidisset novi, dixit ad se indicia manifestarum insidiarum

esse delata, quae essent ante adventum meum occultata, quod ii, qui ea patefacere possent, propter metum reticuissent: eo autem tempore, spe mei praesidii, complures ea, quae scirent, audacter ad se detulisse; in his amantissimum sui, summa pietate praeditum, fratrem dicere ea, quae is me quoque audiente dicebat, se sollicitatum esse, ut regnare vellet: id vivo fratre suo accidere non potuisse: se tamen ante illud tempus eam rem numquam in medium, propter periculi metum, protulisse. Quae quum esset locutus, monui regem, ut omnem diligentiam ad se conservandum adhiberet; amicosque, patris eius atque avi iudicio probatos, hortatus sum, regis sui vitam, docti casu acerbissimo patris eius, omni cura custodiaque defenderent. 51. Quum rex a me equitatum cohortesque de exercitu meo postularet; etsi intelligebam, vestro senatusconsulto non modo posse me id facere, sed etiam debere; tamen, quum respublica postularet, propter quotidianos ex Syria nuntios, ut quam primum exercitum ad Ciliciae fines adducerem; quumque mihi rex, patefactis iam insidiis, non egere exercitu populi Romani, sed posse se suis opibus defendere videretur; illum cohortatus sum, ut in sua vita conservanda primum regnare disceret: a quibus perspexisset sibi insidias paratas, in eos uteretur iure regio; poena afficeret eos, quos necesse esset; reliquos metu liberaret: praesidio exercitus mei ad eorum, qui in culpa essent, timorem potius, quam ad contentionem uteretur: fore autem, ut omnes, quum senatusconsultum nossent, intelligerent, me regi, si opus esset, ex auctoritate vestra praesidio futurum. 52. Ita confirmato illo, ex eo loco castra movi, iter in Ciliciam facere institui: quum hac opinione e Cappadocia discederem, ut consilio vestro, casu incredibili ac paene divino, regem, quem vos honorificentissime appellassetis, nullo postulante,

quemque meae fidei commendassetis, et cuius salutem magnae vobis curae esse decrevissetis, meus adventus praesentibus insidiis liberarit. Quod ad vos a me scribi non alienum putavi, ut intelligeretis ex iis, quae paene acciderunt, vos multo ante, ne ea acciderent, providisse: eoque vos studiosius feci certiores, quod in rege Ariobarzane ea mihi signa videor virtutis, ingenii, fidei, benevolentiaeque erga vos perspexisse, ut non sine caussa tantam curam diligentiamque in eius vos salutem videamini contulisse."

XIX. 53. Sed [1] Parthico bello impendente C. Cassius inceptas litteras ad senatum misit, quibus [2] per se scripsit confectum esse Parthicum bellum. Recesserant illi quidem ab Antiochia ante Bibuli adventum, sed nullo nostro *εὐημερήματι*. Hiemabant vero in Cyrrhestica, maximumque bellum impendebat. Nam et Orodi, regis Parthorum, filius in provincia nostra erat; nec dubitabat Deiotarus, (cuius filio pacta erat Artavasdis filia, ex quo sciri poterat) quin cum omnibus copiis ipse prima aestate Euphratem transiturus esset. Quo autem die Cassii litterae victrices in senatu recitatae sunt, id est, Nonis Octobribus, eodem meae tumultum nuntiantes. Sed Axius mihi noster narravit, nostras auctoritatis plenas fuisse; illis negavit creditum. Bibuli nondum erant allatae; quas certo sciebam plenas timoris esse: quibus [3] recitatis, putabam fore, ut aliquando commoveretur senatus.

XX. 54. Quum [4] igitur dies quinque, ut dixi, ad Cybistra Cappadociae castra habuissem, certior sum factus,

---

[1]) ad Att. VI. 1. § 14. — [2]) Ibid. V. 21. § 2. — [3]) Ibid. VI. 1. § 14. — [4]) Ibid. V. 20. § 2.

Parthos ab illo aditu Cappadociae longe abesse, Ciliciae magis imminere. Cognovi [1] enim multorum litteris atque nuntiis, magnas Parthorum copias et Arabum ad oppidum Antiochiam accessisse, magnumque eorum equitatum, qui in Ciliciam transisset, ab equitum meorum turmis et a cohorte praetoria, quae erat Epiphaniae praesidii caussa, occidione occisum. Quare quum viderem a Cappadocia Parthorum copias aversas non longe a finibus esse Ciliciae, confestim [2] iter in Ciliciam feci per Tauri pylas, et Tarsum veni a. d. III. Non. Octobr. 55. Tarso [3] Nonis Octobr. Amanum versus profectus sum. Postridie eius diei, quum castra habuissem in agro Mopsuhestiae, quam [4] potui maximis itineribus ad Amanum exercitum duxi, qui [5] Syriam a Cilicia ima aquarum divortio dividit; qui mons erat hostium plenus sempiternorum. Quo [6] ut veni, hostem ab Antiochia recessisse, Bibulum Antiochiae esse cognovi: Deiotarumque confestim, iam ad me venientem cum magno et firmo equitatu et peditatu, et cum omnibus suis copiis, certiorem feci, non videri esse caussam, cur abesset a regno, meque ad eum, si quid novi forte accidisset, statim litteras nuntiosque missurum esse. 56. Quumque eo animo venissem, ut utrique provinciae, si ita tempus ferret, subvenirem; tum id, quod iam ante statueram vehementer interesse utriusque provinciae, pacare Amanum et perpetuum hostem ex eo monte tollere, agere perrexi. Quumque me discedere ab eo monte simulassem et alias partes Ciliciae petere, abessemque ab Amano iter unius diei et castra apud Epiphaniam fecissem; a. d. quartum

---

[1]) Epist. ad M. Catonem (ad Fam. XV. 4. § 7.) — [2]) ad Att. V. 20. § 2. — [3]) Epist. ad App. Pulchrum (ad Fam. III. 8. § 10.) — [4]) Epist. ad M. Catonem (ad Fam. XV. 4. § 7.) — [5]) ad Att. V. 20. § 3. — [6]) Epist. ad M. Catonem (ad Fam. XV. 4. § 7.)

Idus Octobres, quum advesperasceret, expedito exercitu ita noctu iter feci, ut a. d. tertium Idus Octobres, quum lucisceret, in Amanum ascenderem; distributisque cohortibus et auxiliis, (quum aliis Q. frater, legatus, mecum simul, aliis C. Pomptinius legatus, reliquis M. Anneius et L. Tullius, legati, praeessent) plerosque nec opinantes oppressimus, qui occisi captique sunt, interclusi fuga. 57. Eranam autem, quae fuit non vici instar, sed urbis, quod erat Amani caput, itemque Sepyram et Commorin, acriter et diu repugnantibus, Pomptinio illam partem Amani tenente, ex antelucano tempore usque ad horam diei decimam, magna multitudine hostium occisa, cepimus: castellaque sex capta; complura incendimus. Ita[1] victoria iusta Imperator appellatus sum apud Issum.

XXI. 58. His[2] rebus ita gestis, castra in radicibus Amani habuimus, ea ipsa[3], quae contra Darium habuerat apud Issum Alexander. Ibi dies quinque morati, direpto et vastato Amano, inde discessimus. Rumore adventus nostri, et Cassio, qui Antiochia tenebatur, animus accessit, et Parthis timor iniectus est. Itaque eos, cedentes ab oppido, Cassius insecutus, rem bene gessit. Qua in fuga, magna auctoritate Osaces, dux Parthorum, vulnus accepit, eoque interiit paucis post diebus. Erat in Syria nostrum nomen in gratia; multumque[4] erat in his locis: »Hiccine est ille, qui Urbem? quem senatus?" 59. Venit[5] interim Bibulus. Credo, voluit appellatione hac inani nobis esse par. In eodem Amano coepit laureolam in mustaceo quaerere. At ille cohortem primam totam perdidit

[1]) Epist. ad M. Caelium (ad Fam. II. 10. § 3.) — [2]) Epist. ad M. Catonem (ad Fam. XV. 4. § 9.) — [3]) ad Att. V. 20. § 3. — [4]) Epist. ad M. Caelium (ad Fam. II. 10. § 2.) — [5]) ad Att. V. 20. § 4.

centurionemque primipili, nobilem sui generis, Asinium Dentonem, et reliquos cohortis eiusdem, et Sex. Lucilium, T. Gavii Caepionis, locupletis et splendidi hominis, filium, tribunum militum. Sane plagam odiosam acceperat quum re, tum tempore.

XXII. 60. Confectis[1] his rebus, ad oppidum Eleutherocilicum Pindenissum exercitum adduxi: quod quum esset altissimo et munitissimo loco, ab iisque incoleretur, qui ne regibus quidem umquam paruissent; quum et fugitivos reciperent, et Parthorum adventum acerrime exspectarent: ad existimationem imperii pertinere arbitratus sum, comprimere eorum audaciam; quo facilius etiam ceterorum animi, qui alieni essent ab imperio nostro, frangerentur. Vallo et fossa circumdedi: sex castellis castrisque maximis sepsi: aggere, vineis, turribus oppugnavi: ususque tormentis multis, multis sagittariis, magno labore meo, sine ulla molestia sumptuve sociorum, rem confeci: ut, omnibus partibus urbis disturbatis aut incensis, compulsi in potestatem meam pervenirent. Hilara[2] sane Saturnalia! Saturnalibus[3] enim mane se mihi Pindenissitae dediderunt, septimo et quadragesimo die, postquam oppugnare eos coepimus. Militibus[4] quoque, equis exceptis, reliquam praedam concessimus. 61. His[5] erant finitimi pari scelere et audacia Tibarani: ab his, Pindenisso capto, obsides accepi: exercitum in hiberna dimisi. Q. fratrem negotio praeposui, ut in vicis aut captis aut male pacatis exercitus collocaretur. Ipse[6] me Laodiceam recepi; nam[7] Deiotarus ad me, ut scripserat, cum Ciceronibus Laodiceam

[1]) Epist. ad M. Catonem (ad Fam. XV. 4. § 10. — [2]) ad Att. V. 20. § 5. — [3]) Ibid. § 1. — [4]) Ibid. § 5. — [5]) Epist. ad M. Catonem (ad Fam. XV. 4. § 10.) — [6]) ad Att. V. 20. § 5. — [7]) Ibid. § 9.

venturus erat, et [1] Quinto togam puram Liberalibus cogitabam dare. Mandaverat enim pater. 62. Quoniam [2] sane feliciter et ex mea sententia rem gesseram, unis litteris totius aestatis res gestas ad senatum perscripsi, ut [3] supplicatio nobis quam honorificentissime quam primumque decerneretur. Omnino serius misi litteras, quam vellem: in quo quum difficultas navigandi fuit odiosa, tum in ipsum discessum senatus incidisse credo litteras meas. Sed id recte a me factum putabam, quod non statim, ut appellatus Imperator essem, sed aliis rebus additis aestivisque confectis litteras misissem.

XXIII. 63. De [4] Supplicatione non potuit accuratius agi nec prudentius, quam est actum a Caelio cum Curione: et, hercule, confecta res ex sententia mea est, quum celeritate, tum quod Hirrus, qui erat iratus, competitor Caelii et idem meus, assensus est Catoni, qui ornavit res nostras divinis laudibus. Qua [5] de re Caelius libertum ad me misit et has litteras, accurate scriptas:

Caelius Ciceroni S.

Non [6] diu, sed acriter nos tuae supplicationes torserunt; incideramus enim in difficilem nodum. Nam Curio tui cupidissimus, cui omnibus rationibus comitiales eripiebantur, negabat se ullo modo pati posse, decerni supplicationes, ne, quod furore Paulli adeptus esset boni, sua culpa videretur amisisse et praevaricator caussae publicae existimaretur. Itaque ad pactionem descendimus: et confirmarunt consules, se his supplicationibus in hunc annum non usuros. Plane,

[1]) ad Att. VI. 1. § 12. — [2]) Epist. ad C. Curionem (ad Fam. II. 7. § 3.) — [3]) Epist. ad App. Pulchrum (ad Fam. III. 9. § 4.) — [4]) Epist. ad M. Cael. (ad Fam. II. 15. § 1.) — [5]) ad Att. VI. 1. § 21. — [6]) ad Fam. VIII. 11.

quod utrisque consulibus gratias agas, est: Paullo magis certe. Nam Marcellus sic respondit, se spem in istis supplicationibus non habere: Paullus, se omnino in hunc annum non edicturum. 64. *Renuntiatum nobis erat, Hirrum diutius dicturum: prendimus eum; non modo non fecit, sed, quum de hostiis ageretur, et posset rem impedire, si, ut numeraretur, postularet, tacuit. Tantum Catoni assensus est, qui etsi de te locutus honorifice, non decrerat supplicationes. Tertius ad hos Favonius accessit. Quare pro cuiusque natura et instituto gratiae sunt agendae: his, quod tantum voluntatem ostenderunt; pro sententia, quum impedire possent, non pugnarunt; Curioni vero, quod de suarum actionum cursu tua caussa deflexit. Nam Furnius et Lentulus, ut debuerunt, quasi eorum res esset, una nobiscum circumierunt et laborarunt. Balbi quoque Cornelii operam et sedulitatem laudare possum. Nam cum Curione vehementer locutus est, et eum, si aliter fecisset, iniuriam Caesari facturum dixit: tum eius fidem in suspicionem adduxit. Decrerant, qui inique transigi volebant, Domitii, Scipiones: quibus hac re ad intercessionem evocandam interpellantibus venustissime Curio respondit, se eo libentius non intercedere, quod quosdam, qui decernerent, videret confici nolle.*

XXIV. 65. Sed [1] ad rem redeo. Ego [2], aestivis confectis, Quintum fratrem hibernis et Ciliciae praefeci: Q. Volusium, Tiberii generum, certum hominem, sed mirifice etiam abstinentem, misi in Cyprum, ut ibi pauculos dies esset; ne cives Romani pauci, qui illic negotiantur, ius sibi dictum negarent; nam evocari ex insula Cyprios non licebat. Ipse in Asiam profectus sum Tarso Nonis Ianuariis;

[1]) ad Att. V. 21. § 13. — [2]) Ibid. § 6.

non mehercule dici potest, qua admiratione Ciliciae civitatum maximeque Tarsensium. 66. Postea vero quam Taurum transgressus sum, mirifica exspectatio Asiae nostrarum dioecesium, quae sex mensibus imperii mei nullas meas acceperat litteras, numquam hospitem viderat. Illud autem tempus quotannis ante me fuerat in hoc quaestu: civitates locupletes, ne in hiberna milites reciperent, magnas pecunias dabant: Cyprii talenta Attica cc. Qua ex insula (non ὑπερβολικῶς, sed verissime loquor) nummus nullus me obtinente erogabatur. Ob haec beneficia, quibus illi obstupescebant, nullos honores mihi, nisi verborum, decerni sinebam: statuas, fana, τέθριππα prohibebam: nec eram in ulla re alia molestus civitatibus. 67. Praeclarum [1] vero est, summo cum imperio fuisse in provincia sic, ut nullum te signum, nulla pictura, nullum vas, nulla vestis, nullum mancipium, nulla forma cuiusquam, nulla conditio pecuniae ab summa integritate continentiaque deduxerit. Quid autem reperiri tam eximium aut tam expetendum potest, quam istam virtutem, moderationem animi, temperantiam, non latere in tenebris, neque esse abditam, sed in luce Asiae, in oculis clarissimae provinciae, atque in auribus omnium gentium ac nationum esse positam? non itineribus tuis perterreri homines? non sumptu exhauriri? non adventu commoveri? esse, quocumque veneris, et publice et privatim maximam laetitiam: quum urbs custodem, non tyrannum, domus hospitem, non expilatorem, recepisse videatur?

XXV. 68. Iter [2] igitur ita per Asiam feci, ut etiam fames, qua nihil miserius est, quae tum erat in hac mea

[1]) ad Q. fratrem I. 1. c. 2. § 8. — [2]) ad Att. V. 21. § 8.

Asia, (messis enim nulla fuerat) mihi optanda fuerit. Quacumque iter feci, nulla vi, nullo iudicio, nulla contumelia, auctoritate et cohortatione perfeci, ut et Graeci et cives Romani, qui frumentum compresserant, magnum numerum populis pollicerentur. Denique[1] domus mehercule nulla tanto consilio aut tanta disciplina gubernatur, aut tam modesta est, quam nostra tota provincia fuit. 69. Nos[2] enim, et nostra sponte bene firmi, et mehercule auctoritate Attici inflammati, vicimus omnes quum abstinentia, tum iustitia, facilitate, clementia. Cave putes quidquam homines magis umquam esse miratos, quam nullum teruncium, me obtinente provinciam, sumptus factum esse, nec in rempublicam, nec in quemquam meorum, praeterquam in L. Tullium legatum. Is, ceteroqui abstinens, sed Iulia lege transitans, semel tamen in diem, non, ut alii solebant, omnibus vicis, facit, ut mihi excipiendus sit, quum teruncium nego sumptus factum. Praeter eum accepit nemo.

XXVI. 70. Idibus[3] Februariis forum institui agere Laodiceae Cibyraticum et Apameense; ex Idibus Mart. ibidem Synnadense, Pamphylium, Lycaonium, Isauricum. Atque[4] hoc foro, quod egi ex Idibus Febr. Laodiceae ad Kalend. Mai. omnium dioecesium praeter Ciliciae, mirabilia quaedam effecimus: ita multae civitates omni aere alieno liberatae, multae valde levatae sunt: omnes, suis legibus et iudiciis usae, αὐτονομίαν adeptae, revixerunt. His ego duobus generibus facultatem ad se aere alieno liberandas aut levandas dedi; uno, quod omnino nullus in imperio

---

[1]) ad Att. VI. 1. § 2. — [2]) Ibid. V. 21. § 5. — [3]) Ibid. § 9. — [4]) Ibid. VI. 2. § 4.

meo sumptus factus est, (nullum quum dico, non loquor ὑπερβολικῶς) nullus, inquam, ne teruncius quidem. Hac autem re, incredibile est, quantum civitates emerserint. 71. Accessit altera. Mira erant in civitatibus ipsorum furta Graecorum, quae magistratus sui fecerant. Quaesivi ipse de iis, qui annis decem proximis magistratum gesserant. Aperte fatebantur. Itaque, sine ulla ignominia, suis humeris pecunias populis retulerunt. Populi autem, nullo gemitu, publicanis, quibus hoc ipso lustro nihil solverant, etiam superioris lustri reddiderunt. Itaque publicanis in oculis fuimus. Iam cetera iurisdictio nec impedita et clemens cum admirabili facilitate. Aditus autem ad me minime provinciales; nihil per cubicularium. Ante lucem inambulabam domi, ut olim candidatus. Grata haec et magna, mihique non laboriosa ex illa vetere militia.

XXVII. 72. Ac [1] mihi quidem videtur non sane magna varietas esse negotiorum in administranda provincia, sed ea tota iurisdictione maxime sustineri. In qua scientiae praesertim provincialis ratio ipsa expedita est: constantia est adhibenda et gravitas, quae resistat non solum gratiae, verum etiam suspicioni. Adiungenda etiam est facilitas in audiendo, lenitas in decernendo, in satisfaciendo ac disputando diligentia. His rebus nuper C. Octavius iucundissimus fuit: apud quem primus lictor quievit, tacuit accensus, quoties quisque voluit, dixit, et quam voluit diu. Quibus ille rebus fortasse nimis lenis videretur, nisi haec lenitas illam severitatem tueretur. Cogebantur Sullani homines, quae per vim et metum abstulerant, reddere. Qui in magistratibus iniuriose decreverant, eodem ipsis priva-

[1]) ad Q. fratrem I. 1. c. 7. § 20.

tis erat iure parendum. Haec illius severitas acerba videretur, nisi multis condimentis humanitatis mitigaretur. 73. Quod si haec lenitas grata Romae est, ubi tanta arrogantia est, tam immoderata libertas, tam infinita hominum licentia, denique tot magistratus, tot auxilia, tanta vis populi, tanta senatus auctoritas; quam iucunda tandem proconsulis comitas in provincia potest esse, in qua tanta multitudo civium, tanta sociorum, tot urbes, tot civitates unius hominis nutum intuentur? ubi nullum auxilium est, nulla conquestio, nullus senatus, nulla concio? Quare permagni hominis est, et quum ipsa natura moderati, tum vero etiam doctrina atque optimarum artium studiis eruditi, sic se adhibere in tanta potestate, ut nulla alia potestas ab iis, quibus ipse praesit, desideretur. 74. Caput [1] autem est in omni procuratione negotii et muneris publici, ut avaritiae pellatur etiam minima suspicio. Nullum [2] enim vitium taetrius est, quam avaritia, praesertim in principibus rempublicam gubernantibus. Habere enim quaestui rempublicam non modo turpe est, sed sceleratum etiam et nefarium. Nulla autem re conciliare facilius benevolentiam multitudinis possunt ii, qui reipublicae praesunt, quam abstinentia et continentia.

Sed [3], nescio quo pacto, ad praecipiendi rationem delapsa est oratio mea, quum id mihi propositum initio non fuisset. Cognosce [4] nunc cetera.

XXVIII. 75. Nonis [5] Mai. in Ciliciam profectus sum, ut [6] ibi Iunius consumeretur: Quintilis enim in itinere erat, per provinciam redeuntibus, consumendus. Mihi [7] erat in

[1]) de Off. II. c. 21. § 75. — [2]) Ibid. c. 22. § 77. — [3]) ad Q. fratrem I. 1. c. 6. § 18. — [4]) ad Att. VI. 2. § 10. — [5]) Ibid. § 6. — [6]) Ibid. V. 21. § 9. — [7]) Epist. ad M. Caelium (ad Fam. II. 13. § 4.)

animo, quoniam iurisdictionem confeceram, civitates locupletaram, publicanis etiam superioris lustri reliqua, sine sociorum ulla querela, conservaram, privatis, summis, infimis fueram iucundus, quum prima aestiva attigissem militemque collocassem, decedere ex senatusconsulto. 76. Mirum[1] enim me desiderium tenebat Urbis, incredibile meorum, satietas autem provinciae; vel, quia videbamur eam famam consecuti, ut non tam accessio quaerenda, quam fortuna metuenda esset; vel, quia totum negotium non erat dignum viribus nostris, qui maiora onera in republica sustinere et possem et solerem; vel, quia belli magni timor impendebat, quod videbamur effugere, si ad constitutam diem decederemus. Venimus[2] autem in provinciam, Laodiceam, Sulpicio et Marcello consulibus, pridie Kal. Sextiles. Inde nos oportebat decedere a. d. IV. Kal. Sext. L. Paullo C. Marcello consulibus.

XXIX. 77. Equidem[3] omnia feci, quae potui aut in mea provincia perficere aut in regno experiri. Nam[4] Parthico bello nuntiato, locorum quibusdam angustiis et natura montium fretus, ad Amanum exercitum adduxi, satis probe ornatum auxiliis, et quadam etiam auctoritate apud eos, qui me non norant, nominis nostri. Quum venissem ad Amanum, cum[5] meis copiis omnibus vexavi Amanienses, hostes sempiternos. Multi occisi, capti; reliqui dissipati; castella munita improviso adventu capta et incensa. Adduxi exercitum ad infestissimam Ciliciae partem. Ibi aggeribus, vineis, turribus oppugnavi oppidum munitissimum, Pindenissum, tantis opibus tantoque negotio, ut

---

[1]) Ibid. II. 11. § 1. — [2]) ad Att. V. 21. § 9. — [3]) Ibid. VI. 2. § 7. — [4]) Epist. ad M. Caelium (ad Fam. II. 10. § 2.) — [5]) Ibid. § 3.

mihi ad summam gloriam nihil deesset, nisi nomen oppidi. 78. Hoc [1] est igitur eiusmodi. Reliqua plena et laudis et gratiae. Nec [2] enim quidquam honorifice in quemquam fieri potuit, quod praetermiserim. Conservatae [3] civitates; cumulate publicanis satisfactum; offensus contumelia nemo, decreto iusto et severo perpauci; nec tamen quisquam, ut queri audeat: res gestae dignae triumpho; de quo ipse nihil cupide egi; etsi [4] talibus de rebus gravissimos homines et rogare solere et rogari sciebam. Quae [5] caussa meae voluntatis, non enim dicam cupiditatis, in qua [6] inerat aliqua vis desiderii ad sanandum vulnus iniuriae, hanc [7] tamen habuit rationem, non ut nimis concupiscendus honos, sed tamen, si deferretur a senatu, minime aspernandus esse videretur. Sperabam autem, illum ordinem, pro meis ob rempublicam susceptis laboribus, me non indignum honore, usitato praesertim, existimaturum. Insignia [8] enim virtutis multi etiam sine virtute assecuti sunt. 79. Equidem [9] etiam mihi illud animum advertisse videor, multos non tam res gestas, quam mores, instituta atque vitam imperatorum spectare solere in habendis aut non habendis honoribus. Quod si in mea caussa considerabis, reperies, me exercitu imbecillo, contra metum maximi belli, firmissimum praesidium habuisse aequitatem et continentiam. His ego subsidiis ea sum consecutus, quae nullis legionibus consequi potuissem, ut ex alienissimis sociis amicissimos, ex infidelissimis firmissimos redderem, animosque novarum rerum exspectatione suspensos ad veteris imperii benevolentiam traducerem.

---

[1]) ad Att. VI. 3. § 3. — [2]) Ibid. VII. 1. § 6. — [3]) Ibid. VI. 3. § 3. — [4]) Epist. ad M. Caton. (ad Fam. XV. 4. § 11.) — [5]) Ibid. XV. 6. § 2. — [6]) Ibid. XV. 4. § 14. — [7]) Ibid. XV. 6. § 2. — [8]) Epist. ad App. Pulchr. (ad Fam. III. 13. § 1.) — [9]) Epist. ad M. Caton. (ad Fam. XV. 4. § 14.)

XXX. 80. Sed nimis haec multa de me, praesertim quum de[1] triumpho nulla me cupiditas umquam tenuerit ante Bibuli impudentissimas litteras, quas amplissime supplicatio consecuta est. A quo si ea gesta essent, quae scripsit, gauderem, et honori faverem: nunc illum, qui pedem porta, quoad hostis cis Euphratem fuit, non extulerit, honore augeri, me, in cuius exercitu spem illius exercitus habuit, idem non assequi, dedecus erat nostrum. Permulti[2] enim ad me detulerunt, quum magnus Antiochiae metus esset et magna spes in me atque in exercitu meo, solitum dicere, quidvis se perpeti malle, quam videri eguisse auxilio meo. 81. Ille autem, quum ad Thermum de Parthico bello scriberet, ad me litteram numquam misit; ad quem intelligebat eius belli periculum pertinere. Et[3] ad senatum quas Bibulus litteras misit, in iis, quod mihi cum illo erat commune, sibi soli attribuit: se ait curasse, ut cum quaestu populi pecunia permutaretur; quod autem meum erat proprium, ut alariis Transpadanis uti negarem, id etiam populo se remisisse scripsit: quod vero illius erat solius, id mecum communicavit: *Equitibus auxiliaribus*, inquit, *quum amplius frumenti postularemus*. Illud vero pusilli animi et ipsa malevolentia ieiuni atque inanis, quod Ariobarzanem, quia senatus per me regem appellavit mihique commendavit, iste in litteris non regem, sed regis Ariobarzanis filium appellat.

XXXI. 82. Sed[4] amicorum litterae me ad triumphum vocabant, — rem a nobis, ut ego arbitror, propter hanc

---

[1]) ad Att. VII. 2. § 6. — [2]) Epist. ad Canin. Salustium (ad Fam. II. 17. § 6.) — [3]) Ibid. § 7. — [4]) ad Att. VI. 6. § 4.

παλιγγενεσίαν nostram, non negligendam: — quem [1] videbam, nisi reipublicae tempora impedirent, εὐπόριστον. Iudicabam autem quum ex litteris amicorum, tum ex supplicatione. Itaque [2] Caesar iis litteris, quibus mihi gratulabatur et omnia pollicebatur, quo modo exsultavit Catonis, in me ingratissimi, iniuriâ! quamquam [3] non scripsit, quid ille sententiae dixerit, sed tantum, supplicationem eum mihi non decrevisse. 83. Cato [4] igitur in me turpiter fuit malevolus. Dedit integritatis, iustitiae, clementiae, fidei mihi testimonium, quod non quaerebam; quod postulabam, id negavit. Ei [5] porro assensus est, unus, familiaris meus, Favonius, alter iratus, Hirrus. Cato autem et scribendo adfuit et has ad me de sententia sua litteras misit:

M. Cato s. p. d. M. T. Ciceroni Imp.

Quod [6] et respublica me et nostra amicitia hortatur, libenter facio, ut tuam virtutem, innocentiam, diligentiam, cognitam in maximis rebus, domi togati, armati foris, pari industria administrari gaudeam. Itaque, quod pro meo iudicio facere potui, ut innocentia consilioque tuo defensam provinciam, servatum Ariobarzanis cum ipso rege regnum, sociorum revocatam ad studium imperii nostri voluntatem, sententia mea et decreto laudarem, feci. 84. *Supplicationem decretam, si tu, qua in re nihil fortuito, sed summa tua ratione et continentia, reipublicae provisum est, diis immortalibus gratulari nos, quam tibi referre acceptum mavis, gaudeo. Quod si triumphi praerogativam putas supplicationem, et idcirco casum potius, quam te laudari mavis; neque supplicationem sequitur semper triumphus, et triumpho multo*

1) ad Att. VII. 1. § 7. — 2) Ibid. VII. 2. § 7. — 3) Ibid. VII. 1. § 7. — 4) Ibid. VII. 2. § 7. — 5) Ibid. VII. 1. § 7. — 6) ad Fam. XV. 5.

clarius est, senatum iudicare, potius mansuetudine et innocentia imperatoris provinciam, quam vi militum aut benignitate deorum retentam atque conservatam esse: quod ego mea sententia censebam. Atque haec ego idcirco ad te contra consuetudinem meam pluribus scripsi, ut, quod maxime volo, existimes, me laborare, ut tibi persuadeam, me et voluisse de tua maiestate, quod amplissimum sim arbitratus, et quod tu maluisti, factum esse gaudere. Vale, et nos dilige, et instituto itinere severitatem diligentiamque sociis et reipublicae praesta.

XXXII. 85. Sed [1], ut redeam ad Parthos, nos [2] quum annuum tempus prope iam emeritum habebamus, (dies enim XXXIII erant reliqui) sollicitudine provinciae tamen vel maxime urgebamur. Quum enim arderet Syria bello et Bibulus, in tanto maerore suo, maximam curam belli sustineret, ad meque legati eius et quaestor et amici litteras mitterent, ut subsidio venirem; etsi exercitum infirmum habebam, (auxilia sane bona, sed ea Galatarum, Pisidarum, Lyciorum; haec enim erant nostra robora) tamen esse officium meum putavi, exercitum habere quam proxime hostem, quoad mihi praeesse provinciae per senatusconsultum liceret. Sed, quo ego maxime delectabar, Bibulus molestus mihi non erat: de omnibus rebus scribebat ad me potius. 86. Interim mihi decessionis dies λεληθότως obrepebat. Erat igitur ἄλλο πρόβλημα, quem praeficerem, nisi Caldus quaestor venisset; de quo nihil certi habebamus. Clausula [3] erat difficilis in tradenda provincia, quem [4] relinquerem, qui provinciae praeesset. Ratio quidem et

---

[1]) Epist. ad M. Caelium (ad Fam. II. 10. § 4.) — [2]) ad Att. VI. 5. § 3. — [3]) Ibid. VI. 3. § 3. — [4]) Ibid. § 1.

opinio hominum postulabat fratrem: primum, quod videbatur esse honos; nemo igitur potior: deinde, quod solum habebam praetorium. Pomptinius enim ex pacto et convento (nam ea lege exierat) iam a me discesserat. Quaestorem nemo dignum putabat. Etenim erat levis, libidinosus, tagax. Igitur [1] praeter fratrem nemo erat, quem sine contumelia quaestori, nobili praesertim, anteferrem. Tamen, dum impendere Parthi videbantur, statueram fratrem relinquere, aut etiam reipublicae caussa contra senatusconsultum ipse remanere. 87. Accepi [2] autem a Caelio Caldo missas litteras in Cilicia, quum essem in castris, a. d. x. Kal. Quintiles, scriptas humanissime, quibus facile sublata [3] dubitatio est. Et [4] quum optatissimum nuntium accepissem, hunc mihi quaestorem obtigisse, eo iucundiorem mihi eam sortem sperabam fore, quo diutius in provincia mecum fuisset. Magni enim videbatur interesse, ad eam necessitudinem, quam nobis sors tribuisset, consuetudinem quoque accedere.

XXXIII. 88. Ergo [5] de provincia decedens quaestorem Caelium praeposui provinciae. Puerum [6], inquies, et fortasse fatuum et non gravem et non continentem. Assentior: fieri non potuit aliter. At [7] quaestorem; at nobilem adolescentem; at omnium fere exemplo; neque erat superiore honore usus, quem praeficerem. Pomptinius multo ante discesserat. Rapuerat [8] hominem Postumius Romam, fortasse etiam Postumia. Nihil [9] autem minus probari pot-

[1]) ad Att. VI. 6. § 3. — [2]) Epist. ad Caelium Caldum (ad Fam. II. 19. § 1.) — [3]) ad Att. VI. 6. § 3. — [4]) Epist. ad Caelium Caldum (ad Fam. II. 19. § 1.) — [5]) Epist. ad M. Caelium (ad Fam. II. 15. § 4.) — [6]) ad Att. VI. 6. § 3. — [7]) Epist. ad M. Caelium (ad Fam. II. 15. § 4.) — [8]) ad Att. V. 21. § 9. — [9]) Ibid. VI. 4. § 1.

erat, quam quaestor Mescinius. 89. A[1] Quinto fratre autem impetrari non poterat; oderat[2] enim provinciam: et hercule nihil odiosius, nihil molestius. Quem[3] tamen si reliquissem, dixissent iniqui, non me plane post annum, ut senatus voluisset, de provincia decessisse, quoniam alterum me reliquissem. Fortasse etiam illud addidissent, senatum eos voluisse provinciis praeesse, qui antea non praefuissent; fratrem meum triennium Asiae praefuisse. Denique, si fratrem reliquissem, omnia timuissem; numquam[4] fuissem sine cura, si quid iracundius aut contumeliosius aut negligentius; quae fert vita hominum. Quid, si quid filius puer et puer bene sibi fidens? qui fuisset dolor? 90. Postremo[5] non tam mea sponte, quam potentissimorum duorum exemplo, qui omnes Cassios Antoniosque complexi sunt, nobilem adolescentem non tam allicere volui, quam alienare nolui. Etenim[6] Pompeius, eo robore vir, iis radicibus, Q. Cassium sine sorte delegit, Caesar Antonium. Ego sorte datum offendérem, ut etiam inquireret in eum, quem reliquissem? Hoc melius; et huius rei plura exempla; senectuti quidem nostrae profecto aptius.

XXXIV. 91. Quod[7] autem fecissem ad Urbem, si consuetudo pristina maneret; id, quoniam lege Iulia relinquere rationes in provincia necesse erat, easdemque totidem verbis referre ad aerarium, feci in provincia. Ergo[8] Laodiceae quaestorem Mescinium exspectare iussi, ut confectas rationes lege Iulia apud duas civitates possem relinquere.

---

[1]) Epist. ad M. Caelium (ad Fam. II. 15. § 4.) — [2]) ad Att. VI. 3. § 2. — [3]) Epist. ad M. Caelium (ad Fam. II. 15. § 4.) — [4]) ad Att. VI. 6. § 4. — [5]) Epist. ad M. Caelium (ad Fam. II. 15. § 4.) — [6]) ad Att. VI. 6. § 4. — [7]) Epist. ad Mescinium Rufum (ad Fam. V. 20. § 2.) — [8]) ad Att. VI. 7. § 2.

Tum [1] illud a nobis certe factum est, quod lex iubebat, ut apud duas civitates, Laodicensem et Apameensem, quae nobis maxime videbantur, quoniam ita necesse erat, rationes confectas et consolidatas deponeremus. 92. Sed [2] quam non est facilis virtus! quam vero difficilis eius diuturna simulatio! Quum enim hoc rectum et gloriosum putarem, ex annuo sumptu, qui mihi decretus esset, me C. Caelio quaestori relinquere annuum, referre in aerarium ad H-S x; ingemuit nostra cohors, omne illud putans distribui sibi oportere; ut ego amicior invenirer Phrygum et Cilicum aerariis, quam nostro. Sed me non moverunt. Nam mea laus apud me plurimum valuit. Ergo [3] de praeda mea, praeter quaestores urbanos, id est populum Romanum, teruncium non attigit quisquam. Laodiceae praedes accepi omnis pecuniae publicae, ut et mihi et populo cautum esset de vecturae periculo. Omnis pecunia ita tractabatur, ut praeda, a praefectis; quae autem mihi attributa est, a quaestore curabatur.

XXXV. 93. Imperio [4] annuo terminato, ante diem III. Nonas Sextiles, quum ad Sidam navi accederem, Rhodum [5] petii Ciceronum caussa puerorum. Sed [6] quum Rhodum venissem et eo mihi de Q. Hortensii morte esset allatum, opinione omnium maiorem animo cepi dolorem. Nam et amico amisso quum consuetudine iucunda tum multorum officiorum coniunctione me privatum videbam, et interitu talis auguris dignitatem nostri collegii deminutam dolebam; qua in cogitatione et cooptatum me ab eo in collegium

---

[1]) Epist. ad Mescinium Rufum (ad Fam. V. 20. § 2.) — [2]) ad Att. VII. 1. § 6. — [3]) Epist. ad Caninium Salustium (ad Fam. II. 17. § 4. — [4]) Epist. ad Appium Pulchrum (ad Fam. III. 12. § 4.) — [5]) Epist. ad Caninium Salustium (ad Fam. II. 17. § 1.) — [6]) Brut. c. 1. § 1.

recordabar, in quo iuratus iudicium dignitatis meae fecerat, et inauguratum ab eodem; ex quo augurum institutis in parentis eum loco colere debebam. 94. Augebat etiam molestiam, quod in magna sapientium civium bonorumque penuria vir egregius coniunctissimusque mecum consiliorum omnium societate, alienissimo reipublicae tempore exstinctus, et auctoritatis et prudentiae suae triste nobis desiderium reliquerat; dolebamque, quod non, ut plerique putabant, adversarium aut obtrectatorem laudum mearum, sed socium potius et consortem gloriosi laboris amiseram. Etenim, si in leviorum artium studio memoriae proditum est, poetas nobiles poetarum aequalium morte doluisse; quo tandem animo eius interitum ferre debui, cum quo certare erat gloriosius, quam omnino adversarium non habere? quum praesertim non modo numquam sit aut illius a me cursus impeditus, aut ab illo meus; sed contra semper alter ab altero adiutus et communicando et monendo et favendo. 95. Is [1], L. Crasso Q. Scaevola consulibus, primum in foro dixit et apud hos ipsos quidem consules, et quum eorum, qui affuerunt, tum ipsorum consulum, qui omnes intelligentia anteibant, iudicio discessit probatus. Undeviginti annos natus erat eo tempore. Est autem L. Paullo C. Marcello consulibus mortuus; ex quo videmus, eum in patronorum numero annos quattuor et quadraginta fuisse.

XXXVI. 96. Hortensius [2] igitur quum admodum adolescens orsus esset in foro dicere, celeriter ad maiores caussas adhiberi coeptus est; quamquam inciderat in Cottae et Sulpicii aetatem, qui annis decem maiores, excellente tum Crasso et Antonio, deinde Philippo, post Iulio, cum

[1]) Ibid. c. 64. § 229. — [2]) Ibid. c. 88. § 301.

iis ipsis dicendi gloria comparabatur. Primum memoria tanta, quantam in nullo cognovisse me arbitror, ut, quae secum commentatus esset, ea sine scripto verbis eisdem redderet, quibus cogitavisset. Hoc adiumento ille tanto sic utebatur, ut sua et commentata et scripta et, nullo referente, omnia adversariorum dicta meminisset. 97. Ardebat autem cupiditate sic, ut in nullo umquam flagrantius studium viderim. Nullum enim patiebatur esse diem, quin aut in foro diceret aut meditaretur extra forum. Saepissime autem eodem die utrumque faciebat. Attuleratque minime vulgare genus dicendi: duas quidem res, quas nemo alius: partitiones, quibus de rebus dicturus esset, et collectiones; memor, et quae essent dicta contra, quaeque ipse dixisset. Erat in verborum splendore elegans, compositione aptus, facultate copiosus; eaque erat quum summo ingenio, tum exercitationibus maximis consecutus. Rem complectebatur memoriter, dividebat acute, nec praetermittebat fere quidquam, quod esset in caussa aut ad confirmandum aut ad refellendum. Vox canora et suavis: motus et gestus etiam plus artis habebat, quam erat oratori satis.

XXXVII. 98. At[1] post consulatum (credo, quod videret ex consularibus neminem esse secum comparandum, negligeret autem eos, qui consules non fuissent) summum illud suum studium remisit, quo a puero fuerat incensus, atque in omnium rerum abundantia voluit beatius, ut ipse putabat, remissius certe vivere. Primus et secundus annus et tertius tantum quasi de picturae veteris colore detraxerat, quantum non quivis unus ex populo, sed existimator doctus et intelligens posset cognoscere. Longius autem

---

[1]) Brut. c. 93. § 320.

procedens ut in ceteris eloqnentiae partibus, tum maxime in celeritate et continuatione verborum adhaerescens, sui dissimilior videbatur fieri quotidie. 99. Itaque[1], quum iam paene evanuisset Hortensius, et ego anno meo, sexto autem post illum consulem, consul factus essem, revocare se ad industriam coepit, ne, quum pares honore essemus, aliqua re superiores videremur. Sic duodecim post meum consulatum annos in maximis caussis, quum ego mihi illum, sibi me ille anteferret, coniunctissime versati sumus; consulatusque meus, qui illum primo leviter perstrinxerat, idem nos rerum mearum gestarum, quas ille admirabatur, laude coniunxerat. Maxime vero perspecta est utriusque nostrum exercitatio paullo ante, quam perterritum armis hoc studium nostrum conticuit subito et obmutuit; quum lege Pompeia ternis horis ad dicendum datis, ad caussas simillimas inter se, vel potius easdem, novi veniebamus quotidie.

XXXVIII. 100. Sed[2] si quaerimus, cur adolescens magis floruerit dicendo, quam senior Hortensius; causas reperiemus verissimas duas. Primum, quod genus erat orationis Asiaticum, adolescentiae magis concessum, quam senectuti. Genera autem Asiaticae dictionis duo sunt: de quibus[3] et alias saepe a nobis multa quaesita et disputata sunt, et nuper in primo libro horum Commentariorum. Itaque[4] Hortensius utroque genere florens, clamores faciebat adolescens. Habebat enim et Meneclium illud studium crebrarum venustarumque sententiarum; in quibus, ut in illo Graeco, sic in hoc erant quaedam magis venustae dulces-

---

[1]) Ibid. c. 94. § 323. — [2]) Ibid. c. 95. § 325. — [3]) Academ. prior. II. c. 3. § 9. — [4]) Brut. c. 95. § 326.

que sententiae, quam aut necessariae aut interdum utiles; et erat oratio quum incitata et vibrans, tum etiam accurata et polita. Non probabantur haec senibus. Saepe videbam quum irridentem, tum etiam irascentem et stomachantem Philippum: sed mirabantur adolescentes, multitudo movebatur. Erat excellens iudicio vulgi, et facile primas tenebat adolescens. Etsi enim genus illud dicendi auctoritatis habebat parum, tamen aptum esse aetati videbatur; et certe, quod et ingenii quaedam forma lucebat et exercitatione perfecta erat verborumque astricta comprehensio, summam hominum admirationem excitabat. 101. Sed, quum iam honores et illa senior auctoritas gravius quiddam requireret, remanebat idem nec decebat idem; quodque exercitationem studiumque dimiserat, quod in eo fuerat acerrimum, concinnitas illa crebritasque sententiarum pristina manebat, sed ea vestitu illo orationis, quo consueverat, ornata non erat. Ergo[1] ille a Crasso consule et Scaevola usque ad Paullum et Marcellum consules floruit; nos in eodem cursu fuimus a Sulla dictatore ad eosdem fere consules.

XXXIX. 102. Sic Q. Hortensii vox exstincta fato suo est; et[2] fortunatus illius exitus, qui ea non vidit quum fierent, quae providit futura! Saepe enim inter nos impendentes casus deflevimus, quum belli civilis caussas in privatorum cupiditatibus inclusas, pacis spem a publico consilio esse exclusam videremus. Sed illum videtur felicitas ipsius, qua semper est usus, ab eis miseriis, quae consecutae sunt, morte vindicavisse. 103. Sed[3], quoniam perpetua quadam felicitate usus ille cessit e vita, suo magis

[1]) Brut. c. 96. § 328. — [2]) Ibid. § 329. — [3]) Ibid. c. 1. § 4.

quam suorum civium tempore, et tum occidit, quum lugere facilius rempublicam posset, si viveret, quam iuvare, vixitque tamdiu, quam licuit in civitate bene beateque vivere: nostro incommodo detrimentoque, si est ita necesse, doleamus; illius vero mortis opportunitatem benevolentia potius, quam misericordia prosequamur, ut, quotiescumque de clarissimo et beatissimo viro cogitemus, illum potius, quam nosmetipsos diligere videamur. Nam, si id dolemus, quod eo iam frui nobis non licet, nostrum est id malum; quod modice feramus, ne id non ad amicitiam, sed ad domesticam utilitatem referre videamur: sin, tamquam illi ipsi acerbitatis aliquid acciderit, angimur, summam eius felicitatem non satis grato animo interpretamur. Etenim si viveret Q. Hortensius, cetera fortasse desideraret una cum reliquis bonis et fortibus civibus; hunc aut praeter ceteros aut cum paucis sustineret dolorem, quum forum populi Romani, quod fuisset quasi theatrum illius ingenii, voce erudita et Romanis Graecisque auribus digna spoliatum atque orbatum videret.

Sed [1] iam ad id, unde digressi sumus, revertamur: etenim [2] vereor, ne haec ipsa nimium multa esse videantur.

XL. 104. Rhodo [3] igitur quum Ephesum peteremus, nos Etesiae vehementissime tardarunt. Detraxit xx ipsos dies etiam aphractus Rhodiorum. Ephesi [4] erat C. Curtius Mithres, libertus Postumi, familiarissimi mei. Is me coluit et observavit aeque atque illum ipsum patronum suum. Apud eum ego sic Ephesi fui, quotiescumque fui, tamquam

[1]) Ibid. c. 88. § 300. — [2]) pro Cluentio c. 14. § 41. — [3]) ad Att. VI. 8. § 4. — [4]) Epist. ad P. Servilium (ad Fam. XIII. 69. § 1.)

domi meae: multaque acciderunt, in quibus et benevolentiam eius erga me experirer et fidem. Itaque si quid aut mihi, aut meorum cuipiam in Asia opus est, ad hunc scribere consuevi, huius quum opera et fide, tum domo et re uti, tamquam mea. 105. Pridie [1] Kal. Octobres Battonius e navi recta ad me venit domum Curtii et [2] miros terrores ad me attulit Caesarianos. Cum Lepta etiam plura locutus est; — sperabam, falsa, sed certe horribilia —: exercitum nullo modo dimissurum; cum illo praetores designatos, Cassium tribunum plebis, Lentulum consulem facere; Pompeio in animo esse Urbem relinquere. 106. Kal. [3] Octob. Epheso conscendentes nos Rhodiorum aphractis ceterisque longis navibus tranquillitates aucupaturi eramus. Ita tamen properabamus, ut non posset magis. Plane [4] volebam iis magistratibus, quorum voluntatem in supplicatione eram expertus. Quantae [5] enim curae Marcello meus honos fuisset, et quam idem exstitisset consul in me ornando et amplificando, qui fuerat semper cum parentibus suis et cum tota domo, etsi res ipsa loquebatur, cognoveram tamen ex meorum omnium litteris. Cuius [6] collegam, L. Paullum, qui consulatum olim ornaverat et reditum meum, vehementer [7] rogaveram, ut et quam honorificentissime curaret decernendum de meis rebus gestis, et quam celerrime.

XLI. 107. Pridie [8] Idus Octobres Athenas venimus, quum sane adversis ventis usi essemus tardeque et incommode navigassemus. De nave exeuntibus nobis Acastus

---

[1]) ad Att. VI. 8. § 1. — [2]) Ibid. § 2. — [3]) Ibid. § 4. — [4]) Ibid. VI. 7. § 2. — [5]) Epist. ad C. Marcellum cons. (ad Fam. XV. 11. § 1.) — [6]) Epist. ad L. Paullum cons. (ad Fam. XV. 13. § 2.) — [7]) Ibid. § 3. — [8]) Epist. ad Terentiam (ad Fam. XIV. 5. § 1.)

cum litteris praesto fuit; e quibus, in quam rempublicam venturus essem, intelligebam. Cognovi enim ex multorum amicorum litteris, quas attulit Acastus, ad arma rem spectare, ut mihi, quum venissem, dissimulare non liceret, quid sentirem. Cohorrui [1] autem, quod Attici litterae afferebant: *Caesar* [2] *Placentiam legiones quattuor.* Videre [3] enim mihi videbar tantam dimicationem; (nisi idem deus, qui nos melius, quam optare auderemus, Parthico bello liberavit, respiceret rempublicam) sed tantam, quanta numquam fuit. Nemini [4] est enim exploratum, quum ad arma ventum est, quid futurum sit: at illud omnibus, si boni victi sunt, nec in caede principum clementiorem hunc fore, quam Cinna fuerit, nec moderatiorem, quam Sulla, in pecuniis locupletium. 108. Sed [5] hoc malum mihi commune erat cum omnibus. Illud meum proprium πρόβλημα. Auctore Attico utrumque eram complexus; qui aliquando persuaserat, ut alterum complecterer, quia de me erat optime meritus, alterum, quia tantum valebat. Feci igitur. Itaque effeci omni obsequio, ut neutri illorum quisquam esset me carior. Haec enim cogitabamus: nec mihi, coniuncto cum Pompeio, fore necesse peccare in republica aliquando, nec, cum Caesare sentienti, pugnandum esse cum Pompeio; tanta erat illorum coniunctio. Iam vero impendebat, ut et Atticus ostendebat et ego videbam, summa inter eos contentio. Me autem uterque numerabat suum, nisi forte simulabat alter. Nam Pompeius non simulabat; vere enim iudicabat, ea, quae de republica sentiret, mihi valde probari. Utriusque autem acceperam eiusmodi litteras, eodem tempore, quo

---

[1]) ad Att. VII. 1. § 1. — [2]) Ibid. VI. 9. § 5. — [3]) Ibid. VII. 1. § 2. — [4]) Ibid. VII. 7. § 7. — [5]) Ibid. VII. 1. § 2.

Attici, ut neuter quemquam omnium pluris facere, quam me, videretur.

XLII. 109. Sed [1] non alienum esse arbitror, quo minus saepe aut interpeller a nonnullis, aut tacitorum existimatione reprehendar, explicare hic breviter, quae mihi ratio fuerit et caussa cum Caesare. Ac primum illud tempus familiaritatis et consuetudinis, quae mihi cum illo, quae fratri meo, quae C. Varroni, consobrino nostro, ab omnium nostrum adolescentia fuit, praetermitto. Posteaquam sum penitus in rempublicam ingressus, ita dissensi ab illo, ut, in disiunctione sententiae, coniuncti tamen amicitia maneremus. Ego [2] me a Caesare in republica dissensisse fateor et sensisse cum bonis omnibus; qui, quamdiu Caesaris consilia in republica non maxime diligebant, me quoque cum illo minus coniunctum viderunt: posteaquam rebus gestis mentes suas voluntatesque mutaverant, me non solum comitem esse sententiae suae, sed etiam laudatorem viderunt. 110. Sed [3] fuerunt, qui dicerent, omnem illam tempestatem, cui cesserim, Caesare impulsore atque adiutore esse excitatam: qua de re dicam, quod sentio. Si [4] non sum adiutus, non debuit; si desertus, sibi fortasse providit; si etiam oppugnatus, ut quidam aut putant aut volunt, violata amicitia est, accepi iniuriam, inimicus esse debui: non nego: sed, si idem ille tum me salvum esse voluit, quum boni omnes me, ut carissimum filium, desiderabant, et si iidem pertinere ad caussam illam putabant, voluntatem C. Caesaris a salute mea non abhorrere; nonne videor, et ultimi temporis recor-

---

[1]) de Provinc. Consular. c. 17. § 40. — [2]) Ibid. c. 10. § 25. — [3]) Ibid. c. 8. § 18. — [4]) Ibid. c. 18. § 43.

datione et proximi memoria, medium illud tristissimum tempus debuisse, si ex rerum natura non poteram evellere, ex animo quidem certe excidere?

XLIII. 111. Ego[1] vero, si fuissent inimicitiae mihi cum C. Caesare, tamen hoc tempore reipublicae consulere, inimicitias in aliud tempus reservare debuissem. Potuissem etiam summorum virorum exemplo inimicitias reipublicae caussa deponere. Sed quum inimicitiae fuissent numquam, opinio iniuriae beneficio esset exstincta, sententia mea, si dignitas agebatur C. Caesaris, homini tribui: si honos quidam, senatus concordiae consului: si auctoritas decretorum, constantiam ordinis in eodem ornando imperatore servavi: si perpetua ratio Gallici belli, reipublicae providi: si aliquod meum privatum officium, me non ingratum esse praestiti. Atque hoc volui probare omnibus. Ardeo[2] enim incredibili quodam amore patriae: qui me amor et subvenire olim impendentibus periculis maximis cum dimicatione capitis, et rursum, quum omnia tela undique esse intenta in patriam viderem, subire coegit, atque excipere unum pro universis. Hic me meus in rempublicam animus pristinus ac perennis cum C. Caesare reduxit, reconciliavit, restituit in gratiam. Quod volent denique, homines existiment; nemini ego possum esse bene de republica merenti non amicus. 112. Ergo[3] supplicationem quindecim dierum decrevi sententia mea. Reipublicae satis erat tot dierum, quot C. Mario. Diis immortalibus non erat exigua eadem gratulatio, quae ex maximis bellis. Ergo ille cumulus dierum hominis est dignitati tributus. In quo ego Cn. Pompeii virtutem et animi magnitudinem admiratus sum,

---

[1]) Ibid. c. 20. § 47. — [2]) Ibid. c. 9. § 23. — [3]) Ibid. c. 11. § 26.

quod, quum ipse ceteris omnibus esset omni honore antelatus, ampliorem honorem alteri tribuebat, quam ipse erat consecutus. Ergo in illa supplicatione, quam ego decrevi, res ipsa tributa est diis immortalibus et maiorum institutis et utilitati reipublicae: sed dignitas verborum, honos, et novitas, et numerus dierum Caesaris ipsius laudi gloriaeque concessus est. 113. Relatum est ad nos de stipendio exercitus: non decrevi solum, sed etiam, ut senatus decerneret, laboravi; multa dissentientibus respondi; scribendo adfui. Tum quoque homini plus tribui, quam nescio cui necessitati. Illum enim arbitrabar, etiam sine hoc subsidio pecuniae, retinere exercitum praeda ante parta et bellum conficere posse: sed decus illud et ornamentum triumphi minuendum nostra parsimonia non putavi. Actum est de decem legatis, quos alii omnino non dabant, alii exempla quaerebant, alii tempus differebant, alii sine ullis verborum ornamentis dabant: in ea quoque re sic sum locutus, ut omnes intelligerent, me id, quod reipublicae caussa sentirem, facere uberius propter ipsius Caesaris dignitatem.

XLIV. 114. An [1] ego poteram huic esse inimicus, cuius litteris, fama, nuntiis celebrabantur aures quotidie meae novis nominibus gentium, nationum, locorum? Bellum [2] enim Gallicum C. Caesare imperatore gestum est, antea tantummodo repulsum. Semper illas nationes nostri imperatores refutandas potius bello, quam lacessendas putaverunt. Ipse ille C. Marius, cuius divina atque eximia virtus magnis populi Romani luctibus funeribusque subvenit, influentes in Italiam Gallorum maximas copias repressit, non ipse ad eorum urbes

---

[1]) de Provinc. Consul. c. 9. § 22. — [2]) Ibid. c. 13. § 32.

sedesque penetravit. Modo ille meorum laborum, periculorum, consiliorum socius, C. Pomptinius, fortissimus vir, ortum repente bellum Allobrogum atque hac scelerata coniuratione excitatum praeliis fregit, eosque domuit, qui lacessierant; et ea victoria contentus, republica metu liberata quievit. C. Caesaris longe aliam video fuisse rationem. Non enim sibi solum cum iis, quos iam armatos contra populum Romanum videbat, bellandum esse duxit, sed totam Galliam in nostram ditionem esse redigendam. 115. Itaque cum acerrimis nationibus et maximis Germanorum et Helvetiorum praeliis felicissime decertavit: ceteras conterruit, compulit, domuit, imperio populi Romani parere assuefecit, et quas regiones quasque gentes nullae nobis antea litterae, nulla vox, nulla fama notas fecerat, has noster imperator nosterque exercitus et populi Romani arma peragrarunt. Semitam tantum Galliae tenebamus antea; ceterae partes a gentibus aut inimicis huic imperio, aut infidis, aut incognitis, aut certe immanibus et barbaris et bellicosis tenebantur; quas nationes, nemo umquam fuit, quin frangi domarique cuperet; nemo sapienter de republica nostra cogitavit iam inde a principio huius imperii, quin Galliam maxime timendam huic imperio putaret: sed propter vim ac multitudinem gentium illarum numquam est antea cum omnibus dimicatum. Restitimus semper lacessiti. Nunc denique est perfectum, ut imperii nostri terrarumque illarum idem esset extremum.

Sed[1] plura, quam statueram; quare[2] iam ad id, quod institui, revertar.

---

[1]) Epist. ad M. Marcellum (ad Fam. IV. 8. § 2.) — [2]) pro Murena c. 32. § 67.

XLV. 116. Athenis[1] igitur deinde cogitabam sine ulla mora iusta itinera facere, et[2], si dii nos adiuvarent, circiter Idus Novembres in Italia sperabam fore. Scripsi igitur ad Terentiam, ut[3], quod commodo valetudinis suae fieret, quam longissime posset, obviam nobis properaret. Tironem[4] vero Patris aegrum reliqui, adolescentem probum; cuius[5] innumerabilia erant in me officia, domestica, forensia, urbana, provincialia: in re privata, in publica, in studiis, in litteris nostris. Itaque[6] carebam aegre. Nihil[7] enim illo adolescente castius, nihil diligentius. Et[8] quamquam magni ad honorem nostrum intererat, quam primum ad Urbem me venire, tamen peccasse mihi videbar, qui ab ipso discessissem: sed quia huius voluntas ea videbatur esse, ut prorsus, nisi confirmato corpore, nollet navigare, approbavi hoc consilium. 117. A[9] Tirone autem discessimus a. d. IV. Non. Novembr. Tertio[10] die ad Alyziam accessimus. Is locus est citra Leucadem stadia CXX. Apud[11] Alyziam, ex quo loco Tironi litteras dedi, unum diem commorati sumus, quod Quintus nos consecutus non erat. Is dies fuit Nonae Novembr. Inde ante lucem proficiscentes Leucadem[12] venimus a. d. VIII. Idus Novembr., a. d. VII. Actium Corcyrae. In[13] Actio Alexio me opipare muneratus est. Quinto Ciceroni obsisti non potuit, quo minus Thyamim videret. Ibi[14] propter tempestatem a. d. VI. Idus morati sumus. Inde a. d. V. Idus Corcyram bellissime navigavimus.

---

1) ad Att. V. 2. § 1. — 2) Epist. ad Terentiam (ad Fam. XIV. 5. § 3.) — 3) Ibid. § 2. — 4) ad Att. VII. 2. § 3. — 5) Epist. ad Tironem (ad Fam. XVI. 4. § 3.) — 6) ad Att. VII. 2. § 3. — 7) Ibid. VI. 7. § 2. — 8) Epist. ad Tironem (ad Fam. XVI. 1. § 1.) — 9) Ibid. XVI. 9. § 1.) — 10) Ibid. XVI. 2. § 1. — 11) Ibid. XVI. 3. § 1. — 12) Ibid. XVI. 9. § 1. — 13) ad Att. VII. 2. § 3. — 14) Epist. ad Tironem (ad Fam. XVI. 9. § 1.)

Corcyrae fuimus usque a. d. xvi. Kalend. Decembr., tempestatibus retenti: Quintus[1] autem pater et filius Buthroti.

XLVI. 118. A.[2] d. xv. Kalend. Decembr. in portum Corcyraeorum ad Cassiopen stadia cxx processimus. Ibi retenti ventis sumus usque a. d. ix. Kalendas. Interea, qui cupide profecti erant, multi naufragia fecerunt. Nos eo die caenati solvimus. Inde austro lenissimo, caelo sereno, nocte illa et die postero in Italiam ad Hydruntem ludibundi pervenimus, eodemque vento postridie (id erat a. d. vii. Kalend. Decembr.) hora quarta Brundisium venimus: eodemque tempore simul nobiscum in oppidum introiit Terentia: quae[3] quidem eodem tempore ad portam Brundisinam venit, quo ego in portum, mihique obvia in foro fuit. Nihil[4] potuit esse iucundius. 119. De[5] republica autem quotidie magis timebam. Sic[6] enim sentiebam, maximo in periculo rem esse. Alii scilicet plura, qui in Urbe erant. Verumtamen hoc videbam, cum homine audacissimo paratissimoque negotium esse; omnes damnatos, omnes ignominia affectos, omnes damnatione ignominiaque dignos illac facere, omnem fere iuventutem, omnem illam urbanam ac perditam plebem, tribunos valentes, addito C. Cassio, omnes, qui aere alieno premerentur; quos plures esse intelligebam, quam putaram; (caussam solum illa caussa non habebat; ceteris rebus abundabat) hic omnia facere omnes, ne armis decerneretur; quorum exitus semper incerti, tunc vero etiam in alteram partem magis timendi. 120. Sed[7] horum omnium fons unus erat. Imbecillo resistendum fuit; et id erat facile. Iam legiones

[1]) Epist. ad Tironem (ad Fam. XVI. 7. § 1.) — [2]) Ibid. XVI. 9. § 1. — [3]) ad Att. VII. 2. § 2. — [4]) Ibid. § 5. — [5]) Ibid. VII. 5. § 4. — [6]) Ibid. VII. 3. § 5. — [7]) Ibid. VII. 7. § 6.

xi, equitatus tantus, quantum volebat; Transpadani, plebes urbana, tot tribuni plebis, tam perdita iuventus, tanta auctoritate dux, tanta audacia. Cum hoc aut depugnandum erat aut habenda e lege ratio. Ego [1] quidem is sum, qui, illi concedi, putaverim utilius esse, quod postulabat, quam signa conferri. Sero enim resistimus ei, quem per annos decem aluimus contra nos. Sed [2] boni, ut putabant, non consentiebant. Quos ego equites Romános, quos senatores vidi, qui acerrime quum cetera, tum iter Pompeii vituperarent! Pace opus erat. Ex victoria quum multa mala, tum certe tyrannus exsisteret necesse erat.

XLVII. 121. A. [3] d. viii. Id. Decembr. in Trebulanum quum venissem, Pompeium [4] vidi iv. Id. Decembres. Fuimus una horas duas fortasse. Magna laetitia mihi visus est affici meo adventu: de triumpho hortari, suscipere partes suas; monere, ne ante in senatum accederem, quam rem confecissem; ne dicendis sententiis aliquem tribunum alienarem. Quid quaeris? in hoc officio sermonis nihil potuit esse prolixius. 122. De republica autem ita mecum locutus est, quasi non dubium bellum haberemus. Nihil ad spem concordiae; Caesarem plane a se alienatum, quum ante intellexisset, tum vero proxime iudicasse: venisse Hirtium a Caesare, qui esset illi familiarissimus, ad se non accessisse; et, quum ille a. d. viii. Idus Decemb. vesperi venisset, Balbus de tota re constituisset a. d. vii. ad Scipionem ante lucem venire, multa de nocte eum profectum esse ad Caesarem. Hoc illi τεκμηριῶδες videbatur esse alienationis. Quid multa? Nihil me aliud consolabatur, nisi quod

[1]) ad Att. VII. 5. § 5. — [2]) Ibid. § 4. — [3]) Ibid. VII. 3. § 1. — [4]) Ibid. VII. 4. § 2.

illum, cui etiam inimici alterum consulatum, fortuna summam potentiam dederat, non arbitrabar fore tam amentem, ut haec in discrimen adduceret. 123. Ergo, ut res erat, a. d. III. Nonas Ian. ad Urbem cogitabam; scilicet[1] de Formiano Tarracinam pridie Kal. Ian.; inde Pomptinam summam; inde Albanum Pompeii; ita ad Urbem III. Nonas, natali meo. Sed[2], quoniam IV. Nonas Ianuar. Compitalicius dies erat, nolui eo die in Albanum venire, ne molestus essem familiae. Veni III. Nonas igitur: inde ad Urbem pridie Nonas.

[1]) ad Att. VII. 5. § 3. — [2]) Ibid. VII. 7. § 3.

LIBER OCTAVUS.

I. 1. Ergo[1] ad Urbem accessi pridie Nonas Ianuar. Obviam mihi sic est proditum, ut nihil potuerit fieri ornatius. Sed incidi in ipsam flammam civilis discordiae vel potius belli: cui quum cuperem mederi et, ut arbitror, possem, cupiditates certorum hominum (nam ex utraque parte erant, qui pugnare cuperent) impedimento mihi fuerunt. Diversae[2] voluntates civium fuerunt distractaeque sententiae. Non enim consiliis solum et studiis, sed armis etiam et castris dissidebamus. Erat autem obscuritas quaedam, erat certamen inter clarissimos duces: multi dubitabant, quid optimum esset; multi, quid sibi expediret; multi, quid deceret; nonnulli etiam, quid liceret. 2. Equidem[3] dies noctesque torquebar, nec[4] quid acturus essem, sciebam. Erat[5] πρόβλημα sane πολιτικόν: quum esset necesse aut haberi Caesaris rationem, illo exercitum vel per senatum vel per tribunos plebis obtinente, aut persuaderi Caesari, ut traderet provinciam atque exercitum, et ita consul fieret; aut, si id non persuaderetur,

[1]) Epist. ad Tironem (ad Fam. XVI. 11. § 2.) — [2]) pro Marcello c. 10. § 30. — [3]) ad Att. VII. 9. § 4. — [4]) Ibid. VII. 10. — [5]) Ibid. VII. 9. § 2.

haberi comitia sine illius ratione, illo patiente atque obtinente provinciam; aut, si per tribunos plebis non pateretur, tametsi quiesceret, rem adduci ad interregnum; aut, si ob eam caussam, quod ratio eius non haberetur, exercitum adduceret, armis cum eo contendere; illum autem initium facere armorum, aut, statim nobis minus paratis, aut tum, quum comitiis, amicis eius postulantibus, ut e lege ratio haberetur, impetratum non esset; ire autem ad arma, aut hanc unam ob caussam, quod ratio non haberetur, aut addita caussa, si forte tribunus plebis, senatum impediens aut populum incitans, notatus aut senatusconsulto circumscriptus aut sublatus aut expulsus esset, dicensve se expulsum ad illum confugisset; suscepto autem bello, aut tenenda esset Urbs, aut, ea relicta, ille commeatu et reliquis copiis intercludendus. Quid horum malorum, quorum aliquod certe subeundum erat, minimum putarem, dubitabam; et [1] si pugnandum erat: quo tempore, in casu; quo consilio, in temporibus situm erat.

II. 3. Omnino [2] et ipse Caesar minaces ad senatum et acerbas litteras miserat, et erat adhuc impudens, qui exercitum et provinciam invito senatu teneret. Nam [3] quid impudentius? Tenuisti provinciam per decem annos, non tibi a senatu, sed a te ipso per vim et per factionem datos. Praeteriit tempus, non legis, sed libidinis tuae: fac tamen, legis. Ut succedatur, decernitur: impedis et ais *„Habe mei rationem.“* Nobis [4] autem, ut quidam putabant, nihil erat timendum magis quam ille consul. Et [5] Curio illum incitabat; quocum Antonius et Q. Cassius, nulla vi expulsi,

[1]) Ibid. § 4. — [2]) Epist. ad Tironem (ad Fam. XVI. 11. § 2.) — [3]) ad Att. VII. 9. § 4. — [4]) Ibid. § 3. — [5]) Epist. ad Tironem (ad Fam. XVI. 11. § 2.)

ad Caesarem profecti erant. 4. Posteaquam senatus consulibus, praetoribus, tribunis plebis et nobis, qui proconsules eramus, negotium dederat, ut curaremus NE QUID RESPUBLICA DETRIMENTI CAPERET, numquam maiore in periculo civitas fuit; numquam improbi cives habuerunt paratiorem ducem. Omnino ex hac quoque parte diligentissime comparabatur. Id fiebat auctoritate et studio Pompeii nostri, qui Caesarem sero coepit timere: nam [1], quum omnes Caesarem metuebamus, ipse eum diligebat; postquam ipse metuere coepit, putabat omnes hostes illi oportere esse.

III. 5. Italiae [2] regiones descriptae sunt, quam quisque partem tueretur. Nos Capuam sumpsimus. Dixi [3] autem Pompeio, me nihil suscepturum sine praesidio et sine pecunia. Itaque habui nihil omnino negotii; quod ab initio vidi, nihil quaeri praeter fugam. Et [4] inter has turbas senatus tamen frequens nobis flagitavit triumphum: sed Lentulus consul, quo maius suum beneficium faceret, simul atque expedisset, quae essent necessaria de republica, dixit se relaturum. Nos agebamus nihil cupide, eoque erat nostra pluris auctoritas. 6. Invite [5] igitur cepi Capuam, non quo munus illud defugerem, sed sic, ne caussam, in qua nullus esset ordinum, nullus apertus privatorum dolor: bonorum autem esset aliquis, sed hebes, ut solet; et, ut ipse sensissem, multitudo et infimus quisque propensus in alteram partem, multi mutationis rerum cupidi. Ego [6] enim me ducem in civili bello, quoad de pace ageretur, negavi esse: non quin rectum esset; sed quia, quod multo

---

[1]) ad Att. VIII. 1. § 4. — [2]) Epist. ad Tironem (ad Fam. XVI. 11. § 3.) — [3]) ad Att. VIII. 3. § 5. — [4]) Epist. ad Tironem (ad Fam. XVI. 11. § 3.) — [5]) ad Att. VIII. 3. § 4. — [6]) Ibid. VII. 26. § 2.

rectius fuit, id mihi fraudem tulit. Ergo[1] negotio praeeram non turbulento, et vagus esse cogitabam. 7. Volebat autem me Pompeius esse, quem tota haec Campana et maritima ora haberet ἐπίσκοπον, ad quem delectus et summa negotii referretur. Delectus[2] enim magnos habebamus: putabamusque Caesarem metuere, si ad Urbem ire coepisset, ne Gallias amitteret: quas ambas habebat inimicissimas, praeter Transpadanos: ex Hispaniaque sex legiones, et magna auxilia Afranio et Petreio ducibus habebat a tergo.

IV. 8. Itaque[3] quum Caesar amentia quadam raperetur, et, oblitus nominis atque honorum suorum, Ariminum, Pisaurum, Anconam, Arretium occupavisset, Urbem reliquimus: quam sapienter aut quam fortiter, nihil attinet disputare. Sed[4] quo in discrimine versaretur salus mea et bonorum omnium atque universae reipublicae, ex eo sciri potest, quod domos nostras, et patriam ipsam vel diripiendam vel inflammandam reliquimus. In eum locum res deducta erat, ut, nisi qui deus vel casus aliquis subveniret, salvi esse nequiremus. 9. Equidem, ut veni ad Urbem, non destiti omnia et sentire et dicere et facere, quae ad concordiam pertinerent: sed mirus invaserat furor non solum improbis, sed etiam iis, qui boni habebantur, ut pugnare cuperent, me clamante, nihil esse bello civili miserius. Atque[5] idem ego, quum iam omnes opes, et suas et populi Romani, Pompeius ad Caesarem detulisset, seroque ea sentire coepisset, quae ego multo ante praevideram, inferrique patriae bellum nefarium viderem; pacis, con-

---

[1]) ad Att. VII. 11. § 5. — [2]) Epist. ad Tironem (ad Fam. XVI. 12. § 4.) — [3]) Ibid. § 2. — [4]) Ibid. § 1. — [5]) Philipp. II. c. 10. § 24.

cordiae, compositionis auctor esse non destiti: meaque illa vox est nota multis: Utinam, Cn. Pompei, cum C. Caesare societatem aut numquam coisses, aut numquam diremisses! Fuit alterum gravitatis, alterum prudentiae tuae. Haec mea semper et de Pompeio et de republica consilia fuerunt: quae si valuissent, respublica staret.

V. 10. Verum[1] quid agerem? Caussa[2] orta belli erat. Quo[3] in bello nihil adversi accidit non praedicente me: nec[4] nos quidem nostra divinatio fefellit, quam quum sapientissimorum virorum monumentis atque praeceptis plurimoque doctrinae studio, tum magno etiam usu tractandae reipublicae magnaque nostrorum temporum varietate consecuti sumus. Cui quidem divinationi hoc plus confidimus, quod ea nos nihil in his tam obscuris rebus tamque perturbatis umquam omnino fefellit. 11. Dicerem, quae ante futura dixissem, ni vererer, ne ex eventis fingere viderer. Sed tamen plurimi sunt testes, me et initio, ne coniungeret se cum Caesare, monuisse Pompeium, et postea, ne seiungeret. Coniunctione frangi senatus opes, disiunctione civile bellum excitari videbam. Atque utebar familiarissime Caesare: Pompeium faciebam plurimi: sed erat meum consilium quum fidele Pompeio, tum salutare utrique. Eundum[5] in Hispaniam censui: quod si fecisset, civile bellum nullum omnino fuisset. Rationem haberi absentis, non tam pugnavi, ut liceret, quam ut, quoniam ipso consule pugnante populus iusserat, haberetur. 12. Quid ego praetermisi aut monitorum aut querelarum,

---

[1]) ad Att. VII. 1. § 4. — [2]) Epist. ad A. Caecinam (ad Fam. VI. 6. § 5.) — [3]) Ibid. § 6. — [4]) Ibid. § 3. — [5]) Ibid. § 5.

quum vel iniquissimam pacem iustissimo bello anteferrem! Sed victa est auctoritas mea, non tam a Pompeio, (nam is movebatur) quam ab iis, qui duce Pompeio freti peropportunam et rebus domesticis et cupiditatibus suis illius belli victoriam fore putabant. Vidi [1] enim nostros amicos cupere bellum: hunc autem non tam cupere, quam non timere. Vincere autem aut hos aut illos necesse erat.

VI. 13. Ergo semper in luctu fui, quum viderem, quam illud ingens malum alterius utrius exercitus et ducum interitu: tum vero extremum malorum omnium esse civilis belli victoriam: quam quidem ego etiam illorum timebam, ad quos veneramus. Crudeliter enim otiosis minabantur; eratque iis et voluntas mea invisa et oratio. Nam [2] ego quidem semper de pace audiendum putavi, semperque dolui, non modo pacem, sed orationem etiam civium pacem flagitantium repudiari. Neque enim ego illa nec ulla umquam secutus sum arma civilia, semperque mea consilia pacis et togae socia, non belli atque armorum fuerunt. 14. Quo [3] quidem tempore si, ut dixi, meum consilium auctoritasque valuisset, respublica non tot duces et exercitus amisisset. Fateor enim, me, quum ea, quae acciderunt, providerem futura, tanta in maestitia fuisse, quanta ceteri optimi cives, si idem providissent, fuissent. Dolebam, dolebam rempublicam, meis quondam conservatam consiliis, brevi tempore esse perituram. Nec vero eram tam indoctus ignarusque rerum, ut frangerer animo propter vitae cupiditatem, quae me manens conficeret angoribus, dimissa molestiis omnibus liberaret. Illos ego

---

[1]) Epist. ad Varronem (ad Fam. IX. 6. § 2.) — [2]) pro Marcello c. 5. § 14. — [3]) Philipp. II. c. 15. § 37.

praestantissimos viros, lumina reipublicae, vivere volebam, tot consulares, tot praetorios, tot honestissimos senatores, omnem praeterea florem nobilitatis ac iuventutis, tum optimorum civium exercitus: qui si viverent, quamvis iniqua conditione pacis, (mihi enim omnis pax cum civibus bello civili utilior videbatur) rempublicam hodie teneremus.

VII. 15. A.[1] d. VIII. Kal. Febr. L. Caesar mandata Caesaris detulit ad Pompeium, quum is esset cum consulibus Teani. Ferebantur[2] omnino conditiones ab illo, ut Pompeius iret in Hispaniam; delectus, qui erant habiti, et praesidia nostra dimitterentur; se ulteriorem Galliam Domitio, citeriorem Considio Noniano (his enim obtigerant) traditurum: ad consulatus petitionem se venturum: neque se iam velle, absente se, rationem haberi sui: se praesentem trinum nundinum petiturum. 16. Accepimus conditiones: sed ita, ut removeret praesidia ex iis locis, quae occupaverat, ut sine metu de his ipsis conditionibus Romae senatus haberi posset. Id[3] si fecisset, responsum est, ad Urbem nos redituros esse et rem per senatum confecturos. Igitur[4] spes erat pacis; non honestae — leges enim imponebantur —, sed quidvis erat melius, quam sic esse, ut eramus. Sin autem ille suis conditionibus stare nollet, bellum paratum erat; ciusmodi tamen, in[5] quo tantum inerat mali, ut, spe pacis exclusa, ipsa victoria futura esset acerbissima, quae aut interitum allatura esset, si victus esses, aut, si vicisses, servitutem. Totam[6] enim

[1]) ad Att. VII. 14. § 1. — [2]) Epist. ad Tironem (ad Fam. XVI. 12. § 3.) — [3]) ad Att. VII. 14. § 1. — [4]) Epist. ad Tironem (ad Fam. XVI. 12. § 4.) — [5]) Epist. ad Toranium (ad Fam. VI. 21. § 1.) — [6]) ad Att. VII. 17. § 4.

Italiam flagraturam bello intelligebam: tantum mali excitatum partim ex improbis, partim ex invidis civibus. **17.** Caesarem [1] enim, L. Caesare cum mandatis de pace misso, tamen aiebant acerrime delectum habere, loca occupare, vincire praesidiis. Et [2] genus belli quod esset, videbam. Ita civile erat, ut non ex civium dissensione, sed ex unius perditi civis audacia natum esset. Is autem valebat exercitu, tenebat multos spe et promissis, omnia omnium concupiscebat. Huic tradita Urbs est, nuda praesidio; referta copiis. Quid est, quod ab eo non metuas, qui illa templa et tecta non patriam, sed praedam putet?

VIII. 18. Maximam [3] autem plagam accepit Caesar, quod is, qui summam auctoritatem in illius exercitu habebat, T. Labienus, socius sceleris esse noluit. Reliquit illum vir [4] mea sententia magnus et Teanum venit a. d. IX. Kal. Ibi Pompeium consulesque convenit, non [5] dubitans de imbecillitate Caesaris copiarum. Huius adventu Cnaeus noster multo animi plus habebat; qui [6] ab Teano Larinum versus profectus est a. d. VIII. Kal. Eo die mansit Venafri et [7] ad me scripsit *paucis diebus se firmum exercitum habiturum;* spemque afferebat, *si in Picenum agrum ipse venisset, nos Romam redituros esse.* Aliquantum [8] igitur animi videbatur nobis attulisse Labienus, qui [9], ut aliud nihil, hoc tamen profecit: dedit illi dolorem. **19.** Nos [10] autem flagitiose eramus imparati quum a militibus, tum a pecunia; quam quidem omnem, non modo privatam, quae in Urbe erat, sed etiam publicam, quae in

[1]) ad Att. VII. 18. § 2. — [2]) Ibid. VII. 13. a. § 1. — [3]) Epist. ad Tironem (ad Fam. XVI. 12. § 4.) — [4]) ad Att. VII. 13. b. § 7. — [5]) Ibid. VII. 16. § 2. — [6]) Ibid. VII. 13. b. § 7. — [7]) Ibid. VII. 16. § 2. — [8]) Ibid. VII. 13. b. § 7. — [9]) Ibid. VII. 13. a. § 1. — [10]) Ibid. VII. 15. § 3.

aerario erat, reliquimus Caesari. Commissum[1] quidem a nobis certe est, sive a nostro duce, ut, e portu sine gubernaculis egressi, tempestati nos traderemus. Ergo[2] plane oppressi videbamur; nec, quid consilii caperem, sciebam; nec mehercule de me laborabam: de[3] Ciceronibus nostris dubitabam quid agerem. Nam mihi interdum amandandi videbantur in Graeciam. De Tullia autem et Terentia, quum mihi barbarorum adventus proponebatur, omnia timebam; quum autem Dolabellae veniebat in mentem, paullum respirabam, quod Dolabella noster[4] apud Caesarem erat.

IX. 20. Interim[5] Trebatius quidem scripsit se ab illo IX. Kal. Febr. rogatum esse, ut scriberet ad me, *ut essem ad Urbem; nihil ei me gratius facere posse.* Haec verbis plurimis. Intellexi ex dierum ratione, ut primum de discessu nostro Caesar audisset, laborare eum coepisse, ne omnes abessemus. Itaque non dubitabam, quin ad Pisonem, quin ad Servium scripsisset. Illud admirabar, non ipsum ad me scripsisse, non per Dolabellam, non per Caelium egisse: quamquam non aspernabar Trebatii litteras, a quo me unice diligi sciebam. 21. Rescripsi ad Trebatium, (nam ad ipsum Caesarem, qui mihi nihil scripsisset, nolui) *quam illud hoc tempore esset difficile; me tamen in praediis meis esse; neque delectum ullum, neque negotium suscepisse.* Ego[6] enim adhuc orae maritimae praeeram a Formiis. Nullum maius negotium suscipere volueram, quo plus apud illum meae litterae cohortationes-

---

1) ad Att. VII. 13. a. § 2. — 2) Ibid. VII. 19. — 3) Ibid. VII. 13. a. § 3. — 4) Epist. ad Tironem (ad Fam. XVI. 12. § 5.) — 5) ad Att. VII. 17. § 3. — 6) Epist. ad Tironem (ad Fam. XVI. 12. 5.)

que ad pacem valerent. Nam[1] equidem pacem hortari non desinebam: quae vel iniusta utilior esset, quam iustissimum bellum. Quo[2] facilius tamen de Pompeii rebus cognoscerem, Capuam aliquoties profectus sum.

X. 22. Quo[3] quum primo venissem a. d. VI. Kal., consules conveni multosque nostri ordinis. Omnes cupiebant, Caesarem, abductis praesidiis, stare conditionibus iis, quas tulisset. Uni Favonio, leges ab illo nobis imponi, non placebat; sed is haud auditus in consilio. Cato enim ipse iam servire, quam pugnare, malebat: sed tamen ait, in senatu se adesse velle, quum de conditionibus ageretur, si Caesar adductus esset, ut praesidia deduceret. Ita, quod maxime opus erat, in Siciliam ire non curavit. Postumius autem, de quo nominatim senatus decreverat, ut statim in Siciliam iret Furfanioque succederet, negabat se sine Catone iturum: et suam in senatu operam auctoritatemque quam magni aestimabat. Ita res ad Fannium pervenit. Is cum imperio in Siciliam praemissus est. 23. In disputationibus nostris summa varietas erat. Plerique negabant Caesarem in conditione mansurum, postulataque haec ab eo interposita esse, quo minus, quod opus esset ad bellum, a nobis pararetur. Ego autem, qui eum putabam facturum, ut praesidia deduceret: *Vicerit, si consul factus erit; et minore scelere vicerit, quam quo ingressus est!* Capua[4] profectus sum Formias a. d. III. Kal. Nam[5] quoad sciremus, utrum turpi pace nobis, an misero bello esset utendum, in Formiano esse volui et una Cicerones.

---

[1]) ad Att. VII. 14. § 3. — [2]) Ibid. VII. 19. — [3]) Ibid. VII. 15. § 2. — [4]) Ibid. VII. 16. § 2. — [5]) Ibid. VII. 18. § 1.

XI. 24. Mox[1] tamen a consulibus Capuam venire iussi sumus ad Nonas Febr. Quapropter[2] ipse quidem cum fratre ad consules, spe[3] audiendi, et cognoscendi nostri apparatus, maximo imbri Capuam veni pridie Nonas: Nonis[4] enim adesse iussi eramus; mulieres[5] autem et Cicerones in Formiano reliqueram. Eo[6] die Lentulus venit sero: alter consul omnino non venerat VII. Idus. Quum[7] fuissem triduum, recepi me Formias. 25. Haec[8], Capuae dum fui, cognovi: nihil in consulibus, nullum usquam delectum. Nec enim conquisitores φαινοπροσωπεῖν audebant; quum ille adesset contra, quum noster dux nusquam esset, nihil ageret; nec nomina dabant. Deficiebat enim non voluntas, sed spes. Cnaeus autem noster (o rem miseram et incredibilem!) ut totus iacebat! Non animus erat, non consilium, non copiae, non diligentia. Mittam illa, fugam ab Urbe turpissimam, timidissimas in oppidis conciones, ignorationem non solum adversarii, sed etiam suarum copiarum. 26. Hoc cuiusmodi erat? VII. Id. Febr. Capuam C. Cassius tribunus plebis venit, attulit mandata ad consules, *ut Romam venirent, pecuniam de sanctiore aerario auferrent, statim exirent.* Urbe relicta, redirent? — quo praesidio? deinde exirent? — quis sineret? Consul ei rescripsit, *ut prius ipse in Picenum.* At illud totum erat amissum; sciebat nemo praeter me ex litteris Dolabellae. Mihi dubium non erat, quin ille iam iamque foret in Apulia; Cnaeus[9] autem Luceriae dicebatur esse et adire cohortes legionum Attianarum, non firmissimarum. At illum ruere nuntiabant, et iam iamque adesse, non ut manum con-

---

[1]) ad Att. VII. 16. § 2. — [2]) Ibid. VII. 18. § 2. — [3]) Ibid. VII. 20. § 1. — [4]) Ibid. VII. 18. § 2. — [5]) Ibid. VII. 20. § 2. — [6]) Ibid. VII. 21. § 1. — [7]) Ibid. VIII. 11. B. § 2. — [8]) Ibid. VII. 21. § 1. — [9]) Ibid. VII. 20. § 1.

sereret (quicum enim?), sed ut fugam intercluderet? Pedem [1] in Italia videbam nullum esse, qui non in istius potestate esset. De Pompeio sciebam nihil; eumque, nisi in navim se contulisset, exceptum iri putabam. O celeritatem incredibilem! huius autem nostri? — sed non possum sine dolore accusare eum, de quo angebar et cruciabar. Ergo [2] quid agerem? qua aut terra aut mari persequerer eum, qui ubi esset, nesciebam? etsi terra quidem, qui poteram? mari, quo? Traderem igitur isti me? Fac potuisse tuto; (multi enim hortabantur) num etiam honeste? Nullo modo. Explicari res non poterat.

XII. 27. Quinto [3] Id. Feb. vesperi a Philotimo litteras accepi: „*Domitium exercitum firmum habere; cohortes ex Piceno, Lentulo et Thermo ducentibus, cum Domitii exercitu coniunctas esse; Caesarem intercludi posse, eumque id timere; bonorum animos recreatos Romae, improbos quasi perculsos.*" Haec, metuebam equidem, ne essent somnia; sed tamen M'. Lepidum, L. Torquatum, C. Cassium tribunum plebis (hi enim erant nobiscum, id est, in Formiano) Philotimi litterae ad vitam revocaverunt. Ego autem illa metuebam ne veriora essent, nos omnes paene iam captos esse, Pompeium Italia cedere; quem quidem (o rem acerbam!) persequi Caesar dicebatur. Philotimi [4] litterae igitur me quidem non nimis, sed eos, qui nobiscum erant, admodum delectarunt. 28. Ecce postridie Cassio litterae Capua a Lucretio, familiari eius: *Nigidium a Domitio Capuam venisse; eum dicere, Vibullium cum*

---

[1]) ad Att. VII. 22. § 1. — [2]) Ibid. § 2. — [3]) Ibid. VII. 23. § 1. — [4]) Ibid. VII. 24.

paucis militibus e Piceno currere ad Cnaeum, confestim sequi Caesarem, Domitium non habere militum III millia. Idem scripsit, *consules Capua discessisse.* Ergo[1] tota Capua, et omnis noster delectus iacebat; desperata res erat; in fuga omnes erant: nisi quid eiusmodi fieret, ut Pompeius istas Domitii copias cum suis coniungeret.

XIII. 29. Nec[2] tamen res tam laetae erant, quam ad me Philotimus scripserat, in iis litteris, quas[3] a Pompeio a. d. XV. Kalend. Mart. Formiis accepi:

CN. MAGNUS PROCOS. S. D. M. CICERONI IMP.

Quintus[4] Fabius ad me venit a. d. IV. Idus Febr. Is nuntiat L. Domitium cum suis cohortibus XI et cohortibus XIV, quas Vibullius adduxit, ad me iter habere; habuisse in animo proficisci Corfinio a. d. V. Id. Febr.; C. Hirrum cum V cohortibus subsequi. Tu, censeo, ad nos Luceriam venias: nam te hic tutissime puto fore.

30. Quod[5] in ea Pompeii epistola erat in extremo, ipsius manu: *Tu, censeo, Luceriam venias: nam te hic tutissime puto fore*, id ego in eam partem accepi: haec oppida atque oram maritimam illum pro derelicto habere; nec sum miratus, eum, qui caput ipsum reliquisset, reliquis membris non parcere. Ei statim rescripsi, hominemque certum misi de comitibus meis, *non me quaerere, ubi tutissime essem: si me vellet sua aut reipublicae caussa Luceriam venire, statim esse venturum:* hortatusque sum, ut *oram maritimam retineret, si*

---

1) ad Att. VII. 23. § 3. — 2) Ibid. VIII. 1. § 1. — 3) Ibid. VIII. 11. B. § 1. — 4) Ibid. VIII. 11. A. — 5) Ibid. VIII. 1. § 1.

rem frumentariam sibi ex provinciis suppeditari vellet. 31. Hoc me frustra scribere videbam. Sed uti in Urbe retinenda quondam, sic nunc in Italia non relinquenda testificabar sententiam meam. Sic enim parari videbam, ut Luceriam omnes copiae contraherentur: et ne is quidem locus stabilis esset, sed ex eo ipso, si urgeremur, pararetur fuga. O[1] rem turpem, et ea re miseram! sic enim sentio, id demum, aut potius id solum esse miserum, quod turpe sit. Aluerat Caesarem; eumdem repente timere coeperat; conditionem pacis nullam probarat; nihil ad bellum pararat; Urbem reliquerat; Picenum amiserat culpa; in Apuliam se compegerat; iam iturus erat in Graeciam; omnes nos ἀπροςφωνήτους, expertes sui tanti, tam inusitati consilii, relicturus.

XIV. 32. Interim[2], nondum meis litteris ad Pompeium perlatis, ex iis mandatis, quae D. Laelio ad consules dederat, certior ipsius consilii factus, non exspectavi, dum mihi ab ipso litterae redderentur, confestimque cum Quinto fratre et cum liberis nostris iter ad Pompeium in Apuliam facere coepi. Quum Teanum Sidicinum venissem, C. Messius mihi dixit aliique complures, Caesarem iter habere Capuam, et eo ipso die mansurum esse Aeserniae. Sane sum commotus, quod, si ita esset, non modo iter meum interclusum, sed me ipsum plane exceptum putabam. Itaque tum Cales processi, ut ibi potissimum consisterem, dum certum nobis ab Aesernia de eo, quod audieram, referretur. 33. Quum Calibus essem, mira[3] me ἀπορία torquebat. Ad[4] manendum hiems, lictores, improvidi

[1]) ad Att. VIII. 8. § 1. — [2]) Epist. ad Pompeium (ad Att. VIII. 11. D. § 1.) — [3]) ad Att. VII. 21. § 3. — [4]) Ibid. VII. 20. § 2.

et negligentes duces; ad fugam hortabatur amicitia Cnaei, caussa bonorum, turpitudo coniungendi cum tyranno: qui quidem, incertum erat, Phalarimne an Pisistratum esset imitaturus. Deliberatio [1] autem omnis haec erat: si Pompeius Italia cederet, quod eum facturum esse suspicabar, quid mihi agendum esset. Quid autem in utramque partem mihi in mentem veniret, explicabo brevi. 34. Quum merita Pompeii summa erga salutem meam, familiaritasque, quae mihi cum eo est, tum ipsa reipublicae caussa me adducit, ut mihi vel consilium meum cum illius consilio, vel fortuna cum fortuna coniungenda esse videatur. Accedit illud: si maneo et illum comitatum optimorum et clarissimorum civium desero, cadendum est in unius potestatem; qui, etsi multis rebus significat se nobis esse amicum, tamen utrumque considerandum est, et quanta fides ei sit habenda; et, si maxime exploratum, eum nobis amicum fore, sitne viri fortis et boni civis, esse in ea urbe, in qua quum summis honoribus imperiisque usus sit, res maximas gesserit, sacerdotio sit amplissimo praeditus, non futurus sit sui iuris, subeundumque periculum sit, cum aliquo forte dedecore, quando Pompeius rempublicam recuperarit. In hac parte haec sunt. 35. Vide nunc, quae sint in altera. Nihil actum est a Pompeio nostro sapienter, nihil fortiter; addo etiam, nihil nisi contra consilium auctoritatemque meam. Omitto illa vetera, quod istum in rempublicam ille aluit, auxit, armavit; ille legibus per vim et contra auspicia ferendis auctor; ille Galliae ulterioris adiunctor; ille gener; ille in adoptando P. Clodio augur; ille restituendi mei, quam retinendi, studiosior; ille provinciae propagator; ille absentis in omnibus adiu-

[1]) ad Att. VIII. 3. § 1.

tor; idem etiam tertio consulatu, postquam esse defensor reipublicae coepit, contendit, ut decem tribuni plebis ferrent, ut absentis ratio haberetur; quod idem ipse sanxit lege quadam sua, Marcoque Marcello consuli, finienti provinciis Galliis Kalendarum Martiarum diem, restitit. Sed, ut haec omittam, quid foedius, quid perturbatius hoc ab Urbe discessu, sive potius turpissima fuga? Quae conditio non accipienda fuit potius, quam relinquenda patria? Malae conditiones erant. Fateor: sed num quid hoc peius? 36. At recuperabit rempublicam. Quando? aut quid ad eam spem est parati? Non ager Picenus amissus? non patefactum iter ad Urbem? non pecunia omnis et publica et privata adversario tradita? Denique nulla caussa, nullae vires, nulla sedes, quo concurrant, qui rempublicam defensam velint. Apulia delecta est, inanissima pars Italiae et ab impetu huius belli remotissima: fuga et maritima opportunitas visa quaeri desperatione.

XV. 37. Sed [1] ecce nuntii, deliberante me haec ipsa noctu in Caleno, ecce litterae, *Caesarem ad Corfinium, Domitium Corfinii cum firmo exercitu et pugnare cupiente.* Non putabam etiam hoc Cnaeum nostrum commissurum, ut Domitium relinqueret: etsi Brundisium Scipionem cum cohortibus duabus praemiserat, legionem Fausto conscriptam, in Siciliam sibi placere a consule duci, scripserat ad consules. Sed turpe Domitium deseri implorantem eius auxilium! Erat quaedam spes, mihi quidem non magna, sed in his locis firma, Afranium in Pyrenaeo cum Trebonio pugnasse, pulsum Trebonium, etiam Fabium transisse cum cohortibus; summa autem,

[1]) Ibid. § 7.

Afranium cum magnis copiis adventare. 38. Ego autem, quum esset incertum iter Caesaris, quod vel ad Capuam, vel ad Luceriam iturus putabatur, Leptam ad Pompeium misi et litteras; ipse, ne quo inciderem, reverti Formias. Nos [1] autem in Formiano morabamur, quo citius audiremus: deinde Arpinum volebamus. Inde, iter qua maxime ἀναπάντητον esset, ad mare superum, remotis sive omnino missis lictoribus. Audiebam enim, bonis viris, qui et tunc et saepe antea magno praesidio reipublicae fuerant, hanc cunctationem nostram non probari, multaque in me et severe, in conviviis tempestivis quidem, disputari. Triumphum [2] quidem igitur totum facile et libenter abieci.

XVI. 39. At [3] mihi, quum Calibus essem, affertur litterarum exemplum, quas Pompeius ad Lentulum consulem misisset. Hae scriptae sic erant:

Litterae [4] mihi a L. Domitio a. d. XIII. Kalend. Mart. allatae sunt: earum exemplum infra scripsi. Nunc, ut ego non scribam, tua sponte te intelligere scio, quanti reipublicae intersit, omnes copias in unum locum primo quoque tempore convenire. Tu, si tibi videbitur, dabis operam, quamprimum ad nos venias. Praesidii Capuae, quantum constitueritis esse satis, relinquas.

Deinde supposuit exemplum epistolae Domitii. 40. His [5] ego litteris lectis, in eadem opinione fui, qua reliqui omnes, Pompeium cum omnibus copiis ad Corfinium esse venturum; quo mihi, quum Caesar ad oppidum castra haberet, tutum iter esse non arbitrabar. Quum res in summa exspectatione esset, utrumque simul audivimus, et quae Corfinii

[1]) ad Att. IX. 1. § 3. — [2]) Ibid. IX. 7. § 5. — [3]) Ibid. VIII. 11. D. 3. — [4]) Ibid. VIII. 6. § 2. — [5]) Ibid. VIII. 11. D. § 3.

acta essent, et Pompeium iter Brundisium facere coepisse: quumque nec mihi nec fratri meo dubium esset, quin Brundisium contenderemus, a multis, qui e Samnio Apuliaque veniebant, admoniti sumus, ut caveremus, ne exciperemur a Caesare; quod is in eadem loca, quae nos petebamus, profectus, celerius etiam, quam nos possemus, eo, quo intenderet, venturus esset. Quod quum ita esset, nec mihi, nec fratri meo, nec cuiquam amicorum placuit committere, ut temeritas nostra non solum nobis, sed etiam reipublicae noceret; quum praesertim non dubitaremus, quin, si etiam tutum nobis iter fuisset, Pompeium tamen iam consequi non possemus.

XVII. 41. Quum [1] diem ex die exspectabam, ut statuerem, quid esset faciendum, VI. Kal. Mart. [2] vesperi Balbus minor ad me venit, occulta via currens ad Lentulum consulem, missu Caesaris, cum litteris, cum mandatis, cum promissione provinciae, Romam ut rediret; cui persuaderi posse non arbitrabar, nisi esset circumventus. Idem aiebat, *nihil malle Caesarem, quam ut Pompeium assequeretur:* — id credebam — *et rediret in gratiam:* — id non credebam, et metuebam, ne omnis haec clementia ad Sullanam illam crudelitatem colligeretur. 42. Balbus quidem maior ad me scripsit, *nihil malle Caesarem, quam principe Pompeio sine metu vivere.* Sed [3] ego nec illos congressuros, nec, si congressi essent, Pompeium ad ullam conditionem accessurum putabam. Balbi [4] Cornelii litterarum exemplum infra scripsi, ut meam vicem doleres, quum me derideri videres.

---

[1]) ad Att. VII. 26. § 3. — [2]) Ibid. VIII. 9. § 4. — [3]) Ibid. VIII. 15. § 3. — [4]) Ibid. § 4.

Balbus Ciceroni Imp. S.

Obsecro[1] *te, Cicero, suscipe curam et cogitationem dignissimam tuae virtutis, ut Caesarem et Pompeium, perfidia hominum distractos, rursus in pristinam concordiam reducas. Crede mihi, Caesarem non solum fore in tua potestate, sed etiam maximum beneficium te sibi dedisse iudicaturum, si huc te reiicis. Velim, idem Pompeius faciat, qui ut adduci tali tempore ad ullam conditionem possit, magis opto, quam spero. Sed, quum constiterit, et timere desierit, tum incipiam non desperare, tuam auctoritatem plurimum apud eum valituram.* 43. *Quod Lentulum meum, consulem, voluisti hic remanere, Caesari gratum, mihi vero gratissimum medius fidius fecisti. Nam illum tanti facio, qui non Caesarem magis diligam: qui si passus esset, nos secum, ut consueramus, loqui, et non se totum etiam et etiam ab sermone nostro avertisset, minus miser, quam sum, essem. Nam cave putes, hoc tempore plus me quemquam cruciari, quod eum, quem ante me diligo, video in consulatu quidvis potius esse, quam consulem. Quod si voluerit tibi obtemperare et nobis de Caesare credere et consulatum reliquum Romae peragere, incipiam sperare, etiam consilio senatus, auctore te, illo relatore, Pompeium et Caesarem coniungi posse. Quod si factum erit, me satis vixisse putabo.* 44. *Factum Caesaris de Corfinio totum te probaturum scio. Quomodo in huiusmodi re, commodius cadere non potuit, quam ut res sine sanguine conficeret. Balbi mei tuique adventu delectatum te, valde gaudeo. Is quaecumque tibi de Caesare dixit, quaeque Caesar scripsit, scio, re tibi probabit, quaecumque fortuna eius fuerit, verissime scripsisse.*

[1]) ad Att. VIII. 15. A. § 1.

XVIII. 45. Interim[1] accepimus Pompeii litteras, Canusio a. d. x. Kalend. Mart. datas, quibus nos hortabatur, ut celerius Brundisium veniremus:

Cn.[2] *Magnus Procos. s. d. M. Ciceroni Imp.*

S. V. B. E. Tuas litteras libenter legi. Recognovi enim tuam pristinam virtutem etiam in salute communi. Consules ad eum exercitum, quem in Apulia habui, venerunt. Magno opere te hortor, pro tuo singulari perpetuoque studio in rempublicam, ut te ad nos conferas: ut communi consilio reipublicae afflictae opem atque auxilium feramus. Censeo, via Appia iter facias et celeriter Brundisium venias.

46. Quas[3] quum accepimus litteras a. d. ɪɪ. Kalend. Mart., non dubitabamus, quin Pompeius iam Brundisium pervenisset, qui[4] Canusio ɪx. Kal. profectus erat; nobisque[5] iter illud omnino interclusum videbamus, neque minus nos esse captos, quam qui Corfinii fuissent, quum[6] inter me et Brundisium Caesar esset. Neque[7] enim eos solos arbitrabamur capi, qui in armatorum manus incidissent, sed eos nihilo minus, qui regionibus exclusi intra praesidia atque intra arma aliena venissent.

XIX. 47. Quum[8] omnis exspectatio nostra esset in nuntiis Brundisinis, angebar[9] singularum horarum exspectatione: mirabarque, nihil allatum esse, ne rumoris quidem. Nam erat mirum silentium: propterea[10], quod neque Romae quidquam audiebatur novi, nec in his locis, quae a Brun-

[1]) ad Att. VIII. 11. D. § 4. — [2]) Ibid. VIII. 11. C. — [3]) Ibid. VIII. 11. D. § 4. — [4]) Ibid. IX. 1. § 1. — [5]) Ibid. VIII. 11. D. § 4. — [6]) Ibid. IX. 2. b. § 2. — [7]) Ibid. VIII. 11. D. § 4. — [8]) Ibid. VIII. 13. § 1. — [9]) Ibid. IX. 1. § 1. — [10]) Ibid. VIII. 14. § 1.

disio absunt biduum aut triduum. Brundisii autem omne certamen vertebatur huius primi temporis. Qua quidem exspectatione torquebar. Omnino [1] ad id, de quo dubitabam, pertinebat me scire, quid Domitius acturus esset, quid Lentulus. De Domitio varia audiebamus: modo, esse in Tiburtino Lepidi; modo, cum Lepidis accessisse ad Urbem. Addebatur illud, sane molestum: pecuniam Domitio satis grandem, quam is Corfinii habuisset, non esse redditam. De Lentulo autem nihil audiebamus. 48. A [2] Brundisio nulla adhuc fama venerat, quum Capua [3] litterae sunt allatae hoc exemplo:

Pompeius mare transiit cum omnibus militibus, quos secum habuit. Hic numerus est hominum millia XXX: et consules duo et tribuni plebis et senatores, qui fuerunt cum eo, omnes cum uxoribus et liberis. Conscendisse dicitur a. d. IV. Nonas Mart. Ex ea die fuere septemtriones venti. Naves, quibus usus non est, omnes aut praecidisse, aut incendisse dicunt.

De hac re litterae L. Metello, tribuno plebis, Capuam allatae erant ab Clodia socru, quae ipsa transierat.

XX. 49. Ante sollicitus eram et angebar, sicut res scilicet ipsa cogebat, quum consilio explicare nihil possem: tum autem, postquam Pompeius et consules ex Italia exierant, non angebar, sed ardebam dolore. Dissimulare [4] enim non poteram, mihi, quae acta erant, displicere. Mihi [5] enim nihil ulla in gente umquam ab ullo auctore reipublicae ac duce turpius factum esse videbatur, quam a nostro amico factum erat, qui reliquit patriam, pro qua et in qua mori praeclarum fuit. 50. Videram [6] hominem

[1]) ad Att. VIII. 14. § 3. — [2]) Ibid. IX. 3. § 2. — [3]) Ibid. IX. 6. A. § 3. — [4]) Ibid. VIII. 1. § 4. — [5]) Ibid. VIII. 2. § 2. — [6]) Ibid. IX. 10. § 2.

xiv. Kal. Febr., plenum formidinis. Illo ipso die sensi, quid ageret. Numquam mihi postea placuit; nec umquam aliud in alio peccare destitit. Nihil interim ad me scribere, nihil nisi fugam cogitare. Quid quaeris? sicut ἐν τοῖς ἐρωτικοῖς alienant immundae, insulsae, indecorae, sic me illius fugae negligentiaeque deformitas avertit ab amore. Nihil enim dignum faciebat, quare eius fugae comitem me adiungerem. Si nihil praeter fugam quaereretur, fugissem libentissime: sed genus belli crudelissimi et maximi, quod nondum videbant homines quale futurum esset, perhorrui. Quae minae municipiis! quae nominatim viris bonis! quae denique omnibus, qui remansissent! quam crebro illud: *Sulla potuit, ego non potero?* Mirandum[1] enim in modum Cnaeus noster Sullani regni similitudinem concupivit.

XXI. 51. Ego[2] me in hac omni caussa facile intelligebam pugnandi cupidis hominibus non satisfacere. Primum enim prae me tuli, me nihil malle, quam pacem; non quin eadem timerem, quae illi: sed ea bello civili leviora ducebam. Inde, suscepto bello, quum pacis conditiones ad Pompeium afferri atque ad eas honorifice et large responderi viderem, duxi meam rationem; quam cuivis facile me probaturum arbitrabar. Memineram me esse unum, qui pro meis maximis in rempublicam meritis supplicia miserrima et crudelissima pertulissem; me esse unum, qui, si offendissem eius animum, cui tum, quum iam in armis essemus, consulatus tamen alter et triumphus amplissimus deferebatur, obiicerer eisdem praeliis; ut mea persona semper ad improborum civium impetus aliquid videretur

[1]) ad Att. IX. 7. § 3. — [2]) Epist. ad Cn. Pompeium (ad Att. VIII. 11. D. § 7.)

habere populare. Atque haec non ego prius sum suspicatus, quam mihi palam denuntiata sunt; neque ea tam pertimui, si subeunda essent, quam declinanda putavi, si honeste vitare possem. 52. Quam brevem illius temporis, dum in spe pax fuit, rationem nostram vides: reliqui facultatem res ademit. Iis autem, quibus non satisfaciebam, facile respondeo: neque enim ego amicior C. Caesari umquam fui, quam illi; neque illi amiciores reipublicae, quam ego. Hoc inter me et illos interest, quod, quum et illi cives optimi sint, et ego ab ista laude non absim, ego conditionibus, quod idem Pompeium intellexeram velle, illi armis disceptari maluerunt. 53. Omnia[1] sunt integra nobis. Nihil praetermissum est, quod non habeat sapientem excusationem, non modo probabilem. Nam certe neque tum peccavi, quum imparatam Capuam, non solum ignaviae dedecus, sed etiam perfidiae suspicionem fugiens, accipere nolui; — quod[2] feci non vitandi oneris caussa, sed quod videbam teneri illam urbem sine exercitu non posse; accidere autem mihi nolebam, quod doleo viris fortissimis accidisse; — neque[3] quum, post conditiones pacis per L. Caesarem et Fabatum allatas, cavi, ne animum eius offenderem, cui Pompeius iam armatus armato consulatum triumphumque deferret. Nec vero haec extrema quisquam potest iure reprehendere, quod mare non transierim. Id enim, etsi erat deliberationis, tamen obire non potui. Neque enim suspicari debui; praesertim quum ex ipsius Pompeii litteris non dubitarim, quin is Domitio subventurus esset. Et plane, quid rectum et quid faciendum mihi esset, diutius cogitare malui.

---

[1]) ad Att. VIII. 12. § 2. — [2]) Ibid. VIII. 11. D. § 5. — [3]) Ibid. Att. VIII. 12. § 2.

XXII. 54. Consumebam [1] igitur omne tempus, considerans, quanta vis sit illius viri, quem nostris libris expressimus. Tenebam, quo moderatorem illum reipublicae referre voluissem omnia. Nam sic quinto, ut opinor, in libro loquitur Scipio: **Ut enim gubernatori cursus secundus, medico salus, imperatori victoria; sic huic moderatori reipublicae beata civium vita proposita est; ut opibus firma, copiis locuples, gloria ampla, virtute honesta sit. Huius enim operis, maximi inter homines atque optimi, illum esse perfectorem volo.** Hoc Cnaeus noster quum antea numquam, tum in hac caussa minime cogitavit. Dominatio quaesita ab utroque est: non id actum, beata et honesta civitas ut esset. Nec vero ille Urbem reliquit, quod eam tueri non posset, nec Italiam, quod ea pelleretur: sed hoc a primo cogitavit, omnes terras, omnia maria movere, reges barbaros incitare, gentes feras armatas in Italiam adducere, exercitus conficere maximos. Genus illud Sullani regni iampridem appetebatur, multis, qui una erant, cupientibus. 55. Sed neutri *σκοπός* erat ille, ut nos beati essemus; uterque regnare volebat. Alter [2] ardebat furore et scelere, nec remittebat aliquid, sed in dies ingravescebat; nec iam recusabat, sed quodam modo postulabat, ut, quemadmodum erat, sic etiam appellaretur tyrannus. Alter, is, qui se nihil contra huius voluntatem aiebat facere posse, elapsus e soceri manibus ac ferro, bellum terra ac mari comparabat, non iniustum ille quidem, sed quum pium, tum etiam necessarium, suis tamen civibus exitiabile, nisi vinceret, calamitosum, etiamsi vinceret. 56. Horum ego summorum imperatorum non modo res gestas

---

[1]) ad Att. VIII. 11. § 1. — [2]) Ibid. X. 4. § 2.

non anteponebam meis, sed ne fortunam quidem ipsam, qua illi florentissima, nos duriore conflictati videbamur. Quis enim potest, aut deserta per se patria aut oppressa, beatus esse? Et si recte in illis libris diximus, nihil esse bonum, nisi quod honestum, nihil malum, nisi quod turpe sit; certe uterque istorum erat miserrimus, quorum utrique semper patriae salus et dignitas posterior sua dominatione et domesticis commodis fuit.

XXIII. 57. Sed[1] tamen, ne me totum aegritudini dederem, sumpsi mihi quasdam tamquam *θέσεις*, quae et *πολιτικαί* erant et temporum istorum; ut et abducerem animum ab querelis, et in eo ipso, de quo agebatur, exercerer. Eae erant huiusmodi: *Εἰ μενετέον ἐν τῇ πατρίδι τυραννουμένῃ; Τυραννουμένης δ' αὐτῆς, εἰ παντὶ τρόπῳ τυραννίδος κατάλυσιν πραγματευτέον, κἂν μέλλῃ διὰ τοῦτο περὶ τῶν ὅλων ἡ πόλις κινδυνεύσειν; Εἰ εὐλαβητέον τὸν καταλύοντα, μὴ αὐτὸς αἴρηται; Εἰ πειρατέον ἀρήγειν τῇ πατρίδι τυραννουμένῃ καιρῷ καὶ λόγῳ μᾶλλον, ἢ πολέμῳ; Εἰ πολιτικὸν τὸ ἡσυχάζειν, ἀναχωρήσαντά ποι, τῆς πατρίδος τυραννουμένης; Εἰ διὰ παντὸς ἰτέον κινδύνου τῆς ἐλευθερίας πέρι; Εἰ πόλεμον ἐπακτέον τῇ χώρᾳ, καὶ πολιορκητέον ταύτην τυραννουμένην; Εἰ καὶ μὴ δοκιμάζοντα τὴν διὰ πολέμου κατάλυσιν τῆς τυραννίδος, συναπογραπτέον ὅμως τοῖς ἀρίστοις; Εἰ τοῖς εὐεργέταις καὶ φίλοις συγκινδυνευτέον ἐν τοῖς πολιτικοῖς, κἂν μὴ δοκῶσιν εὖ βεβουλεῦσθαι περὶ τῶν ὅλων; Εἰ ὁ μεγάλα τὴν πατρίδα εὐεργετήσας, δι' αὐτό τε τοῦτο ἀνήκεστα παθὼν καὶ φθονηθείς, κινδυνεύσειεν ἂν ἐθελοντὴς ὑπὲρ τῆς πατρίδος; Εἰ ἐφετέον αὐτῷ ἑαυτοῦ ποτε καὶ τῶν οἰκειοτάτων ποιεῖσθαι πρόνοιαν, ἀφεμένῳ τὰς πρὸς τοὺς ἰσχύοντας διαπολιτείας;*

[1]) ad Att. IX. 4. § 1.

58. In his ego me consultationibus exercens et disserens in utramque partem, tum Graece, tum Latine, et abducebam parumper animum a molestiis, et τῶν προὔργου τι deliberabam. Neque [1] solum ea perspiciebam, quae gerebantur, quaeque iam gesta erant, sed etiam, qui cursus rerum, qui exitus futurus esset. Ergo aut probare oportebat ea, quae fiebant, aut interesse, etiamsi non probarem: quorum altera mihi turpis, altera etiam periculosa ratio videbatur. Restabat, ut discedendum putarem. In quo reliqua videbatur esse deliberatio, quod consilium in discessu, quae loca sequeremur. Omnino quum miserior res numquam accidit, tum ne deliberatio quidem difficilior. Nihil enim constitui poterat, quod non incurreret in magnam aliquam difficultatem.

XXIV. 59. Equidem [2] illud moliebar, quod Atticus monebat sperabatque fieri posse, ut mihi Caesar concederet, ut abessem, quum aliquid in senatu contra Cnaeum ageretur. Sed timebam, ne non impetrarem. Venit ab eo Furnius; nuntiat, illum maiores mihi gratias agere, quam vellem. Quid autem me rogarit, (paucis ille quidem verbis, sed ἐν δυνάμει) cognosce ex ipsius epistola:

Caesar Imp. s. d. Ciceroni Imp.

Quum [3] *Furnium nostrum tantum vidissem, neque loqui neque audire meo commodo potuissem, properarem atque essem in itinere, praemissis iam legionibus; praeterire tamen non potui, quin et scriberem ad te, et illum mitterem gratiasque agerem: etsi hoc et feci saepe, et saepius mihi facturus videor; ita de me mereris. In primis a te peto, quoniam*

[1]) Epist. ad Ser. Sulpicium (ad Fam. IV. 2. § 3.) — [2]) ad Att. IX. 6. A. § 6. — [3]) Ibid. IX. 6. a.

confido me celeriter ad Urbem venturum, ut te ibi videam, ut tuo consilio, gratia, dignitate, ope omnium rerum uti possim. Ad propositum revertar: festinationi meae brevitatique litterarum ignosces. Reliqua ex Furnio cognosces.

60. Vixdum[1] epistolam hanc legeram, quum ad me, currens ad illum, Postumus Curtius venit, nihil nisi classes loquens et exercitus; eripiebat Hispanias; tenebat Asiam, Siciliam, Africam, Sardiniam; confestim in Graeciam persequebatur. Venit[2] ad me etiam Q. Fufius, quo vultu! quo spiritu! properans Brundisium, scelus accusans Pompeii, levitatem et stultitiam senatus. Intellexi[3] igitur, serius equidem, quam vellem, propter epistolas sermonesque Balbi; sed vidi plane, nihil aliud agi, nihil actum ab initio, quam ut Pompeius occideretur. 61. Venit[4] etiam Quinquatribus ad me C. Matius, homo mehercule, ut mihi visus est, temperatus et prudens; existimatus quidem est semper auctor otii. Quam ille haec non probare mihi quidem visus est! quam illam νεκυίαν, ut Atticus appellabat, timere! Huic ego in multo sermone epistolam ad me Caesaris ostendi, eam, cuius exemplum supra scripsi; rogavique, ut interpretaretur, quid esset, quod ille scriberet: *consilio meo se uti velle, gratia, dignitate, ope rerum omnium.* Respondit se non dubitare, quin et opem et gratiam meam ille ad pacificationem quaereret. Utinam aliquod in hac miseria reipublicae πολιτικόν opus efficere et navare mihi licuisset! Matius quidem et illum in ea sententia esse confidebat et se auctorem fore pollicebatur. 62. Pridie autem apud me Crassipes fuerat, qui se pridie Nonas Mart. Brundisio profectum atque ibi Pompeium reli-

1) ad Att. IX. 2. b. § 3. — 2) Ibid. IX. 5. § 1. — 3) Ibid. § 3. — 4) Ibid. IX. 11. § 2.

quisse dicebat; quod etiam, qui VIII. Idus illinc profecti erant, nuntiabant; illic vero omnes sermones minaces, inimicos optimatium, municipiorum hostes, meras proscriptiones, meros Sullas: quae Lucceium loqui! quae totam Graeciam! quae vero Theophanem!

XXV. 63. Equidem[1] igitur, qui pacis semper auctor fueram, has misi[2] litteras ad Caesarem; quibus me aliquid profecturum putabam:

Cicero Imp. s. d. Caesari Imp.

»Ut[3] legi tuas litteras, quas a Furnio nostro acceperam, quibus mecum agebas, ut ad Urbem essem, te velle uti consilio et dignitate mea, minus sum admiratus: de gratia et de ope quid significares, mecum ipse quaerebam; spe tamen deducebar ad eam cogitationem, ut te pro tua admirabili ac singulari sapientia de otio, de pace, de concordia civium agi velle arbitrarer, et ad eam rationem existimabam satis aptam esse et naturam et personam meam. 64. Quod si ita est, et si qua de Pompeio nostro tuendo et tibi ac reipublicae reconciliando cura te attingit, magis idoneum, quam ego sum, ad eam caussam profecto reperies neminem: qui et illi semper et senatui, quum primum potui, pacis auctor fui; nec, sumptis armis, belli ullam partem attigi; iudicavique eo bello te violari, contra cuius honorem, populi Romani beneficio concessum, inimici atque invidi niterentur. Sed ut eo tempore non modo ipse fautor dignitatis tuae fui, verum etiam ceteris auctor ad te adiuvandum, sic me nunc Pompeii dignitas vehementer movet. Aliquot enim sunt anni, quum vos duo delegi,

[1]) pro Ligario c. 9. § 28. — [2]) ad Att. IX. 11. § 4. — [3]) ibid. IX. 11. A.

eo scripseram, quo in suadendo plus auctoritatis haberem; eodemque pertinebat, quod caussam eius probabam. Sed quid haec nunc? Utinam aliquid profectum esset! Nae ego istas litteras in concione recitari voluissem. 67. Quum[1] autem dedissem iam litteras a. d. VIII. Kal., pueri, quos cum Matio et Trebatio miseram, epistolam mihi attulerunt hoc exemplo:

MATIUS ET TREBATIUS CICERONI IMP. S.

Quum[2] Capua exissemus, in itinere audiimus, Pompeium Brundisio a. d. XVI. Kalend. April. cum omnibus copiis, quas habuerit, profectum esse: Caesarem postero die in oppidum introisse; concionatum esse; inde Romam contendisse; velle ante Kalend. esse ad Urbem, et paucos dies ibi commorari, deinde in Hispanias proficisci. Nobis non alienum visum est, quoniam de adventu Caesaris pro certo habebamus, pueros ad te remittere, ut id tu quam primum scires. Mandata tua nobis curae sunt, eaque, ut tempus postularit, agemus. Trebatius sedulo facit, ut antecedat. Epistola conscripta, nuntiatum est nobis, Caesarem a. d. VIII. Kal. April. Beneventi mansurum; a. d. VII. Capuae, a. d. VI. Sinuessae. Hoc pro certo putamus.

XXVII. 68. At[3] Caesar quum a. d. VII. Kal. Apriles Capuae esset, ab[4] eo mihi litterae redditae sunt, quibus iam *opes* meas, non, ut superioribus, *opem*, exspectabat. Quum eius clementiam Corfiniensem illam per litteras collaudavissem, rescripsit hoc exemplo:

CAESAR IMP. CICERONI IMP. S. D.

Recte auguraris de me, (bene enim tibi cognitus sum)

[1]) ad Att. IX. 15. § 6. — [2]) Ibid. IX. 15. A. — [3]) Ibid. IX. 14. § 3.
[4]) Ibid. IX. 16. § 1.

nihil a me abesse longius crudelitate. Atque ego quum ex ipsa re magnam capio voluptatem, tum, meum factum probari abs te, triumpho gaudio. Neque illud me movet, quod ii, qui a me dimissi sunt, discessisse dicuntur, ut mihi rursus bellum inferrent: nihil enim malo, quam et me mei similem esse, et illos sui. Tu velim mihi ad Urbem praesto sis, ut tuis consiliis atque opibus, ut consuevi, in omnibus rebus utar. Dolabella tuo nihil scito mihi esse iucundius. Hanc adeo habebo gratiam illi: neque enim aliter facere poterit: tanta eius humanitas, is sensus, ea in me est benevolentia.

69. Ille [1] autem, ut legiones singulas posuerat Brundisii, Tarenti, Siponti — claudere enim videbatur maritimos exitus: et tamen ipse Graeciam spectare potius, quam Hispanias — ita [2] subito accurrit, ut ne T. Rebilum quidem, ut constitueram, possem videre. Omnia nobis imparatis agenda. Meditabar [3] igitur, quomodo cum illo loquerer. O tempus miserum! nam [4] me et congressus huius stimulabat, et primas eius actiones horrebam; nec [5] mihi quidquam erat miserius, quam remansisse; nec optatius, quam evolare, non tam ad belli, quam ad fugae societatem. Vix enim sperabam mihi hunc veniam daturum, nec [6] dubitabam, quin a me contenderet, ad Urbem ut venirem; — senatum enim Kal. velle se frequentem adesse, etiam Formiis proscribi iusserat —; etsi [7] multa afferebam iusta ad impetrandum.

XXVIII. 70. Sed omnem illius meumque sermonem, omnibus verbis expressum, memorabo. Utrumque [8] autem

[1]) ad Att. IX. 15. § 1. — [2]) Ibid. § 4. — [3]) Ibid. IX. 17. § 1. — [4]) Ibid. IX. 15. 2. — [5]) Ibid. § 3. — [6]) Ibid. IX. 17. § 1. — [7]) Ibid. IX. 15. 3. — [8]) Ibid. IX. 18. 1.

ex Attici consilio: nam et oratio fuit ea nostra, ut bene potius ille de nobis existimaret, quam gratias ageret; et in eo mansimus, ne ad Urbem. Illa fefellerunt, facilem quod putaramus. Nihil vidi minus. *Damnari se nostro iudicio; tardiores fore reliquos, si non veniremus*, dicere. Ego, *dissimilem illorum esse caussam.* Quum multa: *Veni igitur, et age de pace. Meone*, inquam, *arbitratu? An tibi*, inquit, *ego praescribam*? *Sic*, inquam, *agam, senatui non placere in Hispanias iri, nec exercitus in Graeciam transportari*; *multaque*, inquam, *de Cnaeo deplorabo*. Tum ille, *Ego vero ista dici nolo. Ita putabam*, inquam; *sed ego eo nolo adesse*, *quod aut sic mihi dicendum est, multaque, quae nullo modo possem silere, si adessem; aut non veniendum.* Summa fuit, ut ille, quasi exitum quaerens, *ut deliberarem*. Non fuit negandum. Ita discessimus. 71. Credebam igitur, hunc me non amare. At ego me amavi, quod mihi iam pridem usu non venerat. Reliqua, o dii! qui comitatus! quae, ut Atticus solebat dicere, *νέκυια*! in qua erat area scelerum! O rem perditam! o copias desperatas Quid, quod Servii filius? quod Titinii? Quot in iis castris fuerunt, quibus Pompeius circumsideretur! Sex legiones. Multum vigilabat, audebat: nullum videbam finem mali. Illa tamen *κατακλείς* illius erat odiosa, quam paene praeterii: *Si sibi consiliis nostris uti non liceret, usurum, quorum posset, ad omniaque esse descensurum.* Cedo reliqua. Quid? continuo ipse in Pedanum, ego Arpinum.

XXIX. 72. Tum[1] ego meo Ciceroni, quoniam Roma carebamus, Arpini potissimum togam puram dedi; idque

[1]) ad Att. IX. 19. § 1.

municipibus nostris fuit gratum. Etsi omnes, et illos, et qua iter feci, maestos afflictosque vidi: tam tristis, et tam atrox erat ἀναθεώρησις huius ingentis mali. Delectus habebantur: in hiberna deducebantur. Ea, quae, etiam quum a bonis viris, quum iusto in bello, quum modeste fiunt, tamen ipsa per se molesta sunt, quam censentur acerba tum fuisse, quum a perditis, in civili nefario bello, petulantissime fierent? Cave autem putes, quemquam hominem in Italia turpem fuisse, qui hinc abesset. Vidi ipse Formiis universos, neque mehercule umquam homines putavi; et noram omnes, sed numquam uno loco videram. 73. Nec[1] me consules movebant, qui ipsi pluma aut folio facilius movebantur. Officii me deliberatio cruciabat, cruciavitque diu. Cautior certe erat mansio; honestior existimabatur traiectio. Malo interdum, multi me non caute, quam pauci non honeste fecisse existiment. Unus[2] Pompeius me movebat, beneficio, non auctoritate. Quam enim ille haberet auctoritatem in hac caussa? Nam[3] periculum in utriusque iracundia positum erat: victoria autem ita incerta, ut deterior caussa paratior mihi esse videretur. Quo[4] minus mirere, si invitus in eam caussam descenderim, in qua neque pacis, neque victoriae ratio quaesita sit umquam, sed semper flagitiosae et calamitosae fugae. Eundum; ut, quemcumque fors tulisset casum, subirem potius cum iis, qui dicebantur esse boni, quam viderer a bonis dissentire. 74. Tum[5] ego saepe mecum: *Pergamus igitur, quo placet, et nostra omnia relinquamus. Proficiscamur ad eum, cui gratior noster adventus erit, quam si una fuissemus. Nos*[6], *quoniam Su-*

---

[1]) ad Att. VIII. 15. § 2. — [2]) Ibid. VIII. 1. § 4. — [3]) Ibid. VIII. 15. § 2. — [4]) Ibid. VIII. 1. § 3. — [5]) Ibid. IX. 19. § 2. — [6]) Ibid. § 3.

perum mare obsidetur, Infero navigemus; et, si Puteolis erit difficile, Crotonem petamus, aut Thurios! Nec [1] mehercule hoc faciebam reipublicae caussa, quam funditus deletam putabam: sed ne quis me putaret ingratum in eum, qui me levavit iis incommodis, quibus idem affecerat: et simul, quod ea, quae fiebant, aut quae certe futura erant, videre non poteram.

XXX. 75. Quod [2] autem in maritimis meis praediolis eram facillime, movebam nonnullis suspicionem, velle me navigare. Propterea [3] mihi cum Antonio fuit agendum. Is ad Misenum vi. Nonas venturus dicebatur; sed praemisit mihi odiosas litteras, hoc exemplo:

ANTONIUS TRIB. PLEB. PROPRAET. CICERONI IMP. S.

Nisi [4] *te valde amarem, et multo quidem plus, quam tu putas, non extimuissem rumorem, qui de te prolatus est, quum praesertim falsum esse existimarem. Sed quia te nimio plus diligo, non possum dissimulare mihi famam quoque, quamvis sit falsa, magni esse. Te iturum trans mare credere non possum, quum tanti facias Dolabellam et Tulliam tuam, feminam lectissimam, tantique ab omnibus nobis fias; quibus mehercule dignitas amplitudoque tua paene carior est, quam tibi ipsi.* 76. *Sed tamen non sum arbitratus esse amici non commoveri etiam improborum sermone: atque eo feci studiosius, quod iudicabam duriores partes mihi impositas esse ab offensione nostra, quae magis a ζηλοτυπίᾳ mea, quam ab iniuria tua nata est. Sic enim volo te tibi persuadere, mihi neminem esse cariorem te, excepto Caesare*

---

[1]) Ibid. § 2. — [2]) Epist. ad M. Caelium (ad Fam. II. 16. § 2.) — [3]) ad Att. X. 8. § 10. — [4]) Ibid. X. 8. a.

meo, meque illud una iudicare, Caesarem maxime in suis M. Ciceronem reponere. Quare, mi Cicero, te rogo, ut tibi omnia integra serves, eius fidem improbes, qui tibi, ut beneficium daret, prius iniuriam fecit: contra ne profugias, qui te, etsi non amabit, (quod accidere non potest) tamen salvum amplissimumque esse cupiet. Dedita opera ad te Calpurnium, familiarissimum meum, misi; ut mihi magnae curae tuam vitam ac dignitatem esse scires.

77. Ei[1] quum ego saepissime scripsissem, nihil me contra Caesaris rationes cogitare; meminisse me generi mei, meminisse amicitiae; potuisse, si aliter sentirem, esse cum Pompeio; me autem, quia cum lictoribus invitus cursarem, abesse velle, nec id ipsum certum etiam nunc habere; vide, quam ad haec παροινικῶς: *Tuum consilium quam verum est. Nam qui se medium esse vult, in patria manet: qui proficiscitur, aliquid de altera utra parte iudicare videtur. Sed ego is non sum, qui statuere debeam, iure quis proficiscatur, necne. Partes mihi Caesar has imposuit, ne quem omnino discedere ex Italia paterer. Quare parvi refert, me probare cogitationem tuam, si nihil tamen tibi remittere possum. Ad Caesarem mittas, censeo, et ab eo hoc petas. Non dubito, quin impetraturus sis, quum praesertim te amicitiae nostrae rationem habiturum esse pollicearis.*

XXXI. 78. Eodem[2] die, quo illas Antonii litteras accepi, Philotimus a Caesare litteras attulit, hoc exemplo:

CAESAR IMP. CICERONI IMP. S.

Etsi[3] te nihil temere, nihil imprudenter facturum iudicaram, tamen permotus hominum fama, scribendum ad te existi-

---

[1]) ad Att. X. 10. § 1. — [2]) Ibid, Att. X. 8. a. — [3]) Ibid. X. 8. b.

mavi, et pro nostra benevolentia petendum, ne quo progredereris, proclinata iam re, quo, integra etiam, progrediendum tibi non existimasses. Namque et amicitiae graviorem iniuriam feceris; et tibi minus commode consulueris, si non fortunae obsecutus videbere, (omnia enim secundissima nobis, adversissima illis accidisse videntur) nec caussam secutus, (eadem enim tum fuit, quum ab eorum consiliis abesse iudicasti) sed meum aliquod factum condemnavisse: quo mihi gravius abs te nil accidere potest. Quod ne facias, pro iure nostrae amicitiae a te peto. 79. *Postremo, quid viro bono et quieto, et bono civi magis convenit, quam abesse a civilibus controversiis? quod nonnulli quum probarent, periculi caussa sequi non potuerunt. Tu, explorato et vitae meae testimonio et amicitiae iudicio, neque tutius neque honestius reperies quidquam, quam ab omni contentione abesse. xv. Kal. Mai. ex itinere.*

XXXII. 80. Adventus[1] Philotimi (at cuius hominis, et quam saepe pro Pompeio mentientis!) exanimavit omnes, qui mecum erant. Nam ipse obdurui. Dubitabat nostrum nemo, quin Caesar itinera repressisset: volare dicebatur: Petreius cum Afranio coniunxisset se: nihil afferebat eiusmodi. Quid quaeris? etiam illud erat persuasum, Pompeium cum magnis copiis iter in Germaniam per Illyricum fecisse: id enim αὐθεντικῶς nuntiabatur. Melitam igitur optimum fuisset, opinor, capessere, dum, quid in Hispania; quod quidem propemodum videbar ex Caesaris litteris ipsius voluntate facere posse, qui negabat *neque honestius neque tutius mihi quidquam esse, quam ab omni contentione abesse.* 81. Dices, ubi ergo tuus ille animus, quem pro-

[1]) ad Att. X. 9. § 2.

xime ostenderas? Aderat et idem erat. Sed utinam meo solum capite decernere licuisset! Lacrimae meorum me interdum molliebant, precantium, ut de Hispaniis exspectaremus. M. Caelii quidem epistolam, scriptam miserabiliter, quum hoc idem obsecraret, ut exspectarem, ne fortunas meas, ne unicum filium, ne meos omnes tam temere proderem, non sine magno fletu legerunt pueri nostri: etsi meus quidem erat fortior, eoque ipso vehementius commovebat; nec quidquam, nisi de dignatione, laborabat. 82. En[1] Caelii litterarum exemplum:

Caelius Ciceroni s.

Exanimatus tuis litteris, quibus te nihil, nisi triste, cogitare ostendisti, neque, id quod esset, perscripsisti, neque non tamen, quale esset, quod cogitares, aperuisti; has ad te illico litteras scripsi. Per fortunas tuas, Cicero, per liberos te oro et obsecro, ne quid gravius de salute et incolumitate tua consulas. Nam deos hominesque, amicitiamque nostram testificor, me tibi praedixisse, neque temere monuisse, sed, postquam Caesarem convenerim sententiamque eius, qualis futura esset parta victoria, cognorim, te certiorem fecisse. Si existimas eamdem rationem fore Caesari in dimittendis adversariis et conditionibus ferendis, erras. Nihil, nisi atrox et saevum, cogitat atque etiam loquitur. Iratus senatui exiit: his intercessionibus plane incitatus est. Non mehercule erit deprecationi locus. 83. Quare, si tibi tu, si filius unicus, si domus, si spes tuae reliquae tibi carae sunt; si aliquid apud te nos, si vir optimus, gener tuus, valemus: eorum fortunam non debes velle conturbare; ut eam caussam, in cuius victoria salus nostra est, odisse aut relinquere coga-

[1]) Ibid. § 3.

mur, aut impiam cupiditatem contra salutem tuam habeamus. Denique illud cogita, quod offensae fuerit, in ista cunctatione te subisse. Nunc te contra victorem facere, quem dubiis rebus laedere noluisti, et ad eos fugatos accedere, quos resistentes sequi nolueris, summae stultitiae est. Vide, ne, dum pudet te parum optimatem esse, parum diligenter, quid optimum sit, eligas. Quod si totum tibi persuadere non possum; saltem, dum, quid de Hispaniis agamus, scitur, exspecta; quas tibi nuntio adventu Caesaris fore nostras. Quam isti spem habeant amissis Hispaniis, nescio. Quod porro tuum consilium sit, ad desperatos accedere, non medius fidius reperio. 84. *Hoc, quod tu non dicendo mihi significasti, Caesar audierat: ac simul atque ave mihi dixit, statim, quid de te audisset, exposuit. Negavi, me scire: tamen ab eo petivi, ut ad te litteras mitteret, quibus maxime ad remanendum commoveri posses. Me secum in Hispaniam ducit. Nam, nisi ita faceret, ego prius, quam ad Urbem accederem, ubicumque esses, ad te percurrissem, et hoc a te praesens contendissem, atque omni vi te retinuissem.* 85. *Etiam atque etiam, Cicero, cogita, ne te tuosque omnes funditus evertas; ne te sciens prudensque eo demittas, unde exitum vides nullum esse. Quod si te aut voces optimatium commovent, aut nonnullorum hominum insolentiam et iactationem ferre non potes; eligas, censeo, aliquod oppidum vacuum a bello, dum haec decernuntur, quae iam erunt confecta. Id si feceris, et ego te sapienter fecisse iudicabo, et Caesarem non offendes.*

XXXIII. 86. Sed [1], quum ad me saepe mea Tullia scripsisset, orans, ut, quid in Hispania gereretur, exspecta-

[1]) ad Att. X. 8. 1.

rem, et semper ascripsisset, idem videri Attico, idque ipse etiam ex huius litteris intellexissem, non putavi esse alienum, me ad Atticum, quid de ea re sentirem, scribere. Earum [1] litterarum exemplum infra scriptum est.

CICERO ATTICO S.

»Consilium [2] istud tunc esset prudens, ut mihi videtur; si nostras rationes ad Hispaniensem casum accommodaturi essemus; quod fieri dicitis oportere. Necesse est enim, aut, id quod maxime velim, pelli istum ab Hispania, aut trahi id bellum, aut istum, ut confidere videtur, apprehendere Hispanias. 87. Si pelletur; quam gratus, aut quam honestus tum erit ad Pompeium noster adventus, quum ipsum Curionem ad eum transiturum putem? Sin trahitur bellum; quid exspectem, aut quam diu? Relinquitur, ut, si vincimur in Hispania, quiescamus. Id ego contra puto: istum enim victorem magis relinquendum puto, quam victum, et dubitantem magis, quam fidentem suis rebus. Nam caedem video, si vicerit, et impetum in privatorum pecunias, et exsulum reditum, et tabulas novas, et turpissimorum honores et regnum non modo Romano homini, sed ne Persae quidem cuiquam tolerabile. 88. Tacita esse poterit indignitas nostra? pati poterunt oculi, me cum Gabinio sententiam dicere? et quidem illum rogari prius? praesto esse clientem tuum Clodium? Cateii Plaguleium? ceteros? Sed cur inimicos colligo? qui meos necessarios, a me defensos, nec videre in curia sine dolore, nec versari inter eos sine dedecore potero. Quid? si ne id quidem est

[1]) Epist. ad A. Caecinam (ad Fam. VI. 8. § 3.) — [2]) ad Att. X. 8. § 2.

exploratum, fore, ut mihi liceat; (scribunt enim ad me amici eius, me illi nullo modo satisfecisse, quod in senatum non venerim) tamenne dubitemus, an ei nos etiam cum periculo venditemus, quicum coniuncti ne cum praemio quidem voluimus esse? 89. Deinde hoc vide, non esse iudicium de tota contentione in Hispaniis: nisi forte, iis amissis, arma Pompeium abiecturum putas; cuius omne consilium Themistocleum est: existimat enim, qui mare teneat, eum necesse esse rerum potiri. Itaque, qui numquam id egit, ut Hispaniae per se tenerentur, navalis apparatus ei semper antiquissima cura fuit. Navigabit igitur, quum erit tempus, maximis classibus, et ad Italiam accedet; in qua nos sedentes quid erimus? nam medios esse iam non licebit. Classibus adversabimur igitur? Quod malum maius? scilicet! tantum denique quid turpius? An, qui eius absentis solus tuli scelus, eiusdem cum Pompeio et cum reliquis principibus non feram? 90. Quod si iam, misso officio, periculi ratio habenda est; ab illis est periculum, si peccaro; ab hoc, si recte fecero: nec ullum in his malis consilium periculo vacuum inveniri potest: ut non sit dubium, quin turpiter facere cum periculo fugiamus, quod fugeremus etiam cum salute. Non simul cum Pompeio mare transierimus? Omnino non potuimus. Exstat ratio dierum. Sed tamen (fateamur enim, quod est; ne condamus quidem, ut possumus) fefellit ea me res, quae fortasse non debuit; sed fefellit: pacem putavi fore; quae si esset, iratum mihi Caesarem esse, quum idem amicus esset Pompeio, nolui. Senseram enim, quam iidem essent. Hoc verens, in hanc tarditatem incidi. Sed assequor omnia, si propero; si cunctor, amitto. 91. Et tamen, mi Attice, auguria quoque me incitant quadam spe non dubia, non haec collegii nostri ab Appio, sed illa Platonis de tyrannis.

Nullo enim modo posse video stare istum diutius, quin ipse per se, etiam languentibus nobis, concidat; quippe qui florentissimus ac novus, VI, VII diebus ipsi illi egenti ac perditae multitudini in odium acerbissimum venerit; qui duarum rerum simulationem tam cito amiserit, mansuetudinis in Metello, divitiarum in aerario. Iam, quibus utatur vel sociis vel ministris, si ii provincias, si rempublicam regent, quorum nemo duo menses potuit patrimonium suum gubernare? Non sunt omnia colligenda, quae tu acutissime perspicis: sed tamen ea pone ante oculos: iam intelliges, id regnum vix semestre esse posse. Quod si me fefellerit, feram, sicut multi clarissimi homines in republica excellentes tulerunt."

Haec[1] fere sunt in illa epistola. Nunc audi reliqua.

XXXIV. 92. Susceptum[2] bellum est quiescente me; depulsum ex Italia manente me, quoad potui. Sollicitum[3] autem me habebat cogitatio tum officii, tum etiam periculi mei. Si manerem in Italia, verebar ne officio deessem; si proficiscerer ad bellum, periculum me meum commovebat. Quo tempore eram profecto ita conturbatus, ut non explicarem, quid esset optimum factu. Sed[4] valuit apud me plus pudor meus, quam timor. Veritus sum deesse Pompeii saluti, quum ille aliquando non defuisset meae. Itaque vel officio vel fama bonorum vel pudore victus, ut in fabulis Amphiaraus, sic ego, prudens et sciens,

ad pestem ante oculos positam

sum profectus. 93. In navem[5] autem simul atque conscendi,

---

[1]) ad Att. VII. 1. § 1. — [2]) Epist. ad A. Caecin. (ad Fam. VI. 6. § 6.) — [3]) Epist. ad M. Marium (ad Fam. VII. 3. § 1.) — [4]) Epist. ad A. Caecin. (ad Fam. VI. 6. § 6.) — [5]) Epist. ad Terentiam (ad Fam. XIV. 7. § 2.)

haec scripsi ad Terentiam: primum [1], valetudinem suam curaret; deinde, villis iis uteretur, quae longissime abessent a militibus. Praeterea [2] conscripsi ad nostros familiares multas epistolas, quibus et Terentiam et Tulliolam nostram diligentissime commendarem. Verebar [3] enim, ut Dolabella ipsis satis prodesse posset. Etiam illud metuebam, ne iam intercluderemur, ut, quum vellent exire, non liceret. 94. Postea [4] autem mihi in mentem veniebant haec: Romae eas esse tuto posse per Dolabellam, eamque rem posse nobis adiumento esse, si quae vis, aut si quae rapinae fieri coepissent. Sed rursus illud me movebat [6] quod videbam, omnes bonos abesse Roma, et eos mulieres suas secum habere. Ergo [5] mihi plane non satis constabat, utrum esset melius. Res [6] enim videbam quo modo se haberent; orbem terrarum, imperiis distributis, ardere bello; Urbem sine legibus, sine iudiciis, sine iure, sine fide, relictam direptioni et incendiis.

XXXV. 95. Bellum [7] igitur quum futurum esset, cum Pompeio esse constitui. Hic [8] enim me, multis obsistentibus eius erga me studio atque amori, semper dilexit, semper sua coniunctione dignissimum iudicavit, semper non modo incolumem, sed etiam amplissimum atque ornatissimum voluit esse. Ergo [9] pudori malui famaeque cedere, quam salutis meae rationem ducere. Cuius me mei facti poenituit, non tam propter periculum meum, quam propter vitia multa, quae ibi offendi, quo veneram. Primum neque magnas copias neque bellicosas; deinde, extra ducem

---

[1]) Ibid. § 3. — [2]) Ibid. § 2. — [3]) Ibid. XIV. 14. § 1. — [4]) Ibid. XIV. 18. § 1. — [5]) Ibid. § 2. — [6]) Epist. ad Ser. Sulpicium (ad Fam. IV. 1. § 2.) — [7]) ad Att. VII. 26. § 3. — [8]) in Pison. c. 31. § 76. — ([9] Epist. ad M. Marium (ad Fam. VII. 3. § 1.)

paucosque praeterea, (de principibus loquor) reliqui primum in ipso bello rapaces, deinde in oratione ita crudeles, ut ipsam victoriam horrerem: maximum autem aes alienum amplissimorum virorum. Quid quaeris? Nihil boni praeter caussam. Fugi[1] igitur omne munus, eo magis, quod ita nihil poterat agi, ut mihi et meis rebus aptum esset. 96. Sed[2] idem etiam illa vidi, multos principes viros neque consilium civilis belli ita gerendi, neque copias Cn. Pompeii, nec genus exercitus probare semperque summe diffidere. Itaque neque ii multum interfuerunt rebus gerendis, et ego id semper egi, ne interessem. Non enim iis rebus pugnabamus, quibus valere poteramus, consilio, auctoritate, caussa, quae erant in nobis superiora, sed lacertis et viribus, quibus pares non eramus. Neque[3] hoc, quod agebatur, videbatur diuturnum esse posse; ut scire iam possem, quid maxime opus esset: etsi egebam rebus omnibus, quod is quoque in angustiis erat, quicum eramus; cui magnam dedimus pecuniam mutuam, opinantes, nobis, constitutis rebus, eam rem etiam honori fore. 97. Quae[4] quum vidissem, desperans victoriam, primum coepi suadere pacem, cuius fueram semper auctor; deinde, quum ab ea sententia Pompeius valde abhorreret, suadere institui, ut bellum duceret. Hoc interdum probabat et in ea sententia videbatur fore, et fuisset fortasse, nisi quadam ex pugna coepisset suis militibus confidere. Ex eo tempore vir ille summus nullus imperator fuit. Signa, tirone et collectitio exercitu, cum legionibus robustissimis contulit. Victus, turpissime amissis etiam castris, solus fugit.

---

[1]) ad Att. XI. 4. § 1. — [2]) Epist. ad M. Marcellum (ad Fam. IV. 7. § 2.) — [3]) ad Att. XI. 3. § 3. — [4]) Epist. ad M. Marium (ad Fam. VII. 3. § 2.)

Paucis [1] post diebus ex Pharsalica fuga venit Labienus, qui interitum exercitus nuntiavit.

XXXVI. 98. Hunc [2] ego mihi belli finem feci, nec putavi, quum integri pares non fuissemus, fractos superiores fore. Discessi ab eo bello, in quo aut in acie cadendum fuit, aut in aliquas insidias incidendum, aut deveniendum in victoris manus, aut ad Iubam confugiendum, aut capiendus tamquam exsilio locus, aut consciscenda mors voluntaria. Certe nihil fuit praeterea, si te victori nolles aut non auderes committere. Ex omnibus autem iis, quae dixi, incommodis, nihil tolerabilius exsilio, praesertim innocenti: ubi nulla adiuncta est turpitudo; addo etiam, quum ea urbe careas, in qua nihil sit, quod videre possis sine dolore. 99. Exercitu [3] amisso, ego, qui pacis auctor semper fueram, post Pharsalicum praelium suasor fui armorum non deponendorum, sed abiiciendorum; nam [4] spe pacis et odio civilis sanguinis abesse a belli necessarii pertinacia volui. Victi [5] sumus igitur, aut, si vinci dignitas non potest, fracti certe et abiecti. In quo nemo potest non maxime eorum laudare consilium, qui cum spe vincendi simul abiecerunt certandi etiam cupiditatem, ostenderuntque sapientes et bonos cives initia belli civilis invitos suscipere, extrema libenter non persequi. Qui non idem consilium secuti sunt, eos video in duo genera esse distractos. Aut enim renovare bellum conati sunt, hique se in Africam contulerunt: aut victori sese crediderunt. 100. Me [6] quidem certe haec duo fefellerunt: initio spes

[1]) de Divinat. I. c. 32. § 68. — [2]) Epist. ad M. Marium (ad Fam. VII. 3. § 3.) — [3]) pro Deiotaro c. 10. § 29. — [4]) Epist. ad C. Cassium (ad Fam. XV. 15. § 1.) — [5]) Epist. ad M. Marcell. (ad Fam. IV. 7. § 2.) — [6]) ad Att. IX. 6. A. § 7.

compositionis, qua facta volebam uti populari vita, sollicitudine senectutem nostram liberanti; deinde bellum crudele et exitiosum suscipi a Pompeio intelligebam. Melioris medius fidius civis et viri putabam, quovis supplicio affici, quam illi crudelitati non solum praeesse, verum etiam interesse. Videtur vel mori satius fuisse, quam esse cum his. Erat [1] omnino vix consolabilis dolor: tanta erat omnium rerum amissio et desperatio recuperandi.

[1]) Epist. ad Servium Sulpicium (ad Fam. IV. 8. § 2.)

LIBER NONUS.

I. 1. Post[1] Pharsalicum praelium me discessisse ab armis, numquam poenituit. Tanta erat in illis crudelitas, tanta cum barbaris gentibus coniunctio, ut non nominatim, sed generatim proscriptio esset informata. Quare voluntatis me meae numquam poenitebit: consilii poenitet. Secuti[2] enim sumus non spem, sed officium: reliquimus autem non officium, sed desperationem. Sero[3] enim nos iis armis adversari videbam, quae multo ante confirmata per nosmetipsos erant: dolebamque, pilis et gladiis, non consiliis, neque auctoritatibus nostris de iure publico disceptari. Neque[4] quisquam hanc nostram sententiam vere umquam reprehendit, praeter eos, qui arbitrabantur melius esse, deleri omnino rempublicam, quam imminutam et debilitatam manere. Ego autem ex interitu eius nullam spem scilicet mihi proponebam: ex reliquiis magnam. 2. Sed ea sunt consecuta, ut magis mirum sit, accidere illa potuisse, quam nos non vidisse ea futura, nec, homines quum essemus, divinare potuisse. Equidem fateor, meam con-

[1]) ad Att. XI. 6. § 2. — [2]) Epist. ad Varronem (ad Fam. IX. 5. § 2.) — [3]) Epist. ad A. Torquatum (ad Fam. VI. 1. § 5.) — [4]) Epist. ad C. Cassium (ad Fam. XV. 15. § 1.)

icturam hanc fuisse, ut illo quasi quodam fatali praelio facto, et victores communi saluti consuli vellent, et victi suae: utrumque autem propositum esse arbitrabar in celeritate victoris. Quae si fuisset, eamdem clementiam experta esset Africa, quam cognovit Asia, quam etiam Achaia. Amissis autem temporibus, quae plurimum valent, praesertim in bellis civilibus, interpositus annus alios induxit, ut victoriam sperarent, alios, ut ipsum vinci contemnerent. Atque horum malorum omnium culpam fortuna sustinet. Quis enim aut Alexandrini belli tantam moram huic bello adiunctum iri, aut nescio quem istum Pharnacem Asiae terrorem illaturum putaret?

II. 3. Veni[1] Brundisium. Quae[2] me caussae moverint, quam acerbae, quam graves, quam novae, coegerintque impetu magis quodam animi uti, quam cogitatione, non possum sine maximo dolore scribere. Fuerunt quidem tantae, ut id, quod dixi, effecerint. Nam[3] et incaute, et celerius, quam oportuit, feci; et[4] in oppido aliquo mallem resedisse, ut Dolabellae placebat, quoad arcesserer. Minus sermonis subiissem: minus accepissem doloris. Brundisii enim iacere, in omnes partes erat molestum. Nihil[5] est mali, quod non et sustinerem et exspectarem. Maximas[6] igitur poenas pendebam temeritatis meae: et[7] cum reliquis etiam loci gravitas hic miserrime perferenda. 4. Sic[8] autem scripserat ad me Dolabella:

DOLABELLA S. D. CICERONI.

Etsi[9] *nullo tempore in suspicionem tibi debui venire, partium*

[1]) Epist. ad Matium (ad Fam. XI. 27. § 4.) — [2]) ad Att. XI. 5. § 1. — [3]) Ibid. XI. 9. § 1. — [4]) Ibid. XI. 6. § 2. — [5]) Ibid. XI. 11. § 2. — [6]) Ibid. XI. 8. § 1. — [7]) Ibid. XI. 21. § 2. — [8]) Ibid. X. 4. § 11. — [9]) ad Fam. IX. 9.

caussa potius, quam tua, tibi suadere, ut te aut cum Caesare nobiscumque coniungeres, aut certe in otium referres; praecipue nunc, iam inclinata victoria, ne possum quidem in ullam aliam incidere opinionem, nisi in eam, in qua scilicet tibi suadere videar, quod pie tacere non possum. Tu autem, mi Cicero, sic haec accipies, ut, sive probabuntur tibi sive non probabuntur, ab optimo certe animo ac deditissimo tibi et cogitata et scripta esse iudices. 5. *Animadvertis, Cn. Pompeium nec nominis sui, nec rerum gestarum gloria, neque etiam regum ac nationum clientelis, quas ostentare crebro solebat, esse tutum, et hoc etiam, quod infimo cuique contigit, illi non posse contingere, ut honeste effugere possit, pulso Italia, amissis Hispaniis, capto exercitu veterano, circumvallato nunc denique; quod nescio an nulli umquam nostro acciderit imperatori. Quamobrem, quid aut ille sperare possit aut tu, animum adverte pro tua prudentia: sic enim facillime, quod tibi utilissimum erit, consilii capies. Illud autem te peto, ut, si iam ille evitaverit hoc periculum et se abdiderit in classem, tu tuis rebus consulas et aliquando tibi potius, quam cuivis, sis amicus. Satisfactum est iam a te vel officio, vel familiaritati, satisfactum etiam partibus et ei reipublicae, quam tu probabas.* 6. *Reliquum est, ubi nunc est respublica, ibi simus potius, quam, dum illam veterem sequamur, simus in nulla. Quare velim, mi iucundissime Cicero, si forte Pompeius, pulsus his quoque locis, rursus alias regiones petere cogatur, ut tu te vel Athenas vel in quamvis quietam recipias civitatem. Quod si eris facturus, velim mihi scribas, ut ego, si ullo modo potero, ad te advolem. Quaecumque de tua dignitate ab imperatore erunt impetranda, qua est humanitate Caesar, facillimum erit ab eo tibi ipsi impetrare; et meas tamen preces apud eum non minimum auctoritatis habituras puto.*

III. 7. Multa[1] praetereo, quae temporibus illis inter nos et familiarissimos dicta, scripta, communicata sunt. Nam[2] praeter haec, quae commemoravi, quae testata sunt et illustria, habeo multa occultiora, quae vix verbis exsequi possum. O[3] multas et graves offensiones! Dicebar debuisse cum Pompeio proficisci. Sed exitus illius minuit eius officii praetermissi reprehensionem. Et[4] de huius quidem exitu mihi dubium numquam fuit. Tanta enim desperatio rerum eius omnium regum et populorum animos occuparat, ut, quocumque venisset, hoc putarem futurum. 8. De[5] Pompeio quid dicam? cui plane (quid enim hoc negem?) succensui. Semper enim me caussae eventorum magis movent, quam ipsa eventa. Haec igitur mala (quibus maiora esse quae possunt?) considerans, vel potius iudicans eius opera accidisse et culpa, inimicior eram huic, quam ipsi Caesari. Ut maiores nostri funestiorem diem esse voluerunt Alliensis pugnae, quam Urbis captae; quod hoc malum ex illo: (itaque alter religiosus etiam nunc dies, alter in vulgus ignotus) sic ego, decem annorum peccata recordans, in quibus inerat ille etiam annus, qui nos, hoc non defendente, ne dicam gravius, afflixerat; praesentisque temporis cognoscens temeritatem, ignaviam, negligentiam, succensebam. 9. Sed ea iam mihi exciderunt. Beneficia eiusdem cogito; cogito etiam dignitatem. An[6] ille quemquam plus dilexit? cum ullo aut sermones aut consilia contulit saepius? quod quidem erat magnum, de summa republica dissentientes in eadem consuetudine amicitiae permanere. Sed et ego, quid ille, et contra ille,

[1]) Epist. ad Matium (ad Fam. XI. 27. § 2.) — [2]) Ibid. § 6. — [3]) ad Att. XI. 7. § 3. — [4]) Ibid. XI. 6. § 5. — [5]) Ibid. IX. 5. § 2. — [6]) Philipp. II. c. 15. § 38.

quid ego sentirem et spectarem, videbat. Ego incolumitati civium primum, ut postea dignitati, ille praesenti dignitati potius consulebat. Quod autem habebat uterque quid sequeretur, idcirco tolerabilior erat nostra dissensio. Quid vero ille singularis vir ac paene divinus de me senserit, sciunt, qui eum de Pharsalica pugna Paphum prosecuti sunt. Numquam ab eo mentio de me, nisi honorifica, nisi plena amicissimi desiderii, quum me vidisse plus fateretur, se speravisse meliora. 10. Quanto[1] autem ignoratio futurorum malorum utilior est; quam scientia! Quae[2] enim vita fuisset Priamo, si ab adolescentia scisset, quos eventus senectutis esset habiturus? quem[3], tanta progenie orbatum, quum in aram confugisset, hostilis manus interemit. Abeamus[4] a fabulis; propiora videamus. An Cn. Pompeium censes tribus suis consulatibus, tribus triumphis, maximarum rerum gloria laetaturum fuisse, si sciret, se in solitudine Aegyptiorum trucidatum iri, amisso exercitu: et[5] eos, qui concidentem vulneribus vidissent, quum in illo ipso acerbissimo miserrimoque spectaculo sibi timerent, quod se classe hostium circumfusos viderent, nihil tum aliud acturos, nisi ut remiges hortarentur et ut salutem adipiscerentur fuga?

IV. 11. Post[6] mortem vero Pompeii ea consecuta sunt, quae sine lacrimis non possumus dicere. Tanta[7] erat perturbatio et confusio rerum, ita perculsa et prostrata foedissimo bello iacebant omnia, ut is cuique locus, ubi ipse esset, et sibi quisque miserrimus esse videretur. Nos[8]

---

[1]) de Divinat. II. c. 9. § 23. — [2]) Ibid. § 22. — [3]) Tusc. I. c. 35. § 85. — [4]) de Divinat. II. c. 9. § 22. — [5]) Tusc. III. c. 27. § 66. — [6]) de Divinat. II. c. 9. § 22. — [7]) Epist. ad Serv. Sulpicium (ad Fam. IV. 4. § 2.) — [8]) Epist. ad Terentiam (ad Fam. XIV. 12.)

quidem in Italiam salvi venimus: sed, perturbati dolore animi magnisque iniuriis, metuebamus ne id consilii cepissemus, quod non facile explicare possemus. Quo[1] magis et alios amicos exoptabam quam primum videre et Serv. Sulpicium, ut ante commentaremur inter nos, qua ratione nobis traducendum esset hoc tempus, quod erat totum ad unius voluntatem accommodandum. Quod quum ita esset, magnae erat deliberationis, quae ratio esset ineunda nobis, non agendi aliquid, sed illius concessu et beneficio quiescendi. 12. Omnes[2] enim, qui in Italia manserant, hostium numero habebantur; quin[3] et ipse paene ex Italia decedere sum iussus. Nam ad me misit Antonius exemplum Caesaris ad se litterarum, in quibus erat, *se audivisse, Catonem et L. Metellum in Italiam venisse, Romae ut essent palam; id sibi non placere, ne qui motus ex eo fierent; prohiberique omnes Italia, nisi quorum ipse caussam cognovisset:* deque eo vehementius erat scriptum. Itaque Antonius petebat a me per litteras, *ut sibi ignoscerem: facere se non posse, quin iis litteris pareret.* Tum ad eum misi L. Lamiam, qui demonstraret, illum Dolabellae dixisse, ut ad me scriberet, ut in Italiam quam primum venirem; eius me litteris venisse. Tum ille edixit ita, ut me exciperet et Laelium nominatim. Quod sane nollem. Poterat enim sine nomine res ipsa excipi.

V. 13. Ego[4] autem, quem antea fortes illi viri et sapientes, Domitii et Lentuli, timidum esse dicebant, (eram plane: timebam enim, ne evenirent ea, quae acciderunt) idem postea nihil timebam et ad omnem eventum paratus

[1]) Epist. ad Serv. Sulpicium (ad Fam. IV. 6. § 3.) — [2]) ad Att. XI. 6. § 6. — [3]) Ibid. XI. 7. § 2. — [4]) Epist. ad Toranium (ad Fam. VI. 21. § 1.)

eram. Quum aliquid videbatur caveri posse, tum id negligi dolebam: postea vero, eversis omnibus rebus, quum consilio profici nihil posset, una ratio videbatur, quidquid eveniret, ferre moderate, praesertim, quum omnium rerum mors sit extremum, et mihi sim conscius, me, quoad licuerit, dignitati reipublicae consuluisse, et hac amissa salutem retinere noluisse. Ego[1] enim is sum, qui nihil umquam mea potius, quam meorum civium caussa fecerim: cui nisi invidisset Pompeius, et ipse beatus esset et omnes boni. Non[2] enim cum socero bellum gessisset; non imparatus arma sumpsisset; non domum reliquisset; non ex Italia fugisset; non, exercitu amisso, nudus in servorum ferrum et manus incidisset; non liberi defleti; non fortunae omnes a victoribus possiderentur. 14. Ego[3] sum, qui nullius vim plus valere volui, quam honestum otium: idemque, quum illa ipsa arma, quae semper timueram, plus posse sensi, quam illum consensum bonorum, quem ego idem effeceram; quavis tuta conditione pacem accipere malui, quam viribus cum valentiore pugnare. Iis[4] enim rebus praestabamus, quae non prodeunt in aciem: usu autem armorum et militum robore inferiores eramus. Sed[5] mehercule et tum rempublicam lugebam, quae non solum suis erga me, sed etiam meis erga se beneficiis erat mihi carior, et hoc tempore, quamquam me non ratio solum consolatur, quae plurimum debet valere, sed etiam dies, quae stultis quoque mederi solet, tamen doleo, ita rem communem esse dilapsam, ut ne spes quidem, melius aliquando fore, relinquatur. 15. Nec vero tunc quidem

[1]) Epist. ad L. Mescinium (ad Fam. V. 21. § 2.) — [2]) Tusc. I. c. 35. § 86. — [3]) Epist. ad L. Mescinium (ad Fam. V. 21. § 2.) — [4]) Epist. ad A. Torquatum (ad Fam. VI. 1. § 5.) — [5]) Epist. ad Curium (ad Fam. VII. 28. § 3.)

culpa in eo fuit, in cuius potestate omnia erant, (nisi forte id ipsum esse non debuit) sed alia casu, alia etiam nostra culpa sic acciderunt, ut de praeteritis non sit querendum. Ac[1] deplorandi quidem, quod quotidie faciebamus, erat iam nobis aut finis omnino faciendus, si posset, aut moderatio quaedam, quod profecto poterat. Non enim iam, quam dignitatem, quos honores, quem vitae statum amisissem, cogitabam, sed quid consecutus essem, quid praestitissem, qua in laude vixissem; his denique in malis, quid interesset inter me et istos, quos propter omnia amiseram. Praeclara[2] igitur conscientia sustentabar, quum cogitabam me de republica aut meruisse optime, quum potuerim, aut certe numquam, nisi divine, cogitasse; eaque ipsa tempestate eversam esse rempublicam, quam ego XIV annis ante prospexissem.

VI. 16. Omnino[3] de omnibus rebus, nec quid consilii caperem, nec quid facerem, sciebam. Caesar[4] enim ita videbatur Alexandriam tenere, ut eum scribere etiam puderet de illis rebus. Hi autem ex Africa iam adfuturi videbantur; Achaei item ex Asia redituri ad eos, aut libero aliquo loco commoraturi. Horum[5] et timor idem fuerat primo, qui meus, et constitutum; mora Alexandrina caussam illorum correxerat, meam everterat. Quid[6] mihi igitur erat agendum? Videbam difficile esse consilium. Eram enim solus, aut cum altero, cui neque ad illos reditus esset, neque ab his ipsis quidquam ad spem ostenderetur. Nam[7] praeter Laelium neminem habebam culpae socium. Quintus[8] non modo non cum magna prece ad me, sed

[1]) ad Att. X. 4. § 1. — [2]) Ibid. § 5. — [3]) Epist. ad Terentiam (ad Fam. XIV. 9.) — [4]) ad Att. XI. 15. § 1. — [5]) Ibid. XI. 16. § 2. — [6]) Ibid. XI. 15. § 1. — [7]) Ibid. XI. 14. § 1. — [8]) Ibid. XI. 15. § 2.

acerbissime scripserat: filius vero mirifico odio. Nihil fingi potest mali, quo non urgerer. 17. Omnia tamen erant faciliora, quam peccati dolor, qui et maximus erat et aeternus: cuius peccati si socios habuissem ego, quos putaveram, tamen fuisset consolatio tenuis. Sed habebat aliorum omnium ratio exitum, mea nullum. Alii capti, alii interclusi non veniebant in dubium de voluntate, eo minus scilicet, quum se expediissent et una esse coepissent. Ii autem ipsi, qui sua voluntate ad Fufium venerant, nihil poterant, nisi timidi, existimari. Multi autem erant, qui, quicumque erant, modo ad illos se recipere vellent, receptum iri videbantur. Quo minus debet quis mirari, non potuisse me tanto dolori resistere. Solius enim meum peccatum corrigi non poterat, et fortasse Laelii; quippe [1] qui exceptionibus edictorum retineremur: quae si non essent sedulitate effectae et benevolentia Attici, licuisset mihi abire in solitudines aliquas. Nunc ne id quidem licebat. Et [2] Brundisii maneri diutius non poterat; iam [3] enim corpore vix sustinebam gravitatem huius caeli, quae mihi laborem afferebat in dolore. 18. Venit [4] quidem ad me Tullia mea pridie Idus Iunii: cuius [5] morbus et imbecillitas corporis me dudum exanimaverat. Ego [6] autem ex ipsius virtute, humanitate, pietate non modo eam voluptatem non cepi, quam capere ex singulari filia debui; sed etiam incredibili sum dolore affectus, tale ingenium in tam misera fortuna versari, idque accidere nullo ipsius delicto, summa culpa mea. Nec videbam esse caussam, cur hanc diutius mecum tanto in communi maerore retinerem. Itaque matri eam, quum primum per ipsam liceret, remisi. Filium [7] autem erat nobis in animo

[1]) ad Att. XI. 9. § 1. — [2]) Ibid. XI. 15. § 3. — [3]) Ibid. XI. 22. § 2. — [4]) Epist. ad Terentiam (ad Fam. XIV. 11.) — [5]) ad Att. XI. 6. § 4. — [6]) Ibid. XI. 17. § 1. — [7]) Epist. ad Terentiam (ad Fam. XIV. 11.)

ad Caesarem mittere et cum eo Cn. Sallustium; sed [1] mutavimus consilium, quia de illius [2] Alexandria discessu nihil adhuc rumoris, contraque opinio, valde esse impeditum. Itaque nec misi, ut constitueram, Ciceronem, et Atticum rogavi, ut me hinc expediret. Quodvis enim supplicium levius erat hac permansione. Quin hac de re et ad Antonium scripsi, et ad Balbum et ad Oppium. Sive enim bellum in Italia futurum esset, sive classibus certaretur; hic esse me, minime conveniebat.

VII. 19. Pridie [3] Idus Sext. redditae mihi tandem sunt a Caesare litterae satis liberales ex Aegypto, *ut* [4] *essem idem, qui fuissem.* Qui, quum ipse Imperator in toto imperio populi Romani unus esset, esse me alterum passus est; a quo, C. Pansa mihi nuntium perferente, concessos fasces laureatos tenui, quoad tenendos putavi; qui mihi tum denique se salutem putavit dare, si eam nullis spoliatam ornamentis dedisset. Sed [5] in tantis nostris peccatis tantisque nostrorum iniuriis nihil erat, quod aut facere dignum nobis aut simulare possem. Ea [6] enim erat a nobis contracta culpa, ut omni statu, omnique populo eumdem exitum habitura videretur. 20. Tandem [7] aliquando Romae esse coepimus. Ego [8] enim cum meis (si quidquam tunc cuiusquam erat) etiam in meis esse malui. Veni domum, non quo optima vivendi conditio esset: sed tamen, si esset aliqua forma reipublicae, tamquam in patria ut essem, si nulla, tamquam in exsilio. Mortem mihi cur consciscerem, caussa nulla visa est; cur optarem,

[1]) Ibid. XIV. 15. — [2]) ad Att. XI. 18. § 1. — [3]) Epist. ad Terentiam (ad Fam. XIV. 23.) — [4]) pro Ligario c. 3. § 7. — [5]) ad Att. XI. 21. § 3. — [6]) Ibid. XI. 24. § 1. — [7]) Epist. ad Matium (ad Fam. XI. 27. § 5.) — [8]) Epist. ad M Marium (ad Fam. VII. 3. § 3.)

multae. Vetus est enim: *Ubi non sis qui fueris, non esse cur velis vivere.* Sed tamen vacare culpa, magnum erat solatium: praesertim quum haberem duas res, quibus me sustentarem, optimarum artium scientiam et maximarum rerum gloriam: quarum altera mihi vivo numquam eripietur, altera ne mortuo quidem. 21. Si[1] enim bene sentire recteque facere satis est ad bene beateque vivendum; vereor, ne eum, qui se optimorum consiliorum conscientia sustentare possit, miserum esse nefas sit dicere. Nec enim nos arbitror victoriae praemiis ductos patriam olim et liberos et fortunas reliquisse; sed quoddam nobis officium iustum et pium et debitum reipublicae nostraeque dignitati videbamur sequi; nec, quum id faciebamus, tam eramus amentes, ut explorata nobis esset victoria. Quare si id evenit, quod ingredientibus nobis in caussam propositum fuit accidere posse, non debemus ita cadere animis, quasi aliquid evenerit, quod fieri posse numquam putarimus. Simus igitur semper ea mente, quam ratio et veritas praescribit, ut nihil in vita nobis praestandum praeter culpam putemus; eaque quum careamus, omnia humana placate et moderate feramus. Atque haec eo pertinet oratio, ut, perditis rebus omnibus, tamen ipsa virtus se sustentare posse videatur.

VIII. 22. Ad[2] meas vero incredibiles aegritudines aliquid novi accessit ex iis, quae de QQ. ad me afferebantur. P. Terentius, meus necessarius, Quintum filium Ephesi vidit, eumque studiose propter amicitiam nostram invitavit; quumque ex eo de me percunctaretur, eum sibi ita

[1]) Epist. ad A. Torquatum (ad Fam. VI. 1. § 3.) — [2]) ad Att. XI. 10. § 1.

dixisse narrabat, se mihi esse inimicissimum; volumenque sibi ostendisse orationis, quam apud Caesarem contra me esset habiturus; multa a se dicta contra eius amentiam: multa postea Patris consimili scelere secum Quintum patrem locutum; cuius furorem ex ea epistola, quam ad me misit, perspicere potui his verbis: *Ego*[1], *ut in his malis, Patris sum non invitus; essem libentius, si frater tuus ea de te loqueretur, quae ego audire vellem.* Haec[2] me excruciabant, et eo magis, quod mihi cum illis ne querendi quidem locum futurum putabam. 23. De[3] fratre satis. De eius filio, indulsit illi quidem suus pater semper; sed non facit indulgentia mendacem aut avarum aut non amantem suorum; ferocem fortasse atque arrogantem et infestum facit. Itaque habebat haec quoque, quae nascuntur ex indulgentia; sed ea erant tolerabilia (quid enim dicam?) hac iuventute. Ea vero, quae mihi quidem, qui illum amabam, his ipsis malis, in quis eramus, miseriora erant, non sunt ab obsequio nostro; nam suas radices habent: quas tamen evellerem profecto, si liceret. Sed ea tempora erant, ut omnia mihi essent patienda. 24. Ad[4] quae gener accedebat, et cetera, quae, fletu reprimor, ne scribam. Quin etiam Aesopi filius me excruciabat. Prorsus nihil aberat, quin essem miserrimus. De[5] Terentia autem — mitto cetera, quae sunt innumerabilia; et[6] plura scribere fletu prohibeor. Quapropter[7], quum in reditu meo nihilo meliores res domesticas, quam rempublicam offendissem, tam misero tempore aliquid novi consilii cepi. Quibus enim pro meis immortalibus beneficiis carissima mea salus et meae fortunae esse debebant, quum propter eorum scelus nihil mihi

[1]) ad Att. XI. 16. § 4. — [2]) Ibid. XI. 10. § 1. — [3]) Ibid. X. 11. § 3. — [4]) Ibid. XI. 15. § 3. — [5]) Ibid. XI. 24. § 3. — [6]) Ibid. XI. 9. § 3. — [7]) Epist. ad Cn. Plancium (ad Fam. IV. 14. § 3.)

intra meos parietes tutum, nihil insidiis vacuum viderem, novarum me necessitudinum fidelitate contra veterum perfidiam muniendum putavi.

Sed de nostris rebus satis, vel etiam nimium multa. Redeo [1] ad rempublicam.

IX. 25. Versabar [2] autem in gemitu Italiae, et in Urbis miserrimis querelis: quibus aliquid opis fortasse ego pro mea, ut pro sua quisque parte, ferre potuissem, si Caesar adfuisset. Ego vero, qui festinavi, ut Caesarem in Italia viderem, (sic enim arbitrabamur) cumque, multis honestissimis viris conservatis, redeuntem, ad pacem currentem, ut aiunt, incitarem; ab illo longissime et aberam et abfui. Multa [3] eum in Asia dicebantur morari, maxime Pharnaces. Itinera [4] ita faciebat, ut multos dies in oppidum poneret. Neque [5] ulla de adventu eius opinio erat; neque, si qui ex Asia veniebant, quidquam auditum esse dicebant de pace; cuius ego spe in hanc fraudem incidi. Nihil videbam, quod sperandum putarem, tum praesertim, quum ea plaga in Asia esset accepta, in Illyrico, in Cassiano negotio, in ipsa Alexandria, in Urbe, in Italia. 26. Interim [6] Antonius victor e Thessalia Brundisium cum legionibus revertit. Gustarat [7] civilem sanguinem, vel potius exsorbuerat: fuerat in acie Pharsalica antesignanus: L. Domitium, clarissimum et nobilissimum virum, occiderat: multosque praeterea, qui de praelio effugerant, quos Caesar, ut nonnullos, fortasse servasset, crudelissime persecutus trucidarat. Me [8] non occidit. Magnum beneficium. Potuisse

[1]) ad Att. XVI. 15. § 3. — [2]) Epist. ad C. Cassium (ad Fam. XV. 15. § 3.) — [3]) ad Att. XI. 21. § 2. — [4]) Ibid. XI. 22. § 2. — [5]) Ibid. XI. 16. § 1. — [6]) Philipp. II. c. 24. § 59. — [7]) Ibid. c. 29. § 71. — [8]) Ibid. c. 24. § 59.

enim fateor. Quamquam nemo erat eorum, qui cum Antonio fuerunt, qui mihi non censeret parci oportere. Tanta enim est caritas patriae, ut alienis etiam legionibus sanctus essem, quod eam a me servatam esse meminissent. 27. Venit[1] igitur Brundisium, in sinum quidem et in complexum Cytheridis, mimulae suae. Italiae[2] statim percursatio eadem comite mima: in oppida militum crudelis et misera deductio: in Urbe auri, argenti, maximeque vini foeda direptio. Accessit, ut, Caesare ignaro, quum ille esset Alexandriae, beneficio amicorum eius, magister equitum constitueretur. Tum existimavit se suo iure cum Hippia vivere et equos vectigales Sergio mimo tradere. Tum sibi non hanc, quam nunc male tuetur, sed M. Pisonis domum, ubi habitaret, legerat. Quid ego istius decreta, quid rapinas, quid hereditatum possessiones datas, quid ereptas proferam? Cogebat egestas: quo se verteret, non habebat: nondum ei tanta a L. Rubrio, non a L. Turselio hereditas venerat: nondum in Cn. Pompeii locum multorumque aliorum, qui aberant, repentinus heres successerat. Erat ei vivendum latronum ritu, ut tantum haberet, quantum rapere potuisset. 28. Multa[3] praetereo, et quae ipse in se atque in domesticum dedecus impure atque intemperanter, et quae in nos fortunasque nostras, id est, in universam rempublicam, impie ac nefarie fecerit. Ab huius enim scelere omnium malorum principium natum reperietis. Hic[4] ad Caesarem belli civilis caussam attulit: hic leges perniciosas rogavit: hic arma contra consules imperatoresque populi Romani, contra senatum populumque Romanum, contra deos patrios arasque et focos, contra patriam tulit.

---

1) Philipp. II. c. 25. § 61. — 2) Ibid. § 62. — 3) Ibid. c. 21. § 50. — 4) Ibid. c. 29. § 72.

X. 29. Caesar[1] Alexandria se recepit, felix, ut sibi quidem videbatur: mea autem sententia, si quis reipublicae sit infelix, felix esse non potest. Neque[2] enim quidquam aliud est felicitas, nisi honestarum rerum prosperitas, vel, ut alio modo definiam, felicitas est fortuna, adiutrix consiliorum bonorum; quibus qui non utitur, felix esse nullo pacto potest. Ergo in perditis impiisque consiliis, quibus Caesar usus erat, nulla potuit esse felicitas. Hasta[3] posita pro aede Iovis Statoris, bona, (miserum me! consumptis enim lacrimis, tamen infixus animo haeret dolor) bona, inquam, Cn. Pompeii Magni, voci acerbissimae subiecta praeconis. Una in illa re servitutis oblita civitas ingemuit, servientibusque animis, quum omnia metu tenerentur, gemitus tamen populi Romani liber fuit. 30. Exspectantibus omnibus, quisnam esset tam impius, tam demens, tam diis hominibusque hostis, qui ad illud scelus sectionis auderet accedere, inventus est nemo praeter Antonium, praesertim quum tot essent circum hastam illam, qui alia omnia auderent: unus inventus est, qui id auderet, quod omnium fugisset et reformidasset audacia. Tantus igitur illum stupor oppressit, vel, ut verius dicam, tantus furor, ut primum, quum sector esset isto loco natus, deinde quum Pompeii sector, non se exsecrandum populo Romano, non detestabilem, non omnes sibi deos, omnes homines et esse inimicos et futuros sciret. At quam insolenter statim helluo invasit in eius viri fortunas, cuius virtute terribilior erat populus Romanus exteris gentibus, iustitia carior! In eius igitur viri copias quum se subito ingurgitavisset, exsultabat gaudio persona de mimo modo egens, repente dives. 31. Sed, ut est apud poetam nescio quem, *male parta*

[1]) Ibid. c. 28. § 64. — [2]) Fragm. Epist. ad Corn. Nepotem (in edit. Nobbii p. 1309, n. 219. 4) — [3]) Philipp. II. c. 26. § 64.

male dilabuntur. Incredibile ac simile portenti est, quonam modo illa tam multa, quam paucis, non dico mensibus, sed diebus effuderit. Maximus vini numerus fuit, permagnum optimi pondus argenti, pretiosa vestis, multa et lauta supellex, et magnifica multis locis, non illa quidem luxuriosi hominis, sed tamen abundantis. Horum paucis diebus nihil erat. Quae Charybdis tam vorax? Charybdin dico? quae si fuit, fuit animal unum: Oceanus, medius fidius, vix videtur tot res, tam dissipatas, tam distantibus in locis positas, tam cito absorbere potuisse.

XI. 32. Etsi [1] ea perturbatio erat omnium rerum, ut suae quemque fortunae maxime poeniteret nemoque esset, quin ubivis, quam ubi erat, esse mallet, tamen mihi dubium non erat, quin eo tempore bono viro Romae esse miserrimum esset. Nam etsi, quocumque in loco quisquis est, idem est ei sensus et eadem acerbitas ex interitu rerum et publicarum et suarum; tamen oculi augent dolorem, qui ea, quae ceteri audiunt, intueri coguntur nec avertere a miseriis cogitationem sinunt. Quare [2] mihi quidem iam pridem venerat in mentem, bellum esse aliquo exire, ut ea, quae in Urbe agebantur, quaeque dicebantur, nec viderem nec audirem. Sed calumniabar ipse. Putabam, qui obviam mihi venisset, ut cuique commodum esset, suspicaturum aut dicturum, etiamsi non suspicaretur: Hic aut metuit, et ea re fugit; aut aliquid cogitat et habet navem paratam. Denique, levissime qui suspicaretur, et qui fortasse me optime novisset, putaret me idcirco discedere, quod quosdam homines oculi mei ferre non possent. Haec ego suspicans, adhuc Romae manebam.

[1]) Epist. ad A. Torquat. (ad Fam. VI. 1. § 1.) — [2]) Epist. ad Varronem (ad Fam. IX. 2. § 3.)

33. Et[1] tamen alia quoque res me Romae tenuit; exspectatio rerum Africanarum. Videbatur enim mihi res in propinquum adducta discrimen. Putabam autem mea nonnihil interesse, quidquid illinc nuntiatum esset, non longe abesse a consiliis amicorum. Erat enim res iam in eum locum adducta, ut, quamquam multum interesset inter eorum caussas, qui dimicabant, tamen inter victorias non multum interfuturum putarem. Necesse[2] erat aut armis urgeri rempublicam sempiternis, aut, his positis, recreari aliquando, aut funditus interire.

XII. 34. Quo[3] in periculo nonnihil me consolabatur, quum recordabar, haec me tum vidisse, quum secundas etiam res nostras, non modo adversas pertimescebam videbamque, quanto periculo de iure publico disceptaretur armis. Quibus si vicissent ii, ad quos ego pacis spe, non belli cupiditate adductus accesseram, tamen intelligebam, et iratorum hominum et cupidorum et insolentium quam crudelis esset futura victoria; sin autem victi essent, quantus interitus esset futurus civium, partim amplissimorum, partim etiam optimorum, qui me, haec praedicentem atque optime consulentem saluti suae, malebant nimium timidum, quam satis prudentem existimari. 35. Omnia[4] autem delata ad unum sunt. Is utebatur consilio, ne suorum quidem, sed suo. Quod non multo secus fieret, si is rempublicam teneret, quem secuti sumus. Omnia[5] enim sunt misera in bellis civilibus; quae maiores nostri ne semel quidem, nostra aetas saepe iam sensit. Sed miserius nihil, quam ipsa victoria: quae etiamsi ad meliores venit, tamen

[1]) Epist. ad L. Mescinium (ad Fam. V. 21. § 3.) — [2]) Epist. ad A. Torquatum (ad Fam. VI. 2. § 2.) — [3]) Epist. ad Cn. Plancium (ad Fam. IV. 14. § 2.) — [4]) Epist. ad M. Marcellum (ad Fam. IV. 9. § 2.) — [5]) Ibid. § 3.

eos ipsos ferociores impotentioresque reddit; ut, etiamsi natura tales non sint, necessitate esse cogantur. Multa enim victori eorum arbitrio, per quos vicit, etiam invito facienda sunt. Maxime[1] autem adducuntur plerique, ut eos iustitiae capiat oblivio, quum in imperiorum, honorum, gloriae cupiditatem inciderunt. 36. Declaravit id temeritas C. Caesaris, qui omnia iura divina atque humana pervertit propter eum, quem sibi ipse opinionis errore finxerat, principatum. In[2] Caesare enim haec erant: mitis clemensque natura, qualis exprimitur praeclaro illo libro *Querelarum*, quem scripsit Caecina: qui[3] liber et lectus est et legitur a me diligenter et custoditur diligentissime. Accedit[4], quod mirifice ingeniis excellentibus delectabatur. Praeterea cedebat multorum iustis precibus, et officio incensis, non inanibus aut ambitiosis, voluntatibus. Postremo[5] homo valde erat acutus et multum providens.

XIII. 37. Ego[6] autem, quamquam nulla me ipsum privatim pepulit insignis iniuria, nec mihi quidquam tali tempore in mentem venit optare, quod non ultro mihi Caesar detulerit; tamen nihilominus eis conficiebar curis, ut ipsum, quod manerem in vita, peccare me existimarem. Carebam enim quum familiarissimis multis, quos aut mors eripuerat nobis aut distraxerat fuga, tum omnibus amicis, quorum benevolentiam nobis conciliarat per me quondam defensa respublica, versabarque in eorum naufragiis et bonorum direptionibus; nec audiebam solum, quod ipsum esset miserum, sed etiam videbam, quo nihil est acerbius, eorum fortunas dissipari, quibus olim adiutoribus illud in-

[1]) de Offic. I. c. 8. § 26. — [2]) Epist. ad A. Caecinam (ad Fam. VI. 6. § 8.) — [3]) Ibid. VI. 5. § 1. — [4]) Ibid. VI. 6. § 8. — [5]) Ibid. § 9. — [6]) Epist. ad P. Figulum (ad Fam. IV. 13. § 2.)

cendium exstinxeram; et, in qua urbe modo gratia, auctoritate, gloria florueram, in ea tum his quidem omnibus carebam. 38. Obtinebam ipsius Caesaris summam erga nos humanitatem; sed ea plus non poterat, quam vis et mutatio omnium rerum atque temporum. Ergo [1], si dignitas est, bene de republica sentire et bonis viris probare quod sentias, obtinebam dignitatem meam; sin autem in eo dignitas est, si, quod sentias, aut re efficere possis aut denique libera oratione defendere, ne vestigium quidem ullum erat reliquum nobis dignitatis, agebaturque praeclare, si nosmetipsos regere poteramus, ut ea, quae partim iam aderant, partim impendebant, moderate ferremus: quod est difficile in eiusmodi bello, cuius exitus ex altera parte caedem ostentabat, ex altera servitutem. 39. Itaque [2] orbus iis rebus omnibus, quibus et natura me et voluntas et consuetudo assuefecerat, quum ceteris, ut quidem videbar, tum mihi ipsi displicebam. Natus enim ad agendum semper aliquid dignum viro, tunc non modo agendi rationem nullam habebam, sed ne cogitandi quidem: et, qui antea aut obscuris hominibus, aut etiam sontibus opitulari poteram, tunc viris omnium doctissimis et sanctissimis, et maxima quondam gratia, et mihi certe amicissimis, ne benigne quidem polliceri poteram. Quod [3] enim pollicerer, non erat. Ipse enim, pari fortuna abiectus, aliorum opibus casus meos sustentabam, saepiusque mihi veniebat in mentem queri, quod ita viverem, quam gaudere, quod viverem.

XIV. 40. Dolebam [4] autem maxime, et vehementer angebar, quum viderem, M. Marcellum, virum talem in

[1]) Epist. ad Cn. Plancium (ad Fam. IV. 14. § 1.) — [2]) Epist. ad P. Figulum (ad Fam. IV. 13. § 3.) — [3]) Ibid. § 1. — [4]) pro Marcello c. 1. § 2.

eadem caussa, in qua ego fuissem, non in eadem esse fortuna: nec mihi persuadere poteram, nec fas esse ducebam, versari me in nostro vetere curriculo, illo aemulo atque imitatore studiorum ac laborum meorum, quasi quodam socio a me et comite distracto. Ergo [1] sic fac existimes: post has miserias, id est, postquam armis disceptari coeptum sit de iure publico, nihil esse actum aliud cum dignitate, nisi de huius salute. Nam et ipse Caesar, accusata acerbitate Marcelli, (sic enim appellabat) laudataque honorificentissime et aequitate et prudentia Sulpicii, repente praeter spem dixit, *se senatui roganti de Marcello ne hominis quidem caussa negaturum.* Fecerat autem hoc senatus, ut, quum a L. Pisone mentio esset facta de Marcello, et quum C. Marcellus se ad Caesaris pedes abiecisset, cunctus consurgeret et ad Caesarem supplex accederet. Noli quaerere: ita mihi pulcher hic dies visus est, ut speciem aliquam viderer videre quasi reviviscentis reipublicae. 41. Itaque quum omnes ante me rogati gratias Caesari egissent praeter Volcatium, (is enim, si eo loco esset, negavit se facturum fuisse) ego rogatus mutavi meum consilium. Nam statueram, non mehercule inertia, sed desiderio pristinae dignitatis, in perpetuum tacere. Fregit hoc meum consilium et Caesaris magnitudo animi et senatus officium. Sic [2] diuturni silentii, quo eram his temporibus usus, finem hicce dies attulit, idemque initium, quae vellem, quaeque sentirem, meo pristino more dicendi. Tantam enim mansuetudinem, tam inusitatam inauditamque clementiam, tantum in summa potestate rerum omnium modum, tam denique incredibilem sapientiam ac paene divinam tacitus praeterire nullo modo

[1]) Epist. ad Serv. Sulpicium (ad Fam. IV. 4. § 3.) — [2]) pro Marcello c. 1. § 1.

poteram. M. enim Marcello senatui reique publicae reddito, non solum illius, sed meam etiam vocem et auctoritatem et senatui et reipublicae conservatam et restitutam putavi. 42. Ergo et mihi meae pristinae vitae consuetudinem C. Caesar interclusam aperuit, et cuncto senatui ad bene de omni republica sperandum quasi signum aliquod sustulit. Intellectum est enim, quum M. Marcellum senatui populoque Romano concederet, commemoratis praesertim offensionibus, Caesarem auctoritatem senatus dignitatemque reipublicae suis vel doloribus vel suspicionibus anteferre. Itaque [1] pluribus verbis egi Caesari gratias: quo effugi eius suspicionem, qui fortasse arbitraretur, me hanc rempublicam non putare, si perpetuo tacerem. Sed hoc modice feci, aut etiam intra modum, ut et illius voluntati et meis studiis servirem.

XV. 43. Eram [2] igitur in hac sententia, nihil ut facerem, nisi quod maxime Caesar velle videretur; nam [3] et res eum quotidie, et dies, et opinio hominum, et, ut mihi videtur, etiam sua natura mitiorem fecerat: cuius [4] et misericordia plurimi erant conservati, quum ab ipso non liberationem culpae, sed errati veniam impetravissent. Nec [5] desinebam apud istos, qui tum dominabantur, caenitare et [6] omnes Caesaris familiares satis opportune habebam implicatos consuetudine et benevolentia, sic, ut, quum ab illo discederent, me haberent proximum. Hoc Pansa, Hirtius, Balbus, Oppius, Matius, Postumius, plane ita faciebant, ut me unice diligerent. Veteres mihi necessitudines cum his

---

[1]) Epist. ad Serv. Sulpicium (ad Fam. IV. 4. § 4.) — [2]) Ibid. § 5. — [3]) Epist. ad Ligarium (ad Fam. VI. 13. § 2.) — [4]) pro Ligario c. 1. § 1. — [5]) Epist. ad Varronem (ad Fam. IX. 7. § 1.) — [6]) Epist. ad Ampium (ad Fam. VI. 12. § 2.)

omnibus intercedebant. Principem tamen habuimus Pansam, mei cupidum, qui valeret apud illum non minus auctoritate, quam gratia. 44. Quid [1] facerem? Tempori serviendum erat. Quod [2] ego cur nollem, nihil videbam. Non enim est idem, ferre, si quid ferendum est, et probare, si quid probandum non est: et [3] tempori cedere, id est, necessitati parere, semper sapientis est habitum. Sic [4] igitur habeto: quidquid arte fieri potuerit, (non enim iam satis erat consilio pugnare: artificium quoddam excogitandum erat) sed tamen quidquid elaborari aut effici potuerit ad istorum benevolentiam conciliandam et colligendam, summo studio me consecutum esse: nec frustra, ut arbitror. Sic enim colebar, sic observabar ab omnibus iis, qui a Caesare diligebantur, ut ab iis me amari putarem. Nam etsi non facile diiudicatur amor verus et fictus, nisi aliquod incidat eiusmodi tempus, ut, quasi aurum igni, sic benevolentia fidelis periculo aliquo perspici possit; cetera erant signa communia: sed ego uno utebar argumento, quamobrem me ex animo vereque arbitrarer diligi, quia et nostra fortuna ea erat et illorum, ut simulandi caussa non esset.

XVI. 45. De illo autem, quem penes erat omnis potestas, nihil videbam, quod timerem: nisi quod omnia sunt incerta, quum a iure discessum est; nec praestari qnidquam potest, quale futurum sit, quod positum est in alterius voluntate, ne dicam libidine. Sed tamen eius ipsius nulla re a me offensus est animus. Est enim adhibita in ea re ipsa summa a nobis moderatio. Ut enim olim arbitrabar, esse meum libere loqui, cuius opera esset in civitate liber-

[1]) Epist. ad Varronem (ad Fam. IX. 7. § 1.) — [2]) Ibid. IX. 6. § 2. — [3]) Epist. ad M. Marcellum (ad Fam. IV. 9. § 2.) — [4]) Epist. ad Papir. Paetum (ad Fam. IX. 16. § 2.)

tas; sic, ea nunc amissa, nihil loqui, quod offenderet aut illius aut eorum, qui ab illo diligebantur, voluntatem. 46. Effugere autem si voluissem nonnullorum acute aut facete dictorum offensionem, fama ingenii mihi fuisset abiicienda: quod si potuissem, non recusassem. Sed tamen ipse Caesar habebat peracre iudicium; quem audiebam, quum volumina iam confecisset ἀποφθεγμάτων, si quod afferretur ad eum pro meo, quod meum non esset, reiicere solere; quod eo magis faciebat, quia vivebant mecum fere quotidie illius familiares. Incidebant autem in sermone vario multa, quae fortasse, illis quum dixeram, nec illitterata nec insulsa esse viderentur. Haec ad illum cum reliquis actis perferebantur: ita enim ipse mandaverat. Sic fiebat, ut, si quid praeterea de me audiret, non audiendum putaret. 47. Dixi[1] de Caesare: nunc dicam de temporum rerumque natura. Nemo erat tam inimicus ei caussae, quam Pompeius animatus melius quam paratus susceperat, qui nos malos cives dicere, aut homines improbos auderet. In quo admirari solebam gravitatem et iustitiam et sapientiam Caesaris; numquam nisi honorificentissime Pompeium appellabat. At in eius personam multa fecit asperius. Armorum ista et victoriae sunt facta, non Caesaris. At nos quemadmodum est complexus! Cassium sibi legavit; Brutum Galliae praefecit, Sulpicium Graeciae; Marcellum, cui maxime succensebat, cum summa illius dignitate restituit.

XVII. 48. Ergo[2] in officio boni civis certe non sum reprehendendus. Sic enim video philosophis placuisse iis, qui mihi soli videntur vim virtutis tenere, nihil esse sa-

---

[1]) Epist. ad A. Caecinam (ad Fam. VI. 6. § 10.) — [2]) Epist. ad Papir. Paetum (ad Fam. IX. 16. § 5.)

pientis praestare, nisi culpam; qua mihi videor dupliciter carere, et quod ea senserim, quae rectissima fuerunt, et quia, quum viderem praesidii non satis esse ad ea obtinenda, viribus certandum cum valentioribus non putarim. Reliquum erat, ne quid stulte, ne quid temere dicerem aut facerem contra potentes: id quoque puto esse sapientis. Cetera vero, quid quisque me dixisse diceret, aut quomodo ille acciperet, aut qua fide mecum viverent ii, qui me assidue colebant et observabant, praestare non poteram. 49. Ita fiebat, ut et consiliorum superiorum conscientia et praesentis temporis moderatione me consolarer, et illam Accii similitudinem non iam ad invidiam, sed ad fortunam transferrem, quam existimo *levem et imbecillam ab animo firmo et gravi, tamquam fluctum a saxo, frangi oportere.* Etenim quum plena sint monumenta Graecorum, quemadmodum sapientissimi viri regna tulerint vel Athenis vel Syracusis, quum, servientibus suis civitatibus, fuerint ipsi quodammodo liberi; ego me non putarem tueri meum statum sic posse, ut neque offenderem animum cuiusquam, nec frangerem dignitatem meam? 50. Me [1] quidem, etsi nemini concedo, qui maiorem ex pernicie et peste reipublicae molestiam traxerit, tamen multa iam consolabantur, maximeque conscientia consiliorum meorum. Multo enim ante, tamquam ex aliqua specula, prospexi tempestatem futuram. Tum [2] vero misera est illa quidem consolatio, sed tamen necessaria, nihil esse praecipue cuiquam dolendum in eo, quod accidat universis. Reliqua [3] erant in me ipso, nec minima solatia; ut quidem ego sentio, multo maxima: quae ego, experiens quotidie, sic probabam, ut

[1]) Epist. ad Serv. Sulpicium (ad Fam. IV. 3. § 1.) — [2]) Epist. ad A. Torquatum (ad Fam. VI. 2. § 2.) — [3]) Epist. ad Serv. Sulpicium (ad Fam. IV. 3. § 3.)

ea mihi salutem afferre viderentur. 51. Etenim ab initio aetatis summe omnium doctrinarum studiosus fueram, omniaque, quae a sapientissimis ad bene vivendum tradita essent, summo studio curaque didiceram. Quae quidem vel optimis rebus et usui et delectationi esse possent: his vero temporibus habebam aliud nihil, in quo acquiescerem. Retuli me ergo ad eas artes, quibus a primis temporibus aetatis studium meum dederam; et posteaquam illi arti, cui studueram, nihil esse loci neque in curia neque in foro vidissem, omnem meam curam atque operam ad philosophiam contuli. Quantis[1] enim molestiis vacant, qui nihil omnino cum populo contrahunt! Quid est dulcius otio litterato?

XVIII. 52. Sed[2] hilaritatem illam, qua hanc tristitiam temporum condiebamus, in perpetuum amisimus, posteaquam[3] unum, quo tenebamur, amisimus morte Tulliae. Itaque solitudines sequebar. Opprimebar[4] interdum et vix resistebam dolori, quod ea me solatia deficiebant, quae ceteris, quorum mihi exempla proponebam, simili in fortuna non defuerunt. Nam et Q. Maximus, qui filium consularem, clarum virum, et magnis rebus gestis, amisit, et L. Paullus, qui duo septem diebus, et C. Gallus et M. Cato, qui summo ingenio, summa virtute filium perdidit, iis temporibus fuerunt, ut eorum luctum ipsorum dignitas consolaretur ea, quam ex republica consequebantur. 53. Mihi autem, amissis ornamentis iis, quae eram maximis laboribus adeptus, unum manebat illud solatium, quod ereptum est. Non amicorum negotiis, non reipublicae procuratione impediebantur cogitationes meae: nihil in foro agere licebat: aspicere curiam non poteram; existimabam,

[1]) Tusc. V. c. 36. § 105. — [2]) ad Att. XII. 40. § 3. — [3]) Ibid. XII. 23. § 1. — [4]) Epist. ad Ser. Sulpicium (ad Fam. IV. 6. § 1.)

id quod erat, omnes me et industriae meae fructus et fortunae perdidisse. Sed quum cogitarem, haec mihi cum quibusdam esse communia, et quum frangerem iam ipse me cogeremque illa ferre toleranter; habebam, quo confugerem, ubi conquiescerem, cuius in sermone et suavitate omnes curas doloresque deponerem. Iam autem, hoc tam gravi vulnere, etiam illa, quae consanuisse videbantur, recrudescebant. Non enim, ut antea me a republica maestum domus excipiebat, quae levaret, sic tunc domo maerens ad rempublicam confugere poteram, ut in eius bonis acquiescerem. Itaque et domo abesse malui, et foro, quod nec eum dolorem, quem e republica capiebam, domus iam consolari poterat, nec domesticum respublica.

XIX. 54. In [1] meo gravissimo casu, a [2] Caesare litteras accepi consolatorias, datas prid. Kal. Mai. Hispali. Sed [3] omnem consolationem vincebat dolor. Et [4] Bruti quidem litterae, scriptae et prudenter et amice, multas mihi tamen lacrimas attulerunt: sed [5] nihil, quod me adiuvaret. Gratissima [6] autem mihi fuit Lucceii litterarum consolatio; declarabat enim summam benevolentiam, coniunctam pari prudentia. Quamquam [7] vero, ad consolandum quae valent, eleganter copioseque collegerat, illum [8] tamen fructum ex iis litteris vel maximum cepi, quod Lucceium praeclare res humanas contemnentem et optime contra fortunam paratum armatumque cognovi: quam equidem laudem sapientiae statuo esse maximam, non aliunde pendere, nec extrinsecus aut bene aut male vivendi suspensas habere rationes. Quam [9] firmitudinem gravita-

---

[1]) Epist. ad Ser. Sulpicium (ad Fam. IV. 6. § 1.) — [2]) ad Att. XIII. 20. § 1. — [3]) Ibid. XII. 14. § 3. — [4]) Ibid. XII. 13. § 1. — [5]) Ibid. XII. 14. § 4. — [6]) Epist. ad Lucceium (ad Fam. V. 13. § 1.) — [7]) Ibid. § 3. — [8]) Ibid. § 1. — [9]) Ibid. § 3.

temque animi non imitari turpissimum existimo. 55. Quantum[1] vero praesens me adiuvare potuisset Sulpicius et consolando, et prope aeque dolendo, facile ex eo intellexi, quod, litteris ipsius lectis, aliquantum acquievi. Nam et ea scripsit ex Achaia, quae levare luctum possent, et in me consolando non mediocrem ipse animi dolorem adhibuit. Me autem non oratio huius solum et societas paene aegritudinis, sed etiam auctoritas consolabatur. Turpe enim esse existimabam, me non ita ferre casum meum, ut ille, tali sapientia praeditus, ferendum putabat. Sed[2] ipsam Servii orationem cognosce:

Ser.[3] *Sulpicius s. d. M. T. Ciceroni.*

Posteaquam mihi renuntiatum est de obitu Tulliae, filiae tuae, sane quam pro eo, ac debui, graviter molesteque tuli, communemque eam calamitatem existimavi; qui, si istic adfuissem, neque tibi defuissem coramque meum dolorem tibi declarassem. Etsi genus hoc consolationis miserum atque acerbum est; propterea quia, per quos ea confieri debet, propinquos ac familiares, ipsi pari molestia afficiuntur, neque sine lacrimis multis id conari possunt, uti magis ipsi videantur aliorum consolatione indigere, quam aliis posse suum officium praestare; tamen, quae in praesentia in mentem mihi venerunt, decrevi brevi ad te perscribere: non quo ea te fugere existimem, sed quod forsitan dolore impeditus minus ea perspicias. 56. *Quid est, quod tanto opere te commoveat tuus dolor intestinus? Cogita, quemadmodum adhuc fortuna nobiscum egerit: ea nobis erepta esse, quae hominibus non minus, quam liberi, cara esse debent; patriam, honestatem, dignitatem, honores omnes. Hoc uno incommodo addito,*

[1]) Epist. ad Ser. Sulpicium (ad Fam. IV. 6. § 1.) — [2]) ad Att. XIV. 19. § 4. — [3]) ad Fam. IV. 5.

quid ad dolorem adiungi potuit? aut qui non in illis rebus exercitatus animus callere iam debet, atque omnia minoris aestimare? An illius vicem (credo) doles? Quoties in eam cogitationem necesse est et tu veneris, et nos saepe incidimus, hisce temporibus non pessime cum iis esse actum, quibus sine dolore licitum est mortem cum vita commutare? Quid autem fuit, quod illam hoc tempore ad vivendum magno opere invitare posset? quae res? quae spes? quod animi solatium? Ut cum aliquo adolescente primario coniuncta aetatem gereret? Licitum est tibi, credo, pro tua dignitate ex hac iuventute generum deligere, cuius fidei liberos tuos te tuto committere putares? An ut ea liberos ex sese pareret, quos quum florentes videret, laetaretur? qui rem a parente traditam per se tenere possent? honores ordinatim petituri essent in republica? in amicorum negotiis libertate sua uterentur? Quid horum fuit, quod non prius, quam datum esset, ademptum sit? At vero malum est liberos amittere. Malum: nisi peius sit, haec sufferre et perpeti. 57. *Quae res mihi non mediocrem consolationem attulit, volo tibi commemorare, si forte eadem res tibi minuere dolorem possit. Ex Asia rediens quum ab Aegina Megaram versus navigarem, coepi regiones circumcirca prospicere. Post me erat Aegina, ante Megara, dextra Piraeeus, sinistra Corinthus; quae oppida quodam tempore florentissima fuerunt, nunc prostrata et diruta ante oculos iacent. Coepi egomet mecum sic cogitare: Hem! nos homunculi indignamur, si quis nostrum interiit aut occisus est, quorum vita brevior esse debet, quum*

uno loco tot oppidûm cadavera
proiecta iaceant? — — —

Visne tu te, Servi, cohibere, et meminisse, hominem te esse natum? Crede mihi: cogitatione ea non mediocriter sum confirmatus. Hoc idem, si tibi videtur, fac ante oculos tibi

proponas. Modo uno tempore tot viri clarissimi interierunt; de imperio populi Romani tanta deminutio facta est: omnes provinciae conquassatae sunt: in unius mulierculae animula si iactura facta est, tanto opere commoveris? quae si hoc tempore non diem suum obiisset, paucis post annis tamen ei moriendum fuit: quoniam homo nata fuerat. 58. *Etiam tu ab hisce rebus animum ac cogitationem tuam avoca, atque ea potius reminiscere, quae digna tua persona sunt: illam, quamdiu ei opus fuerit, vixisse; una cum republica fuisse; te, patrem suum, praetorem, consulem, augurem vidisse; adolescentibus primariis nuptam fuisse; omnibus bonis prope perfunctam esse; quum respublica occideret, vita excessisse. Quid est, quod tu aut illa cum fortuna hoc nomine queri possitis? Denique noli te oblivisci Ciceronem esse, et eum, qui aliis consueris praecipere et dare consilium; neque imitare malos medicos, qui in alienis morbis profitentur tenere se medicinae scientiam, ipsi se curare non possunt; sed potius, quae aliis praecipere soles, ea tute tibi subiice, atque apud animum propone.* 59. *Nullus dolor est, quem non longinquitas temporis minuat ac molliat. Hoc te exspectare tempus, ac non ei rei sapientia tua te occurrere, tibi turpe est. Quod si quis etiam inferis sensus est; qui illius in te amor fuit pietasque in omnes suos, hoc certe illa te facere non vult. Da hoc illi mortuae: da ceteris amicis ac familiaribus, qui tuo dolore maerent: da patriae; ut, si qua in re opus sit, opera et consilio tuo uti possit. Denique, quoniam in eam fortunam devenimus, ut etiam huic rei nobis serviendum sit; noli committere, ut quisquam te putet non tam filiam, quam reipublicae tempora et aliorum victoriam lugere.* 60. *Plura me ad te de hac re scribere pudet, ne videar prudentiae tuae diffidere. Quare, si hoc unum proposuero, finem faciam scribendi. Vidimus aliquoties secundam pulcherrime te ferre*

fortunam, magnamque ex ea re te laudem apisci? fac aliquando intelligamus, adversam quoque te aeque ferre posse, neque id maius, quam debeat, tibi onus videri; ne ex omnibus virtutibus haec una tibi videatur deesse. Quod ad me attinet, quum te tranquilliorem animo esse cognoro, de iis rebus, quae hic geruntur, quemadmodumque se provincia habeat, certiorem faciam. Vale.

XX. 61. In[1] hoc meo maerore Asturam sum profectus, et triginta dies in hortis fui. Nam[2], ut tempus erat nostrum, locum habebam nullum, ubi facilius esse possem, quam Asturae. Me[3] haec solitudo minus stimulabat, quam ista celebritas. Valde[4] enim Urbem fugiebam multas ob caussas; et[5] forum, etiam bonis meis rebus, fugiebam. Quid enim mihi cum foro, sine iudiciis, sine curia, in oculos incurrentibus iis, quos aequo animo videre non poteram? Quod autem homines a me postulare scribebat Atticus, ut Romae essem, neque mihi, ut abessem, concedere, aut, quatenus, eos mihi concedere; et[6] se vereri, ne et gratia et auctoritas nostra hoc meo maerore minueretur: ego, quid homines aut reprehenderint aut postularint, nescio. Ne dolerem? qui poterat? ne iacerem? quis umquam minus? Equidem[7] et haec et omnia, quae homini accidere possunt, sic ferebam, ut philosophiae magnam habeam gratiam, quae me non modo ab sollicitudine abducebat, sed etiam contra omnes fortunae impetus armabat. 62. Legere[8] isti laeti, qui me reprehendebant, tam multa non possunt, quam ego scripsi. Quam bene, nihil ad rem. Sed genus scribendi id fuit, quod nemo ab-

[1]) ad Att. XII. 40. § 2. — [2]) Ibid. XIII. 26. § 2. — [3]) Ibid. XII. 13. § 1. — [4]) Ibid. XII. 27. § 1. — [5]) Ibid. XII. 21. § 5. — [6]) Ibid. XII. 40. § 2. — [7]) Epist. ad Cornificium (ad Fam. XII. 23. § 1.) — [8]) ad Att. XII. 40. § 2.

iecto animo facere posset. Quo [1] pertinet liber, quem de luctu minuendo scripsimus. Equidem [2], credibile non est, quantum scripserim die; quin etiam noctibus. Nihil enim somni. Ea [3] legebam, ea scribebam, ut ii, qui mecum erant, difficilius otium ferrent, quam ego laborem. Scito [4] enim me, posteaquam in Urbem venerim, redisse cum veteribus amicis, id est, cum libris nostris, in gratiam. Etsi non idcirco eorum usum dimiseram, quod iis succenserem, sed quod eorum me suppudebat. Videbar enim mihi, quum me in res turbulentissimas infidelissimis sociis demisissem, praeceptis illorum non satis paruisse. Ignoscebant mihi, revocabantque in consuetudinem pristinam. Quamobrem, quoniam placatis iis utebar, videbar sperare debere, et ea, quae premerent, et ea, quae impenderent, me facile transiturum.

XXI. 63. Ergo [5] nobis stetit illud, vivere in studiis nostris, a quibus antea delectationem modo petebamus, tunc vero etiam salutem; non deesse, si quis adhibere vellet, non modo ut architectos, verum etiam ut fabros, ad aedificandum rempublicam, et potius libenter accurrere; si nemo uteretur opera, tamen et scribere et legere πολιτείας: et si minus in curia atque in foro, at in litteris et libris, ut doctissimi veteres fecerunt, navare rempublicam, et de moribus ac legibus quaerere sive [6] in Tusculano, sive in Cumano ad Varronem, sive (quod minime volebam) Romae. 64. Equidem [7] hos Tusculanenses dies instar esse vitae puto, libenterque omnibus omnes opes concesserim, ut mihi liceat, vi nulla interpellante, isto modo vivere. Quod nos nunc quoque imitamur, ut possumus, et in no-

[1]) ad Att. XII. 20. § 2. — [2]) Ibid. XIII. 26. § 3. — [3]) Ibid. XII. 40. § 2. — [4]) Epist. ad Varronem (ad Fam. IX. 1. § 2.) — [5]) Ibid. IX. 2. § 5. — [6]) Ibid. IX. 1. § 2. — [7]) Ibid. IX. 6. § 4.

stris studiis libentissime conquiescimus. Quis enim hoc non dederit nobis, ut, quum opera nostra patria sive non possit uti, sive nolit, ad eam vitam revertamur, quam multi docti homines, fortasse non recte, sed tamen multi, etiam reipublicae praeponendam putaverunt? Quae igitur studia, magnorum hominum sententia, vacationem habent etiam publici muneris, iis concedente republica cur non abutamur? 65. Haec[1] igitur tum vita erat nostra: mane salutabamus domi et bonos viros multos, sed tristes, et hos laetos victores: qui me quidem perofficiose et peramanter observabant. Ubi salutatio defluxerat amicorum — quae[2] fiebat hoc etiam frequentius, quam solebat, quod, quasi avem albam, videbantur bene sentientem civem videre — litteris[3] me involvebam, aut scribebam, aut legebam, abdens[4] me in bibliothecam. Unum erat perfugium doctrina ac litterae, quibus semper usi sumus: quae secundis rebus delectationem modo habere videbantur, tunc vero etiam salutem. Itaque[5] plura brevi tempore, eversa, quam multis annis, stante republica, scripsimus.

XXII. 66. Ad[6] Brutum igitur misi parvum opusculum, ut degustaret genus hoc exercitationum earum, quibus uti consueveram, quum ea, quae dicuntur in scholis *θετικά*, ad nostrum oratorium transferebam dicendi genus. Animadverteram[7] enim saepe Catonem, avunculum eius, quum in senatu sententiam diceret, locos graves ex philosophia tractare, abhorrentes ab hoc usu forensi et publico, sed dicendo consequi tamen, ut illa etiam populo probabilia

[1]) Epist. ad Papir. Paetum (ad Fam. IX. 20. § 3.) — [2]) Epist. ad Curium (ad Fam. VII. 28. § 2.) — [3]) Epist. ad Papir. Paetum (ad Fam. IX. 20. § 3.) [4]) Epist. ad Ampium (ad Fam. VI. 12. § 5.) — [5]) de Offic. III. c. 1. § 4. — [6]) Prooem. Parad. § 5. — [7]) Ibid. § 1.

viderentur. Sed [1] nihil est tam incredibile, quod non dicendo fiat probabile; nihil tam horridum, tam incultum, quod non splendescat oratione et tamquam excolatur. 67. Quod quum ita putarem, feci etiam audacius, quam ille ipse, de quo loquor. Cato enim dumtaxat de magnitudine animi, de continentia, de morte, de omni laude virtutis, de diis immortalibus, de caritate patriae Stoice solebat, oratoriis ornamentis adhibitis, dicere. Ego vero illa ipsa, quae vix in gymnasiis et in otio Stoici probant, ludens conieci in communes locos: *Quod* [2] *honestum sit, id solum bonum esse; In quo virtus sit, ei nihil deesse ad beate vivendum; Aequalia esse peccata et recte facta; Omnem stultum insanire; Solum sapientem esse liberum et omnem stultum servum; Solum sapientem esse divitem.* Quae [3] quia sunt admirabilia contraque opinionem omnium, ab ipsis etiam παράδοξα appellantur, tentare volui, possentne proferri in lucem et ita dici, ut probarentur, an alia quaedam esset erudita, alia popularis oratio: eoque scripsi libentius, quod mihi ista, παράδοξα quae appellant, maxime videntur esse Socratica longeque verissima.

XXIII. 68. Accepit igitur Brutus, ut dixi, hoc parvum opusculum, lucubratum contractioribus noctibus: quoniam illud maiorum vigiliarum munus in eiusdem nomine apparuerat. Nam [4] quum inambularem in xysto et essem otiosus domi, M. ad me Brutus, ut consueverat, cum T. Pomponio venerat, homines quum inter se coniuncti, tum mihi ita cari itaque iucundi, ut eorum aspectu omnis, quae

---

[1]) Ibid. § 3. — [2]) Inscriptiones singulorum Paradoxorum. — [3]) Prooem. Parad. § 4. — [4]) Brut. c. 3. § 10.

me angebat de republica, cura consederit. 69. Quos postquam salutavi:

»Quid vos, inquam, Brute et Attice, nunc? quid tandem novi? Nihil sane, inquit Brutus, quod quidem aut tu audire velis aut ego pro certo dicere audeam. Tum Atticus, Eo, inquit, ad te animo venimus, ut de republica esset silentium et aliquid audiremus potius ex te, quam te afficeremus ulla molestia. Iampridem [1] enim conticuerunt tuae litterae. Nam ut illos de Republica libros edidisti, nihil a te sane postea accepimus; eisque nosmetipsi ad veterum annalium memoriam comprehendendam impulsi atque incensi sumus. Sed illa, quum poteris: atque ut possis, rogo. Nunc vero, inquit, si es animo vacuo, expone nobis quod quaerimus. Quidnam est id? inquam. Quod mihi nuper in Tusculano inchoasti de oratoribus, quando esse coepissent, qui etiam et quales fuissent. Quem ego sermonem quum ad Brutum nostrum detulissem, magno opere hic audire se velle dixit. Itaque hunc elegimus diem, quum te sciremus esse vacuum. Quare, si tibi est commodum, ede illa, quae coeperas, et Bruto et mihi. Ego vero, inquam, si potuero, faciam vobis satis. Poteris, inquit, relaxa modo paullum animum, aut sane, si potes, libera."

70. Nempe igitur hinc tum ductus est sermo noster, qui a me perscriptus in Bruti nomine apparuit. Omnis [2] autem hic sermo noster non solum enumerationem oratorum, verum etiam praecepta quaedam continet. Volebam [3] autem hoc perspici, omnibus conquisitis, qui in multitudine dicere ausi sint, memoria quidem dignos perpaucos, verum, qui omnino nomen habuerint, non ita multos fuisse.

---

[1]) Brut. c. 5. § 19. — [2]) Ibid. c. 93. § 319. — [3]) Ibid. c. 69. § 244.

XXIV. 71. Veniebant [1] etiam, qui me audirent quasi doctum hominem, quia paullo eram, quam ipsi, doctior. Mihi [2] enim iudicatum erat, si modo hoc Caesar aut pateretur, aut vellet, deponere illam iam personam, in qua me saepe illi ipsi probavi, ac me totum in litteras abdere et cum Volumnio ceterisque earum studiosis honestissimo otio perfrui. Hirtinm [3] ego et Dolabellam dicendi discipulos habebam et Cassium [4], qui studiis iisdem tenebantur et meis aequissimis utebantur auribus. 72. Ergo [5], ut Dionysius tyrannus, quum Syracusis expulsus esset, Corinthi dicitur ludum aperuisse, sic ego, sublatis iudiciis, amisso regno forensi, ludum quasi habere coepi. Quid quaeris? Delectabat me hoc consilium: multa enim consequebar: primum, id quod maxime opus erat, muniebam me ad haec tempora. Id cuiusmodi esset, nesciebam: tantum videbam, nullius consilia me huic anteponere: nisi forte mori melius fuit: in lectulo, fateor: sed non accidit. In acie non fui. Ceteri quidem, Pompeius, Lentulus, Scipio, Afranius foede perierunt. At Cato praeclare. Iam istuc quidem, quum volemus, licebit: demus modo operam, ne tam necesse nobis sit, quam illi fuit; id quod agimus. Ergo hoc primum. 73. Sequitur illud: ipse melior fiebam; primum valetudine, quam, intermissis exercitationibus, amiseram: deinde ipsa illa, si qua fuit in me, facultas orationis, nisi me ad has exercitationes retulissem, exaruisset. Dicam [6] breviter: me nec reipublicae, nec amicis umquam defuisse, et tamen omni genere monumentorum meorum perfecisse operis subsecivis, ut meae

[1]) Epist. ad Papir. Paetum (ad Fam. IX. 20. § 3.) — [2]) Epist. ad Volumnium (ad Fam. VII. 33. § 2.) — [3]) Epist. ad Papir. Paetum (ad Fam. IX. 16. § 7.) — [4]) Epist. ad Volumnium (ad Fam. VII. 33. § 2.) — [5]) Epist. ad Papir. Paetum (ad Fam. IX. 18. § 1.) — [6]) Philipp. II. c. 8. § 20.

vigiliae, meaeque litterae et iuventuti utilitatis et nomini Romano laudis aliquid afferrent. Nemo[1] enim orator tam multa ne in Graeco quidem otio scripsit, quam multa sunt nostra, eaque hanc habent, quam omnes probabunt, varietatem.

XXV. 74. Tota[2] mihi caussa pro Caecina de verbis interdicti fuit: res involutas definiendo explicavimus, ius civile laudavimus, verba ambigua distinximus. Fuit ornandus in Manilia lege Pompeius: temperata oratione ornandi copiam persecuti sumus. Ius omne retinendae maiestatis Rabirii caussa continebatur. Ergo in omni genere amplificationis exarsimus. At haec interdum temperanda et varianda sunt. Quod igitur in Accusationis quinque libris non reperitur genus? quod in Aviti? quod in Cornelii? quod in plurimis nostris defensionibus? quae exempla selegissem, nisi vel nota esse arbitrarer, vel posse eligere, qui quaererent. Nulla est enim ullo in genere laus oratoris, cuius in nostris orationibus non sit aliqua, si non perfectio, at conatus tamen atque adumbratio. Non assequebamur; at, quid deceat, videbamus. Nec enim nunc de nobis, sed de re dicimus: in quo tantum abest, ut nostra miremur, ut usque eo difficiles ac morosi simus, ut nobis non satisfaciat ipse Demosthenes; qui quamquam unus eminet inter omnes in omni genere dicendi, tamen non semper implet aures meas; ita sunt avidae et capaces et semper aliquid immensum infinitumque desiderant. 75. Sed[3] ego idem, qui in illo sermone nostro, qui est expositus in Bruto, multum tribuerim Latinis, vel ut hortarer alios vel quod amarem meos, recordor longe omnibus unum anteferre Demosthenem, qui vim accommodarit ad eam, quam sentiam, eloquentiam,

[1]) Orator c. 30. § 108. — [2]) Ibid. c. 29. § 102. — [3]) Ibid. c. 7. § 23.

non ad eam, quam in aliquo ipse cognoverim: nec [1] umquam negavi profecto illum multa perficere, nos multa conari; illum posse, nos velle, quocumque modo caussa postulet, dicere. Sed ille magnus; nam et successit ipse magnis et maximos oratores habuit aequales. Nos magnum fecissemus, si quidem potuissemus, quo contendimus, pervenire in ea urbe, *in qua*, ut ait Antonius, *auditus eloquens nemo erat.* Atqui si Antonio Crassus eloquens visus non est aut sibi ipse, numquam Cotta visus esset, numquam Sulpicius, numquam Hortensius. Nihil enim ample Cotta, nihil leniter Sulpicius, non multa graviter Hortensius. Superiores magis ad omne genus apti, Crassum dico et Antonium.

XXVI. 76. Duo [2] sunt, quae bene tractata ab oratore admirabilem eloquentiam faciant; quorum alterum est, quod Graeci ἠθικόν vocant, ad naturas et ad mores et ad omnem vitae consuetudinem accommodatum; alterum, quod iidem παθητικόν nominant, quo perturbantur animi et concitantur, in quo uno regnat oratio. Illud superius, come, iucundum, ad benevolentiam conciliandam. paratum; hoc vehemens, incensum, incitatum, quo caussae eripiuntur; quod quum rapide fertur, sustineri nullo pacto potest. Quo génere nos mediocres, aut multo etiam minus; sed magno semper usi impetu, saepe adversarios de statu omni deiecimus. Nobis pro familiari reo summus orator non respondit Hortensius. A nobis homo audacissimus Catilina in senatu accusatus obmutuit. Nobis privata in caussa magna et gravi quum coepisset Curio pater respondere — quum [3] ego pro Titinnia Cottae peroravissem, ille contra me pro Ser. Naevio diceret — subito [4] assedit, quum sibi venenis

[1]) Ibid. c. 30. § 105. — [2]) Ibid. c. 37. 128. — [3]) Brut. c. 60. § 217.
[4]) Orator c. 37. § 129.

ereptam memoriam diceret. 77. Quid ego de miserationibus loquar? quibus eo sum usus pluribus, quod, etiamsi plures dicebamus, perorationem mihi tamen omnes relinquebant; in quo ut viderer excellere, non ingenio, sed dolore assequebar. Quae qualiacumque in me sunt, (me enim ipsum poenitet, quanta sint) sed apparent in orationibus, etsi carent libri spiritu illo, propter quem maiora eadem illa quum aguntur, quam quum leguntur, videri solent. 78. Expositae[1] item a nobis sunt Ciceroni meo, quum[2] studebat Latine ex me audire ea, quae ipsi de ratione dicendi Graece tradideram, omnes[3] Oratoriae Partitiones, quae quidem e media illa nostra Academia effloruerunt, neque sine ea aut inveniri aut intelligi aut tractari possunt. Nam et partiri ipsum et definire et ambigui partitiones dividere et argumentorum locos nosse et argumentationem ipsam concludere et videre, quae sumenda in argumentando sint, quidque ex iis, quae sumpta sunt, efficiatur, et vera a falsis, verisimilia ab incredibilibus diiudicare et distinguere, et aut male sumpta aut male conclusa reprehendere, et eadem vel anguste disserere, ut dialectici qui appellantur, vel, ut oratorem decet, late exprimere, illius exercitationis et subtiliter disputandi, et copiose dicendi artis est. De bonis vero rebus et malis, aequis, iniquis, utilibus, inutilibus, honestis, turpibus, quam potest habere orator, sine illis maximarum rerum artibus, facultatem aut copiam? Quare haec, quae exposui, sint quasi indicia fontium illorum; ad quos si nobis eisdem ducibus aliisve pervenisset filius meus, sperabam fore ut et haec ipsa melius et multo maiora alia cognosceret.

---

[1]) de Partitione Oratoria c. 40. § 139. — [2]) Ibid. c. 1. § 1. — [3]) Ibid. c. 40. § 139.

XXVII. 79. Quidquid[1] autem habuerim iudicii de dicendo, in Oratorem meum contuli; in[2] quo perfecti oratoris et summae eloquentiae speciem exprimere constitui. Quem[3] librum, etiamsi minus nostra commendatione, Bruti tamen nomine divulgari necesse erat. Quaesierat[4] enim Brutus idque iam saepius, quod eloquentiae genus probarem maxime et quale mihi videretur illud, cui nihil addi posset, quod ego summum et perfectissimum iudicarem. Ergo[5] utrum difficilius aut maius esset, negare huic saepius idem roganti, an efficere id, quod rogaret, diu multumque dubitavi. Nam et negare ei, quem unice diligerem cuique me carissimum esse sentirem, praesertim et iusta petenti et praeclara cupienti, durum admodum mihi videbatur; et suscipere tantam rem, quantam non modo facultate consequi difficile esset, sed etiam cogitatione complecti, vix arbitrabar esse eius, qui vereretur reprehensionem doctorum atque prudentium. Quid enim est maius, quam, quum tanta sit inter oratores bonos dissimilitudo, iudicare, quae sit optima species et quasi figura dicendi? 80. Nam[6] quum est oratio mollis et tenera et ita flexibilis, ut sequatur, quocumque torqueas, tum et naturae variae et voluntates multum inter se distantia effecerunt genera dicendi. Flumen aliis verborum volubilitasque cordi est, qui ponunt in orationis celeritate eloquentiam. Distincta alios et interpuncta intervalla, morae respirationesque delectant. Quid potest esse tam diversum? tamen est in utroque aliquid excellens. Elaborant alii in lenitate et aequabilitate et puro quasi quodam et candido genere dicendi. Ecce aliqui du-

[1]) Epist. ad Leptam (ad Fam. VI. 18. § 4.) — [2]) Orator c. 19. § 61. — [3]) Ibid. c. 31. § 112. — [4]) Ibid. c. 1. § 3. — [5]) Ibid. § 1. — [6]) Ibid. c. 16. § 52.

ritatem et severitatem quamdam verbis et orationis quasi maestitiam sequuntur; quodque ita divisimus, ut alii graves, alii tenues, alii temperati vellent videri, quot orationum genera esse diximus, totidem oratorum reperiuntur.

XXVIII. 81. Quod [1] quoniam Brutus me saepius rogaverat, aggrediebar, non tam perficiendi spe, quam experiundi voluntate. Malebam enim, quum studio huius essem obsecutus, desiderari ab ipso prudentiam meam, quam, si id non fecissem, benevolentiam. Itaque [2] hoc sum aggressus statim Catone absoluto; quem ipsum numquam attigissem, tempora timens inimica virtuti, nisi eidem Bruto hortanti et illius memoriam mihi caram excitanti non parere nefas esse duxissem. De [3] Catone πρόβλημα Ἀρχιμήδειον erat. Non assequebar, ut scriberem, quod isti non modo libenter, sed etiam aequo animo legere possent. Quin etiam, si a sententiis eius dictis, si ab omni voluntate consiliisque, quae de republica habuit, recederem, ψιλῶςque vellem gravitatem constantiamque eius laudare; hoc ipsum tamen istis odiosum ἄκουσμα esset. 82. Sed vere laudari ille vir non potest, nisi haec ornata sint: quod ille ea, quae nunc sunt, et futura viderit et, ne fierent, contenderit et, facta ne videret, vitam reliquerit. Horum quid est, quod istis probare possemus? Cato [4] enim sic abiit e vita ut caussam moriendi nactum se esse gauderet. Tantam [5] vim habet differentia naturarum, ut nonnumquam mortem sibi ipse consciscere aliquis debeat, alius in eadem caussa non debeat. Num enim alia in caussa M. Cato fuit, in alia ceteri, qui se in Africa Caesari tradiderunt? Atqui ceteris forsitan

[1]) Orator c. 1. § 2. — [2]) Ibid. c. 10. § 35. — [3]) ad Att. XII. 4. § 2. — [4]) Tusc. I. c. 30. § 74. — [5]) de Offic. I. c. 31. § 112.

vitio datum esset, si se interemissent, propterea quod lenior eorum vita, et mores fuerant faciliores: Catoni autem quum incredibilem tribuisset natura gravitatem, eamque ipse perpetua constantia roborasset, semperque in proposito susceptoque consilio permansisset, moriundum potius, quam tyranni vultus aspiciendus fuit. 83. At [1], quum aliquid de utilitate, honestate, aequitate disseritur, deque iis rebus, quae his sunt contrariae, incurrunt status aut iuris aut nominis; quod idem contingit in laudationibus. Nam aut negari potest id factum esse, quod laudetur, aut non eo nomine afficiendum, quo laudator affecerit, aut omnino non esse laudabile, quod non recte, non iure factum sit. Quibus omnibus generibus usus est nimis impudenter Caesar contra Catonem meum. Quamquam [2] is quidem in epistola ad Balbum, quam apud ipsum Lanuvii legi, *Catone meo saepissime legendo se* dixit *copiosiorem factum: Bruti Catone lecto se sibi visum disertum.* Sed [3] qualis futura esset Caesaris vituperatio contra laudationem meam, perspexi ex eo libro, quem Hirtius ad me misit, in quo colligit vitia Catonis, sed cum maximis laudibus meis.

XXIX. 84. Quamvis [4] igitur misera essent ea tempora, quae erant miserrima; tamen artes nostrae, nescio quo modo, tum uberiores fructus ferre videbantur, quam olim ferebant, sive quia nulla tum in re alia acquiescebamus, sive quod gravitas morbi faciebat, ut medicinae egeremus eaque tum appareret; cuius vim non sentiebamus, quum valebamus. Ea [5] autem natura rerum est, et is temporum

[1]) Topic. c. 25. § 94. — [2]) ad Att. XIII. 46. § 2. — [3]) ad Att. XII. 40. § 1. — [4]) Epist. ad Varronem (ad Fam. IX. 3. § 2.) — [5]) Epist. ad A. Caecinam (ad Fam. VI. 5. § 2.)

cursus, ut non posset ista aut mihi aut ceteris fortuna esse diuturna, neque haerere in tam bona caussa et in tam bonis civibus tam acerba iniuria. Ignorans [1] enim verum iter gloriae, gloriosum putavit Caesar, plus se unum posse quam omnes, et metui a civibus suis quam diligi maluit. 85. Fuit [2] in illo ingenium, ratio, memoria, litterae, cura, cogitatio, diligentia: res bello gesserat, quamvis reipublicae calamitosas, attamen magnas: multos annos regnare meditatus, magno labore, magnis periculis, quod cogitarat, effecerat: muneribus, monumentis, congiariis, epulis, multitudinem imperitam lenierat: suos praemiis, adversarios clementiae specie devinxerat. Quid multa? attulerat iam liberae civitati partim metu, partim patientia consuetudinem serviendi. Quem [3] tamen qui beatum fuisse putant, miseri ipsi sunt. Beatus est nemo, qui ea lege vivit, ut non modo impune, sed etiam cum summa interfectoris gloria interfici possit. Omnium [4] autem rerum nec aptius est quidquam ad opes tuendas ac tenendas, quam diligi; nec alienius, quam timeri. Praeclare enim Ennius:

Quem metuunt, odere: quem quisque odit, periisse expetit.
Multorum autem odiis nullas opes posse obsistere, si antea fuit ignotum, nuper est cognitum. 86. Ecce [5] tibi, qui rex populi Romani dominusque omnium gentium esse concupivit idque perfecit: cuius [6] vitae ea conditio fuit, ut, qui illam eripuisset, in maxima et gratia futurus esset et gloria: qui [7] Sullanas venditiones et assignationes ratas esse voluit, quo firmiores existimarentur suae: qui [8] paullo ante in sella aurea sedit et cum purpurea veste processit; in [9]

---

[1]) Philipp. I. c. 14. § 33. — [2]) Ibid. II. c. 45. § 116. — [3]) Ibid. I. c. 14. § 35. — [4]) de Offic. II. c. 7. c. 23. — [5]) Ibid. III. c. 21. § 83. — [6]) Ibid. § 85. — [7]) Epist. ad M. Rutilium (ad Fam. XIII. 8. § 2.) — [8]) de Divinat. I. c. 52. § 119. — [9]) Ibid. II. c. 9. § 23.

eo senatu, quem maiore ex parte ipse cooptarat, in curia Pompeia ante ipsius Pompeii simulacrum, tot centurionibus suis inspectantibus, a nobilissimis civibus, partim etiam ab ipso omnibus rebus ornatis, trucidatus ita iacuit, ut ad eius corpus non modo amicorum, sed ne servorum quidem quisquam accederet.

XXX. 87. Nec [1] vero huius tyranni solum, quem armis oppressa pertulit civitas, paretque quum maxime mortuo, interitus declarat, quantum odium hominum valeat ad pestem: sed reliquorum similes exitus tyrannorum; quorum haud fere quisquam interitum effugit. Malus enim custos diuturnitatis metus; contraque benevolentia fidelis vel ad perpetuitatem. Sed iis, qui vi oppressos imperio coercent, sit sane adhibenda saevitia, ut heris in famulos, si aliter teneri non possunt: qui vero in libera civitate ita se instruunt, ut metuantur, iis nihil potest esse dementius. Quamvis enim sint demersae leges alicuius opibus, quamvis timefacta libertas, emergunt tamen haec aliquando aut iudiciis tacitis, aut occultis de honore suffragiis. Acriores autem morsus sunt intermissae libertatis, quam retentae. Quod igitur latissime patet, neque ad incolumitatem solum, sed etiam ad opes et potentiam valet plurimum, id amplectamur, ut metus absit, caritas retineatur. Ita facillime, quae volemus, et privatis in rebus et in republica consequemur. Etenim, qui se metui volent, a quibus metuentur, eosdem metuant ipsi necesse est. 88. Quid enim censemus superiorem illum Dionysium, quo cruciatu timoris angi solitum? qui cultros metuens tonsorios, candente carbone sibi adurebat capillum? Quid? Alexandrum Phe-

[1]) de Offic. II. c. 7. § 23.

raeum, quo animo vixisse arbitramur? qui, ut scriptum legimus, quum uxorem Theben admodum diligeret, tamen, ad eam ex epulis in cubiculum veniens, barbarum, et eum quidem, ut scriptum est, compunctum notis Threiciis, destricto gladio iubebat anteire; praemittebatque de stipatoribus suis, qui scrutarentur arculas muliebres et, ne quod in vestimentis occultaretur telum, exquirerent. O miserum, qui fideliorem et barbarum et stigmatiam putaret, quam coniugem! Nec eum fefellit. Ab ea est enim ipsa propter pellicatus suspicionem interfectus. Nec vero ulla vis imperii tanta est, quae premente metu possit esse diuturna. 89. Testis est Phalaris, cuius est praeter ceteros nobilitata crudelitas; qui non ex insidiis interiit, ut is, quem modo dixi, Alexander; non a paucis, ut hic noster; sed in quem universa Agrigentinorum multitudo impetum fecit. Quid? Macedones nonne Demetrium reliquerunt, universique se ad Pyrrhum contulerunt? Quid? Lacedaemonios iniuste imperantes nonne repente omnes fere socii deseruerunt, spectatoresque se otiosos praebuerunt Leuctricae calamitatis?

XXXI. 90. Verumtamen [1], quamdiu imperium populi Romani beneficiis tenebatur, non iniuriis, bella aut pro sociis, aut de imperio gerebantur, exitus erant bellorum aut mites aut necessarii. Regum, populorum, nationum portus erat et refugium senatus: nostri autem magistratus imperatoresque ex hac una re maximam laudem capere studebant, si provincias, si socios aequitate et fide defendissent. Itaque illud patrocinium orbis terrae verius, quam imperium poterat nominari. Sensim hanc consuetudinem et disciplinam iam antea minuebamus; post vero Sullae

---

[1]) de Offic. II. c. 8. § 26.

victoriam penitus amisimus: desitum est enim videri quidquam in socios iniquum, quum exstitisset in cives tanta crudelitas. Ergo in illo secuta est honestam caussam non honesta victoria. 91. Secutus est, qui in caussa impia, victoria etiam foediore, non singulorum civium bona publicaret, sed universas provincias regionesque uno calamitatis iure comprehenderet. Itaque, vexatis ac perditis exteris nationibus, ad exemplum amissi imperii portari in triumpho Massiliam vidimus, et ex ea urbe triumphari, sine qua numquam nostri imperatores ex Transalpinis bellis triumpharunt. Multa praeterea commemorarem nefaria in socios, si hoc uno quidquam sol vidisset indignius. Iure igitur plectimur. Nisi enim multorum impunitates scelerum tulissemus, numquam ad unum tanta pervenisset licentia: a quo quidem rei familiaris ad paucos, cupiditatum ad multos improbos venit hereditas.

XXXII. 92. Illi[1] autem nostri liberatores exemplum facti reliquerunt. Illi, quod nemo fecerat, fecerunt. Tarquinium L. Brutus bello est persecutus; qui tum rex fuit, quum esse Romae regem licebat. Spurii Cassius et Melius, M. Manlius propter suspicionem regni appetendi sunt necati. Hi primi cum gladiis, non in regnum appetentem, sed in regnantem impetum fecerunt. Saepe[2] enim tempore fit, ut, quod turpe plerumque haberi soleat, inveniatur non esse turpe. Quod potest maius esse scelus, quam non modo hominem, sed etiam familiarem hominem occidere? Num igitur se astrinxit scelere, si qui tyrannum occidit, quamvis familiarem? Populo quidem Romano non videtur, qui ex omnibus praeclaris factis illud pulcherrimum existimat.

---

[1]) Philipp. II. c. 41. § 114. — [2]) de Offic. III. c. 4. § 19.

93. Quod [1] quum ipsum factum per se praeclarum atque divinum est, tum expositum ad imitandum, praesertim quum illi eam gloriam consecuti sint, quae vix caelo capi posse videatur. Etsi enim satis in ipsa conscientia pulcherrimi facti fructus erat, tamen mortali immortalitatem non arbitror esse contemnendam. Maius [2] autem a Decimo Bruto beneficium populus Romanus et habet et exspectat, quam maiores nostri acceperunt a L. Bruto, principe huius maxime conservandi generis et nominis. O [3] civem natum reipublicae, memorem sui nominis imitatoremque maiorum! Neque enim, Tarquinio expulso, maioribus nostris tam fuit optata libertas, quam hisce temporibus recuperanda nobis. 94. M. [4] autem Bruti amo et semper amavi ingenium, studia, mores. Incendebar porro quotidie magis, non desiderio solum, quo quidem conficiebar, congressus nostros, consuetudinem victus, doctissimos sermones requirens, sed etiam incredibili fama virtutum admirabilium, quae specie dispares prudentia coniungebantur. Quid enim tam distans, quam a severitate comitas? Quis tamen umquam hoc aut sanctior est habitus aut dulcior? Quid tam difficile, quam in plurimorum controversiis diiudicandis ab omnibus diligi? consequebatur tamen, ut eos ipsos, quos contra statueret, aequos placatosque dimitteret. Itaque efficiebat, ut, quum gratiae caussa nihil faceret, omnia tamen essent grata, quae faciebat. Quamquam vero [5] semper amavi M. Brutum propter eius summum ingenium, suavissimos mores, singularem probitatem atque constantiam; tamen Idib. Martiis tantum accessit ad amorem, ut mirarer, locum fuisse augendi in eo, quod mihi iampridem cumulatum

[1]) Philipp. II. c. 44. § 114. — [2]) Ibid. III. c. 4. § 11. — [3]) Ibid. § 8.
[4]) Orator c. 10. § 33. — [5]) Epist. ad Dolabellam (ad Fam. IX. 14. § 5.)

etiam videbatur. Est[1] igitur quasi deorum immortalium beneficio et munere datum reipublicae Brutorum genus et nomen, ad libertatem populi Romani vel constituendam vel recuperandam.

XXXIII. 95. Interfecto[2] Caesare, M. Brutus, cruentum pugionem tenens, Ciceronem exclamavit: ex quo intelligi debere dicebat Antonius, Caesarem[3] meo consilio interfectum. Iam vereor, ne, quod turpissimum est, praevaricatorem mihi apposuisse videar, qui me non solum meis laudibus ornaret, sed etiam oneraret alienis. Quis enim meum in istius gloriosissimi facti conscientia nomen audivit? Cuius autem, qui in eo numero fuisset, nomen est occultatum? Occultatum dico? cuius non statim divulgatum? Citius dixerim iactasse se aliquos, ut fuisse in ista societate viderentur, qui socii non fuissent, quam ut quisquam celari vellet, qui fuisset. 96. Quam veri simile porro est, in tot hominibus, partim obscuris, partim adolescentibus neminem occultantibus, meum nomen latere potuisse? Etenim si auctores ad liberandam patriam desiderarentur illis auctoribus, Brutos ego impellerem, quorum uterque L. Bruti imaginem quotidie videret, alter etiam Ahalae? Hi igitur his maioribus ab alienis potius consilium peterent, quam a suis? et foris potius, quam domo? Quid? C. Cassius, in ea familia natus, quae non modo dominatum, sed ne potentiam quidem cuiusquam ferre potuit, me auctorem, credo, desideravit: qui etiam sine his clarissimis viris, hanc rem in Cilicia ad ostium fluminis Cydni confecisset, si ille ad eam ripam, quam constituerat, non ad

---

[1]) Philipp. IV. c. 3. § 7. — [2]) Ibid. II. c. 12. § 30. — [3]) Ibid. c. 11. § 25.

contrariam, naves appulisset. 97. Cn. Domitium non patris interitus, clarissimi viri, non avunculi mors, non spoliatio dignitatis ad recuperandam libertatem, sed mea auctoritas excitavit? An C. Trebonio ego persuasi? cui ne suadere quidem ausus essem: quo etiam maiorem ei respublica gratiam debet, qui libertatem populi Romani unius amicitiae praeposuit, depulsorque dominatus, quam particeps esse maluit. An L. Tillius Cimber me est auctorem secutus? quem ego magis fecisse illam rem sum admiratus, quam facturum putavi: admiratus sum autem ob eam caussam, quod immemor beneficiorum, memor patriae fuisset. Quid duos Servilios? Cascas dicam, au Ahalas? et hos auctoritate mea censes excitatos potius, quam caritate reipublicae? Longum est persequi ceteros: idque reipublicae praeclarum, fuisse tam multos, ipsis gloriosum.

XXXIV. 98. At quemadmodum me coarguerit homo acutus, recordamini. *Caesare interfecto*, inquit, *statim cruentum alte extollens M. Brutus pugionem, Ciceronem nominatim exclamavit, atque ei recuperatam libertatem est gratulatus.* Cur mihi potissimum? quia sciebam? Vide ne illa caussa fuerit appellandi mei, quod, cum rem gessisset consimilem rebus iis, quas ipse gesseram, me potissimum testatus est, se aemulum mearum laudum exstitisse. Tu autem, omnium stultissime, non intelligis, si id, quod me arguis, voluisse interfici Caesarem, crimen sit, etiam, laetatum esse morte Caesaris, crimen esse? Quid enim interest inter suasorem facti, et probatorem? aut quid refert, utrum voluerim fieri, an gaudeam factum? Ecquis est igitur, te excepto, et iis, qui illum regnare gaudebant, qui illud aut fieri noluerit, aut factum improbarit? Omnes ergo in culpa. Etenim omnes boni, quantum in

ipsis fuit, Caesarem occiderunt. Aliis consilium, aliis animus, aliis occasio defuit: voluntas nemini. 99. Tu [1], tu, inquam, M. Antoni, princeps C. Caesari, omnia perturbare cupienti, caussam belli contra patriam inferendi dedisti. Quid enim aliud ille dicebat? quam caussam dementissimi sui consilii et facti afferebat, nisi quod intercessio neglecta, ius tribunicium sublatum, circumscriptus a senatu esset Antonius? Omitto, quam haec falsa, quam levia: praesertim quum omnino nulla caussa iusta cuiquam esse possit contra patriam arma capiendi. Sed nihil de Caesare: tibi certe confitendum est, caussam perniciosissimi belli in persona tua constitisse. O miserum te, si haec intelligis! miseriorem, si non intelligis, hoc litteris mandari, hoc memoriae prodi, huius rei ne posteritatem quidem omnium saeculorum umquam immemorem fore, consules ex Italia excussos, cumque his Cn. Pompeium, quod imperii populi Romani decus ac lumen fuit, omnes consulares, qui per valetudinem exsequi cladem illam fugamque potuissent, praetores, praetorios, tribunos plebis, magnam partem senatus, omnem sobolem iuventutis, unoque verbo, rempublicam expulsam atque exterminatam suis sedibus. 100. Ut igitur in seminibus est caussa arborum et stirpium, sic huius luctuosissimi belli semen fuit Antonius. Dolemus tres exercitus populi Romani interfectos: interfecit Antonius. Desideramus clarissimos cives: eos quoque nobis eripuit Antonius. Auctoritas summi ordinis afflicta est: afflixit Antonius. Omnia denique, quae postea vidimus, (quid autem mali non vidimus?) si recte ratiocinabimur, uni accepta referemus Antonio. Ut Helena Troianis, sic iste huic reipublicae belli caussa, caussa pestis atque exitii fuit.

[1]) Philipp. II. c. 22. § 53.

Qui [1] si reliquis flagitiis et sceleribus se abstinere potuisset, tamen unum ob hoc factum, quod Caesari diadema imponens Lupercalibus, servum se illius, quam collegam esse malebat, dignum illum omni poena putarem. Nam, si ipse servire poterat, nobis dominum cur imponebat? et, si eius pueritia pertulerat libidines eorum, qui erant in eum tyranni, etiamne in nostros liberos dominum et tyrannum comparabat? Itaque illo interfecto, qualem eum in nos esse voluit, talis ipse in ceteros exstitit.

XXXV. 101. Quid [2] est in Antonio praeter libidinem, crudelitatem, petulantiam, audaciam? Ex his totus conglutinatus est. Nihil apparet in eo ingenuum, nihil moderatum, nihil pudens, nihil pudicum. Quid [3] hic faciet, si potuerit, iratus, qui, quum succensere nemini posset, omnibus bonis fuerit inimicus? Quid hic victor non audebit, qui, nullam adeptus victoriam, tanta scelera post Caesaris interitum fecerit? refertam eius domum exhauserit? hortos compilarit? ad se ex his omnia ornamenta tratulerit? caedis et incendiorum caussam quaesierit ex funere? duobus aut tribus senatusconsultis bene et e republica factis, reliquas res ad lucrum praedamque revocaverit? vendiderit immunitates? civitates liberaverit? provincias universas ex imperii populi Romani iure sustulerit? exsules reduxerit? falsas leges, C. Caesaris nomine, et falsa decreta in aes incidenda et in Capitolio figenda curaverit, earumque rerum omnium domesticum mercatum instituerit? populo Romano leges imposuerit? armis et praesidiis, et populum et magistratus foro excluserit? senatum stiparit armis? armatos in cella Concordiae, quum senatum ha-

[1]) Philipp. XIII. c. 8. § 17. — [2]) Philipp. III. c. 11. § 28. — [3]) Ibid. c. 12. § 30.

beret, incluserit? ad legiones Brundisium cucurrerit? ex his optime sentientes centuriones iugulaverit? cum exercitu Romam sit ad interitum nostrum et ad disperditionem Urbis venire conatus?

XXXVI. 102. Quos[1] vero et quam multos secum habuit Antonius notos et insignes latrones! Primum L. fratrem. Quam faecem, dii immortales! quod facinus! quod scelus! quem gurgitem! quam voraginem! Quid eum non sorbere animo, quid non haurire cogitatione, cuius sanguinem non bibere censetis? in cuius possessiones atque fortunas non impudentissimos oculos spe et mente defigere? Quid Censorinum? qui se verbo praetorem esse urbanum cupere dicebat, re certe noluit. Quid Bestiam? qui se consulatum in Bruti locum petere profitetur. Accedit[2] Saxa, nescio quis, quem nobis Caesar ex ultima Celtiberia tribunum plebis dedit, castrorum antea metator, nunc, ut sperat, Urbis. Cum hoc veteranus Capho: quo neminem veterani peius oderunt. His, quasi praeter dotem, quam in civilibus malis acceperant, agrum Campanum est largitus Antonius, ut haberent reliquorum nutriculas praediorum: quibus utinam contenti essent! ferremus: etsi tolerabile non erat: sed quidvis patiendum fuit, ut hoc taeterrimum bellum non haberemus. 103. Quid? illa castrorum M. Antonii lumina, nonne ante oculos versantur? Primum duo collegae Antoniorum et Dolabellae, Nucula et Lento, Italiae divisores lege ea, quam senatus per vim latam iudicavit: quorum alter commentatus est mimos, alter egit tragoediam. Quid dicam de Apulo Domitio? cuius bona modo proscripta vidimus: tanta procuratorum est negligentia. At hic nuper sororis filio infudit venenum, non dedit. Sed

[1]) Philipp. XI. c. 5. § 10. — [2]) Ibid. § 12.

non possunt non prodige vivere, qui nostra bona sperant, quum effundant sua. Vidimus etiam P. Decii auctionem, clarissimi viri: qui, maiorum suorum exempla persequens, pro alieno se aere devovit. Emptor tamen in ea auctione inventus est nemo. Hominem ridiculum, qui se exire aere alieno putet posse, quum vendat aliena. Nam quid ego de Trebellio dicam? quem ultae videntur furiae debitorum: vindicem enim tabularum novarum novam tabulam videmus. Quid de T. Planco? quem praestantissimus civis, Aquila, Pollentia expulit, et quidem crure fracto: quod utinam illi ante accidisset, ne huc redire potuisset! Lumen et decus illius exercitus paene praeterii, C. Annium Cimbrum, Lysidici filium, Lysidicum ipsum, Graeco verbo, quoniam omnia iura dissolvit. 104. Exempli [1] caussa paucos nominavi: genus infinitum. Addite illa naufragia Caesaris amicorum, Barbas Cassios, Barbatos, Polliones: addite Antonii collusores et sodales, Eutrapelum, Melam, Caelium, Pontium, Crassicium, Tironem, Mustelam, Petissium: comitatum relinquo, duces nomino. Huc accedunt Alaudae ceterique veterani, seminarium iudicum tertiae decuriae, qui, suis rebus exhaustis, beneficiis Caesaris devoratis, fortunas nostras concupiverunt.

XXXVII. 105. Quum [2] hanc et huius generis copiam tantam haberet Antonius, quod scelus omisit? Qua [3] in barbaria quisquam tam taeter, tam crudelis tyrannus, quam in hac urbe armis barbarorum stipatus Antonius? Caesare dominante veniebamus in senatum, si non libere, attamen tuto. Hoc archipirata (quid enim dicam tyranno?) subsellia ab Ituraeis occupabantur. Unus [4] Antonius in

[1]) Philipp. XIII. c. 2. § 3. — [2]) Ibid. XI. c. 6. § 13. — [3]) Ibid. XIII. c. 8. § 18. — [4]) Ibid. V. c. 6. § 17.

hac urbe post conditam Urbem palam secum habuit armatos: quod neque reges fecerunt, neque ii, qui regibus exactis regnum occupare voluerunt. Cinnam memini: vidi Sullam: modo Caesarem. Hi enim tres, post civitatem a L. Bruto liberatam, plus potuerunt, quam universa respublica. Non possum affirmare, nullis telis eos stipatos fuisse: hoc dico, nec multis et occultis. 106. At hanc pestem agmen armatorum sequebatur: Classitius, Mustela, Tiro, gladios ostentantes, sui similes greges ducebant per forum: certum agminis locum tenebant barbari sagittarii. Quum autem erat ventum ad aedem Concordiae, gradus complebantur, lecticae collocabantur, non quo ille scuta occulta esse vellet, sed ne familiares, si scuta ipsi ferrent, laborarent. Illud vero taeterrimum auditu, non modo aspectu, in cella Concordiae collocari armatos, latrones, sicarios: de templo carcerem fieri: opertis valvis Concordiae, quum inter subsellia senatus versarentur latrones, patres conscriptos sententias dicere.

XXXVIII. 107. Huc etiam nisi venirem Kalend. Septemb., fabros se missurum et domum meam disturbaturum esse dixit. Quid [1] tandem erat caussae, cur in senatum tam acerbe cogerer? Solusne aberam? an non saepe minus frequentes fuerunt? an ea res agebatur, ut etiam aegrotos deferri oporteret? Hannibal, credo, erat ad portas, aut de Pyrrhi pace agebatur: ad quam caussam etiam Appium illum, et caecum et senem, delatum esse memoriae proditum est. 108. De supplicationibus referebatur: quo in genere senatores deesse non solent. Coguntur enim non pignoribus, sed eorum, quorum de honore agitur, gratia:

[1]) Philipp. I. c. 5. § 11.

quod idem fit, quum de triumpho refertur. Ita sine cura consules sunt, ut paene liberum sit senatori, non adesse. Qui quum mihi mos notus esset, quumque de via languerem et mihimet displicerem, misi pro amicitia, qui hoc ei diceret. At ille, audiente senatu, cum fabris se domum meam venturum esse dixit. Nimis iracunde hoc quidem et valde intemperanter. Cuius enim maleficii ista poena est, ut dicere in hoc ordine auderet, se publicis operis disturbaturum publice ex senatus sententia aedificatam domum? Quis autem umquam tanto damno senatorem coegit? aut quid est ultra pignus aut mulctam? 109. Veni [1] postridie: ipse non venit. Locutus sum de republica, minus equidem libere, quam mea consuetudo, liberius tamen, quam pericula minaeque postulabant. At ille homo vehemens et violentus, qui hanc consuetudinem libere dicendi excluderet, (fecerat enim hoc idem maxima cum laude L. Piso xxx diebus ante) inimicitias mihi denuntiavit: adesse in senatum iussit a. d. xiii. Kalend. Octob. Ipse interea xvii dies de me in Tiburtino Scipionis declamitavit, sitim quaerens: haec enim ei caussa esse declamandi solet. 110. Quum is dies, quo me adesse iusserat, venisset, tum vero agmine quadrato in aedem Concordiae venit, atque in me absentem orationem ore impurissimo evomuit. Quo die, si per amicos mihi cupienti in senatum venire licuisset, caedis initium fecisset a me: sic enim statuerat. Quum autem semel gladium scelere imbuisset, nulla res ei finem caedendi, nisi defatigatio et satietas, attulisset. Etenim aderat L. frater, gladiator Asiaticus, qui mirmillo Mylasis depugnarat; sanguinem nostrum sitiebat, suum in illa gladiatoria pugna multum profuderat. Hic pecunias nostras aestima-

[1]) Philipp. V. c. 7. § 19.

bat: possessiones notabat et urbanas et rusticas: huius mendicitas aviditate coniuncta in fortunas nostras imminebat: dividebat agros, quibus et quos volebat: nullus aditus erat privato, nulla aequitatis deprecatio. Tantum quisque habebat possessor, quantum reliquerat divisor Antonius.

XXXIX. 111. M. vero Antonium [1], quis est, qui civem possit iudicare potius, quam taeterrimum et crudelissimum hostem: qui pro aede Castoris sedens audiente populo Romano dixerit, nisi victorem, victurum neminem? Num putatis, dixisse eum minacius, quam facturum fuisse? Quid vero, quod in concione dicere ausus est, se, quum magistratu abisset, ad Urbem futurum cum exercitu? introiturum, quotiescumque vellet? quid erat aliud, nisi denuntiare populo Romano servitutem? Quod autem eius iter? quae festinatio? quae spes, nisi ut ad Urbem vel in Urbem potius exercitum maximum adduceret? Prorupit [2] subito Brundisium, ut inde agmine quadrato ad Urbem accederet: lautissimum oppidum, nunc municipium, honestissimorum quondam colonorum, Suessam, fortissimorum militum sanguine implevit: Brundisii, in sinu non modo avarissimae, sed etiam crudelissimae uxoris, delectos Martiae legionis trucidavit. 112. Atque [3] ille furens infesta iam patriae signa a Brundisio inferebat: quum C. Caesar adolescens, deorum immortalium beneficio, divini animi, ingenii, consilii magnitudine, quamquam sua sponte eximiaque virtute, tamen approbatione auctoritatis meae, colonias patris adiit; veteranos milites convocavit; paucis diebus exercitum fecit; incitatos latronis impetus retardavit. Quem [4]

---

[1]) Philipp. V. c. 8. § 21. — [2]) Ibid. XIII. c. 8. § 18. — [3]) Ibid. V. c. 8. § 23. — [4]) Ibid. XIII. c. 9. § 19.

tum ille demens laedere se putabat edictis, ignorans, quaecumque falso diceret in sanctissimum adolescentem, ea vere recidere in memoriam pueritiae suae. Quis[1] enim hoc adolescente castior? quis modestior? Quod in iuventute habemus illustrius exemplum veteris sanctitatis? Quis autem illo maledico impurior?

XL. 113. Ingressus[2] Urbem est, quo comitatu, vel potius agmine! quum dextra, sinistra, gemente populo Romano, minaretur dominis, notaret domos, divisurum se Urbem palam suis polliceretur. Rediit ad milites; ibi pestifera illa Tiburi concio. Inde ad Urbem cursus: senatus in Capitolium: parata de circumscribendo adolescente sententia consularis: quum repente (nam Martiam legionem Albae consedisse sciebat) affertur ei de Quarta nuntius. Quo[3] ille nuntio audito, quum senatum vocasset adhibuissetque consularem, qui sua sententia C. Caesarem hostem iudicaret, repente concidit, et[4], abiecto consilio referendi ad senatum de Caesare, egressus est non viis, sed tramitibus paludatus: eoque die ipso innumerabilia senatusconsulta fecit; quae quidem omnia citius delata, quam scripta sunt. 114. Ex eo non iter, sed cursus et fuga in Galliam. Neque[5] sacrificiis solemnibus factis, neque votis nuncupatis, non profectus est, sed profugit paludatus. At quo? in provinciam firmissimorum et fortissimorum civium, qui illum, ne si ita quidem venisset, ut nullum bellum inferret, ferre potuissent, impotentem, iracundum, contumeliosum, superbum, semper poscentem, semper rapientem, semper ebrium. At ille, cuius ne pacatam quidem nequi-

[1]) Philipp. III. c. 6. § 15. — [2]) Ibid. XIII. c. 9. § 19. — [3]) Ibid. V. c. 9. § 23. — [4]) Ibid. XIII. c. 9. § 19. — [5]) Ibid. V. c. 9. § 24.

tiam quisquam ferre posset, bellum intulit provinciae Galliae; circumsedet Mutinam, firmissimam et splendidissimam populi Romani coloniam; oppugnat D. Brutum, imperatorem, consulem designatum, civem non sibi, sed nobis et reipublicae natum: qui[1] se totius belli fluctibus circumiri, quam illum aut regredi aut progredi maluit, Mutinamque illi exsultanti, tamquam frenos furoris, iniecit.

XLI. 115. Quam quum operibus munitionibusque sepsisset, nec eum florentissimae coloniae dignitas, neque consulis designati maiestas a parricidio deterreret; tum, me invito et repugnante, legati missi sunt tres consulares ad latronem M. Antonium, gladiatorum ducem. Quis tam barbarus umquam? tam immanis? tam ferus? Non audivit; non respondit; neque eos solum praesentes, sed multo magis nos, a quibus illi erant missi, sprevit et pro nihilo putavit. Quid?[2] ille faceret inducias? Ante os oculosque legatorum tormentis Mutinam verberavit: opus ostendebat munitionemque legatis: ne punctum quidem temporis, quum legati adessent, oppugnatio respiravit. 116. Postea[3], quod scelus, quod facinus parricida non edidit? Circumsedit colonos nostros, exercitum populi Romani, imperatorem, consulem designatum; agros divexat civium optimorum; hostis taeterrimus omnibus bonis cruces ac tormenta minitatur. Ergo[4] Hannibal hostis, civis Antonius? Quid ille fecit hostiliter, quod hic non aut fecerit aut faciat, aut moliatur et cogitet? Totum iter Antoniorum quid habuit, nisi depopulationes, vastationes, caedes, rapinas? quae non faciebat Hannibal, quia multa ad usum reservabat: haec

[1]) Philipp. XIII. c. 9. § 20. — [2]) Ibid. VIII. c. 7. § 20. — [3]) Ibid. XIII. c. 9. § 21. — [4]) Ibid. V. c. 9. § 25.

hi, qui in horam viverent, non modo de fortunis et de bonis civium, sed ne de utilitate quidem sua cogitaverunt.

XLII. 117. Imaginem[1] autem M. Antonii crudelitatis in Dolabella cernere licet: ex hoc efficta est: ab hoc illa Dolabellae scelerum praecepta sunt tradita. Nam[2] duo haec capita nata sunt post homines natos taeterrima et spurcissima, Dolabella et Antonius: quorum alter effecit, quod optabat; de altero patefactum est, quid cogitaret. Ecce[3] tibi geminum in scelere par, invisitatum, inauditum, ferum, barbarum. Itàque quorum summum quondam inter ipsos odium bellumque fuerat, eosdem postea singulari inter se consensu et amore devinxit impurissimae naturae et turpissimae vitae similitudo. 118. In[4] Galliam invasit Antonius, in Asiam Dolabella: in alienam uterque provinciam. Alteri se Brutus obiecit, impetumque furentis atque omnia divexare ac diripere cupientis vitae suae periculo colligavit, progressu arcuit, a reditu refrenavit; obsideri se passus ex utraque parte constrinxit Antonium. Alter in Asiam irrupit. Nulla[5] suspicio belli: quis enim id putaret? Secutae collocutiones familiarissimae cum Trebonio, complexusque summae benevolentiae falsi indices exstiterunt in amore simulato: dexterae, quae fidei testes esse solebant, perfidia sunt et scelere violatae: nocturnus introitus Smyrnam, quasi in hostium urbem, quae est fidelissimorum antiquissimorumque sociorum: oppressus Trebonius: si, ut ab eo, qui aperte hostis esset, incautus: si, ut ab eo, qui civis etiam tum speciem haberet, miser. Ex quo nimirum documentum nos capere fortuna voluit, quid esset victis extimescendum.

[1]) Philipp. XI. c. 3. § 6. — [2]) Ibid. c. 1. § 1. — [3]) Ibid. § 2. — [4]) Ibid. c. 2. § 4. — [5]) Ibid. § 5.

XLIII. 119. Ponite[1] iam ante oculos miseram illam et flebilem speciem: nocturnum impetum in urbem Asiae clarissimam, irruptionem armatorum in Trebonii domum, quum miser ille prius latronum gladios videret, quam, quae res esset, audisset: furentis introitum Dolabellae, vocem impuram atque os illud infame, vincula, verbera, eculeum, tortorem carnificemque Samiarium. Consularem[2] hominem, consulari imperio provinciam Asiam obtinentem, Samiario exsuli tradidit: interficere captum statim noluit, ne nimis, credo, in victoria liberalis videretur. Quum verborum contumeliis optimum virum incesto ore lacerasset, tum verberibus ac tormentis quaestionem habuit pecuniae publicae, idque per biduum. Post cervicibus caput abscidit, idque affixum gestari iussit in pilo: reliquum corpus tractum atque laniatum abiecit in mare. Quis[3] bonus non luget mortem Trebonii? quis non dolet interitum talis et civis et viri? 120. L. Cinna[4] crudelis: C. Marius in iracundia perseverans: L. Sulla vehemens: neque ullius horum in ulciscendo acerbitas progressa ultra mortem est; quae tamen poena in cives nimis crudelis putabatur. At[5] Dolabella quidem tam fuit immemor humanitatis, quamquam eius numquam particeps fuit, ut suam insatiabilem crudelitatem exercuerit non solum in vivo, sed etiam in mortuo, atque in eius corpore lacerando atque vexando, quum animum satiare non posset, oculos paverit suos. Qua[6] re quum crudelissimi Poeni iudicati sint in hoste, quid in cive de Dolabella iudicandum est? cuius[7] taeterrima crudelitate omnis barbaria superata est.

[1]) Philipp. XI. c. 3. § 7. — [2]) Ibid. c. 2. § 5. — [3]) Ibid. XII. c. 10. § 25. — [4]) Ibid. XI. c. 1. § 1. — [5]) Ibid. c. 3. § 3. — [6]) Ibid. c. 4. § 9. — [7]) Ibid. c. 2. § 6.

XLIV. 121. Quid loquar de aliorum caede civium Romanorum? de direptione fanorum? Quis est, qui pro rerum atrocitate deplorare tantas calamitates queat? Et nunc tota Asia vagatur, volitat ut rex; nos alio bello distineri putat. Quasi vero non unum idemque bellum sit contra hoc iugum impiorum nefarium. Ergo[1] id, quod fecit Dolabella, in quo potuit, multis idem minatur Antonius. Sed ille quum procul abesset a consulibus exercitibusque nostris, neque dum senatum cum populo Romano conspirasse sensisset, fretus Antonii copiis ea scelera suscepit, quae Romae iam suscepta arbitrabatur a socio furoris sui. 122. Et[2] hic, dii immortales! aliquando fuit meus. Occulta enim erant vitia non inquirenti. Neque nunc fortasse alienus ab eo essem, nisi ille senatui, nisi moenibus patriae, nisi huic urbi, nisi diis penatibus, nisi aris et focis omnium nostrum, nisi denique naturae et humanitati inventus esset inimicus. Nunc[3] vero etiam gaudeo mihi caussam oblatam, in qua et ipse sentiat, et reliqui omnes, me ab illo abalienatum: idque prae me feram, et quidem me mea facere et reipublicae caussa, ut illum oderim: quod, quum eam me auctore defendere coepisset, non modo deseruerit, emptus pecunia, sed etiam, quantum in ipso fuit, everterit.

123. Sed[4] de hoc quidem hactenus. Quid[5], si cetera scribam? Sunt enim innumerabilia generis eiusdem: quae quidem ego non ferrem, nisi me in philosophiae portum contulissem et nisi haberem socium studiorum meorum Atticum nostrum. Itaque[6] et, a republica forensibusque

---

[1]) Philipp. XI. c. 1. § 2. — [2]) Ibid. c. 4. § 10. — [3]) ad Att. XVI. 15. § 1. — [4]) Philipp. XI. c. 9. § 20. — [5]) Epist. ad Curium (ad Fam. VII. 30. § 2.) — [6]) de Offic. III. c. 1. § 1.

negotiis armis impiis vique prohibiti, otium persequimur; et ob eam caussam, Urbe relicta, rura peragrantes saepe soli sumus. Quod [1] ego sine iracundia dico, ut omnia, nec tamen sine dolore. Sed [2] patriam eluxi iam et gravius et diutius, quam ulla mater unicum filium; et [3] dudum tempus est, nos de illa perpetua iam, non de hac exigua vita cogitare. 124. Qua [4] cogitatione dici non potest quam sim hisce temporibus delectatus, vel potius adiutus. Etsi enim mihi sum conscius, numquam me nimis cupidum fuisse vitae; tamen obiiciebatur interdum animo metus quidam et dolor, cogitanti, fore aliqnando finem huius lucis et amissionem omnium vitae commodorum. Hoc antem genere molestiae sic, mihi crede, sum liberatus, ut nihil minus curandum putem. Nec mirum id quidem. Nam efficit hoc philosophia: medetur animis, inanes sollicitudines detrahit, cupiditatibus liberat, pellit timores. Numquam [5] igitur laudari satis digne poterit philosophia, cui qui pareat, omne tempus aetatis sine molestia possit degere. Ars [6] est enim philosophia vitae. Sed [7] haec alias pluribus.

---

[1]) Philipp. VIII. c. 6. § 19. — [2]) Epist. ad Paetum (ad Fam. IX. 20. § 3.) — [3]) ad Att. X. 8. § 8. — [4]) Tusc. II. c. 4. § 10. — [5]) de Senect. c. 1. § 2. — [6]) de Finib. B. et M. III. c. 2. § 4. — [7]) Epist. ad Curium (ad Fam. VII. 30. § 2.)

LIBER DECIMUS.

I. 1. Quum [1] defensionum laboribus senatoriisque muneribus aut omnino, aut magna ex parte essem aliquando liberatus, retuli me, hortante maxime Bruto meo, ad ea studia, quae retenta animo, remissa temporibus, longo intervallo intermissa revocavi: et, quum omnium artium, quae ad rectam vivendi viam pertinerent, ratio et disciplina studio sapientiae, quae philosophia dicitur, contineretur; hoc mihi Latinis litteris illustrandum putavi. Non, quia philosophia Graecis et litteris et doctoribus percipi non posset: sed meum semper iudicium fuit, omnia nostros aut invenisse per se sapientius, quam Graecos, aut accepta ab illis fecisse meliora, quae quidem digna statuissent, in quibus elaborarent. 2. Nam mores et instituta vitae resque domesticas ac familiares nos profecto et melius tuemur et lautius: rem vero publicam nostri maiores certe melioribus temperaverunt et institutis et legibus. Quid loquar de re militari? in qua quum virtute nostri multum valuerunt, tum plus etiam disciplina. Iam illa, quae natura, non litteris assecuti sunt, neque cum Grae-

[1]) Tusc. I. c. 1. § 1.

cia, neque ulla cum gente sunt conferenda. Quae enim tanta gravitas, quae tanta constantia, magnitudo animi, probitas, fides, quae tam excellens in omni genere virtus in ullis fuit, ut sit cum maioribus nostris comparanda?

II. 3. At [1] Philosophia iacuit usque ad hanc aetatem, nec ullum habuit lumen litterarum Latinarum; quae illustranda et excitanda nobis est, ut, si occupati profuimus aliquid civibus nostris, prosimus etiam, si possumus, otiosi. In quo eo magis nobis est elaborandum, quod multi iam esse Latini libri dicuntur, scripti inconsiderate, ab optimis illis quidem viris, sed non satis eruditis. Fieri autem potest, ut recte quis sentiat, et id, quod sentit, polite eloqui non possit: sed mandare quemquam litteris cogitationes suas, qui eas nec disponere, nec illustrare possit, nec delectatione aliqua allicere lectorem, hominis est intemperanter abutentis et otio et litteris. Itaque suos libros ipsi legunt cum suis, nec quisquam attingit praeter eos, qui eamdem licentiam scribendi sibi permitti volunt. 4. Quare si aliquid oratoriae laudis nostra attulimus industria, multo studiosius philosophiae fontes aperiemus, e quibus etiam illa manabant. Sed, ut Aristoteles, vir summo ingenio, scientiae copia, quum motus esset Isocratis rhetoris gloria, dicere etiam coepit adolescentes docere, et prudentiam cum eloquentia iungere: sic nobis placet, nec pristinum dicendi studium deponere, et in hac maiore et uberiore arte versari; qua [2] nec mihi carior ulla umquam res in vita fuit, nec hominum generi maius a diis munus ullum est datum. Cuius [3] in sinum quum a primis tempori-

[1]) Ibid. c. 3. § 5. — [2]) Epist. ad M. Catonem (ad Fam. XV. 4. § 16.) — [3]) Tusc. V. c. 2. § 5.

bus aetatis nostra voluntas studiumque nos compulisset, his gravissimis casibus in eumdem portum, ex quo eramus egressi, magna iactati tempestate confugimus. 5. O vitae philosophia dux, o virtutis indagatrix expultrixque vitiorum! quid non modo nos, sed omnino vita hominum sine te esse potuisset! Tu urbes peperisti: tu dissipatos homines in societatem vitae convocasti: tu eos inter se primo domiciliis, deinde coniugiis, tum litterarum et vocum communione iunxisti: tu inventrix legum, tu magistra morum et disciplinae fuisti. Ad te confugimus; a te opem petimus; tibi nos, ut antea magna ex parte, sic nunc penitus totosque tradimus. Est autem unus dies, bene et ex praeceptis tuis actus, peccanti immortalitati anteponendus. Cuius igitur potius opibus utamur, quam tuis, quae et vitae tranquillitatem largita nobis es, et terrorem mortis sustulisti?

III. 6. Sed[1] ab antiqua philosophia usque ad Socratem, qui Archelaum, Anaxagorae discipulum, audierat, numeri motusque tractabantur, et unde omnia orirentur, quove reciderent: studioseque ab his siderum magnitudines, intervalla, cursus anquirebantur et cuncta caelestia. Socrates autem primus philosophiam devocavit e caelo, et in urbibus collocavit, et in domos etiam introduxit, et coegit de vita et moribus rebusque bonis et malis quaerere. Cuius multiplex ratio disputandi rerumque varietas et ingenii magnitudo, Platonis memoria et litteris consecrata, plura genera effecit dissentientium philosophorum. E quibus nos id potissimum consecuti sumus, quo Socratem usum arbitrabamur, ut nostram ipsi sententiam tegeremus, errore

[1]) Ibid. c. 4. § 10.

alios levaremus, et in omni disputatione, quid esset simillimum veri, quaereremus. 7. Hic[1] in omnibus fere sermonibus, qui ab his, qui illum audierunt, perscripti varie et copiose sunt, ita disputat, ut nihil affirmet ipse, refellat alios: nihil se scire dicat, nisi id ipsum; eoque praestare ceteris, quod illi, quae nesciant, scire se putent, ipse, se nihil scire, id unum sciat; ob eamque rem se arbitrari ab Apolline omnium sapientissimum esse dictum, quod haec esset una omnis sapientia, non arbitrari sese scire, quod nesciat. Quae quum diceret constanter, et in ea sententia permaneret, omnis eius oratio tum in virtute laudanda, et in omnibus hominibus ad virtutis studium cohortandis consumebatur, ut e Socraticorum libris, maximeque Platonis, intelligi potest.

IV. 8. Platonis autem auctoritate, qui varius et multiplex et copiosus fuit, una et consentiens duobus vocabulis philosophiae forma instituta est, Academicorum et Peripateticorum: qui, rebus congruentes, nominibus differebant. Nam, quum Speusippum, sororis filium, Plato philosophiae quasi heredem reliquisset; duos autem praestantissimos studio atque doctrina, Xenocratem Chalcedonium et Aristotelem Stagiritem: qui erant cum Aristotele, Peripatetici dicti sunt, quia disputabant inambulantes in Lycio: illi autem, qui Platonis instituto in Academia, quod est alterum gymnasium, coetus erant et sermones habere soliti, e loci vocabulo nomen habuerunt. Sed utrique, Platonis ubertate completi, certam quamdam disciplinae formulam composuerunt, et eam quidem plenam ac refertam; illam autem Socraticam dubitationem de omnibus rebus, et nulla

[1]) Acad. Poster. I. c. 4. § 16.

affirmatione adhibita consuetudinem disserendi reliquerunt. 9. Ad[1] eos igitur converti me. Ex eorum enim scriptis et institutis quum omnis doctrina liberalis, omnis historia, omnis sermo elegans sumi potest, tum varietas est tanta artium, ut nemo sine eo instrumento ad ullam rem illustriorem satis ornatus possit accedere. Ab his oratores, ab his imperatores ac rerum publicarum principes exstiterunt. Ut ad minora veniam, mathematici, poetae, musici, medici denique ex hac, tamquam ex omnium artium officina, profecti sunt. Quam[2] multa illi de republica scripserunt! quam multa de legibus! quam multa non solum praecepta in artibus, sed etiam exempla in orationibus bene dicendi reliquerunt! 10. Primum enim ipsa illa, quae subtiliter disserenda erant, polite apteque dixerunt, tum definientes, tum partientes: deinde ea, quae requirebant orationem ornatam et gravem, quam magnifice sunt dicta ab illis! quam splendide! de iustitia, de fortitudine, de amicitia, de aetate degenda, de philosophia, de capessenda republica, de temperantia; nec consuetudine hominum acu spinas vellentium, ut Stoici, nec ossa nudantium, sed eorum, qui grandia ornate vellent, enucleate minora dicere. Itaque quae sunt eorum consolationes! quae cohortationes! quae etiam monita et consilia, scripta ad summos viros! Erat enim apud eos, ut est rerum ipsarum natura, sic dicendi exercitatio duplex. Nam quidquid quaeritur, id habet aut generis ipsius sine personis temporibusque, aut, his adiunctis, facti aut iuris aut nominis controversiam. Ergo in utroque exercebantur: eaque disciplina effecit tantam illorum utroque in genere dicendi copiam.

---

[1]) de Finib. B. et M. V. c. 3. § 7. — [2]) Ibid. IV. c. 3. § 5.

V. 11. Itaque[1] mihi semper Peripateticorum Academiaeque consuetudo de omnibus rebus in contrarias partes disserendi non ob eam caussam solum placuit, quod aliter non posset, quid in una quaque re verisimile esset, inveniri; sed etiam, quod esset ea maxima dicendi exercitatio: qua princeps usus est Aristoteles, quem[2], excepto Platone, haud scio an recte dixerim principem philosophorum. Aristoteles[3] enim plurima adiumenta atque ornamenta subministravit huic arti, et[4] adolescentes, non ad philosophorum morem tenuiter disserendi, sed ad copiam rhetorum, in utramque partem, ut ornatius et uberius dici posset, exercuit. 12. Deinde[5] eum qui secuti sunt Peripatetici[6] etiam haec ipsa, quae propria oratorum putantur esse adiumenta atque ornamenta dicendi, ab se peti vincunt oportere; ac non solum meliora, sed etiam multo plura Aristotelem Theophrastumque de his rebus, quam omnes dicendi magistros, scripsisse ostendunt. Nostra[7] autem memoria Philo, quem nos frequenter audivimus, instituit alio tempore rhetorum praecepta tradere, alio philosophorum. Ad quam consuetudinem a familiaribus nostris adducti, in Tusculano saepe, quod datum est temporis nobis, in eo consumpsimus.

VI. 13. Quamquam[8] non sumus ignari, multos studiose contra nos dicturos; quod vitare nullo modo potuimus, nisi nihil omnino scriberemus. Etenim si orationes, quas nos multitudinis iudicio probari volebamus (popularis est enim illa facultas, et effectus eloquentiae est audientium approbatio); sed si reperiebantur nonnulli, qui nihil lauda-

[1]) Tusc. II. c. 3. § 9. — [2]) de Finib. B. et M. V. c. 3. § 7. — [3]) de Invent. I. c. 5. § 7. — [4]) Orator c. 14. § 46. — [5]) Tusc. II. c. c. 3. § 9.— [6]) de Orat. I. c. 10. § 43. — [7]) Tusc. II. c. 3. § 9. — [8]) Ibid. c. 1. § 3.

rent, nisi quod se imitari posse confiderent, quemque sperandi sibi, eumdem bene dicendi finem proponerent, et, quum obruerentur copia sententiarum atque verborum, ieiunitatem et famem se malle, quam ubertatem et copiam dicerent; unde erat exortum genus Atticorum, iis ipsis, qui id sequi se profitebantur, ignotum; qui iam conticuere, paene ab ipso foro irrisi; quid futurum putamus, quum adiutore populo, quo utebamur antea, nunc minime nos uti posse videamus? 14. Est enim philosophia paucis contenta iudicibus, multitudinem consulto ipsa fugiens, eique ipsi et suspecta et invisa: ut vel, si quis universam velit vituperare, secundo id populo facere possit; vel, si in eam, quam nos maxime sequimur, conetur invadere, magna habere possit auxilia a reliquorum philosophorum disciplinis. Nos autem universae philosophiae vituperatoribus respondimus in Hortensio; pro Academia autem quae dicenda essent, satis accurate in Academicis quattuor libris explicata arbitramur: sed tamen tantum abest, ut scribi contra nos nolimus, ut id etiam maxime optemus. In ipsa enim Graecia philosophia tanto in honore numquam fuisset, nisi doctissimorum contentionibus dissensionibusque viguisset.

VII. 15. Quamobrem hortor omnes, qui facere id possunt, ut huius quoque generis laudem iam languenti Graeciae eripiant et perferant in hanc urbem, sicut reliquas omnes, quae quidem erant expetendae, studio atque industria sua maiores nostri tratulerunt. Atque oratorum quidem laus ita ducta ab humili venit ad summum, ut iam, quod natura fert in omnibus fere rebus, senescat brevique tempore ad nihilum ventura videatur: philosophia nascatur Latinis quidem litteris ex his temporibus, eam-

que nos adiuvemus; nosque ipsos redargui refellique patiamur. Quod ii ferunt animo iniquo, qui certis quibusdam destinatisque sententiis quasi addicti et consecrati sunt, eaque necessitate constricti, ut, etiam quae non probare soleant, ea cogantur constantiae caussa defendere: nos, qui sequimur probabilia, nec ultra quam id, quod verisimile occurrerit, progredi possumus, et refellere sine pertinacia et refelli sine iracundia parati sumus. 16. Nec[1] tamen fieri potest, ut, qui hac ratione philosophentur, ii nihil habeant, quod sequantur. Dictum est omnino hac de re alio loco diligentius: sed, quia nimis indociles quidam tardique sunt, admonendi videntur saepius. Non enim sumus ii, quibus nihil verum esse videatur, sed ii, qui omnibus veris falsa quaedam adiuncta esse dicamus, tanta similitudine, ut in iis nulla insit certa iudicandi et assentiendi nota. Ex quo exsistit illud, multa esse probabilia, quae quamquam non perciperentur, tamen, quia visum haberent quemdam insignem et illustrem, iis sapientis vita regeretur.

VIII. 17. Quod[2] si haec studia traducta erunt ad nostros, ne bibliothecis quidem Graecis egebimus; in quibus multitudo infinita librorum propter eorum est multitudinem, qui scripserunt. Eadem enim dicuntur a multis; ex quo libris omnia referserunt. Quod accidet etiam nostris, si ad haec studia plures confluxerint. Sed eos, si possumus, excitemus, qui liberaliter eruditi, adhibita etiam disserendi elegantia, ratione et via philosophantur. Est enim quoddam genus eorum, qui se philosophos appellari volunt, quorum dicuntur esse Latini sane multi libri: quos

---

[1]) de N. D. I. c. 5. § 12. — [2]) Tusc. II. c. 2. § 6.

non contemno equidem, quippe quos numquam legerim; sed, quia profitentur ipsi illi, qui eos scribunt, se neque distincte, neque distribute, neque eleganter, neque ornate scribere, lectionem sine ulla delectatione negligo. 18. Quid enim dicant et quid sentiant ii, qui sunt ab ea disciplina, nemo mediocriter quidem doctus ignorat. Quamobrem, quoniam, quemadmodum dicant, ipsi non laborant, cur legendi sint, nisi ipsi inter se, qui idem sentiunt, non intelligo. Nam, ut Platonem reliquosque Socraticos et deinceps eos, qui ab his profecti sunt, legunt omnes, etiam qui illa aut non approbant aut non studiosissime consectantur; Epicurum autem et Metrodorum non fere praeter suos quisquam in manus sumit; sic hos Latinos ii soli legunt, qui illa recte dici putant. Nobis autem videtur, quidquid litteris mandetur, id commendari omnium eruditorum lectioni decere. Nec, si id ipsi minus consequi possumus, idcirco minus id ita faciendum esse sentimus.

IX. 19. Non[1] eram nescius, quum, quae summis ingeniis exquisitaque doctrina philosophi Graeco sermone tractavissent, ea Latinis litteris mandaremus, fore, ut hic noster labor in varias reprehensiones incurreret. Nam quibusdam, et iis quidem non admodum indoctis, totum hoc displicet philosophari. Quidam autem non id tam reprehendunt, si remissius agatur: sed tantum studium tamque multam operam ponendam in eo non arbitrantur. Erunt etiam, et hi quidem eruditi Graecis litteris, contemnentes Latinas, qui se dicant in Graecis legendis operam malle consumere. Postremo aliquos futuros suspicor, qui me ad alias litteras vocent; genus hoc scribendi, etsi sit ele-

[1]) de Finib. B. et M. I. c. 1. § 1.

gans, personae tamen et dignitatis esse negent. 20. Contra quos omnes dicendum breviter existimo. Quamquam philosophiae quidem vituperatoribus satis reponsum est eo libro, quo a nobis philosophia defensa et collaudata est, quum esset accusata et vituperata ab Hortensio. Qui liber quum probatus videretur iis, quos ego posse iudicare arbitrarer, plura suscepi, veritus, ne movere hominum studia viderer, retinere non posse. Qui autem, si maxime hoc placeat, moderatius tamen id volunt fieri, difficilem quamdam temperantiam postulant in eo, quod semel admissum coerceri reprimique non potest: ut propemodum iustioribus utamur illis, qui omnino avocent a philosophia, quam his, qui rebus infinitis modum constituant, in reque eo meliore, quo maior sit, mediocritatem desiderent. 21. Sive enim ad sapientiam perveniri potest; non paranda nobis solum ea, sed fruenda etiam est. Sive hoc difficile est; tamen nec modus est ullus investigandi veri, nisi inveneris; et quaerendi defatigatio turpis est, quum id, quod quaeritur, sit pulcherrimum. Etenim si delectamur, quum scribimus; quis est tam invidus, qui ab eo nos abducat? Sin laboramus, quis est, qui alienae modum statuat industriae? Nam, ut Terentianus Chremes non inhumanus, qui novum vicinum non vult

fodere, aut arare, aut aliquid ferre denique;

non enim illum ab industria, sed ab illiberali labore deterret; sic isti curiosi, quos offendit noster minime nobis iniucundus labor.

X. 22. His igitur est difficilius satisfacere, qui se Latina scripta dicunt contemnere: in quibus hoc primum est, in quo admirer, cur in gravissimis rebus non delectet eos patrius sermo, quum iidem fabellas Latinas, ad

verbum de Graecis expressas, non inviti legant. Quis enim tam inimicus paene nomini Romano est, qui Ennii Medeam aut Antiopam Pacuvii spernat aut reiiciat; qui se iisdem Euripidis fabulis delectari dicat? Synephebos ego, inquit, potius Caecilii, aut Andriam Terentii, quam utramque Menandri legam? 23. A quibus tantum dissentio, ut, quum Sophocles vel optime scripserit Electram, tamen male conversam Attilii mihi legendam putem; de quo Licinius:

Ferreum scriptorem: verum, opinor, scriptorem tamen, ut legendus sit.

Rudem enim esse omnino in nostris poetis, aut inertissimae segnitiae est, aut fastidii delicatissimi. Mihi quidem nulli satis eruditi videntur, quibus nostra ignota sunt. An,

Utinam ne in nemore, — — —

nihilominus legimus, quam hoc idem Graecum? Quae autem de bene beateque vivendo a Platone disputata sunt, haec explicari non placebit Latine? 24. Quod si nos non interpretum fungimur munere, sed tuemur ea, quae dicta sunt ab iis, quos probamus, eisque nostrum iudicium et nostrum scribendi ordinem adiungimus; quid habent, cur Graeca anteponant iis, quae et splendide dicta sint, neque sint conversa de Graecis? Nam si dicent, ab illis has res esse tractatas, ne ipsos quidem Graecos est cur tam multos legant, quam legendi sunt. Quid enim est a Chrysippo praetermissum in Stoicis? Legimus tamen Diogenem, Antipatrum, Mnesarchum, Panaetium, multos alios, in primisque familiarem nostrum Posidonium. Quid? Theophrastus mediocriterne delectat, quum tractat locos ab Aristotele ante tractatos? Quid? Epicurei num desistunt de iisdem, de quibus et ab Epicuro scriptum est et ab antiquis, ad arbitrium suum scribere? Quod si Graeci leguntur a Graecis, iisdem de rebus alia ratione compositis; quid est,

cur nostri a uostris non legantur? 25. Quamquam si plane sic verterem Platonem aut Aristotelem, ut verterunt nostri poetae fabulas; male, credo, mererer de meis civibns, si ad eorum cognitionem divina illa ingenia transferrem! Sed id neque feci adhnc, nec mihi tamen, ne faciam, interdictnm puto. Locos quidem quosdam, si videbitur, transferam, et maxime ab iis, quos modo nominavi, quum inciderit, ut id apte fieri possit: ut ab Homero Ennius, Afranius a Menandro solet. Sed[1] ex eo credo quibusdam usu venire, ut abhorreant a Latinis, quod inciderint in inculta quaedam et horrida, de male Graecis Latine scripta deterius. Quibus ego assentior, dummodo de iisdem rebus ne Graecos quidem legendos putent. Res vero bonas verbis electis graviter ornateque dictas quis non legat? nisi qui se plane Graecum dici velit: ut a Scaevola est praetore salutatus Athenis Albucius.

XI. 26. Ego[2] vero, quum forensibus operis, laboribus, periculis non deseruisse mihi videor praesidium, in quo a populo Romano locatus sum: debeo profecto, quantumcnmque possim, in eo qnoque elaborare, ut sint opera, studio, labore meo doctiores cives mei, nec cum istis tanto opere pngnare, qui Graeca legere malint; modo legant illa ipsa, nec simulent; et iis servire, qui vel utrisque litteris uti velint, vel, si suas habent, illas non magno opere desiderent. Ergo[3] quaerenti mihi multumque et din cogitanti, quanam re possem prodesse quam plurimis, ne quando intermitterem consulere reipnblicae, qnum[4] omnem nostram de republica cnram, cogitationem de dicenda in senatu sententia, commentationem caussarum abiecissem, nulla[5] res maior

[1]) Ibid. c. 3. § 8. — [2]) Ibid. c. 4. § 10. — [3]) de Divinat. II. c. 1. § 1. — [4]) Epist. ad Paetnm (ad Fam. IX. 20. § 1.) — [5]) de Divinat. II. c. 1. § 1.

occurrebat, quam si optimarum artium vias traderem meis civibus. Quod compluribus iam libris me arbitror consecutum. Nam et cohortati sumus, ut maxime potuimus, ad philosophiae studium eo libro, qui est inscriptus Hortensius, et, quod genus philosophandi minime arrogans maximeque et constans et elegans arbitraremur, quattuor Academicis libris ostendimus. 27. Qui[1] autem alia malunt scribi a nobis, aequi esse debent, quod et scripta multa sunt, sic ut plura nemini e nostris, et scribentur fortasse plura, si vita suppetet: et tamen, qui diligenter haec, quae de philosophia litteris mandamus, legere assueverit, iudicabit nulla ad legendum his esse potiora. Ego[2] autem necesse mihi quidem esse arbitror philosophari: nam quid possum, praesertim nihil agens, agere melius? Quid[3] est enim, per deos! optabilius sapientia? quid praestantius? quid homini melius? quid homine dignius? Hanc igitur qui expetunt, philosophi nominantur; nec quidquam aliud est philosophia, si interpretari velis, praeter studium sapientiae. Cuius studium qui vituperat, haud sane intelligo, quidnam sit, quod laudandum putet. Nam sive oblectatio quaeritur animi requiesque curarum, quae conferri cum eorum studiis potest, qui semper aliquid anquirunt, quod spectet et valeat ad bene beateque vivendum? sive ratio constantiae virtutisque ducitur, aut haec ars est aut nulla omnino, per quam eas assequamur. Nullam dicere maximarum rerum artem esse, quum minimarum sine arte nulla sit, hominum est parum considerate loquentium atque in maximis rebus errantium. Si autem est aliqua disciplina virtutis, ubi ea quaeretur, quum ab hoc discendi

---

[1]) de Finib. B. et M. I. c. 4. § 11. — [2]) Tusc. II. c. 1. § 1. — [3]) de Offic. II. c. 2. § 5.

genere discesseris? Sed haec, quum ad philosophiam cohortamur, accuratius disputari solent: quod in **Hortensio** fecimus.

XII. 28. Academicam[1] autem omnem quaestionem quattuor libris absolvi: nescio quam bene, sed ita accurate, ut nihil posset supra. Et[2] hanc quidem *ἀκαδημικὴν σύνταξιν* totam ad Varronem traduximus. Feci[3] igitur sermonem inter nos habitum in Cumano, quum esset una Pomponius. Varroni dedi partes Antiochinas, quas ab ipso probari intellexisse mihi videbar: mihi sumpsi Philonis. Primo[4] haec Academica cum Catulo, Lucullo, Hortensio contuleram: sic[5] enim constitueram, neminem includere in dialogos eorum, qui viverent. Sed[6] sane in personas non cadebant. Erant enim *λογικώτερα*, quam ut illi de iis somniasse umquam viderentur. Deinde[7], quia *παρὰ τὸ πρέπον* videbatur, quod erat hominibus nota, non illa quidem *ἀπαιδευσία*, sed in iis rebus *ἀτριψία*, eosdem illos sermones ad Catonem Brutumque traduli. 29. Ecce autem Attici litterae de Varrone: quibus[8] scribit et desiderari a Varrone, et magni illum aestimare. Commotus[9] hisce litteris, totam Academiam ab hominibus nobilissimis abstuli, tratulique ad nostrum sodalem, et ex duobus libris contuli in quattuor. Grandiores sunt omnino, quam erant illi; sed tamen multa detracta. Libri quidem ita exierunt (nisi forte me communis *φιλαυτία* decipit), ut in tali genere ne apud Graecos quidem simile quidquam. In[10] eis, quae erant contra *ἀκαταληψίαν* praeclare collecta ab Antiocho,

---

[1] ad Att. XIII. 19. § 3. — [2]) Ibid. XIII. 16. § 2. — [3]) Epist. ad Varron. (ad Fam. IX. 8. § 1.) — [4]) ad Att. XIII. 19. 5. — [5]) Ibid. § 3. [6]) Ibid. § 5. — [7]) Ibid. XIII. 16. § 1. — [8]) Ibid. XIII. 19. § 3. — [9]) Ibid. XIII. 13. § 1. — [10]) Ibid. XIII. 19. § 3.

Varroni dedi: ad ea ipse respondeo: Atticus est tertius in sermone nostro.

XIII. 30. Quumque[1] fundamentum esset philosophiae positum in finibus bonorum et malorum, perpurgatus est is locus a nobis qninque libris, ut, quid a qnoque, et quid contra quemque philosophnm diceretur, intelligi posset. Quid[2] est enim in vita tanto opere quaerendum, quam quum omnia in philosophia, tum id, quod his libris quaeritur, quid sit finis, quid extremum, quid ultimum, quo sint omnia bene vivendi recteque faciendi consilia referenda? quid sequatur natura, ut summum ex rebns expetendis? quid fugiat, ut extremum malorum? Qua de re quum sit inter doctissimos summa dissensio, quis alienum putet eius esse dignitatis, qnam mihi quisque tribuit, quid in omni munere vitae optimum et verissimum sit, exquirere? 31. Qui[3] autem de summo bono dissentit, de tota philosophiae ratione dissentit. Hoc[4] autem constituto in philosophia, constituta sunt omnia. Nam ceteris in rebus sive praetermissum, sive ignoratum est quippiam, non plus incommodi est, quam quanti quaeque earum rerum est, in quibus neglectum est aliquid. Summum autem bonum si ignoretur, vivendi rationem ignorari necesse est. Ex quo tantus error consequitur, ut, quem in portum se recipiant, scire non possint. Cognitis autem rerum finibus, quum intelligitur, quid sit et bonorum extremum et malorum, inventa et vitae via est conformatioque omnium officiorum. Nos[5] igitur hanc omnem quaestionem de Finibus bonorum et malorum fere a nobis explicatam esse his libris arbitramur, in quibus, quantum potuimus, non modo quid nobis

[1]) de Divinat. II. c. 1. § 2. — [2]) de Finib. B. et M. I. c. 4. § 11. — [3]) Ibid. V. c. 5. § 14. — [4]) Ibid. c. 6. § 15. — [5]) Ibid. I. c. 4. § 12.

probaretur, sed etiam quid a singulis philosophiae disciplinis diceretur, persecuti sumus. 32. Sunt[1] autem hae de finibus, ut opinor, retentae defensaeque sententiae. Primum simplices quattuor: Nihil bonum, nisi honestum, ut Stoici: Nihil bonum, nisi voluptatem, ut Epicurus: Nihil bonum, nisi vacuitatem doloris, ut Hieronymus: Nihil bonum, nisi naturae primis bonis aut omnibus aut maximis frui, ut Carneades contra Stoicos disserebat. Haec igitur simplicia: illa mixta. Tria genera bonorum, maxima animi, secunda corporis, externa tertia, ut Peripatetici, nec multo veteres Academici secus: voluptatem cum honestate Dinomachus et Callipho copulavit, indolentiam autem honestati Peripateticus Diodorus adiunxit. Hae sunt sententiae, quae stabilitatis aliquid habeant: nam Aristonis, Pyrrhonis, Herilli nonnullorumque aliorum evanuerunt.

XIV. 33. Quae[2] autem his libris scripsi, Ἀριστοτέλειον morem habent; in quo sermo ita inducitur ceterorum, ut penes ipsum sit principatus. Ita confeci quinque libros περὶ τελῶν, ut Epicurea L. Torquato, Stoica M. Catoni, περιπατητικά M. Pisoni darem. Ἀζηλοτύπητον id fore putaram, quod omnes illi decesserant. At[3] vereor interdum, ne talium personarum, quum amplificare velim, minuam etiam gloriam. Sunt enim multi, qui omnino Graecas non ament litteras: plures, qui philosophiam: reliqui, etiamsi haec non improbent, tamen earum rerum disputationem principibus civitatis non ita decoram putant. Ego autem, quum Graecas litteras M. Catonem in senectute didicisse acceperim, P. autem Africani, historiae loquan-

---

[1]) Tusc. V. c. 30. § 84. — [2]) ad Att. XIII. 19. § 4. — [3]) Acad. pr. II. c. 2. § 5.

tur, in legatione illa nobili, quam ante censuram obiit, Panaetium unum omnino comitem fuisse; nec litterarum Graecarum, nec philosophiae iam ullum auctorem requiro. 34. Restat, ut iis respondeam, qui sermonibus eiusmodi nolint personas tam graves illigari. Quasi vero clarorum virorum aut tacitos congressus esse oporteat, aut ludicros sermones, aut rerum colloquia leviorum. Etenim, si quodam in libro vere est a nobis philosophia laudata, profecto eius tractatio optimo atque amplissimo quoque dignissima est: nec quidquam aliud videndum est nobis, quos populus Romanus hoc in gradu collocavit, nisi ne quid privatis studiis de opera publica detrahamus. Quod si, quum fungi munere debeamus, non modo operam nostram numquam a populari coetu removemus, sed ne litteram quidem ullam facimus, nisi forensem: quis reprehendet nostrum otium, qui in eo non modo nosmetipsos hebescere et languescere nolumus, sed, ut plurimis prosimus, enitimur? Gloriam vero non modo non minui, sed etiam augeri arbitramur eorum, quorum ad populares illustresque laudes has etiam minus notas minusque pervulgatas adiungimus. Sunt etiam, qui negent, in his, qui in nostris libris disputent, fuisse earum rerum, de quibus disputatur, scientiam: qui mihi videntur non solum vivis, sed etiam mortuis invidere.

XV. 35. Totidem[1] subsecuti libri **Tusculanarum disputationum** res ad beate vivendum maxime necessarias aperuerunt; quibus[2] libris exposita sunt ea, quae a nobis cum familiaribus nostris in Tusculano erant disputata. Hanc[3] enim perfectam philosophiam semper iudicavi, quae de maximis quaestionibus copiose posset ornateque dicere:

[1]) de Divinat. II. c. 1. § 2. — [2]) Tusc. III. c. 3. § 6. — [3]) Tusc. I. c. 4. § 7.

in quam exercitationem ita nos studiose dedimus, ut iam etiam scholas Graecorum more habere auderemus: ut nuper in Tusculano, quum essent complures mecum familiares, tentavi, quid in eo genere possem. Ut enim antea declamitabam caussas, quod nemo me diutius fecit; sic haec mihi nunc senilis erat declamatio. Ponere iubebam, de quo quis audire vellet: ad id aut sedens aut ambulans disputabam. Itaque dierum quinque scholas, ut Graeci appellant, in totidem libros contuli. Fiebat autem ita, ut, quum is, qui audire vellet, dixisset, quid sibi videretur, tum ego contra dicerem. Haec est enim vetus et Socratica ratio contra alterius opinionem disserendi. Nam ita facillime, quid veri simillimum esset, inveniri posse Socrates arbitrabatur. Sed quo commodius disputationes nostrae explicarentur, sic eas exposui, quasi ageretur res, non quasi narraretur. 56. Primus[1] liber est de contemnenda morte; secundus de tolerando dolore; de aegritudine lenienda tertius; quartus de reliquis animi perturbationibus. Scire[2] autem nos oportet, cognitis, quoad possunt ab homine cognosci, bonorum et malorum finibus, nihil a philosophia posse aut maius aut utilius optari, quam haec, quae a nobis isto quatriduo disputata sunt. Morte enim contempta et dolore ad patiendum levato, adiunximus sedationem aegritudinis: qua nullum homini malum maius est. Etsi enim omnis animi perturbatio gravis est nec multum differt ab amentia, tamen ceteros, quum sunt in aliqua perturbatione aut metus aut laetitiae aut cupiditatis, commotos modo et perturbatos dicere solemus: at eos, qui se aegritudini dediderunt, miseros, afflictos, aerumnosos, calamitosos. Itaque non fortuito factum videbitur, sed ratione

---

[1]) de Divin. II. c. 1. § 2. — [2]) Tusc. IV. c. 38. § 82.

propositum, ut separatim de aegritudine et de ceteris perturbationibus disputaremus: in ea est enim fons miseriarum et caput. Sed et aegritudinis et reliquorum animi morborum una sanatio est, omnes opinabiles esse et voluntarios, ea reque suscipi, quod ita rectum esse videatur. Hunc errorem, quasi radicem malorum omnium, stirpitus philosophia se extracturam pollicetur. Demus igitur nos huic excolendos, patiamurque nos sanari. His enim malis insidentibus, non modo beati, sed ne sani quidem esse possumus. 37. Quintus[1] denique liber eum locum complexus est, qui totam philosophiam maxime illustrat: docet enim ad beate vivendum virtutem se ipsa esse contentam. Quod[2] etsi difficile est probatu, propter tam varia et tam multa tormenta fortunae; tale tamen est, ut elaborandum sit, quo facilius probetur. Nihil est enim omnium, quae in philosophia tractantur, quod gravius magnificentiusque dicatur. Nam, quum ea caussa impulerit eos, qui primi se ad philosophiae studium contulerunt, ut, omnibus rebus posthabitis, totos se in optimo vitae statu exquirendo collocarent; profecto spe beate vivendi tantam in eo studio curam operamque posuerunt.

XVI. 38. Quibus[3] editis v libris, tres libri perfecti sunt de Natura Deorum, in quibus omnis eius loci quaestio continetur. Dictum[4] igitur est, quid de religione, pietate, sanctitate, caerimoniis, fide, iureiurando, quid de templis, delubris sacrificiisque solemnibus, quid de ipsis auspiciis, quibus nos praesumus, existimandum sit. Haec enim omnia ad hanc de diis immortalibus quaestionem referenda sunt. Cuius[5] quaestionis quadripartita fuit divisio:

---

[1]) de Divinat. II. c. 1. § 2. — [2]) Tusc. V. c. 1. § 1. — [3]) de Divinat. II. c. 1. § 3. — [4]) de Nat. Deor. I. c. 6. § 14. — [5]) Ibid. III. c. 3. § 6.

primum, ut vellem docere, deos esse; deinde, quales essent; tum, ab his mundum regi; postremo, consulere eos rebus humanis. 39. Est [1] autem haec perdifficilis et perobscura quaestio de natura deorum: quae et ad agnitionem animi pulcherrima est et ad moderandam religionem necessaria. De qua tam variae sunt doctissimorum hominum tamque discrepantes sententiae, ut magno argumento esse debeat, caussam, id est principium, philosophiae, esse inscientiam, prudenterque Academicos a rebus incertis assensionem cohibuisse. Quid est enim temeritate turpius? aut quid tam temerarium tamque indignum sapientis gravitate atque constantia, quam aut falsum sentire, aut, quod non satis explorate perceptum sit et cognitum, sine ulla dubitatione defendere? Velut in hac quaestione plerique (quod maxime verisimile est et quo omnes duce natura vehimur) deos esse dixerunt: dubitare se Protagoras: nullos esse omnino Diagoras Melius et Theodorus Cyrenaicus putaverunt. Qui vero deos esse dixerunt, tanta sunt in varietate ac dissensione, ut eorum molestum sit dinumerare sententias. Nam et de figuris deorum, et de locis atque sedibus et actione vitae multa dicuntur; deque his summa philosophorum dissensione certatur: quod vero maxime rem caussamque continet, utrum nihil agant, nihil moliantur, omni curatione et administratione rerum vacent, an contra ab iis et a principio omnia facta et constituta sint, et ad infinitum tempus regantur atque moveantur, in primis magna dissensio est: eaque nisi diiudicetur, in summo errore necesse est homines atque in maximarum rerum ignoratione versari. 40. Sunt enim philosophi et fuerunt, qui omnino nullam habere censerent hu-

[1]) Ibid. I. c. 1. § 1.

manarum rerum procurationem deos. Quorum si vera sententia est, quae potest esse pietas? quae sanctitas? quae religio? Haec enim omnia pure ac caste tribuenda deorum numini ita sunt, si animadvertuntur ab iis, et si est aliquid a diis immortalibus hominum generi tributum. Sin autem dii neque possunt nos iuvare neque volunt, nec omnino curant, nec, quid agamus, animadvertunt, nec est, quod ab iis ad hominum vitam permanare possit; quid est, quod ullos diis immortalibus cultus, honores, preces adhibeamus? In specie autem fictae simulationis, sicut reliquae virtutes, ita pietas inesse non potest, cum qua simul et sanctitatem et religionem tolli necesse est; quibus sublatis, perturbatio vitae sequitur et magna confusio. Atque haud scio an, pietate adversus deos sublata, fides etiam et societas generis humani et una excellentissima virtus, iustitia, tollatur. 41. Sunt autem alii philosophi, et hi quidem magni atque nobiles, qui deorum mente atque ratione omnem mundum administrari et regi censeant: neque vero id solum, sed etiam ab iisdem vitae hominum consuli et provideri: nam et fruges, et reliqua, quae terra pariat, et tempestates ac temporum varietates caelique mutationes, quibus omnia, quae terra gignat, maturata pubescant, a diis immortalibus tribui generi humano putant; multaque, quae dicuntur in his libris, colligunt, quae talia sunt, ut ea ipsa dii immortales ad usum hominum fabricati paene videantur. Contra quos Carneades ita multa disseruit, ut excitaret homines non socordes ad veri investigandi cupiditatem. Res enim nulla est, de qua tanto opere non solum indocti, sed etiam docti dissentiant. Quorum opiniones quum tam variae sint tamque inter se dissidentes; alterum fieri profecto potest, ut earum nulla, alterum certe non potest, ut plus una vera sit.

XVII. 42. Et [1] ut plene esset cumulateque perfecta quaestio de natura Deorum, item de **Divinatione** ingressi sumus scribere. Vetus [2] opinio est, iam usque ab heroicis ducta temporibus, eaque et populi Romani et omnium gentium firmata consensu, versari quamdam inter homines divinationem, quam Graeci *μαντικὴν* appellant, id est praesensionem et scientiam rerum futurarum. Magnifica quidem res et salutaris, si modo est ulla: quaque proxime ad deorum vim natura mortalis possit accedere. Itaque ut alia nos melius multa quam Graeci, sic huic praestantissimae rei nomen nostri a divis, Graeci, ut Plato interpretatur, a furore duxerunt. 43. Gentem quidem nullam video neque tam humanam atque doctam, neque tam immanem tamque barbaram, quae non significari futura et a quibusdam intelligi praedicique posse censeat. Principio Assyrii, ut ab ultimis auctoritatem repetam, propter planitiem magnitudinemque regionum, quas incolebant, quum caelum ex omni parte patens atque apertum intuerentur, traiectiones motusque stellarum observitaverunt: quibus notatis, quid quoque significaretur, memoriae prodiderunt. Qua in natione Chaldaei, non ex artis, sed ex gentis vocabulo nominati, diuturna observatione siderum scientiam putantur effecisse, ut praedici posset, quid cuique eventurum et quo quisque fato natus esset. Eamdem artem etiam Aegyptii longinquitate temporum innumerabilibus paene saeculis consecuti putantur. Cilicum autem et Pisidarum gens et his finitima Pamphylia, quibus nationibus praefuimus ipsi, volatibus avium cantibusque, ut certissimis signis, declarari res futuras putant. Quam vero Graecia coloniam misit in

---

[1]) de Divinat. II. c. 1. § 3. — [2]) Ibid. I. c. 1. § 1.

Aeoliam, Ioniam, Asiam, Siciliam, Italiam, sine Pythio aut Dodonaeo aut Ammonis oraculo? aut quod bellum susceptum ab ea sine consilio deorum est? 44. Nec unum genus est divinationis publice privatimque celebratum. Nam, ut omittam ceteros populos, noster quam multa genera complexus est! Principio huius urbis parens Romulus non solum auspicato Urbem condidisse, sed ipse etiam optimus augur fuisse traditur. Deinde auguribus et reliqui reges usi, et exactis regibus nihil publice sine auspiciis nec domi nec militiae gerebatur. Quumque magna vis videretur esse et in impetriendis consulendisque rebus, et in monstris interpretandis ac procurandis in haruspicum disciplina, omnem hanc ex Etruria scientiam adhibebant, ne genus esset ullum divinationis, quod neglectum ab iis videretur. Et, quum duobus modis animi sine ratione et scientia motu ipsi suo soluto et libero incitarentur, uno furente, altero somniante, furoris divinationem Sibyllinis maxime versibus contineri arbitrati, eorum decem interpretes delectos e civitate esse voluerunt: ex quo genere saepe hariolorum etiam et vatum furibundas praedictiones, ut Octaviano bello Cornelii Culleoli, audiendas putaverunt. Nec vero somnia graviora, si quae ad rempublicam pertinere visa sunt, a summo consilio neglecta sunt. Quin etiam memoria nostra templum Iunonis Sospitae L. Iulius, qui cum P. Rutilio consul fuit, de senatus sententia refecit ex Caeciliae, Balearici filiae, somnio. 45. Atque haec, ut ego arbitror, veteres rerum magis eventis moniti, quam ratione docti probaverunt. Philosophorum vero exquisita quaedam argumenta, cur esset vera divinatio, collecta sunt: e quibus, ut de antiquissimis loquar, Colophonius Xenophanes, unus, qui deos esse diceret, divinationem funditus sustulit. Reliqui vero omnes, praeter Epicurum, balbutientem

de natura deorum, divinationem probaverunt; sed non uno modo. Nam quum Socrates omnesque Socratici Zenoque et hi, qui ab eo essent profecti, manerent in antiquorum philosophorum sententia, vetere Academia et Peripateticis consentientibus; quumque huic rei magnam auctoritatem Pythagoras iam ante tribuisset, qui etiam ipse augur vellet esse, plurimisque locis gravis auctor Democritus praesensionem rerum futurarum comprobaret; Dicaearchus Peripateticus cetera divinationis genera sustulit, somniorum et furoris reliquit: Cratippusque familiaris noster, quem ego parem summis Peripateticis iudico, iisdem rebus fidem tribuit, reliqua divinationis genera reiecit. 46. Sed quum Stoici omnia fere illa defenderent, quod et Zeno in suis commentariis quasi semina quaedam sparsisset, et ea Cleanthes paullo uberiora fecisset; accessit acerrimo vir ingenio Chrysippus, qui totam de divinatione duobus libris explicavit sententiam, uno praeterea de oraculis, uno de somniis: quem subsequens, unum librum Babylonius Diogenes edidit, eius auditor; duo Antipater; quinque noster Posidonius. Sed a Stoicis vel princeps eius disciplinae, Posidonii doctor, discipulus Antipatri, degeneravit Panaetius: nec tamen ausus est negare, vim esse divinandi, sed dubitare se dixit. Quod illi in aliqua re, invitissimis Stoicis, Stoico facere licuit, id nos ut in reliquis rebus faciamus, a Stoicis non concedetur? praesertim quum id, de quo Panaetio non liquet, reliquis eiusdem disciplinae solis luce videatur clarius. 47. Sed haec quidem laus Academiae praestantissimi philosophi iudicio et testimonio comprobata est. Etenim nobismetipsis quaerentibus, quid esset de divinatione iudicandum, quod a Carneade multa acute et copiose contra Stoicos disputata essent, verentibusque, ne temere vel falsae rei vel non sa-

tis cognitae assentiremur, faciendum videbatur, ut diligenter etiam atque etiam argumenta cum argumentis compararemus, ut fecimus in his tribus libris, quos de Natura Deorum scripsimus. Nam quum omnibus in rebus temeritas in assentiendo errorque turpis est, tum in eo loco maxime, in quo iudicandum est, quantum auspiciis rebusque divinis religionique tribuamus. Est enim periculum, ne aut, neglectis iis, impia fraude, aut, susceptis, anili superstitione obligemur.

XVIII. 48. Quod [1] autem in illis libris feci, qui sunt de Natura Deorum, itemque in iis, quos de Divinatione edidi, ut in utramque partem perpetua explicaretur oratio, quo facilius id a quoque probaretur, quod cuique maxime probabile videretur, id in disputatione de Fato, casus quidam, ne facerem, impedivit. Nam quum essem in Puteolano Hirtiusque noster, consul designatus, iisdem in locis, vir nobis amicissimus et iis studiis, in quibus nos a pueritia viximus, deditus; multum una eramus, maxime nos quidem exquirentes ea consilia, quae ad pacem et ad concordiam civium pertinerent. Quum enim omnes post interitum Caesaris novarum perturbationum caussae quaeri viderentur, hisque esse occurrendum putaremus; omnis fere nostra in iis deliberationibus consumebatur oratio; idque et saepe alias, et quodam liberiore, quam solebat, et magis vacuo ab interventoribus die, quum ille ad me venisset, primo illa, quae erant quotidiana et quasi legitima nobis, de pace et de otio. 49. Quibus actis,

» Quid ergo? inquit ille, quoniam oratorias exercitationes non tu quidem, ut spero, reliquisti, sed certe philo-

[1]) de Fato c. 1. § 1.

sophiam illis anteposuisti, possumne aliquid audire? Tu vero, inquam, vel audire vel dicere. Nec enim (id quod recte existimas) oratoria illa studia deserui; quibus etiam te incendi, quamquam flagrantissimum acceperam; nec ea, quae nunc tracto, minuunt, sed augent potius illam facultatem. Nam cum hoc genere philosophiae, quod nos sequimur, magnam habet orator societatem. Subtilitatem enim ab Academia mutuatur, et ei vicissim reddit ubertatem orationis et ornamenta dicendi. Quamobrem, inquam, quoniam utriusque studii nostra possessio est, hodie, utro frui malis, optio sit tua. Tum Hirtius, Gratissimum, inquit, et tuorum omnium simile: nihil enim umquam abnuit meo studio voluntas tua. Sed quoniam rhetorica mihi vestra sunt nota, teque in iis et audivimus saepe et audiemus, atque hanc Academicorum contra propositum disputandi consuetudinem indicant te suscepisse Tusculanae disputationes; ponere aliquid, ad quod audiam, si tibi non est molestum, volo. An mihi, inquam, potest quidquam esse molestum, quod tibi gratum futurum sit? Sed ita audies, ut Romanum hominem, ut timide ingredientem ad hoc genus disputandi, ut longo intervallo haec studia repetentem. Ita, inquit, audiam te disputantem, ut ea lego, quae scripsisti."

50. Proinde orsus sum disputationem de Fato; quam[1] quum illis, quos dixi, adiunxissem libris de Natura Deorum et de Divinatione, erat abunde satisfactum toti huic quaestioni. Fatum[2] autem id appello, quod Graeci εἱμαρμένην, id est ordinem seriemque caussarum, quum caussa caussae nexa rem ex se gignat. Ea est ex omni aeternitate fluens veritas sempiterna. Quod quum ita sit, nihil est factum, quod non futurum fuerit, eodemque modo

[1]) de Divinat. II. c. 1. § 3. — [2]) Ibid. I. c. 55. § 125.

nihil est futurum, cuius non caussas id ipsum efficientes natura contineat. Ex quo intelligitur, ut fatum sit non id, quod superstitiose, sed id, quod physice dicitur, caussa aeterna rerum, cur et ea, quae praeterierunt, facta sint, et, quae instant, fiant, et, quae sequuntur, futura sint. Ita fit, ut et observatione notari possit, quae res quamque caussam plerumque consequatur, etiam si non semper. Nam id quidem affirmare difficile est. Easdemque caussas verisimile est rerum futurarum cerni ab iis, qui aut per furorem eas; aut in quiete videant. 51. Praeterea quum fato omnia fiunt, si quis mortalis possit esse, qui colligationem caussarum omnium perspiciat animo, nihil eum profecto fallat. Qui enim teneat caussas rerum futurarum, idem necesse est omnia teneat, quae futura sint. Quod quum nemo facere, nisi deus, possit, relinquendum est homini, ut signis quibusdam, consequentia declarantibus, futura praesentiat. Non enim illa, quae futura sunt, subito exsistunt; sed est quasi rudentis explicatio, sic traductio temporis nihil novi efficientis et primum quidque replicantis. Quod et ii vident, quibus naturalis divinatio data est, et ii, quibus cursus rerum observando notatus est: qui etsi caussas ipsas non cernunt, signa tamen caussarum et notas cernunt; ad quas, adhibita memoria et diligentia, ex monumentis superiorum efficitur ea divinatio, quae artificiosa dicitur, extorum, fulgurum, ostentorum signorumque caelestium. 52. Non est igitur, ut mirandum sit, ea praesentiri a divinantibus, quae nusquam sint. Sunt enim omnia, sed tempore absunt. Atque ut in seminibus vis inest earum rerum, quae ex iis progignuntur; sic in caussis conditae sunt res futurae, quas esse futuras aut concitata mens aut soluta somno cernit, aut ratio aut coniectura praesentit. Atque ut ii, qui solis et lunae reliquo-

rumque siderum ortus, obitus motusque cognorunt, quo quidque tempore eorum futurum sit, mnlto ante praedicunt: sic, qui cursum rerum, eventorumque consequentiam dinturnitate pertractata notaverunt, ant semper aut, si id difficile est, plerumque, — quod si ne id quidem conceditur, nonnumquam certe, quid futurum sit, intelligunt. Atque haec quidem et quaedam huiusmodi argumenta, cnr sit divinatio, ducnntur a fato.

XIX. 53. Atque [1] his libris adnumerandi sunt sex de Repnblica, quos tunc scripsimus, quum gubernacula reipublicae tenebamus: in [2] quibus de moribus institutisque maiorum et disciplina ac temperatione civitatis locuti sumus. Magnus [3] locus, philosophiaeque proprius, a Platone, Aristotele, Theophrasto totaque Peripateticorum familia tractatus uberrime: quos [4] ego existimo, etiam si qui ipsi rempublicam non gesserint, tamen, quoniam de republica multa qnaesierint et scripserint, functos esse aliquo reipublicae munere. Neque enim est ulla res, in qua propius ad deorum numen virtus accedat humana, quam civitates aut condere novas aut conservare iam conditas. 54. Quibus de rebus, quoniam nobis contigit, ut iidem et in gerenda republica aliquid essemus memoria dignum consecuti, et in explicandis rationibus rerum civilium quamdam facultatem, non modo usu, sed etiam studio discendi et doctrina essemus adepti; quum superiores alii fuissent in disputationibus perpoliti, quorum res gestae nllae invenirentur; alii in gerendo probabiles, in disserendo rudes. Nec vero nostra quaedam instituenda fuit nova et a nobis inventa

[1]) de Divinat. II. c. 1. § 3. — [2]) Tusc. IV. c. 1. § 1. — [3]) de Divinat II. c. 1. § 3. — [4]) de Rep. I. c. 7. § 12.

ratio, sed unius aetatis clarissimorum ac sapientissimorum nostrae civitatis virorum disputatio repetenda memoria fuit, quae mihi quondam adolescentulo a P. Rutilio Rufo, Zmyrnae quum essem complures dies, exposita est. Nam quum P. Africanus, Paulli filius, feriis Latinis Tuditano cos. et Aquillio constituisset in hortis esse, quasi[1] praesagiret, perpaucis ante mortem diebus, quum et Philus et Manilius adessent cum Rutilio, et alii plures, et Scaevola etiam cum Laelio venisset, triduum disseruit de republica. In[2] qua disputatione nihil fere, quod magno opere ad rationes omnium rerum pertineret, praetermissum puto. 55. Cuius[3] disputationis fuit extremum fere de immortalitate animorum: quae se in quiete per visum ex Africano audisse dicebat Scipio, quum[4] in Africam venisset M' Manilio consuli ad quartam legionem tribunus militum, et Masinissam convenisset, regem familiae suae iustis de caussis amicissimum. Neque[5] enim iis assentiebatur Scipio, qui haec nuper disserere coeperant, cum corporibus simul animos interire atque omnia morte deleri. Plus apud eum antiquorum auctoritas valebat, — vel nostrorum maiorum, qui mortuis tam religiosa iura tribuerunt: quod non fecissent profecto, si nihil ad eos pertinere arbitrarentur; — vel eorum, qui in hac terra fuerunt magnamque Graeciam, quae nunc quidem deleta est, tunc florebat, institutis et praeceptis suis erudierunt; — vel eius, qui Apollinis oraculo sapientissimus est iudicatus, qui non tum hoc, tum illud, ut plerique, sed idem dicebat semper, *Animos hominum esse divinos, iisque, quum e corpore excessissent, reditum in caelum patere optimoque et iustissimo cuique expeditissimum.* Quod item Scipioni videbatur.

[1]) de Amic. c. 4. § 14. — [2]) de Rep. I. c. 8. § 13. — [3]) de Amic. c. 4. § 14. — [4]) Somnium Scipionis c. 1. § 1. — [5]) de Amic. c. 4. § 13.

XX. 56. Quin[1] etiam feci, quod profecto ante me nemo, ut ipse me per litteras consolarer. Nam[2] quid ego de Consolatione dicam? quae mihi quidem ipsi sane aliquantum medetur; ceteris item multum illam profuturam puto. Quem[3] librum in medio (non enim sapientes eramus) maerore et dolore conscripsimus: quodque vetat Chrysippus, ad recentes quasi tumores animi remedium adhibere, id nos fecimus, naturaeque vim attulimus, ut magnitudini medicinae doloris magnitudo concederet. Ego[4] autem volebam aliquod emere latibulum et perfugium doloris mei: neque[5] tamen progressus sum longius, quam mihi doctissimi homines concedebant; quorum scripta omnia, quaecumque sunt in eam sententiam, non legi solum, quod ipsum erat fortis aegroti, accipere medicinam, sed in mea etiam scripta trastuli, quod certe afflicti et fracti animi non fuit. Nihil[6] enim de maerore minuendo scriptum ab ullo est, quod ego non legerim. 57. Affirmo sane nullam consolationem esse talem. Totos dies scribebam; non quo proficerem quid; sed tantisper impediebar, non equidem satis, (vis enim urgebat) sed relaxabar tamen, omniaque nitebar, non ad animum, sed ad vultum ipsum, si possem, reficiendum: idque faciens, interdum mihi peccare videbar, interdum peccaturus esse, nisi facerem. Quid[7], qui non putant lugendum viris? qualis fuit Q. Maximus, efferens filium consularem: qualis L. Paullus, duobus paucis diebus amissis filiis: qualis M. Cato, praetore designato mortuo filio: quales reliqui, quos in *Consolatione* collegimus.

---

[1]) ad Att. XII. 14. § 3. — [2]) de Divinat. II. c. 1. § 3. — [3]) Tusc. IV. c. 29. § 63. — [4]) ad Att. XII. 13. § 2. — [5]) Ibid. 21. 5. — [6]) Ibid. 14. § 3. — [7]) Tusc. III. c. 28. § 70.

XXI. 58. Interiectus[1] est etiam nuper liber is, quem ad nostrum Atticum de Senectute misimus. In primisque, quoniam philosophia vir bonus efficitur et fortis, Cato noster in horum librorum numero ponendus est. Cuius[2] libri confectio mihi quidem ita iucunda fuit, ut non modo omnes absterserit senectutis molestias, sed effecerit mollem etiam et iucundam senectutem. Etenim[3], quum contemplor animo, reperio quattuor caussas, cur senectus misera videatur: unam, quod avocet a rebus gerendis; alteram, quod corpus faciat infirmius; tertiam, quod privet omnibus fere voluptatibus; quartam, quod haud procul absit a morte. Earum caussarum quanta quamque sit iusta una quaeque, explicuit Catonis sermo. Omnem[4] enim sermonem tribuimus non Tithono, ut Aristo Chius; parum enim esset auctoritatis in fabula: sed M. Catoni seni, quo maiorem auctoritatem haberet oratio; apud quem Laelium et Scipionem facimus admirantes, quod is tam facile senectutem ferat, iisque eum respondentem. 59. Quod si autem Cato eruditius videbitur disputare, quam consuevit ipse in suis libris, attribuito Graecis litteris, quarum constat eum perstudiosum fuisse in senectute; qui,[5] quia multarum rerum usum habebat: — multa eius et in senatu et in foro vel provisa prudenter vel acta constanter vel responsa acute ferebantur: — propterea quasi cognomen iam habebat in senectute *Sapientis*. Qui[6] annos quinque et octoginta natus excessit e vita, quum quidem eo ipso anno contra Ser. Galbam ad populum summa contentione dixisset: quam[7] orationem in Origines suas retulit, paucis antequam mortuus est, diebus, an mensibus. Graecas[8] autem, ut

---

[1]) de Divinat. II. c. 1. § 3. — [2]) de Senect. c. 1. § 2. — [3]) Ibid. c. 5. § 15. — [4]) Ibid. c. 1. § 3. — [5]) de Amic. c. 2. § 6. — [6]) Brut. c. 20. § 80. — [7]) Ibid. c. 23. § 89. — [8]) de Senect. c. 8. § 26.

dixi, litteras senex didicit; quas tamen sic avide arripuit, quasi diuturnam sitim explere cupiens, ut ea ipsa sibi nota essent, quibus ipsum in hoc libro exemplis uti videtis.

XXII. 60. Quum [1] autem saepe mecum ageret Atticus, ut de Amicitia scriberem aliquid, digna mihi res quum omnium cognitione, tum nostra familiaritate visa est. Itaque feci non invitus, ut prodessem multis rogatu Attici. Sed, ut in *Catone Maiore*, qui est scriptus de senectute, Catonem induxi senem disputantem, quia nulla videbatur aptior persona, quae de illa aetate loqueretur, quam eius, qui et diutissime senex fuisset, et in ipsa senectute praeter ceteros floruisset: sic, quum accepissemus a patribus, maxime memorabilem C. Laelii et P. Scipionis familiaritatem fuisse, idonea mihi Laelii persona visa est, quae de amicitia ea ipsa dissereret, quae disputata ab eo meminissem aliquando audire e Scaevola. 61. Etenim [2] quum saepe multa, tum memini hunc, domi in hemicyclio sedentem, ut solebat, quum et ego essem una et pauci admodum familiares, in eum sermonem incidere, qui tum fere omnibus erat in ore: quum enim P. Sulpicius, tribunus plebis, capitali odio a Q. Pompeio, qui tum erat consul, dissideret, quocum coniunctissime et amantissime vixerat, quanta hominum erat vel admiratio vel querela! Itaque tum Scaevola, quum in eam ipsam mentionem incidisset, exposuit nobis sermonem Laelii de amicitia, habitum ab illo secum et cum altero genero C. Fannio, M. F., paucis diebus post mortem Africani. Eius disputationis sententias memoriae mandavi; quas hoc libro exposui arbitratu meo: quasi enim ipsos induxi loquentes, ne *inquam* et *inquit* saepius interponere-

---

[1]) de Amic. c. 1. § 4. — [2]) Ibid. § 2.

tur, atque ut tamquam a praesentibus coram haberi sermo videretur. Quod [1] in antiquis personis suaviter fit, ut et Heraclides in multis, et nos in sex de Republica libris fecimus. 62. Genus [2] autem hoc sermonum, positum in hominum veterum auctoritate et eorum illustrium, plus nescio quo pacto videtur habere gravitatis. Itaque ipse mea legens sic afficior interdum, ut Catonem, non me, loqui existimem. Sed, ut tum ad senem senex de senectute, sic hoc libro ad amicum amicissimus de amicitia scripsi. Tum est Cato locutus, quo erat nemo fere senior temporibus illis, nemo prudentior: hic Laelius, et sapiens, (sic enim est habitus) et amicitiae gloria excellens, de amicitia loquitur. Ex [3] Scaevola enim, qui multa narrare de C. Laelio socero suo memoriter et iucunde solebat nec dubitare illum in omni sermone appellare sapientem, saepe [4] audivi, quum is diceret, Laelium semper fere cum Scipione solitum rusticari, eosque incredibiliter repuerascere esse solitos, quum rus ex urbe tamquam e vinculis evolavissent. Non audeo dicere de talibus viris, sed tamen ita solebat narrare Scaevola, conchas eos et umbilicos ad Caietam et ad Laurentum legere consuesse et ad omnem animi remissionem ludumque descendere. Quamquam [5] hoc fuit in amicitia quasi quoddam ius inter illos, ut militiae propter eximiam belli gloriam Africanum ut deum coleret Laelius; domi vicissim Laelium, quod aetate antecedebat, observaret in parentis loco Scipio.

XXIII. 63. De [6] maximis autem rebus quum nihil fere intermitterem nec disputare nec scribere, duo [7] etiam a no-

[1]) ad Att. XIII. 19. § 4. — [2]) de Amic. c. 1. § 4. — [3]) Ibid. §. 1. — [4]) de Orat. II. c. 6. § 22. — [5]) de Rep. I. c. 12. § 18. — [6]) Tusc. III. c. 3. § 6. — [7]) de Offic. II. c. 9. § 31.

bis scripti sunt de **Gloria** libri, quandoquidem ea in rebus maioribus administrandis adiuvat plurimum; siquidem[1] gloria est illustris ac pervagata multorum et magnorum, vel in suos, vel in patriam, vel in omne genus hominum, fama meritorum. Quae[2] etiam ratio ac magnitudo animorum in maioribus nostris fuit, ut, quum in privatis rebus suisque sumptibus, minimo contenti, tenuissimo cultu viverent, in imperio atque in publica dignitate omnia ad gloriam splendoremque revocarent. Quaeritur enim in re domestica continentiae laus, in publica dignitatis. 64. Quod[3] si tales nos natura genuisset, ut eam ipsam intueri et perspicere, eademque optima duce cursum vitae conficere possemus, haud erat sane, quod quisquam rationem ac doctrinam requireret. Nunc parvulos nobis dedit igniculos, quos celeriter malis moribus opinionibusque depravati sic restinguimus, ut nusquam naturae lumen appareat. Sunt enim ingeniis nostris semina innata virtutum; quae si adolescere liceret, ipsa nos ad beatam vitam natura perduceret. Nunc autem, simul atque editi in lucem et suscepti sumus, in omni continuo pravitate et in summa opinionum perversitate versamur; ut paene cum lacte nutricis errorem suxisse videamur. Quum vero parentibus redditi, dein magistris traditi sumus, tum ita variis imbuimur erroribus, ut vanitati veritas, et opinioni confirmatae natura ipsa cedat. 65. Accedunt etiam poetae; qui quum magnam speciem doctrinae sapientiaeque prae se tulerunt, audiuntur, leguntur, ediscuntur, et inhaerescunt penitus in mentibus. Quum vero accedit eodem, quasi maximus quidam magister, populus atque omnis undique ad vitia

---

1) pro Marcello c. 8. § 26. — 2) pro Flacco c. 12. § 28. — 3) Tusc. III. c. 1. § 2.

consentiens multitudo, tum plane inficimur opinionum pravitate a naturaque desciscimus: ut nobis optimam magistram invidisse videantur, qui nihil melius homini, nihil magis expetendum, nihil praestantius honoribus, imperiis, populari gloria iudicaverunt. Ad quam fertur optimus quisque; veramque illam honestatem expetens, quam unam natura maxime inquirit, in summa inanitate versatur, consectaturque nullam eminentem effigiem, sed adumbratam imaginem gloriae. 66. Est enim gloria solida quaedam res et expressa, non adumbrata: ea est consentiens laus bonorum, incorrupta vox bene iudicantium de excellente virtute: ea virtuti resonat tamquam imago. Quae quia recte factorum plerumque comes est, non est bonis viris repudianda. Illa autem, quae se eius imitatricem esse vult, temeraria atque inconsiderata, et plerumque peccatorum vitiorumque laudatrix, fama popularis simulatione honestatis formam eius pulchritudinemque corrumpit. Qua caecitate homines, quum quaedam etiam praeclara cuperent, eaque nescirent nec ubi, nec qualia essent, funditus alii everterunt suas civitates, alii ipsi occiderunt. Atque hi quidem, optima petentes, non tam voluntate, quam cursus errore falluntur. Sed [1] id alias: nunc, quod instat.

XXIV. 67. Quumque [2] Aristoteles, itemque Theophrastus, excellentes viri quum subtilitate tum copia, cum philosophia dicendi etiam praecepta coniunxerint, nostri quoque oratorii libri in eumdem numerum referendi videntur. Ita tres erunt *de Oratore*, quartus *Brutus*, quintus *Orator*. Quibus [3] libris adnumeranda sunt Topica Aristotelea [4], quae ad C. Trebatium misimus; quem [5] virum

[1]) Tusc. III. c. 5. § 10. — [2]) de Divinat. II. c. 1. § 4. — [3]) Ibid. § 3. — [4]) Epist. ad Trebatium (ad Fam. VII. 19.) — [5]) Ibid. VII. 14. § 2.

valde amamus, nosque ab eo amari quum volumus, tum etiam confidimus: quum [1] enim se ex adolescentia sua in amicitiam et fidem meam contulisset, semper ipsum non modo tuendum mihi, sed etiam augendum atque ornandum putavi. 68. Maiores [2] autem nos res scribere ingressos et iis libris, quos brevi tempore satis multos edidimus, digniores e cursu ipso revocavit Trebatii voluntas. Quum enim mecum in Tusculano esset et in bibliotheca separatim uterque nostrum ad suum studium libellos, quos vellet, evolveret, incidit in Aristotelis Topica quaedam, quae sunt ab illo pluribus libris explicata. Qua inscriptione commotus continuo a me eorum librorum sententiam requisivit; quumque ipsi exposuissem disciplinam inveniendorum argumentorum, ut sine ullo errore ad eam rationem via perveniremus ab Aristotele inventa, illis libris contineri, verecunde hic quidem, ut omnia, sed tamen, facile ut cernerem ipsum ardere studio, mecum, ut sibi illam traderem, egit. 69. Quem quum ego, non tam vitandi laboris mei caussa, quam quod id ipsius interesse arbitrarer, vel ut eos per se ipse legeret vel ut totam rationem a doctissimo quodam rhetore acciperet, hortatus essem, utrumque, ut ex ipso audiebam, est expertus. Sed a libris ipsum obscuritas reiecit. Rhetor autem ille magnus haec, ut opinor, Aristotelica se ignorare respondit. Quod quidem minime sum admiratus, eum philosophum rhetori non esse cognitum, qui ab ipsis philosophis, praeter admodum paucos, ignoraretur. Quibus eo minus ignoscendum est, quod non modo rebus iis, quae ab illo dictae et inventae sunt, allici debuerunt, sed dicendi quoque incredibili quadam quum copia, tum etiam suavitate. 70. Non potui igitur

[1]) Ibid. VII. 17. § 2. — [2]) Topic. c. 1. § 1.

Trebatio saepius hoc roganti et tamen verenti, ne mihi gravis esset, (facile enim id cernebam) debere diutius, ne ipsi iuris interpreti fieri videretur iniuria. Etenim quum is mihi meisque multa saepe scripsisset, veritus sum, ne, si ego gravarer, aut ingratum id aut superbum videretur. Sed, dum fuimus una, ipse optimus est testis, quam fuerim occupatus; ut autem ab eo discessi, in Graeciam proficiscens, quum opera mea nec respublica nec amici uterentur, nec honeste inter arma versari possem, ne si tuto id quidem mihi liceret, ut veni Veliam, admonitus huius aeris alieni nolui deesse ne tacitae quidem flagitationi. Itaque haec, quum mecum libros non haberem, memoria repetita in ipsa navigatione conscripsi Trebatioque ex itinere misi.

XXV. 71. Adhuc[1] haec erant. Ad reliqua alacri tendebamus animo; sic parati, ut, nisi quae caussa gravior obstitisset, nullum philosophiae locum esse pateremur, qui non Latinis litteris illustratus pateret. Quod enim munus reipublicae afferre maius meliusve possumus, quam si docemus atque erudimus iuventutem? his praesertim moribus atque temporibus, quibus ita prolapsa est, ut omnium opibus refrenanda ac coercenda sit. Qua re[2] quum statuissem scribere ad filium aliquid hoc tempore, et multa posthac, ab eo ordiri volui maxime, quod et eius aetati esset aptissimum et auctoritati meae. Nam quum multa sint in philosophia et gravia et utilia accurate copioseque a philosophis disputata, latissime patere videntur ea, quae de Officiis tradita ab illis et praecepta sunt. Nulla enim vitae pars neque publicis neque privatis, neque forensibus neque domesticis in rebus, neque si tecum agas quid, neque si

[1]) de Divinat. II. c. 2. § 4. — [2]) de Offic. I. c. 2. § 1.

cum altero contrahas, vacare officio potest; in eoque colendo sita vitae est honestas omnis, et in negligendo turpitudo. 72. Atque haec quidem quaestio communis est omnium philosophorum. Quis est enim, qui nullis officii praeceptis tradendis philosophum se audeat dicere? Sed sunt nonnullae disciplinae, quae propositis bonorum et malorum finibus officium omne pervertant. Nam qui summum bonum sic instituit, ut nihil habeat cum virtute coniunctum, idque suis commodis, non honestate metitur, hic, si sibi ipse consentiat et non interdum naturae bonitate vincatur, neque amicitiam colere possit, nec iustitiam, nec liberalitatem: fortis vero, dolorem summum malum iudicans, aut temperans, voluptatem summum bonum statuens, esse certe nullo modo potest. Quae quamquam ita sunt in promptu, ut res disputatione non egeat, tamen sunt a nobis alio loco disputata. Hae disciplinae igitur si sibi consentaneae esse velint, de officio nihil queant dicere: neque ulla officii praecepta firma, stabilia, coniuncta naturae tradi possunt, nisi aut ab iis, qui solam, aut ab iis, qui maxime honestatem propter se dicant expetendam. 73. Ita propria est ea praeceptio Stoicorum, Academicorum, Peripateticorum: quoniam Aristonis, Pyrrhonis, Herilli iam pridem explosa sententia est; qui tamen haberent ius suum disputandi de officio, si rerum aliquem delectum reliquissent, ut ad officii inventionem aditus esset. Sequimur igitur hoc quidem tempore et hac in quaestione potissimum Stoicos, non ut interpretes; sed, ut solemus, e fontibus eorum, iudicio arbitrioque nostro, quantum quoque modo videtur, haurimus. In [1] quibus Panaetius est, qui sine controversia de officiis accuratissime dispu-

[1]) de Offic. III. c. 2. § 7.

tavit, quemque nos, correctione quadam adhibita, potissimum secuti sumus. 74. Triplex [1] autem est, ut Panaetio videtur, consilii capiendi deliberatio. Nam, honestumne factu sit an turpe, dubitant, id quod in deliberationem cadit: in quo considerando saepe animi in contrarias sententias distrahuntur. Tum autem aut anquirunt aut consultant, ad vitae commoditatem iucunditatemque, ad facultates rerum atque copias, ad opes, ad potentiam, quibus et se possint iuvare et suos, conducat id, nec ne, de quo deliberant: quae deliberatio omnis in rationem utilitatis cadit. Tertium dubitandi genus est, quum pugnare videtur cum honesto id, quod videtur esse utile. Quum enim utilitas ad se rapere, honestas contra revocare ad se videtur, fit, ut distrahatur in deliberando animus afferatque ancipitem curam cogitandi. 75. Hac divisione, quum praeterire aliquid maximum vitium in dividendo sit, duo praetermissa sunt. Nec enim solum, utrum honestum an turpe sit, deliberari solet, sed etiam, duobus propositis honestis, utrum honestius; itemque, duobus propositis utilibus, utrum utilius. Ita, quam ille triplicem putavit esse rationem, in quinque partes distribui debere reperitur. Primum est igitur de honesto, sed dupliciter; tum pari ratione de utili; post de comparatione eorum disserendum.

XXVI. 76. Et [2] hi quidem libri nostri complures non modo ad legendi, sed etiam ad scribendi studium excitaverunt. Nec [3] vero id effici posse confido, quod ne postulandum quidem est, ut omnes adolescentes se ad haec studia convertant. Pauci utinam! quorum tamen in repu-

[1]) de Offic. I. c. 3. § 9. — [2]) Ibid. II. c. 1. § 2. — [3]) de Divinat. II. c. 2. § 5.

blica late patere poterit industria. Equidem ex his etiam fructum capio laboris mei, qui iam aetate provecti in nostris libris acquiescunt; quorum studio legendi meum scribendi stndium vehementius in dies incitatur: quos quidem plures, quam rebar, esse cognovi. Magnificum illnd etiam Romanisque hominibus gloriosum, nt Graecis de philosophia litteris non egeant. Quod assequar profecto, si instituta perfecero. 77. Et [1] tamen interdum vereor, ne quibusdam bonis viris philosophiae nomen sit invisum mirenturque in ea tantum me operae et temporis ponere: quae [2] quidem, tantum abest, ut proinde, ac de hominum est vita merita, laudetur, ut, a plerisque neglecta, a multis etiam vituperetur. Qua [3] quidem in caussa et benevolos obiurgatores placare et invidos vitnperatores confutare possumus, nt alteros reprehendisse poeniteat, alteri didicisse se gaudeant. Nam qui admonent amice, docendi sunt; qni inimice insectantur, repellendi. Multum autem flnxisse video de libris nostris, quos complures brevi tempore edidimus, variumque sermonem partim admirantium, unde hoc philosophandi nobis subito studium exstitisset, partim, quid quaqne de re certi haberemus, scire cnpientium. Mnltis etiam sensi mirabile videri, eam nobis potissimum probatam esse philosophiam, quae lucem eriperet et quasi noctem quamdam rebus offunderet, desertaeque disciplinae, et iam pridem relictae, patrocinium nec opinatum a nobis esse susceptum.

XXVII. 78. Nos autem nec subito coepimus philosophari, nec mediocrem a primo tempore aetatis in eo studio operam cnramque consumpsimus, et, quum minime vide-

[1]) de Offic. II. c. 1. § 2. — [2]) Tusc. V. c. 2. § 6. — [3]) de N. D. I. c. 3. § 6.

bamur, tum maxime philosophabamur; quod et orationes declarant, refertae philosophorum sententiis, et doctissimorum hominum familiaritates, quibus semper domus nostra floruit, et principes illi, Diodotus, Philo, Antiochus, Posidonius, a quibus instituti sumus. Et, si omnia philosophiae praecepta referuntur ad vitam, arbitramur nos et publicis et privatis in rebus ea praestitisse, quae ratio et doctrina praescripserit. 79. Sed[1] dum me ambitio, dum honores, dum caussae, dum reipublicae non solum cura, sed quaedam etiam procuratio multis officiis implicatum et constrictum tenebat, haec inclusa habebam; et, ne obsolescerent, renovabam, quum licebat, legendo. Nunc vero, et fortunae gravissimo percussus vulnere, et administratione reipublicae liberatus, doloris medicinam a philosophia peto, et otii oblectationem hanc honestissimam iudico. Aut enim huic aetati hoc maxime aptum est; aut iis rebus, si quas dignas laude gessimus, hoc in primis consentaneum; aut etiam ad nostros cives erudiendos nihil utilius; aut, si haec ita non sunt, nihil aliud video, quod agere possimus. 80. Si[2] quis igitur requirit, quae caussa nos impulerit, ut haec tam sero litteris mandaremus, nihil est, quod expedire tam facile possimus. Nam quum otio langueremus, et is esset reipublicae status, ut eam unius consilio atque cura gubernari necesse esset; primum ipsius reipublicae caussa philosophiam nostris hominibus explicandam putavi, magni existimans interesse ad decus et ad laudem civitatis, res tam graves tamque praeclaras Latinis etiam litteris contineri. Eoque me minus instituti mei poenitet, quod facile sentio, quam multorum non modo discendi, sed etiam scribendi studia commoverim;

---

[1]) Academ. Poster. I. c. 3. § 11. — [2]) de N. D. I. c. 4. § 7.

complures enim, Graecis institutionibus eruditi, ea, quae didicerant, cum civibus suis communicare non poterant, quod illa, quae a Graecis accepissent, Latine dici posse diffiderent. Quo in genere tantum profecisse videmur, ut a Graecis ne verborum quidem copia vinceremur. 81. Hortata est etiam, ut me ad haec conferrem, animi aegritudo, fortunae magna et gravi commota iniuria; cuius si maiorem aliquam levationem reperire potuissem, non ad hanc potissimum confugissem. Ea vero ipsa nulla ratione melius frui potui, quam si me non modo ad legendos libros, sed etiam ad totam philosophiam pertractandam dedissem. Omnes autem eius partes atque omnia membra tum facillime noscuntur, quum totae quaestiones scribendo explicantur. Est enim admirabilis quaedam continuatio seriesque rerum, ut alia ex alia nexa, et omnes inter se aptae colligataeque videantur.

XXVIII. 82. Qui autem requirunt, quid quaque de re ipsi sentiamus, curiosius id faciunt, quam necesse est. Non enim tam auctoritatis in disputando, quam rationis momenta quaerenda sunt. Quin etiam obest plerumque iis, qui discere volunt, auctoritas eorum, qui se docere profitentur: desinunt enim suum iudicium adhibere; id habent ratum, quod ab eo, quem probant, iudicatum vident. Nec vero probare soleo id, quod de Pythagoreis accepimus, quos ferunt, si quid affirmarent in disputando, quum ex iis quaereretur, quare ita esset, respondere solitos, *Ipse dixit: ipse* autem erat Pythagoras. Tantum opinio praeiudicata poterat, ut etiam sine ratione valeret auctoritas. 83. Sed[1] defendat quod quisque sentit: sunt

[1]) Tusc. IV. c. 4. § 7.

enim iudicia libera: nos institutum tenebimus, nulliusque unins disciplinae legibus astricti, quibus in philosophia necessario pareamus, quid sit in quaque re maxime probabile, semper requiremus. Qnod[1] quum proprium sit Academiae, indicium suum nullum interponere, ea probare, quae simillima veri videantur, conferre caussas et, quid in quamque sententiam dici possit, expromere; nulla adhibita sua auctoritate, iudicium audientium relinquere integrum ac liberum; tenebimus hanc consnetudinem a Socrate traditam, eaqne nos quam saepissime utemur. Quod[2] quum saepe alias, tum nuper in Tusculano stndiose egimus.

XXIX. 84. Qui[3] autem mirantur, nos hanc potissimum disciplinam secutos, his[4] vellem satis cognita esset nostra sententia! Non enim sumus ii, quorum vagetur animus errore, nec habeat umquam, quid sequatur. Quae enim esset ista mens, vel quae vita potius, non modo disputandi, sed vivendi ratione sublata? Nos autem, ut ceteri alia certa, alia incerta esse dicunt, sic ab his dissentientes alia probabilia, contra alia, dicimus. Quid est igitur, quod me impediat, ea, quae probabilia mihi videantur, sequi, quae contra, improbare, atque affirmandi arrogantiam vitantem, fugere temeritatem, quae a sapientia dissidet plurimum? Contra autem omnia disputatur a nostris, quod hoc ipsum probabile elncere non possit, nisi ex utraque parte caussarum esset facta contentio. 85. Neque[5] nostrae disputationes quidquam aliud agunt, nisi ut, in utramque partem dicendo, eliciant et tamquam exprimant aliquid, qnod aut verum sit, aut ad id quam proxime accedat. Neque inter nos et eos, qui se scire arbitrantur, quidquam interest,

[1]) de Divinat. II. c. 72. § 150. — [2]) Tusc. IV. c. 4. § 7. — [3]) de N. D. I. c. 5. § 11. — [4]) de Offic. II. c. 2. § 7. — [5]) Acad. Prior. II. c. 3. § 7.

nisi quod illi non dubitant, quin ea vera sint, quae defendunt: nos probabilia multa habemus, quae sequi facile, affirmare vix possumus. Hoc autem liberiores et solutiores sumus, quod integra nobis est iudicandi potestas; nec, ut omnia, quae praescripta et quasi imperata sint, defendamus, necessitate ulla cogimur. Nam ceteri primum ante tenentur astricti, quam, quid esset optimum, iudicare potuerunt: deinde infirmissimo tempore aetatis aut obsecuti amico cuipiam, aut una alicuius, quem primum audierunt, oratione capti, de rebus incognitis iudicant, et, ad quamcumque sunt disciplinam quasi tempestate delati, ad eam, tamquam ad saxum, adhaerescunt. Sed [1] haec explanata sunt in *Academicis* nostris satis, ut opinor, diligenter.

XXX. 86. Nec [2] vero desertarum derelictarumque rerum patrocinium suscepimus. Non enim hominum interitu sententiae quoque occidunt, sed lucem auctoris fortasse desiderant: ut haec in philosophia ratio contra omnia disserendi nullamque rem aperte iudicandi, profecta a Socrate, repetita ab Arcesila, confirmata a Carneade, usque ad nostram viguit aetatem; quam nunc propemodum orbam esse in ipsa Graecia intelligo. Quod non Academiae vitio, sed tarditate hominum arbitror contigisse. Nam si singulas disciplinas percipere magnum est, quanto maius omnes? quod facere iis necesse est, quibus propositum est veri reperiendi caussa et contra omnes philosophos et pro omnibus dicere. 87. Quod [3] si ea, quae dixi, non ita essent, quis tamen se tam durum agrestemque praeberet, qui hanc mihi non daret veniam, ut, quum meae forenses artes et actiones

[1]) de Offic. II. c. 2. § 8. — [2]) de Nat. Deor. I. c. 5. §. 11. — [3]) Orator c. 43. § 148.

publicae concidissent, non me aut desidiae, quod facere non possum, aut maestitiae, cui resisto, potius quam litteris dederem? quae quidem me antea in iudicia atque in curiam deducebant, nunc oblectant domi. Quis[1] reprehendet nostrum otium, qui in eo non modo nosmetipsos hebescere et languere nolumus, sed, ut plurimis prosimus, enitimur? Nec[2] enim me sane hoc quidem tempore movet respublica; non quo aut sit mihi quidquam carius aut esse debeat; sed desperatis etiam Hippocrates vetat adhibere medicinam.

XXXI. 88. Sed[3] iam, ut omni me invidia liberem, dicam[4], ut res est. Ego[5] quidem, quamdiu respublica per eos gerebatur, quibus se ipsa commiserat, omnes meas curas cogitationesque in eam conferebam. Quum autem dominatu unius omnia tenerentur, neque esset usquam consilio aut auctoritati locus, socios denique tuendae reipublicae, summos viros, amisissem; nec me angoribus dedidi, quibus eram confectus, nisi iis restitissem; nec rursum indignis homine docto voluptatibus. Atque utinam respublica stetisset, quo coeperat, statu, nec in homines non tam commutandarum rerum, quam evertendarum cupidos, incidisset! Primum enim, ut stante republica facere solebamus, in agendo plus, quam in scribendo, operae poneremus: deinde ipsis scriptis non ea, quae nunc, sed actiones nostras mandaremus, ut saepe fecimus. 89. Quum autem respublica, in qua omnis mea cura, cogitatio, opera poni solebat, nulla esset omnino; illae scilicet litterae conticuerunt, forenses et senatoriae. Nihil agere

[1]) Acad. Prior. II. c. 2. § 6. — [2]) ad Att. XVI. 15. § 5. — [3]) de N. D. I. c. 6. § 13. — [4]) Acad. Post. I. c. 3. § 11. — [5]) de Offic. II. c. 1. § 2.

autem quum animus non posset, in his studiis ab initio versatus aetatis existimavi honestissime molestias posse deponi, si me ad philosophiam retulissem. Cui quum multum adolescens discendi caussa temporis tribuissem; postea quam honoribus inservire coepi, meque totum reipublicae tradidi, tantum erat philosophiae loci, quantum superfuerat amicorum et reipublicae temporibus. Id autem omne consumebatur in legendo; scribendi otium non erat. Maximis igitur in malis hoc tamen boni assecuti videmur, ut ea litteris mandaremus, quae nec satis erant nota nostris, et erant cognitione dignissima.

XXXII. 90. Dabunt[1] igitur mihi veniam mei cives, vel gratiam potius habebunt, quod, qunm esset in unius potestate respublica, neque ego me abdidi, neque deserui, neque afflixi, neque ita gessi, quasi homini aut temporibus iratus, neque ita porro aut adulatus aut admiratus fortunam sum alterius, ut me meae poeniteret. Id enim ipsum a Platone philosophiaque didiceram, naturales esse quasdam conversiones rerum publicarum, ut eae tum a principibus tenerentur, tum a populis, aliquando a singulis. Quod quum accidisset nostrae reipublicae, tum pristinis orbati muneribus haec studia renovare coepimus, ut et animus molestiis hac potissimum re levaretur, et prodessemus civibus nostris, qua re cumque possemus. In libris enim sententiam dicebamus, concionabamur, philosophiam nobis pro reipublicae procuratione substitutam putabamus. In[2] qno quantum ceteris profutnri simus, non facile dixerimus: nostris quidem acerbissimis doloribus variisque et undique circumfusis molestiis alia nulla potuit inveniri le-

[1]) de Divinat. II. c. 2. § 6. — [2]) Tusc. V. c. 41. § 121.

vatio. Est [1] profecto animi medicina philosophia: cuius auxilium non, ut in corporis morbis, petendum est foris; omnibusque opibus et viribus, ut nosmetipsi nobis mederi possimus, elaborandum est. 91. Nostrum [2] autem otium negotii inopia, non requiescendi studio, constitutum est. Exstincto enim senatu deletisque iudiciis, quid est, quod dignum nobis aut in curia aut in foro agere possimus? Ita qui in maxima celebritate atque in oculis civium quondam vixerimus, nunc, fugientes conspectum sceleratorum, quibus omnia redundant, abdimus nos, quantum licet, et saepe soli sumus. Sed, quia sic ab hominibus doctis accepimus, non solum ex malis eligere minima oportere, sed etiam excerpere ex his ipsis, si quid inesset boni; propterea et otio fruor, non illo quidem, quo debebat is, qui quondam peperisset otium civitati, nec eam solitudinem languere patior, quam mihi affert necessitas, non voluntas.

XXXIII. 92. Equidem [3] et haec et omnia, quae homini accidere possunt, sic fero, ut philosophiae magnam habeam gratiam, quae me non modo ab sollicitudine abducit, sed etiam contra omnes fortunae impetus armat: idque omnibus censeo faciendum hominibus, nec, a quo culpa absit, quidquam in malis numerandum. Est [4] autem consolatio pervulgata quidem illa maxime, quam semper in ore atque in animo habere debemus, homines nos ut esse meminerimus ea lege natos, ut omnibus telis fortunae proposita sit vita nostra, neque esse recusandum, quominus ea, qua nati sumus, conditione vivamus, neve tam graviter eos casus feramus, quos

[1]) Tusc. III. c. 3. § 6. — [2]) de Offic. III. c. 1. § 2. — [3]) Epist. ad Cornificium (ad Fam. XII. 23. § 4.) — [4]) Epist. ad Titium (ad Fam. V. 16. § 2.)

nullo consilio vitare possumus, eventisque aliorum memoria repetendis, nihil accidisse nobis novi cogitemus. Tota[1] enim philosophorum vita, ut Plato ait, commentatio mortis est. 93. Nam quid aliud agimus, quum a voluptate, id est a corpore, quum a re familiari, quae est ministra et famula corporis, quum a republica, quum a negotio omni sevocamus animum? Quid, inquam, tum agimus, nisi animum ad seipsum advocamus, secum esse cogimus maximeque a corpore abducimus? Secernere autem a corpore animum necquidquam aliud est, quam emori discere. Quare hoc commentemur, mihi crede; disiungamusque nos a corporibus, id est, consuescamus mori. Hoc et, dum erimus in terris, erit illi caelesti vitae simile: et, quum illuc ex his vinculis emissi feremur, minus tardabitur cursus animorum. Nam qui in compedibus corporis semper fuerunt, etiam quum soluti sunt, tardius ingrediuntur; ut ii, qui ferro vincti multos annos fuerunt. Quo quum venerimus, tum denique vivemus. Nam haec quidem vita mors est: quam lamentari possem, si liberet.

XXXIV. 94. Sed[2] mihi fere satis est, quod vixi, vel ad aetatem vel ad gloriam. Quid[3] enim est, quod mihi iam ad vitae fructum possit acquiri, praesertim quum neque in honore hominum, neque in gloria virtutis quidquam videam altius, quo quidem mihi libeat ascendere? Si[4] iam vocer ad exitum vitae, non ab ea republica avellar, qua carendum esse doleam, praesertim quum id sine ullo sensu futurum sit. Adiuvat etiam aetas et acta iam vita, quae quum cursu suo bene confecto delectatur, tum vetat in eo

---

[1]) Tusc. I. c. 30. § 74. — [2]) Philipp. I. c. 15. § 38. — [3]) in Catil. III. c. 12. § 28. — [4]) Epist. ad A. Torquatum (ad Fam. VI. 4. § 4.)

vim timere, quo nos iam natura ipsa paene perduxerit. 95. Equidem mihi omnia propono, nec ullum est tantum malum, quod non putem impendere. Sed quum plus in metuendo mali sit, quam in ipso illo, quod timetur, desino, praesertim quum id impendeat, in quo non modo dolor nullus, verum finis etiam doloris futurus sit. Mihi [1] vero iam enim optanda mors est, perfuncto rebus iis, quas adeptus sum quasque gessi. Duo modo haec opto: unum, ut moriens populum Romanum liberum relinquam; hoc mihi maius a diis immortalibus dari nihil potest: alterum, ut ita cuique eveniat, ut de republica quisque mereatur. O praeclarum [2] diem, quum ad illud divinum animorum concilium coetumque proficiscar, quumque ex hac turba et colluvione discedam! Quo [3] quidem me proficiscentem haud sane quis facile retraxerit, neque tamquam Peliam recoxerit. 96. Quod si quis deus mihi largiatur, ut ex hac aetate repuerascam et in cunis vagiam, valde recusem. Nec vero velim, quasi decurso spatio, ad carceres a calce revocari. Quid enim habet vita commodi? quid non potius laboris? Nam [4], dum sumus in his inclusi compagibus corporis, munere quodam necessitatis et gravi opere perfungimur: est enim animus caelestis ex altissimo domicilio depressus et quasi demersus in terram, locum divinae naturae aeternitatique contrarium. Sed credo deos immortales sparsisse animos in corpora humana, ut essent, qui terras tuerentur, quique, caelestium ordinem contemplantes, imitarentur eum vitae modo atque constantia.

XXXV. 97. Nec me solum ratio ac disputatio impulit,

[1]) Phil. II. c. 46. § 119. — [2]) de Senect. c. 23. § 84. — [3]) Ibid. § 83. — [4]) Ibid. c. 21. § 77.

ut ita crederem, sed nobilitas etiam summorum philosophorum et auctoritas. Audiebam Pythagoram Pythagoreosque, incolas paene nostros, qui essent Italici philosophi quondam nominati, numquam dubitasse, quin ex universa mente divina delibatos animos haberemus. Demonstrabantur mihi praeterea, quae Socrates supremo vitae die de immortalitate animorum disseruisset, is, qui esset omnium sapientissimus oraculo Apollinis iudicatus. 98. Quae[1] est igitur eius oratio, qua facit eum Plato usum apud iudices, iam morte mulctatum? *Magna me, inquit, spes tenet, iudices, bene mihi evenire, quod mittar ad mortem. Necesse est enim, sit alterum de duobus: ut aut sensus omnino omnes mors auferat, aut in alium quemdam locum ex his locis morte migretur. Quamobrem, sive sensus exstinguitur morsque ei somno similis est, qui nonnumquam etiam sine visis somniorum placatissimam quietem affert; dii boni! quid lucri est emori! aut quam multi dies reperiri possunt, qui tali nocti anteponantur; cui si similis futura est perpetuitas omnis consequentis temporis, quis me beatior?* 99. *Sin vera sunt, quae dicuntur, migrationem esse mortem in eas oras, quas, qui e vita excesserunt, incolunt; id multo iam beatius est, te, quum ab iis, qui se iudicum numero haberi volunt, evaseris, ad eos venire, qui vere iudices appellentur, Minoem, Rhadamanthum, Aeacum, Triptolemum; convenireque eos, qui iuste et cum fide vixerint. Haec peregrinatio mediocris vobis videri potest? Ut vero colloqui cum Orpheo, Musaeo, Homero, Hesiodo liceat, quanti tandem aestimatis? Equidem saepe emori, si fieri posset, vellem, ut ea, quae dico, mihi liceret invenire. Quanta delectatione autem afficerer, quum Palamedem, quum Aiacem, quum alios, iudicio iniquo cir-*

[1]) Tusc. I. c. 40. §. 97.

cumventos, convenirem? Tentarem etiam summi regis, qui maximas copias duxit ad Troiam, et Ulixi Sisyphique prudentiam: nec ob eam rem, quum haec exquirerem, sicut hic faciebam, capite damnarer. Ne vos quidem iudices, ii, qui me absolvistis, mortem timueritis. 100. *Nec enim cuiquam bono mali quidquam evenire potest, nec vivo nec mortuo: nec umquam eius res a diis immortalibus negligentur. Nec mihi ipsi hoc accidit fortuito. Nec vero ego iis, a quibus accusatus sum aut a quibus condemnatus, habeo quod succenseam, nisi quod mihi nocere se crediderunt.* Et haec quidem hoc modo. Nihil autem melius extremo: *Sed tempus est*, inquit, *iam hinc abire me, ut moriar; vos, ut vitam agatis. Utrum autem sit melius, dii immortales sciunt: hominem quidem scire arbitror neminem.* Nae ego haud paullo hunc animum malim, quam eorum omnium fortunas, qui de hoc iudicaverunt. Etsi, quod praeter deos negat scire quemquam, id scit ipse, utrum melius sit. Nam dixit ante. Sed suum illud, nihil ut affirmet, tenet ad extremum.

XXXVI. 101. Apud [1] Xenophontem autem moriens Cyrus maior haec dicit: *Nolite arbitrari, o mihi carissimi filii, me, quum a vobis discessero, nusquam aut nullum fore. Nec enim, dum eram vobiscum, animum meum videbatis, sed eum esse in hoc corpore, ex iis rebus, quas gerebam, intelligebatis. Eumdem igitur esse creditote, etiam si nullum videbitis. Nec vero clarorum virorum post mortem honores permanerent, si nihil eorum ipsorum animi efficerent, quo diutius memoriam sui teneremus. Mihi quidem numquam persuaderi potuit, animos, dum in corporibus essent mortalibus, vivere; quum exissent ex iis, emori; nec vero, tum animum esse insipientem, quum ex insipienti corpore evasisset; sed quum omni admix-*

[1]) de Senect. c. 22. § 79.

tione corporis liberatus purus et integer esse coepisset, tum esse sapientem. 102. *Atque etiam, quum hominis natura morte dissolvitur, ceterarum rerum perspicuum est quo quaeque discedant; abeunt enim illuc omnia, unde orta sunt: animus autem solus, nec quum adest, nec quum discedit, apparet. Iam vero videtis, nihil esse morti tam simile, quam somnum. Atqui dormientium animi maxime declarant divinitatem suam: multa enim, quum remissi et liberi sunt, futura prospiciunt. Ex quo intelligitur, quales futuri sint, quum se plane corporis vinculis relaxaverint. Quare, si haec ita sunt, sic me colitote, ut deum: sin una est interiturus animus cum corpore, vos tamen deos verentes, qui hanc omnem pulchritudinem tuentur et regunt, memoriam nostri pie inviolateque servabitis.* Cyrus quidem haec moriens. 103. Sed[1] quid ego praestantes viros virtutis et sapientiae gloria commemoro, quum Lacedaemonius quidam, cuius ne nomen quidem proditum est, mortem tanto opere contempserit, ut, quum ad eam duceretur damnatus ab Ephoris, et esset vultu hilari atque laeto, dixissetque ei quidam inimicus, Contemnisne leges Lycurgi? responderit: Ego vero illi maximam gratiam habeo, qui me ea poena mulctaverit, quam sine mutuatione et sine versura possem dissolvere. O virum Sparta dignum! ut mihi quidem, qui tam magno animo fuerit, innocens damnatus esse videatur. Tales innumerabiles nostra civitas tulit. Sed quid duces et principes nominem, quum legiones scribat Cato saepe alacres in eum locum profectas, unde redituras se non arbitrarentur?

XXXVII. 104. Nunc[2] etiam, si placet, videamus, quae illa ratio sit Platonis, quae a Socrate est in Phaedro expli-

[1]) Tusc. I. c 42. § 100. — [2]) Ibid. c. 22. § 53.

cata, a me autem posita est in sexto libro de Republica. *Quod semper movetur, aeternum est: quod autem motum affert alicui, quodque ipsum agitatur aliunde, quando finem habet motus, vivendi finem habeat necesse est. Solum igitur, quod se ipsum movet, quia numquam deseritur a se, numquam ne moveri quidem desinit; quin etiam ceteris, quae moventur, hic fons, hoc principium est movendi: principii autem nulla est origo. Nam e principio oriuntur omnia: ipsum autem nulla ex re alia nasci potest. Nec enim esset id principium, quod gigneretur aliunde. Quod si numquam oritur, ne occidit quidem umquam. Nam principium exstinctum nec ipsum ab alio renascetur, nec a se aliud creabit, siquidem necesse est a principio oriri omnia. Ita fit, ut motus principium ex eo sit, quod ipsum a se movetur. Id autem nec nasci potest nec mori: vel concidat omne caelum, omnisque terra consistat necesse est, nec vim ullam nanciscatur, qua primo impulsa moveatur.* 105. *Quum pateat igitur, aeternum id esse, quod se ipsum moveat, quis est, qui hanc naturam animis esse tributam neget? Inanimum est enim omne, quod pulsu agitatur externo. Quod autem est animal, id motu cietur interiore et suo. Nam haec est propria natura animi atque vis. Quae si est una ex omnibus, quae se ipsa semper moveat, neque nata certe est et aeterna est.* Licet concurrant plebeii omnes philosophi (sic enim ii, qui a Platone et Socrate et ab ea familia dissident, appellandi videntur), non modo nihil umquam tam eleganter explicabunt, sed ne hoc quidem ipsum, quam subtiliter conclusum sit, intelligent. Sentit igitur animus se moveri: quod quum sentit, illud una sentit, se vi sua, non aliena moveri: nec accidere posse, ut ipse umquam a se deseratur. Ex quo efficitur aeternitas. 106. Sed[1] quid

[1]) de Senect. c. 21. § 78.

multa? Sic mihi persuasi, sic sentio, quum tanta celeritas animorum sit, tanta memoria praeteritorum futurorumque prudentia, tot artes, tantae scientiae, tot inventa, non posse eam naturam, quae res eas contineat, esse mortalem: quumque semper agitetur animus, nec principium motus habeat, quia se ipse moveat; ne finem quidem habiturum esse motus, quia numquam se ipse sit relicturus; et, quum simplex animi natura esset, neque haberet in se quidquam admixtum dispar sui atque dissimile, non posse eum dividi; quod si non possit, non posse interire: magnoque esse argumento homines scire pleraque ante, quam nati sint, quod iam pueri, quum artes difficiles discant, ita celeriter res innumerabiles arripiant, ut eas non tum primum accipere videantur, sed reminisci et recordari. Haec quoque Platonis fere: qui [1], ut nullam rationem afferret, (vide, quid homini tribuam) ipsa auctoritate me frangeret; tot autem rationes attulit, ut velle ceteris, sibi certe persuasisse videatur.

XXXVIII. 107. Quod si [2] in hoc erro, quod animos hominum immortales esse credam, lubenter erro: nec mihi hunc errorem, quo delector, dum vivo, extorqueri volo. Sin mortuus, (ut quidam minuti philosophi censent) nihil sentiam, non vereor, ne hunc errorem meum mortui philosophi irrideant. Quod si non sumus immortales futuri, tamen exstingui homini suo tempore optabile est. Nam habet natura, ut aliarum omnium rerum, sic vivendi modum. Senectus autem aetatis est peractio, tamquam fabulae: cuius defatigationem fugere debemus, praesertim adiuncta satietate. 108. Quid [3] ego nunc lugeam vitam ho-

[1]) Tusc. I. c. 21. § 49. — [2]) de Senect. c. 23. § 85. — [3]) Tusc. I. c. 34. § 83.

minum? Vere et iure possum. Sed quid necesse est, quum id agam, ne post mortem miseros nos putemus fore, etiam vitam efficere deplorando miseriorem? Fecimus hoc in eo libro, in quo nosmetipsos, quantum potuimus, consolati sumus; quem[1] quum lego, nihil malo, quam has res relinquere. Neque[2] me vixisse poenitet; quoniam ita vixi, ut non frustra me natum existimem: et ex vita ita discedo, tamquam ex hospitio, non tamquam ex domo. Commorandi enim natura deversorium nobis, non habitandi locum dedit. Veniet[3] igitur tempus, et quidem celeriter, et sive retractabis sive properabis; volat enim aetas. Tantum autem abest ab eo, ut malum mors sit, ut verear, ne homini nihil sit habendum aliud, sed certe nihil bonum aliud potius; si quidem vel dii ipsi, vel cum diis futuri sumus.

XXXIX. 109. Itaque[4] non deterret sapientem mors, quae propter incertos casus quotidie imminet, propter brevitatem vitae numquam longe potest abesse, quo minus in omne tempus reipublicae suisque consulat et posteritatem ipsam, cuius sensum habiturus non sit, ad se putet pertinere. Quae[5] mortis contemptio non minimum valet ad animum metu liberandum. Nam qui id, quod vitari non potest, metuit, is vivere animo quieto nullo modo potest: sed qui, non modo quia necesse est mori, verum etiam quia nihil habet mors, quod sit horrendum, mortem non timet, magnum is sibi praesidium ad beatam vitam comparat. Pellantur[6] ergo istae ineptiae paene aniles, ante tempus mori miserum esse. Quod tandem tempus? Naturae-

---

[1]) Tusc. I. c. 31. § 76. — [2]) de Senect. c. 23. § 84. — [3]) Tusc. I. c. 31. § 76. — [4]) Ibid. c. 38. § 91. — [5]) Tusc. II. c. 1. § 2. — [6]) Tusc. I. c. 39. § 93.

ne? At ea quidem dedit usuram vitae, tamquam pecuniae, nulla praestituta die. Quid est igitur, quod querare, si repetit, quum vult? Ea enim conditione acceperas. 110. Quae [1] vero aetas longa est? aut quid omnino homini longum? Nonne

Modo pueros, modo adolescentes, in cursu, a tergo insequens, nec opinantes assecuta est

senectus? Da [2] enim supremum tempus: exspectemus Tartessiorum regis aetatem: fuit enim, ut scriptum video, Arganthonius quidam Gadibus, qui octoginta regnavit annos, centum et viginti vixit. Sed mihi ne diuturnum quidem quidquam videtur, in quo est aliquid extremum. Quum enim id advenit, tunc illud, quod praeteriit, effluxit: tantum remanet, quod virtute et recte factis consecutus sis. Horae quidem cedunt et dies et menses et anni: nec praeteritum tempus umquam revertitur, nec, quid sequatur, sciri potest. Quod cuique temporis ad vivendum datur, eo debet esse contentus. Neque enim histrioni, ut placeat, peragenda fabula est; modo, in quocumque fuerit actu, probetur: nec sapienti usque ad *Plaudite* veniendum.

XL. 111. Quamquam [3] quid opus est in hoc philosophari, quum rem non magno opere philosophia egere videamus? Quoties non modo ductores nostri, sed universi etiam exercitus, ad non dubiam mortem concurrerunt! Quae quidem si timeretur, non L. Brutus, arcens eum reditu tyrannum, quem ipse expulerat, in praelio concidisset; non cum Latinis decertans pater Decius, cum Etruscis filius, cum Pyrrho nepos se hostium telis obiecissent; non uno bello pro patria cadentes Scipiones Hispania vidisset, Paullum et Geminum Cannae, Venusia Marcellum, Latini Al-

[1]) Ibid. § 94. — [2]) de Senect. c. 19. § 69. — [3]) Tusc. I. c. 37. § 89.

binum, Lucani Gracchum. Sed[1] omnes enumerare magnum est: ita sunt multi, quibus videmus optabiles mortes fuisse cum gloria. 112. Itane[2] vero? tantis in laboribus C. Marius periculisque vixisset, si nihil longius, quam vitae termini postulabant, spe atque animo de se et gloria sua cogitasset? At credo, quum innumerabiles hostium copias in Italia fudisset atque obsidione rempublicam liberasset, omnia sua secum una moritura arbitrabatur. Non est ita: neque quisquam nostrum in reipublicae periculis cum laude ac virtute versatur, quin spe posteritatis fructuque ducatur. Itaque quum multis aliis de caussis virorum bonorum mentes divinae mihi atque aeternae videntur esse, tum maxime, quod optimi et sapientissimi cuiusque animus ita praesentit in posterum, ut nihil nisi sempiternum spectare videatur. Quapropter et C. Marii et ceterorum virorum sapientissimorum ac fortissimorum civium mentes mihi videntur ex hominum vita ad deorum religionem et sanctimoniam demigrasse. 113. Nemo[3] umquam mihi persuadebit, aut Paullum, aut Africanum, aut Africani patrem, aut patruum, aut multos praestantes viros, quos enumerare non est necesse, tanta esse conatos, quae ad posteritatis memoriam pertinerent, nisi animo cernerent posteritatem ad se pertinere. An censes (ut de me ipso aliquid more senum glorier) me tantos labores in republica suscepturum fuisse, si iisdem finibus gloriam meam, quibus vitam, essem terminaturus? Nonne melius multo fuisset, otiosam aetatem et quietam sine ullo labore et contentione traducere? Sed, nescio quomodo, animus, erigens se, posteritatem semper ita prospiciebat, quasi, quum excessisset e vita, tum denique victurus esset. Quod qui-

[1]) Tusc. I. c. 49. § 116. — [2]) pro Rabirio perduell. reo c. 10. § 29. — [3]) de Senect. c. 23. § 82.

dem ni ita se haberet, ut animi immortales essent, haud optimi cuiusque animus maxime ad immortalitatem gloriae niteretur. Quid? quod sapientissimus quisque aequissimo animo moritur, stultissimus iniquissimo? Nonne igitur videtur animus is, qui plus cernat et longius, videre, se ad meliora proficisci: ille autem, cuius obtusior sit acies, non videre?

XLI. 114. Quae[1] quum ita sint, magna tamen eloquentia est utendum, atque ita velut superiore e loco concionandum, ut homines mortem vel optare incipiant, vel certe timere desistant. Nam si supremus ille dies non exstinctionem, sed commutationem affert loci, quid optabilius? Sin autem perimit ac delet omnino, quid melius, quam in mediis vitae laboribus obdormiscere, et ita conniventem somno consopiri sempiterno? Quod si fiat, melior Ennii, quam Solonis oratio. Hic enim noster,

Nemo me lacrumis decoret, inquit, *nec funera fletu faxit.*

At vero sapiens ille,

Mors mea ne careat lacrumis: linquamus amicis
maerorem, ut celebrent funera cum gemitu.

115. Nos vero, si quid tale acciderit, ut a deo denuntiatum videatur, ut exeamus e vita, laeti et agentes gratias pareamus, emittique nos e custodia et levari vinculis arbitremur, ut aut in aeternam et plane in nostram domum remigremus, aut omni sensu molestiaque careamus; sin autem nihil denuntiabitur, eo tamen simus animo, ut horribilem illum diem aliis, nobis faustum putemus; nihilque in malis ducamus, quod sit vel a diis immortalibus vel a

---

[1]) Tusc. I. c. 49. § 117.

natura parente omnium constitutum. Non enim temere nec fortuito sati et creati sumus, sed profecto fuit quaedam vis, quae generi consuleret humano, nec id gigneret aut aleret, quod, quum exantlavisset omnes labores, tum incideret in mortis malum sempiternum: portum potius paratum nobis et perfugium putemus. Quo utinam velis passis pervehi liceat! Sin reflantibus ventis reiiciemur, tamen eodem paullo tardius referamur necesse est. Quod autem omnibus necesse est, idne miserum esse uni potest?

116. Quae [1] nobis dies noctesque considerantibus, acuentibusque intelligentiam, quae est mentis acies, caventibusque, ne quando illa hebescat, id est in philosophia viventibus, magna spes est, aut si hoc, quo sentimus et sapimus, mortale et caducum est, iucundum nobis, perfunctis muneribus humanis, occasum, neque molestam exstinctionem, et quasi quietem vitae fore: aut si, ut antiquis philosophis, iisque maximis longeque clarissimis placuit, aeternos animos ac divinos habemus; sic existimandum est, quo magis hi fuerint semper in suo cursu, id est in ratione et investigandi cupiditate, et quo minus se admiscuerint atque implicuerint hominum vitiis et erroribus, hoc iis faciliorem ascensum et reditum in caelum fore. Quapropter, ut aliquando terminetur oratio, si aut exstingui tranquille volumus, quum in his artibus vixerimus, aut si ex hac in aliam haud paullo meliorem domum sine mora demigrare, in his studiis nobis omnis opera et cura ponenda est. — Habes [2] epilogum, ne quid praetermissum aut relictum putes.

---

[1]) Fragm. Hortensii L. II. (in edit. Nobbii p. 1319. n. 24.) —
[2]) Tusc. I. c. 49. § 119.